

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI
VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik kafedrası

**“ADABIY MANBASHUNOSLIK VA MATNSHUNOSLIKNING
DOLBZARB MUAMMOLARI”**

**mavzusidagi
xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari**

2023-yil 15-noyabr

TOSHKENT – 2023

“Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning dolbzarb muammolari” mavzusidagi Xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallari / – Toshkent: 2023. bet.

Mas’ul muharrir:
Sh.Sirojiddinov
filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay’ati:

Zohidov R.F., filologiya fanlari doktori, professor;

Abdulxayrov M.X., filologiya fanlari doktori, professor;

Shukurova Z.Y., filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori(PhD), dotsent;

Izzatillayev P.I., filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori(PhD), dotsent;

Azizulloh A.A., dotsent;

Mansurov S.H., katta o’qituvchi;

Asrorov K.O. o’qituvchi;

Jalilov Sh.S., o’qituvchi;

Ne’matov A.A., magistrant.

Ushbu to’plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik kafedrasidan **“Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning dolbzarb muammolari”** mavzusidagi 2023-yil 15-noyabrda o’tkazilgan Xalqaro ilmiy konferensiyasi materiallaridan tashkil topgan.

To’plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriat talabalari, shuningdek, keng o’quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin.

MUNDARIJA

Sirojiddinov Shuhrat Samariddinovich. <i>Tarixiy zarurat</i>	7
Sodiqov Qosimjon. <i>Bilga Xoqon yorlig'ining unvoni: o'qilishi va talqini</i>	8
Islomov Z. <i>Yig'ma ilmiy tanqidiy matn tuzish prinsiplari</i>	17
Jo'rayev Jamoliddin " <i>Gulshan ul-asror</i> " qo'lyozma nusxalarining qiyosi.....	24
Babaxanova Nigyar, Gumbetli Asmer. <i>Nauchno-kulturnye svyazi instituta rukopisey imeni Muxammeda Fizuli nan Azerbaydjana s nauchnymi uchrejdeniyami Respubliki Uzbekistan</i>	30
Jabrayilzoda Leyla Tofiq qizi. <i>Nizâmi Gencevî eserlerinin Türkiye'nin farkli kütüphanelerinde bulunan elyazmasi nüshalari</i>	37
Nurulloh Oltoy. " <i>Xazoinul-maoniy</i> "da tinish belgilarining yanglish ishlatilishi.....	52
Naraliyeva Shaxlo, Abdulxayrov Manzar. <i>Alisher Navoiy asarlaridagi shakldoshlik hosil qiluvchi so'zlar tahlili va talqini</i>	65
Ferudun Hakan Özkan. <i>Arap harfli tarixsel metinlerin neşrinde hatalı okuyuş sorunu</i>	69
Nusratulla Jumaxo'ja. <i>O'zbek matnshunoslikning ilmiy-nazariy va tashkiliy muammolari</i>	82
Zohidov Rashid. <i>Matnshunoslikning filologik fanlar tizimidagi o'rni</i>	90
Tursunov Yusuf. " <i>Hazoyin ul-maoniy</i> " debochasi va uning tuzilishi sanasiga doir.....	96
Olimov Sultonmurod. <i>Navoiyshunoslikda qo'lyozma bilan ishlashning o'rni va ahamiyati</i>	104
Abdulxayrov Manzar. <i>Navoiy asarlari matnidagi fonetik xususiyatlar tahlili</i>	115
Pardayev Qo'ldosh. <i>Muqimiy she'riyatida "kotib tahriri" masalasi</i>	120
Jo'raboev Otabek. <i>Devonlardagi matn tahriri masalasi (Alisher Navoiy qo'lyozmalari misolida)</i>	130
Umurzoqov Bahriddin. " <i>Xamsatu-l-mutahayyiriyn</i> " va " <i>Rashahot</i> " asarlari matnlarining muqoyasasi (Mavlono Abdurahmon Jomiy manoqibi misolida).....	138
Azizulloh Arol. <i>So'zda Navoiy ne desang chin degil (Afg'onistonda uch tilda o'rganilayotgan Navoiy tafakkurlari)</i>	154
Abdulxayrov Manzar. <i>She'riyat – Rauf Parfi she'riyati tahlili</i>	163
Mansurov Sobir. <i>Mulla Bo'ri (Dilafgor) adabiy merosi ilmiy tadqiqi</i>	188
Do'stova Surayyo. " <i>Tazkirayi shuaro</i> "da Bayoniy hayoti va ijodi.....	173

Umarova Sohiba. <i>“Devoni G‘oziy” va uning manbalari haqida</i>	178
Mansurov Sobir. <i>Dilafgor shariyatining o‘ziga xos xususiyatlari</i>	187
Shukurova Zilola. <i>Almanax genezisi va uning boshqa to‘plamlardan farqlari</i>	189
Temirov Farrux. <i>Sadriddin Ayniy–adabiyotshunos va manbashunos olim</i> ...	195
Atayev Azamat. <i>Manbalardagi tilimizda uchraydigan ayrim arabiy o‘zlashmalar etimologiyasi xususida</i>	201
G‘afforova Ziyoda. <i>Alisher Navoiy hamd va na‘t g‘azallarining islomiy mohiyati</i>	207
Boltaboyeva Ozodaxon. <i>Xilvatiyning XXI asr boshlarida chop etilgan nashriy manbalari xususida</i>	212
Avazov Normurod. <i>“Kitobat ul atfol (bolalar uchun yozuv kitobi)” asari va uning talqini</i>	220
Barziyev Oybek, Sayitxonova B. <i>Abdurazzoq Bimiy Andijoniy va Yusufqori Muntazir g‘azallarida matn tabdili bilan bog‘liq turfaliklar</i>	227
Azimova Lola. <i>Islom tarixiga oid qissalarning qo‘lyozma va toshbosmalari tavsifi</i>	233
Adizova Obodon, G‘aybullayeva Gulmera. <i>Folklorshunoslik manbalarida maqollarning berilishi, o‘rni va xususiyati</i>	238
Adilova Shohista. <i>Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida qo‘llanilgan ma‘muriy-boshqaruv tizimidagi mansab va Unvon nomlari</i>	244
Kattayev Po‘lat. <i>Mahdumi A‘zam Dahbediy asarlarining qo‘lyozma manbalari</i>	249
Nuridinova T.S, Yernazarov F.T., Nurmatov Yo.I. <i>Markaziy Osiyo madrasalari tarixidan</i>	255
To‘raqulova S, Jo‘rayev Sh. <i>Mumtoz matnlarda muhabbat mavzusi talqini</i>	266
Valiev Saydakbarxon. <i>“Nahju-l-farodis” asari Istanbul va Qozon qo‘lyozmalari muqaddimasining chog‘ishtirma-tekstologik tadqiqi</i>	270
Musulmonova Gulshan. <i>Sirojiddin Sidqiy Xondayliqiy hayoti va ijodiga oid manbalar</i>	283
Halimova Shahlo. <i>“Qush tili” turkumidagi dostonlarda g‘oya va obrazlar genezisi</i>	290
Malikov Akrom. <i>Alisher Navoiy asarlari tanqidiy matnlarini tuzish tajribalariga doir</i>	294
Kattayev Po‘lat. <i>Maxdumi A‘zam Dahbediyning “Majmua ar-rasoil”i matniy tadqiqi</i>	306
Jalilov Sharofiddin. <i>Kamoliy devonining tavsifi va tarkibiy tuzilishi</i>	314

To'ra Toshmuhammad Zarif. <i>Hofiz Xorazmiy avtobiografiyasi tahlili</i>	318
Ahmedov Samariddin. <i>Xorazmlik buyuk shoir va adib qosim al-xorazmiyning asarlari tadqiqi</i>	323
Ilasheva Iqboloy. <i>Saidbek Hasanov ilmiy biografiyasi va matnshunoslik faoliyati</i>	327
Egamberdiyeva Shamsiya. <i>Umumturkiy tillar allalarida beshik obrazi</i>	331
Ro'ziyev Elbek. <i>O'zbek tili tarixidagi siyosiy nutqning ayrim manbalari tavsifi</i>	336
Muxtorov Murodxoja. <i>Alisher Navoiy ruboiylari matnidagi musiqiy istilohlar sharhi</i>	339
Bobomurodova Sabohat. <i>Ogahiyning "Taviz ul-oshiqin" devonida ilm-fan, san'at bilan bog'liq leksika</i>	344
Israilov G'ayrat. <i>Sakkokiy g'azallarida yor tasviri</i>	350
Kudratov Muxammadjon. <i>Ogahiy – sermahsul va serqirra tarjimon</i>	357
Halimova Shahlo. <i>Qaqnus obrazi genezesi</i>	362
Orifjonov Abduraufxon. <i>Munisning hayoti va ijodiga va unga oid manbalar tahlili</i>	369
Soliyev Elyorbek. <i>O'zbek tilidagi tafsirlar xronologiyasi</i>	373
Rustamova Dilnoza. <i>Alisher Navoiy toshbosma devonlarining milliy matbaachilikdagi o'rni</i>	377
Axmadaliyev Lochinbek. <i>"Tazkirai Qayyumiy"ning ilmiy tavsifi</i>	384
Jo'raboev Ikromjon. <i>Tasavvuf maktablari va tariqat turlari</i>	399
Allaberganov Allabergan. <i>«Al-kashshof»ning boshqa tafsirlardan alohida hususiyatlari</i>	408
Shukurova Zilola. <i>Antologiyaning o'zbek adabiyoti rivojidagi o'rni</i>	414
Jurayev Muzaffar. <i>Qo'qon xonligi tarixnavislik maktabi, xonlik hujjatlarining matniy tadqiqi</i>	420
Ahadov Inomjon. <i>XIX asr oxiri xx asr boshlari Xorazm adabiy muhiti, Haqiriy ijodi matniy tadqiqi</i>	426
Ochilova Sarvinoz. <i>"Sadoyi Turkiston" gazetasi I-sondagi materiallar tartibi va tahlili</i>	438
Safarova Farangiz. <i>"Turkiston viloyatining gazetasi"ning bir nashr tavsifi</i>	443

ТАРИХИЙ ЗАРУРАТ

Ш.Сирожиддинов.
ТошДЎТАУ ректори, профессор

Қўлёзмалар халқ тарихи, маданияти, адабиёти, тилини ўрганиш, тараққиёт тарихининг қоронғу саҳифаларига аниқлик киритиш учун бой ашёвий далиллар берувчи бирдан-бир ишончли манба, ҳужжатдир. Ўзбек халқи ислом маданиятининг турли босқичларига оид кўплаб ёзма ёдгорликларнинг ворисидир. Бебаҳо меросимиз бўлган қўлёзма манбалар, расмий ҳужжатлар дунёнинг йирик кутубхоналари, қўлёзма фондлари, тарих музейларида сақланиш билан бирга, айни чоғда, халқимиз қўлида ҳам сақланиб келмоқда.

Қўлёзмаларнинг барчаси араб графикасига асосланган эски ёзувда битилган. Деярли минг йиллик даврга оид тарихий, адабий, илмий адабиётлар бизга ҳам шу ёзув отқали етиб келган. Уларни ўқий оладиган, таҳлил ва шарҳ қилишни уддалай оладиган мутахассислар саноқчилигича қолмоқда. Ёзма ёдгорликларнинг оз қисми кекса авлодга мансуб маҳаллий ва хорижий олимлар томонидан тадқиқ этилган. Нашр этилган қисми ҳам вақт ўтиши, адади камлиги сабабли аллақачон камёб, библиографик нодир нусхаларга айланиб улгурди. Бугунги кунда кўпчилик улардан бебаҳра.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан 2017 йил 24 майда имзоланган “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада тақомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарор матншунослик, манбашунослик, тилшунослик, фалсафа, тарих соҳаларида илмий ишларни олиб боориш, қўлёзмалар билан ишлаш малакасига эга бўлган ёш мутахассисларни мақсадли тайёрлаш учун катта имконият эшикларини очди. Тошкент давлат шарқшунослик институти, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ва Тошкент халқаро ислом академиясида манбашунос-матншунос мутахассислар тайёрлаш ишлари янада жонланди. Шу билан бирга, халқимиз орасида эски ўзбек ёзуви, араб ва форс тилларини биладиган маърифатли инсонлар ҳам қадим меросимизни юзага чиқариш ишларига жиддий киришдилар. Қўлёзма манбалар тарихий йўналишдами, адабиётшунослик ёки тилшунослик йўналишларида бўладими, уларни, қўлёзма манбаларни ўқиш, таҳлил ва тадқиқ этиш усуллари билмасдан туриб ўрганиб бўлмайди.

Бугунги кунда олий таълим, фан ва амалиётнинг ўзаро ҳамкорлигини мустаҳкамлаш учун талаба ёшларнинг назарий билимларини, ўқиш ва ўқитиш асносида шаклланган янгиликларни амалиётга татбиқ этиш механизмининг излаб топиш ва амалда йўлга қўйиш бирламчи вазифадир.

Шу масъулиятни тўла ҳис қилган ҳолда айтишимиз мумкинки, қўлёзма манбаларга оид долзарб муаммоларни ўрганиш масаласи халқаро илмий анжуман шаклида бугун ўртага чиқиши тарихий заруратдир. Қолаверса, бугун университетда адабий манбашунослик ва матншунослик фан сифатида ўқитиляпти, бу соҳада махсус магистратура мутахассислиги фаолият кўрсатяпти. Бакалавр ва магистр талабаларга адабий манбашунослик ва матншунослик йўналиши бўйича “Матншунослик”, “Матн ва талқин муаммоси”, “Матншунослик назарияси”, “Адабий манбашунослик ва матншунослик

таърихи”, “Илмий-танқидий матн назарияси ва амалиёти”, “Ўзбек ёзма матнининг тараққиёт босқичлари”, “Хаттотлик ва китобат санъати” каби бир қатор фанлардан дарс бериб келинмоқда.

Она тили ва адабиётимизнинг қадим илдизларини илмий-фундаментал асосда комплекс ўрганиш йўлидаги назарий-амалий муаммолар ечими замонавий таълим технологияларини чуқур ўзлаштирган, давр талабларига жавоб берадиган юксак малакали илмий ва педагог кадрлар тайёрлаш масаласига боғлиқ. Улуғ аждодларимиз асос солган илмий мактаблар фаолиятини яқиндан ўрганиб, асрлар оша қадрини йўқотмаган, балки миллат руҳини соғлом сақлаган, тараққиётимиз манбаи бўлган илмий анъаналарни замонавий шаклда давом эттириш учун қадим қўлёзма манбалар устида тадқиқот олиб бориш малакасига эга бўлган матншунослар авлодини шакллантириш зарур.

Умид қиламанки, Матншунослик ва адабий манбашунослик кафедраси ташаббуси билан ташкил қилинган ушбу “Адабий манбашунослик ва матншуносликнинг долзарб муаммолари” мавзусидаги халқаро илмий анжуман айни мақсад йўлида ташланган муҳим қадамдир.

БИЛГА ХОҚОН ЁРЛИҒИНИНГ УНВОНИ: ЎҚИЛИШИ ВА ТАЛҚИНИ

Қосимжон Содиқов,
филология фанлари доктори, профессор
(Ўзбекистон)

Таянч сўзлар ва бирикмалар: қадимги туркий битиглар, туркий ҳужжатчилик, ёрлиқ, хоқон ёрлиғи, унвон, ҳукмдор сўзи, хоқон чақириғи.

Иккинчи турк (кўк турк) хоқонлиғи даврида яратилган Билга хоқон битигида хоқоннинг эл-улусга, келажак авлодларга қарата айтган мурожаати, ёрлиғи, чақириғи ўрин олган. Ушбу ёрлиқ *Täŋri-täg täŋri yaratmış türk Bilgä qağan sabīm* (яъни «Кўкдай (улуғ) тангри яратган қудратли / жасур Билга хоқон сўзим») унвони билан бошланган. Ҳукмдор Билга хоқоннинг эл-улусга, чет эл ҳукмдорларига йўллаган мактуб ва ёрлиқлари, одатда, ана шу унвон билан бошланган.

Қабртош битигларининг тизими ўта мураккаблиги ва тугаллиги билан ажралиб туради. Уларда турли шаклдаги матнлар (жумладан, хоқоннинг улусга мурожаати ва ёрлиғи, буюк хотиралар, марсия ва колофонлар) ўзаро уйғунлашиб, ягона қолипга тушган. Айниқса, хоқоннинг *Täŋri-täg täŋri yaratmış türk Bilgä qağan sabīm* жумласи билан бошланувчи ёрлиғи матн таъсирини, унинг сиёсий руҳини оширишга ишлайди; қадимги туркий ёзма адабий тилида расмий услуб тугал кўринишга эришганидан далолат қилади.

Ҳозирги тушунчамиздаги туркий тарихнавислик ўз йўлини эпиграфик кўринишдаги қадимги туркий монументал ёзувлардан бошлаган дея оламиз.

Опорные слова и словосочетания: древнетюркские письменные памятники, тюркская дипломатика, ярлык, ярлык кагана, начальный протокол ярлыка, слово правителя, позивной правителя.

В памятнике в честь Бильге-кагана установленной во времена Второго тюркского каганата, расположен ярлык, обращение, позивной правителя к народу, к своим будущим поколениям. Данное обращение начинается с формулой *Täŋri-täg täŋri yaratmıš türk Bilgä qağan sabım* (т.е.: «Сотворенного небоподобным богом могучего Бильге-кагана слово мое»). Это является вводной формулой указов правителя Бильге-кагана. Все указы и дипломатические документы кагана издавались под этим стереотипом.

Структура надписей сложна и является тщательно разработанной. В них в строгом порядке расположены тексты различного характера (так, например, обращение и ярлыки кагана, эпитафия и колофоны). Помещенные ярлыки со своими великолепными стереотипными фразами *Täŋri-täg täŋri yaratmıš türk Bilgä qağan sabım* ещё раз доказывают, что в древнетюркском письменно-литературном языке тщательно разработан официально деловой стиль.

Уместно подчеркнуть, что тюркская историография в современном понимании сложилась и начала свой путь развития с эпиграфических монументальных надписей.

Key words and expressions: ancient Turkic monuments, Turkic diplomacy, label, label of the kagan, initial protocol of the label, word of the ruler, positive ruler.

In the monument in honor of Bilge Kagan, erected during the Second Turkic Khaganate, there is a label, an appeal, a positive message from the ruler to the people, to his future generations. This appeal begins with the formula *Täŋri-täg täŋri yaratmıš türk Bilgä qağan sabım* (i.e.: «Created by the heavenly god of the mighty Bilge Kagan, my word»). this is the introductory formula of the decrees of the ruler Bilge Kagan. All decrees and diplomatic documents of the Kagan were issued under this stereotype.

The structure of the inscriptions is complex and carefully designed. They contain texts of various types in a strict order (for example, the address and labels of the kagan, the epitaph and colophons). The placed labels with their magnificent stereotypical phrases *Täŋri-täg täŋri yaratmıš türk Bilgä qağan sabım* once again prove that the ancient Turkic written and literary language has a carefully developed official business style.

It is appropriate to emphasize that Turkic historiography in the modern sense took shape and began its development path with epigraphic monumental inscriptions.

Иккинчи кўк турк хоқонлиғи даврида яшаб ижод этган тарихчи ва адиб Йўллуғ тигиннинг икки асари маълум: бири ўз амакиси, саркарда (*sübaşı*) Кул тигин, иккинчиси эса отаси Билга хоқон хотирасига бағишланган битигтошлардир. Йўллуғ тигин амакиси Кул тигинга атаб 732 йили ёзилган

битигини отаси Билга хоқоннинг топшириғи билан битган. Ҳарқалай, битиг матнини хоқоннинг ўзи айтиб турган бўлиши керак. Орадан икки йил ўтгач, Билга хоқон ҳам ўлди. Йўллуғ тигин энди отаси хоқон хотирасига атаб битиг ёзишга киришди. У амакисига аталган аввалги битигдан хоқоннинг эл-улусга айтган сўзларини, мурожаатини олиб, кейинги битигга ҳам киритди. Шунинг учун ҳам иккала битигнинг катта бир бўлаги бир хил, улар хоқон тилидан берилади. Лекин Йўллуғ тигин кейинги битигни битаётганида хоқон тилидан айтилган сўзларни анча таҳрир қилиб, янгилаган.

Билга хоқон улуғ битиги эл эгасининг қуйидаги сўзлари билан бошланган (транслитерацияси шундай):

T'DR'IT'G : T'DR'İ : YRTMŞ : T'ÜR'K : B'İL'GÄ : QĠNSBM (X.1).

Бунинг ўқилиши (транскрипцияси) шундай бўлади: *Tāñri-täg tāñri yaratmīš türk Bilgä qayan sabīm.*

Бу жумла бошқа бир ўринда – битигнинг хотимасида ҳам қайтарилади (Ха.13). Хоқоннинг ўғли Билга Қутлуғ ёрлиғи ҳам ана шу унвон билан бошланган.

С.Е. Малов ушбу жумлалардан биринчисини русчага «(Вот) речь моя богоподобного, Небом поставленного (или угодного Небу) тюркского мудрого (Бильгя) кагана» (Малов 1959,20), иккинчисини «(Вот) речь моя, подобного Небу, Небом поставленного (или угодного Небу) тюркского мудрого (Бильгя) кагана» деб таржима қилган (Малов 1959,23).

Ҳ. Ўркун эса бу жумлани туркчага «Göge benzer göğün yarattığı Türk Bilge Nakan [işte benim] sözüm» дея ўгирган (Orkun 1987,58–59).

Т. Текин бу жумлани туркчага «Tanrı gibi, Tanrı (hükümdar) yapmış, Türk Bilge Nakan, sözüm» деб ўгирган (Tekin 1988,37,99).

Эътибор қилинса, бу талқинларда хоқонга «кўк ўрнатган, кўк яратган, тангри ўрнатган» (*Небом поставленный, göğün yarattığı, Tanrı yapmış*) сифатлари берилмоқда.

Шу ўринда ушбу жумлани бир бошдан синчиклаб кўриб чиқамиз.

Жумланинг бошидаги *Tāñri-täg* сўзи «кўк, осмон» маъносида келган, у ўзи бирикаётган *tāñri* (яъни худо) сўзининг сифатидир, *Tāñri-täg tāñri* дейилганда «кўкдай (улуғ) тангри» тушунилади. Кейинги *yaratmīš* – сифатдош бўлиб, «яратган» дегани. Билга хоқон битигидаги ушбу бошламада хоқоннинг сифати «кўкдан бўлган», «тангридан бўлган» деб эмас, аксинча, «кўкдай (улуғ) тангри яратган» (*tāñri-täg tāñri yaratmīš*) дея қайд этилаётир.

Бошлама-унвонда *Bilgä qayan* га қўшилаётган *türk* сўзи этнос англамида эмас, балки «жасур, баҳодир, қудратли» деган маънода келган.

Türk сўзининг бу англами Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарида ҳам келган. Масалан: *Yana İslīm Barlas edi. Türk kişi edi* (BN.361); *Yana Teñri-berdi Samanči edi. Türk-u mardāna va qiličliq yigit erdi* (BN.365); *Yana Amīr 'Umar-beg edi. ... Mardāna-vu türk va yaxši kişi edi* (BN.365). Бу жумлаларда кечган *türk* сўзи «жасур, мард» маъносидадир. Буни

унинг *mardāna* сўзи билан жуфт ҳолда келгани ҳам тасдиқлаб турибди: *mardāna-vu türk* бирикмаси – «мард ва жасур» дегани.

Türk сўзининг бу маъноси қадимги туркий битигларда ҳам учрайди. Жумладан, Иккинчи турк хоқонлиғи даврида яшаб ўтган юрт эгаларидан бири Билга хоқонни сифат ва унвонлари билан *türk Bilgä qayan* деб айтилган; бу ўриндаги *türk* «қудратли; жасур» деган маънодадир: *türk Bilgä qayan* – «қудратли / жасур Билга хоқон» (Содиқов 2004,66–72).

Билга хоқон битигида кечган бошлама жумладаги сўнгги *sabīm* – «менинг сўзим, буйруғим, ёрлиғим» дегани. Шуларга таяниб, ушбу бошламани қуйидагича талқин этишимиз мумкин: «Кўкдай (улуғ) тангри яратган қудратли / жасур Билга хоқон сўзим».

Муҳими шундаки, Кул тигин ва Билга хоқон битигларида хоқоннинг эл-улусга қарата айтган мурожаати, ёрлиғи, чақирлиғи ўрин олган. Юқоридаги жумла эса ўша расмий мурожаат, чақирлиқнинг бошламаси, яъни унвонидир (шарқ манбашунослигида расмий ҳужжатларнинг бошламаси *унвон* дейилади).

Битигда кечган икки унвондан биринчиси Билга хоқонга, иккинчиси эса унинг кичик ўғли Билга Қутлуғ хоқонга тегишлидир (*қаранг*: Содиқов 2004,79,115). Билга хоқон элга эгалик қилган чоғларда эл-улусга беражак фармонлари, чет элларнинг ҳукмдорларига йўлланажак дипломатик ёрлиқларини ана шу унвон билан бошлаган. Кейинчалик унинг ўлимидан сўнг ўғли Билга Қутлуғ ҳам отаси қўллаган бошлама-унвондан фойдаланди.

Бу нарса ўтмиш дипломатикасида бор: ҳатто бутун сулола бир унвондан фойдаланган замонлар ҳам бўлган. Ўша анъанага кўра, улуғ битигнинг бошланишида Билга хоқоннинг, битиг хотимасида эса, Билга Қутлуғ хоқоннинг эл-улусга қарата айтган чақирлиғи, ёрлиғи бир хил унвон билан бошланаётир.

Муҳими шундаки, Кул тигин битиги Билга хоқоннинг тилидан (нутқидан) берилган бўлувига қарамай, юқоридаги бошлама-унвон йўқ. Чамаси, Йўллуғ тигин амакиси Кул тигинга аталган битигни ёзиб тугатгач, битигтош тиклангандан кейин, ундаги хоқон сўзлари расмий унвон билан бошланмаганини тушуниб етган кўринади. Йўл қўйган камчиликни у кейинчалик – отаси ўлгандан сўнг унга бағишлаб ўрнатилган битигтошда тузатди: Билга хоқон улуғ битигини отасининг унвони билан бошлади. Ҳужжатчилик анъанасига амал қилган ҳолда, битигнинг хотима қисмидаги Билга Қутлуғ сўзларини ҳам ўша унвон билан бошлади.

Билга хоқон унвони илк ўрта асрлардан қолган туркий унвонларнинг илк, шунинг билан бирга, классик намунасидир.

Унвон уч компонентдан тузилган: биринчиси Тангри яратганлигининг эътирофи (*Tāḡri-tāḡ tāḡri yaratmīš*), иккинчиси хоқоннинг сифати, оти ва унвони (*türk Bilgä qayan*), учинчиси эса «сўз, фармон, ёрлиқ»нинг хоқонга қарашлилигини англатувчи бўлак (*sabīm*).

Билга хоқон унвонидаги *sabīm* – «менинг сўзим» дегани эмас, балки «менинг мурожаатим, менинг ёрлиғим» маъносидадир. Туркий тилнинг кейинги босқичида *sab* (~*saw*) сўзи истеъмоладан чиқиб, унинг ўрнида *söz* калимаси қўллана бошлади. Энди расмий ҳужжатлар бошламасида ҳам қадимги *sab* (~*saw*) ўрнини *söz* эгаллади. Бу ҳам тарихий анъанага мувофиқ ҳолда «буйруқ; фармон; ёрлиқ» маъноларини беради (Содиқов, Омонов 2010, 40–41).

Билга хоқон ёрлиғида кечган бошлама-унвоннинг барча компонентлари тўла-тўқис, лўнда ва ихчам тузилган. Бу нарсга кўк турк ҳужжатчилигининг, қадимги туркий тил расмий услубининг юксак даражада эканини кўрсатади.

Билга хоқон бошлама-унвонини формулага соладиган бўлсак, у қуйидаги кўринишга эга бўлади:

Y+S+A+M+sabīm

(яъни: *Тангри яратганлигининг эътирофи+ҳукмдорнинг сифати+оти+мансаби+sabīm*).

Муҳими шундаки, Билга хоқоннинг сўз юритилаётган унвони ўз даврининггина эмас, ўрта асрларнинг бутун расмий ёрлиқлари, ҳужжатчилиги учун намуна, андоза бўлиб хизмат қилди. Кўк турк даври ҳужжатчилиги анъаналари кейинги юзйилларда ҳам давом этди. Туркий салтанат ва давлатларнинг эгалари ўз ёрлиқларини ана шундай қолипдаги унвонлар билан бошлаган.

Яна бир жиҳати, Билга хоқон унвонида, матн характерида келиб чиққан ҳолда, адресат кўрсатилмаган. Унвоннинг тўлиқ трансформацияси (тикланган шакли) «*(Bu bān,) tāḡri-tāḡ Tāḡri yaratmīš türk Bilgä qayan(nīḡ) sabīm (turur)*», яъни «(Бу мен,) кўкдай (улуғ) Тангри яратган қудратли Билга хоқон(нинг) сўзим (турур / -дир)» шаклида англанади.

Кейинги юзйилларда эса хон ва султонларнинг унвонлари яна бир компонент билан бойиди: уларга ёрлиқ берувчи билан бирга *адресат* (ёрлиқ йўлланувчи кимса ёки томон) ҳам киритилди.

Жумладан, Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг 1393 йили поляк қироли Яғайлига йўллаган ёрлиғи *Toxtamīš sözüm Yayaqlaya* (Тўхтамиш сўзим Яғайлага) деб бошланган (Т.1–2). Бу унвондаги *Toxtamīš sözüm* – *хат йўлловчи; адресант (intitulatio)*; шарқ манбашунослигида «хат эгаси, хат йўлловчи»ни *мурсил* дейилган; *sözüm* – ёрлиқнинг хонга тегишлилигини, унинг ўз оғзидан айтилаётганлигини далилловчи калом. *Yayaqlaya* – ёрлиқ йўлланаётган кимса (*адресат – inscriptio*)ни билдиради, шунинг учун у жўналиш келишигида. *Адресат* шарқона тилда *мурсал* бўлади.

Энди унвоннинг тўлиқ тикланган шакли ҳам ўзгаради: у (*Men,*) *Toxtamiš(niņ) sōzūm Yağaylaya (bolsun)* ёки (*Bu men,*) *Toxtamiš(niņ) sōzūm Yağaylaya (turur)*, яъни «(Мен) Тўхтамиш(нинг) сўзим Яғайлаға (бўлсин / -дир)» шаклида бўлади.

Тўхтамишхон унвонининг формуласи шундай бўлади:

A+ sōzūm+Ad.

(яъни: *хоннинг оти+sōzūm+адресат*).

Ўрта асрларда битилган туркий ёрлиқларнинг бошламасида ҳам баъзан ёрлиқ йўллаётган юрт эгасининг даражаси, унвони қўшиб ёзилган. Масалан, Шоҳрух мирзонинг 1422 йил 16 январиди Талхан ота мазорининг мужовурига берган нишони *Šāhruh bahadur sōzūm dīvānlaryā* (*Шоҳрух баҳодур сўзим девонларга*) жумласи билан бошланган (Ш.1–2). Бу ўринда *Šāhruh bahadur sōzūm* – унвон, шунинг учун у алоҳида қаторга ёзилган. У учта компонентдан тузилган: султоннинг оти (*Šāhruh*), унвони (*bahadur*) ва фармоннинг унга тегишлилигини англатувчи ёрлиқ (*sōzūm*). Ушбу бирикмадаги *bahadur* сўзи юқори табақа кишиларига берилувчи нисбани, унвонни билдиради. Қиёс учун туркий ёрлиқлар бошламасида қўлланган *abu-l-muzaffar, abu-l-γāzī* унвонларини эслаш kifoya.

Шоҳрухнинг ёрлиғидаги бошлама-унвонга қўшилаётган *dīvānlaryā* сўзи – ёрлиқ қаратилаётган юридик ташкилот (адресат)ни билдиради. Матнда адресат унвондан ажратилиб, кейинги қаторга ёзилган. У жўналиш келишигидадир. Унвоннинг тўлиқ тикланган шакли (*Men,*) *Šāhruh bahadur(nuņ) sōzūm dīvānlaryā (bolsun)* ёки (*Bu men,*) *Šāhruh bahadur(nuņ) sōzūm dīvānlaryā (turur)* бўлади.

Шоҳрух унвонининг формуласи шундай бўлади:

A+U+ sōzūm+Ad.

(яъни: *хоннинг оти+унвони+sōzūm+адресат*).

Унвонларда, кўпинча, ҳукмдор отидан олдин унинг мансаби ҳам қўшиб қўйилган. Масалан, Абу Саиднинг турк султони Ҳасан бегга (=Узун Ҳасанга) 1468 йилнинг 10 октябрида йўллаган битиги *Sultān Abu Sa'id kōrāgān sōzūm* унвони билан бошланган (АС.1).

Бунинг формуласи қуйидагича бўлади:

M+A+U+sōzūm

(яъни: *мансаби+оти+унвони+sōzūm*).

Мактубнинг кимга қаратилганлиги кейинги компонентдан англашилади. Унда қисқа салом билан мақсадга қўчилган: *Hasan beggā salām tegāč, sōz ul-kim*, деб асосий қисмга ўтиб кетилади.

Келтирилган ўрнаклардан англашиладики, туркий дипломатика тарихида ҳокон ва хонларнинг ёрлиқлари, фармонларининг бошлама-унвонлари кўк турк ҳоконлиқлари даврида кашф этилди ва бу туркий

хужжатчилик тарихидаги улуғ кашфиётлардан бири эди. Унинг бизгача сақланган илк, шунинг билан бирга, классик мисоли Билга хоқон битигида кечган *Täñri-täg täñri yaratmış türk Bilgä qayan sabim* унвонидир.

Ўрта арларнинг хужжатчилигида туркий бошлама-унвонлар яна бир компонент билан бойиди: уларда ёрлик берувчи кимса билан бирга ёрлик йўлланаётган адресатни ҳам битиш русумга айланди. Буни Тўхтамишхоннинг поляк кироли Яғайлига йўллаган ёрлиғидаги унвон мисолида кўрсатишнинг ўзи ҳам етарли.

Муҳим жиҳати, туркий ёзма хужжатчилигининг илк босқичларида юрт эгасининг улусга қаратилган чақириғи, ёрлиғи, ҳатто давлатнинг бош қонуни, тузуклари эпиграфик шаклда баён қилинган. Буни Биринчи кўк турк хоқонлиғи даврида тикланган Буғут ёдгорлиғи, Иккинчи кўк турк хоқонлиғи даврида тикланган Кул тигин ва Билга хоқон битигтошларида кузатишимиз мумкин. Ҳатто Кул тигин ва Билга хоқон битигларида хоқоннинг турк беклари, халқига қарата айтган шундай сўзларини ҳам ўқиймиз: *Türük bāglār, bodun, bunī äsidiñ! Türük [bodunuy ti]rip äl tutsuqıñın bunta urtum, yañilip ülāsikiñın yämä bunta urtum. Näñ näñ sabim ärsär, bāngü taşqa urtum.* – «Турк беклари, халқи, буни эшитинг! Турк халқини тўплаб давлат тутишингизни бунда [яъни тошда] ёздим. Адашиб, айрилганингни ҳам бунда ёздим. Ҳар қандай сўзим бўлса, мангу тошга ёздим» (Ка.10–11). Билга хоқоннинг *давлат тутишингизни бунда [яъни тошда] ёздим (äl tutsuqıñın bunta urtum)* деган сўзлари ушбу битигларда эл йўриғи, хоқоннинг кўрсатмалари битилганига ишорадир.

Уйғур хоқонлиғи даврида яратилган Мўюн-чўр битигида эса (Малов 1959,30–40) бунинг ёрқин далили ҳам бор. Битигда хоқон Мўюн-чўрнинг зафарли юришлари тўғрисида сўз борар экан: «Ўшанда ғарбда Идуқ башда, Ябаш ва Тўкуш (дарёларининг) қуйилишида ёзни ўтказдим. Ўша ерда саройимни курдирдим, мудрофаа деворларини ўша ерда курдирдим, минг йиллик, туман кунлик битигимни-тузугимни ўша ерда ясси тошга яраттирдим (*biñ yilliq tümän künlik bitigimin-belgümin anta yassı taşqa yaratıtdım*)», дейилади битигда (матннинг 19–22- қаторлари). Ушбу жумлаларда хоқоннинг тузуги, давлат йўриғи битилган бошқа бир битигтош ҳам борлигига ишора қилинмоқда (Лекин асарда сўз юритилаётган ўша битигтош топилганича йўқ).

Туркий ёзма хужжатчилиги ўз йўлини эпиграфик матнлардан бошлаган, хоқонлиқнинг илк ёзма қонуни, эл йўриқлари улусга эпиграфик кўринишда, монументал битиглар орқали етказилган. Қадимги туркий эпиграфик ёдгорликлар хоқонлар, йирик давлат арбоблари, улуғ қаҳрамонларнинг хотирасини мангулаштиришга бағишланган битигларгина эмас, давлат қонунлари, тузуклари, хоқонлар чақириғини ўзида баён этган ёзма хужжатлар сифатида ҳам аҳамиятлидир.

Ёзма манбалар ва илмий асарлар:

AC – Султон Абу Саиднинг турк султони Ҳасан бегга йўллаган мактуби: Kurat 1940,119–134,196–200; Содиқов 2013,130–142.

BN – *Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. Bâburnâma. Part One, Two, Three. Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's. Persian Translation, Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation by W.M. Thackston, Jr. / Sources of Oriental Languages and Literatures –18. Edited by Şinasi Tekin. Gönül Alpay Tekin. Turkish Sources – XVI. / Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations. Harvard University, 1993.*

Ka – Кул тигин битиги: Малов 1951,19–43; Содиқов 2004,96–112.

T – Тўхтамишнинг поляк кироли Яғайлига йўллаган ёрлиғи: Содиқов 2013,83–89.

III – Шоҳрух мирзо ёрлиғи: Содиқов 2013,117–123.

X, Ха – Билга хоқон битиги: Содиқов 2004,112–120.

Малов 1951 – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л., 1951.

Малов 1959 – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.–Л., 1959.

Содиқов 2004 – Содиқов Қ. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент, 2004.

Содиқов 2013 – Содиқов Қ. Олтин Ўрда ва Темурийлар даврида яратилган туркий ёрлиқлар: тарихий-филологик талқин. – Тошкент, 2013.

Содиқов, Омонов 2010 – Содиқов Қ., Омонов Қ. Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан. – Тошкент, 2010.

Kurat 1940 – Kurat A.N. Topkarı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistân Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler. – İstanbul, 1940.

Orkun 1987 – Orkun Hüseyin Namık. Eski Türk Yazıtları. – Ankara, 1987.

Tekin 2010 – Tekin Talat. Orhon Yazıtları. 4. Baskı. – Ankara, 2010.

ЙИҒМА ИЛМИЙ ТАНҚИДИЙ МАТН ТУЗИШ ПРИНЦИПЛАРИ

З.Исломов
фил ф.д., проф.
ЎзХИА проректори

Мумтоз адабиёт намуналарининг кўплаб нодир кўлёмалари давримизга қадар етиб келган. Маълум бир асар ўз муаллифи ҳаётидан сўнг ҳам унинг илмий қиймати, аҳамияти, етуклиги, омма учун тушунарли, қулай

тилда ёзилганлиги ва бошқа бир қатор омиллар сабабли қайта-қайта, турли мақсад ва ҳудудларда, ҳар хил савиядаги котиблар томонидан кўчирилган. Шу сабабли давр ўтиши билан қўлёзма асарлар таркиби, уларнинг матнига турли ўзгаришлар, қўшимчалар киритилган. Бу эса ўз навбатида қўлёзма мерос билан шуғулланувчи матншунос, манбашунос олимлар олдида қўлёзма асарларнинг йиғма, илмий-танқидий, йиғма илмий-танқидий матнларини тузиш, асарларнинг дастлабки, муаллиф қаламига мансуб вариантларига яқин матнларини яратиш каби долзарб муаммони қўяди. Қўлёзма асарларнинг матни билан шуғулланувчи матншунослардан бу вазифа чуқур билим, кенг мушоҳада, синчковлик, малака талаб қилади.

Умуман, мумтоз адабиёт асарларининг илмий-танқидий матнларини тузиш иши асримизнинг 30-йилларидан бошланган. Бу йўналишда дастлаб форс-тожик адабиёти намуналарининг илмий-танқидий матнлари тузила бошланди. Йиғма, илмий –танқидий, йиғма илмий-танқидий матнларни тузишнинг ишлаб чиқилган муайян умумий қоидаларининг йўқлиги сабабли матншунослар ҳар бир манбага ўзига хос усулда ёндоша бошладилар. Кейинги йилларда қатор ноёб манбаларнинг илмий танқидий, йиғма илмий-танқидий матнлари ва уларга бағишланган тадқиқотлар юзага келди.

Ҳозирги кунда ҳам қатор нодир асарларнинг илмий-танқидий, йиғма илмий-танқидий, қиёсий матнлари устида илмий изланишлар олиб борилмоқда. Булар жумласига Алишер Навоийнинг “Наводиру-н-нихоя” девони, “Лайли ва Мажнун” достонининг илмий-танқидий матнлари, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарининг йиғма танқидий матнларини киритиш мумкин.

“Муқаддамату-л-адаб” асарининг илмий йиғма-танқидий матни ҳам шу соҳадаги муҳим бир қадам бўлиб ҳисобланади. “Муқаддамату-л-адаб” асарининг йиғма илмий-танқидий матнини тузишда чет эл хусусан, ўзбек манбашунослиги, матншунослиги тажрибалари, хулосаларига асосланилди. Асарнинг таркибан мураккаблиги, кўп тиллилиги, қўлёзмаларининг тарихан турли давр ҳамда ҳудудларда китобат қилинганлиги, ёзув хусусиятларининг ўзига хослиги унинг йиғма илмий-танқидий матнига махсус ёндошувни талаб этди.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг йиғма илмий-танқидий матнига асарнинг Тошкент қўлёзма фондларида сақланаётган, туркий сўзлик киритилган, нодир қўлёзмалари истифода этилди. Шу вақтга қадар бу қўлёзмалар махсус тадқиқот объекти бўлмаган, улар тўлиқ илмий истифодага киритилган эмас.

«Муқаддамату-л-адаб»нинг Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзмалар фондида сақланаётган 202 сақланиш рақамли қўлёзмасини шартли «А» нусха деб белгиланди. Мазкур нусха асарнинг Тошкент қўлёзмалари орасида исмлар қисмига туркий сўзлик киритилган ягона манба ҳисобланади. Тошкент қўлёзма фондларида сақланаётган «Муқаддамату-л-адаб» нинг қўлган 8 қўлёзмасидан бирортаси таркибидаги исмлар қисмига туркий муодиллар

киритилган эмас. Қўлёзманинг яна бир илмий қиммати шундаки, мазкур манбага асар таркибига кирган муқаддиманинг туркий варианты ҳам киритилган. “Муқаддамату-л-адаб”нинг “А” нусхаси қиёсланаётган қўлёзмалар орасида китобат даврига кўра нисбатан кейинроқ кўчирилган бўлса ҳам, у ўзининг тўлиқлиги, кўп тиллилиги, нодир манбалиги, хатининг аниқлиги билан бошқа қўлёзмалардан ажралиб туради.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидаги «Муқаддамату-л-адаб» нинг 2699 сақланиш рақамли қўлёзмаси «Б» нусха сифатида қабул қилинди. Мазкур қўлёзма «Муқаддамату-л-адаб» нинг Тошкентда сақланаётган туркий сўзлик киритилган энг қадимий, лекин нуқсонли нусхаларидан ҳисобланади. Қўлёзмага феъллар қисмигина киритилган. Йиғма илмий-танқидий матнга иккинчи манба сифатида истифода этилган “Б” нусха асарнинг ноқис варианты бўлиб, кўпгина олимларнинг диққатини ўзига тортган қўлёзмадир. Қўлёзмада китобат тарихи кўрсатилмаган, унинг илмий таҳлили асарнинг мавжуд нусхалари орасида бу манбани энг қадимий қўлёзмалардан бири деб ҳисоблашга асос бўла олади.

«Муқаддамату-л-адаб»нинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида 3807 сақланиш рақами остида сақланаётган қўлёзмасини шартли равишда «В» нусха деб белгиланди. Мазкур қўлёзмага асарнинг фақатгина феъллар қисми киритилган, қолган қисмлар тушиб қўлган. Қўлёзма тўлиқ бўлиб, унинг матнидан айрим форсий, туркий сўзлик мақолалари тушиб қўлган. Ундаги туркий сўзлик ўзининг оригиналлиги, ўзига хослиги билан ажралиб туради. Қўлёзма ўта мураккаб хатда ёзилган, сўзлардаги диакритик нуқталар асосан қўйилмаган. Бу эса қўлёзма матни устида ишлаш имкониятини жуда мушқиллаштиради.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг қўлёзмаларидан яна бири Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида сақланади. 1479 сақланиш рақамли бу қўлёзмани шартли равишда «Г» нусха деб белгиланди. Асарнинг бу қўлёзмаси унинг қадимий, нодир нусхаларидан бири ҳисобланади. Унинг таркибига муқаддима, исмлар ҳамда феъллар қисми киритилган. Қўлёзма матни ўзига хос китобат услубида битилган. “В” нусхадаги туркий сўзлик йиғма илмий-танқидий матнда истифода этилган “Г” нусхадаги туркий сўзликка монанд бўлиб, унинг матнида айрим жузий фарқларгина учрайди. Асарнинг қисмлари ягона китобат шаклига келтирилган бўлиб, уларни илмий таҳлил қилиб ўрганиш бу қисмлар ўрасида фарқ борлигини кўрсатади. Афтидан, давр жиҳатидан қадимийроқ бўлган феъллар қисми, кейинчалик нисбатан янгироқ кўчирилган муқаддима ва исмлар қисми билан тўлдирилган. Бу эса асар таркибига киритилган сўзликларда ҳам ўз аксини тўпган. Китобат даврига кўра янгироқ бўлган муқаддима ва исмлар қисмига арабий сўзлик билан бирга форсий сўзлик ҳам киритилган. Феъллар

қисми эса юқоридаги сўзликларга қўшимча туркий сўзлик билан тўлдирилган.

Демак, асарнинг йиғма илмий-танқидий матнига XII-XV асрлар оралиғида китобат қилинган энг нодир қўлёзмалар истифода этилди. “Муқаддамату-л-адаб”нинг туркий сўзлик киритилган Тошкентдаги тўрт қўлёзмаси таркибига асосан асарнинг иккинчи-феъллар қисми киритилганлиги сабабли, йиғма илмий-танқидий матн доирасига арабий-туркий феъллар сўзлиги жалб қилинди. Матншунослик фанида биринчи марта арабий-туркий сўзлик матнига мазкур усулда ёндошилди.

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларга асосланган ҳолда “Муқаддамату-л-адаб”нинг йиғма илмий-танқидий матнини тузиш принциплари ишлаб чиқилди. Улар қуйидагилардан иборат:

-“Муқаддамату-л-адаб”нинг қиёсланаётган нусхалари жорий алифоўнинг “А”, “Б”, “В”, “Г” ҳарфлари воситасида шартли қисқартма билан белгиланади;

-асарнинг арабий сўзлиги мақолалари матнининг ўнг тарафига юқоридан пастга қараб жойлаштирилди. Уларнинг ёнида сўз мақолаларининг қиёсланаётган қўлёзмалардаги жойлашиш ўрни ҳақидаги тўлиқ маълумот кўрсатилди;

-қиёсланаётган арабий сўзлик матнидаги сакталик, фарқли жиҳатлар, барча тафовутли ўринлар ҳар бир саҳифада алоҳида тартиб рақами билан белгиланди ва бу тартиб рақамлар сўз мақоласининг юқори қисмида ўнг тарафда кўрсатилади;

-арабий сўзлик матнидаги ҳаракатларда учрайдиган хатолар, фарқли ўринлар, шунингдек, сўзлардаги диакритик нуқталарнинг тушиб қолиш, ортиқча қўйилиш ҳоллари агар мазмун фарқламаган бўлса, хато сифатида талқин қилинмади ва матнда кўрсатилмади;

-илмий-танқидий матнда арабий сўзлик тўлиқ ҳаракат ҳамда диакритик нуқталар билан кўрсатилди;

-қўлёзмалардаги арабий сарлавҳалар тўлиқ қиёсланди, уларнинг матни тўлдирилди. Сарлавҳаларнинг мукамал шакли йиғма матнга киритилди, хато ёки сакта сарлавҳа шакллари эса матн остида кўрсатилди;

-арабий сўз мақолаларининг тўғри мазмун ифодаловчи варианты асосий матнда қолдирилди, хато, фарқли шакллар матн аппарати остига туширилди;

-арабий феълларнинг у ёки бу олд кўмакчилари билан келишини назарда тутган ҳолда, улардан бири асосий матнда қолдирилиб, иккинчиси резерв вариант сифатида кўрсатилади;

-агар арабий сўз мақоласига кейинчалик бирон сўз киритиб, мазкур сўз туркий матнда акс етган бўлса, у ҳўлда бу қўшимча, сўз айнан ўша нусха рўпарасида, асосий матнда кўрсатилди. Агар мазкур қўшимча, сўз туркий сўзлик матнида акс этган бўлса, матн аппарати остида тартиб рақами билан кўрсатилди;

-асардаги туркий сўзликнинг матни йиғма илмий-танқидий матнинг чап тарафида берилди. Йиғма матнда қиёсланаётган қўлёзмалардаги туркий сўзлик матни ўзгаришсиз келтирилди;

-туркий сўзлик матнидаги сакталик, имловий фарқлар, барча тафовутли ўринлар йиғма матнда ўзгаришсиз берилди. Уларнинг тўғри шакллари айнан ўзларининг ёнида қавсда кўрсатилди;

-қиёсланаётган у ёки бу қўлёзмалар туркий сўзлигидаги жумла таркибидан тушиб қўлган сўз, қўшимчалар жумла таркибига қавсда тикланди. Бунда мазкур жумланинг бошқа қўлёзмалардаги муодилларига асосланилди;

-туркий матндаги нуқталар қўйилмаган ўринлар агар сўзнинг ёзилиш шакли у ёки бу тарзда асосий сўз қолипига тўғри келса, хато деб қаралмади. Агар сўз нуқталар билан таъминланган бўлиб, у хато мазмунини ифодаласа, у ҳолда ёрдамчи нусхаларга танқидий ёндошиб, унинг тўғри варианты танлаб олинди ва асосий йиғма матнда қавсда кўрсатилади;

-агар бирор-бир арабий сўз мақоласининг туркий муодили тушиб қолган бўлса, у матнда очиқ қолдирилди. Қўлёзмаларнинг айрим саҳифаларидаги ўқиб, англаб олиш имкони бўлмаган туркий сўз мақолалари ўрни матнсиз қолдирилди, лекин уларнинг қўлёзмадаги жойлашиш ўрни ҳақидаги маълумот матнда берилди;

-“В” ҳамда “Г” нусхалардаги туркий сўзлик матнининг бир-бирига жуда яқинлигини эътиборга олган ҳолда, йиғма илмий-танқидий матнда “В” нусха таркибидан тушиб туркий сўз мақолалари “Г” нусха воситасида тўлдирилди ва матнда жойлашиш маълумоти билан кўрсатилди.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг Тошкент нусхаларини қиёсий ўрганиш вақтида улар орасида турли фонетик, график, лексик тафовутлар борлиги аниқланди. Қўлёзмаларнинг турли даврларда кўчирилганлиги сабабли бундай фарқларнинг бўлиши табиий ҳол сифатида баҳоланди. Қўлёзмаларда айрим феъллар бир хил, айримлари эса турли синоним феъллар орқали изоҳланган. Бир туркум феъллар “МАО” ва “МАН” нусхаларда бир-бирига ўхшаш бўлиб, “МАН” нусхада бошқа муодил феъл келтирилган. Шунингдек, “МАО” ва “МАН”, “МАН” ва “МАН” нусхаларда бир-бирига ўхшаш ҳоллар ҳам учрайди. Бу ҳолатларни қуйидаги бешта жадвалда кузатиш мумкин.

1. ҚЎЛЁЗМАЛАРДА БИР ХИЛ ҚЎЛЛЕНИЛГАН ҲОЛАТЛАР

Арабча феъллар	“МАО” нусха	“МАН” нусха	“МАН” нусха
أبدأ الأمر	башлади ишни	башлади ишга	башлади ишни
أظمأه	сувсатти ани	сувсатти ани	сувсатти ани
أذنب	йазуқ қилди	йазуқ қилди	йазуқ қилди
أذهبه	элитти ани	элитти ани	элитти ани

رماه من كثب	атти ани йавукдин	атти ани йавукликдин	атти ани йақиндин

2.“МАО” ВА “МАН” НУСХАЛАРДА БИР ХИЛ ҚЎЛЛАНИЛГАН ҲОЛАТЛАР

أبطأ في الامر	кечикти ишда	кечикти иш ичинда	игланди ишда
أعرب في كلامه	ачуқ қилди сўзини	ачуқ қилди сўзини	ача сўзлади сўзни
أنكحه امرأة	никах қилди хатунни	никах қилди авратни	жуфтландурди ана тишини
أحضر الفرس	йахши йугурди ат	йугурди ат	чапти ат
أخسر الرجل الميزان	ўқсутти эр таразуни	ўқсутти эр таразуни	ўқсут ўлчатиер таразуни

3.“МАО” ВА “МАН” НУСХАЛАРДА БИР ХИЛ ҚЎЛЛАНИЛГАН ҲОЛАТЛАР

أثر الرجل	бай бўлди эр	ардамлук бўлди эр	бай бўлди эри
أطلبه	тилагини берди	истаттурди ани	тилагин беерди ана
أرعدت السماء	кўк кўкради	гулдуради кўк	кўкради кўк
ألد للميت	лаҳад қилди ўлукка	лаҳад қурди ўлукка	лаҳад қилди ўлукка
أنجد	Наждқа келди	Наждга барди	Наждга келди

1.

4.“МАН” ВА “МАН” НУСХАЛАРДА БИР ХИЛ ҚЎЛЛАНИЛГАН ҲОЛАТЛАР

أطفأ السراج	ўчурди чирағни	сўндурди чирағни	сўндурди чирағни
أقرأه السلام	йибирди ана салам	ўқиди ана саламни	салам ўқиди ана
أتعبه	игатти ани	арғузди ани	арғузди ани
أثبت الشيء	беркатти нимани	тўландурди наерсани	тўландурди нимани
أنبت الله البغل	кўқартти тенгри йаш ўтни	ундурди тангри йашни	ундурди тангри йаш ўтни

5.ҚЎЛЎЗМАЛАРДА ТУРЛИ ФЕЪЛЛАР БИЛАН ИЗОҲЛАНГАН ҲОЛАТЛАР

أبرأه من الدين	тутқарди ани ўнтуждин	бизар қилди ани бурчдин	тутарди ани бурчдин
أشرب في قلبه حبه	йедурди анин кўнлига анин севуклуғини	севуклуғи анин кўнлига кеврулди	қарилди кўнлина анин севуклуғи
ألهب النار	йандурди ўтни	йақти ўтни	йалинатти ўтни
أنبههم المال	талатти аларнин малини	ғарат қилдурди мални	ўлжалатти ана мални
أضافه	миҳманлади ани	қануклади ани	қутлуғлади ани

Демак, “Муқаддамату-л-адаб” Маҳмуд Замахшарий яратган улкан илмий мероснинг энг йирик дурдоналаридан бири ҳисобланади. Бу луғат жуда машҳур бўлганлиги сабаб ҳам кўплаб нусхаларда кўчирилган ва қўлёзма нусхалари турли мамлакатларга тарқалган. Асар таркибига киритилган туркий сўзлик эски ўзбек тили тарихи учун жуда бой материал беради. Бу эса ўз навбатида “Муқаддамату-л-адаб”нинг ўзбек луғатшунослиги тарихида муҳим ўрин тутишини кўрсатади.

Адабиётлар рўйхати:

1. МАА – Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л- адаб. ЎзФА Адабиёт музейи, қўлёзма, № 202.
2. МАБ – Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л- адаб. ЎзФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, № 2699.
3. МАВ – Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л- адаб. ЎзФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, № 3807.
4. МАГ – Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л- адаб. ЎзФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, № 1497.
- 5.Муҳит. Маждуддин Муҳаммад Фейрузободий. Ал-Қамус ал-муҳит. Байрут.1952.

“GULSHAN UL-ASROR” QO‘LYOZMA NUSXALARINING QIYOSI

Jo‘rayev Jamoliddin Aminjonovich

Jizzax davlat pedagogika universiteti
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror” asarinining bir necha nusxalarining matnshunoslik nuqtai nazaridan qiyosiy tahlil qilingan. Jumladan, Hirotda ko‘chirilib, Britaniya kutubxonasida saqlanayotgan, Fransiya milliy kutubxonasida saqlanayotgan, Eron milliy kutubxonasida saqlanayotgan,

Turkiyaning As'ad Afandi va To'pqopi kutubxonalarida saqlanayotgan, Vengriya kutubxonalarida saqlanayotgan nusxalarining sarlavxalari va baytlarning tartibi va boshqa jihatlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: matn, qo'lyozma, kutubxona, asar, bayt, yozuv, uyg'ur, arab, turkiy, sarlavxa, nusxa, kotib, kitob.

Аннотация

В данной статье произведен сравнительный анализ нескольких экземпляров произведения Хайдара Хорезми «Гулшан ул-асрар» с точки зрения текстологического исследования. В частности, названия и порядок строф и другие аспекты копий, скопированных в Герате, хранящихся в Британской библиотеке, хранящихся в Национальной библиотеке Франции, хранящихся в Национальной библиотеке Ирана, хранящихся в библиотеке Асада Эфенди и Топкапы. Турции и хранящиеся в венгерских библиотеках..

Ключевые слова: текст, рукопис, библиотека, произведение, стих, письмо, уйгурское, арабское, турецкое, название, экземпляр, секретар, книга.

Annotation

This article provides a comparative analysis of several copies of Haydar Khorezmi's work "Gulshan ul-asrar" from the point of view of textual research. In particular, the titles and order of the stanzas and other aspects of the copies copied in Herat, kept in the British Library, kept in the National Library of France, kept in the National Library of Iran, kept in the Asad Efendi Library and the Topkapi. Turkey and stored in Hungarian libraries..

Key words: text, manuscript, library, work, verse, letter, Uyghur, Arabic, Turkish, title, copy, secretary, book.

Mavloni Haydar Xorazmiyning qaysi shaharida qachon tug'ulgan va qachon va qayerda vafot etgan hozircha to'liq ma'lum emas. Ma'lumotlarga ko'ra XIV asrning birinchi yarmi va XV asr boshlarida yashab ijod qilgan. Mir Haydarning kelib chiqishi Xorazmdan. Undan Bizgacha "Maxzan ul-asror" vaznida "Gulshan ul-asror", "Xisrav va Shirin" vaznida "Gul va Navro'z", payg'ambarimizning me'rojga chiqqan voqeasiga bag'ishlab, turkiy tilda "Me'rojnoma" va Mirzo Ulug'bekka atab yozilgan bir qasidasi bizgacha yetib kelgan.

Mir Haydarning "Maxzanul- asror" ("Gulshan ul-asror" J.J) masnaviysi XV yuz yil birinchi yarmi o'zbek adabiyotining ko'zga ko'ringan asarlaridan biridir. Shoir Mir Haydarning, qolaversa, o'sha davrda yashab ijod qilgan, Atoyi, Gadoyi, Lutfiy, Sakkokiy singari ijodkorlarning savodi uyg'ur xatida chiqqan. Mir Haydar o'zining "Maxzan ul-asror" masnaviysini ham uyg'ur xatida yozib, Sulton Iskandarga tortiq qilgan bo'luvi kerak. Asarning arab yozuvli nusxalari keyinchalik ana shu matnga tayanib ko'chirilgan deyish mumkin.¹

¹ Содиқов Қ. Махзан ул-асрор маснавийсининг эски қўлёзмалари. //О'zbekiston adabiyoti va san'ati. 2023-yil 8-iyul №26 (4737)

Darhaqiqat, “Gulshan ul-asror”ning uygʻur va arab yozuvida yozilgan qoʻlyozma shakldagi yigirmaga yaqin nusxalari bor. Ular dunyoning turli kutubxonalarida saqlanadi. Ammo hozircha “Gulshan ul-asror”ning muallif dastxatiga tegishli nusxasi uygʻur yozuvidami yoki arab yozuvidami, hozircha nomaʼlum. Asar turli kotiblar tomonidan koʻchirilganligi sababli uning hikoyatlarining joylashuv oʻrnida qoʻlyozma va toshbosma manbalarini oʻrganish shuni koʻrsatadiki, nashrlarda koʻplab sheʼrlar matni oʻzgarishlarga uchragan.

Bu tafovutlar soʻz va birikmalar, misralar, baytlar hamda bandlarga tegishli boʻlib ularni quyidagicha tasnif etish mumkin: 1. Sarlavhalardagi farqlar. 2. Misra, bayt va bandlar tartibining oʻzgarishi va biror soʻzning oʻrniga uning muqobilin ishlatilishi kabi oʻzgarishlar mavjud.

“Gulshan ul-asror”dagi oʻzgarishlarni uning quyidagi nusxalar asosida tahlil qilindi. Asar qoʻlyozma nusxalarni shartli ravishda bosh harflarni oldik.

- 1) B-Britaniya kutubxonasida Hirot nusxasi. Inv. 7914, 914 hijriy (1509) yil.
- 2) T-Istanbuldagi Topqopi saroy muzeyi kutubxonasi. Inv. № 1460, 1014 (1605/6) yil.
- 3) F-Fransiya Milliy kutubxonasi. Inv. № 978, 1501-1550 yil.
- 4) E-Eron milliy kutubxonasi. Inv. № 13524, 971 hijriy (1600) yil.
- 5) A-Turkiyadagi Asad Afandi kutubxonasi. Inv.№ 2798, 1682 yil.
- 6) N-Nyu-York nusxasi, Inv. №41.

Priskilla Soucekning “The new york public library Makhzan al-asrar and its importance.”² (Nyu-York jamoat kutubxonasi “Maxzan al-asror” va uning xususiyatlari) sarlavhali maqolasida 41 raqamli qoʻlyozmaning baʼzi sahifalaridan namunalar berilgan, ushbu maqola asosida qoʻlyozmaning birinchi sahifasida keltirilgan sarlavha keltiriladi.

Qoʻlyozmaning turli nusxalarida qoʻlyozmlarda sarlavxalar har xil shaklda. Qoʻlyozma nusxalarning barchasida ham sarlavxalar berilmagan. Shu sababli faqat sarlavxasi bor qoʻlyozmlar qiyoslanib keltiriladi. Ular quyidagicha boshlanadi: ³

Qoʻlyozma sahifasi	Asarning birinchi sarlavhalari
E 11a:	معرفت پناه حیدر تیلبه ایتور Maʼrifat panoh Haydar telba aytur.
B 1a:	حیدر تیلبه نینینگ مثنویسی Haydar telbaning masnaviysi.
T 2a:	مولانا حیدر تیلبانینگ مثنویسی کی سلطان اسکندر مرزائینگ مادی ایکاندور اول سلطان صاحبقران اسمیغه آیتیلغان دور Mavlono Haydar telbaning masnaviysiki, Sulton Iskandar Mirzoning modihi ekandur. Ul Sulton sohibqiron ismigʻa oytilgʻondur.
A 192 a:	نقل از حیدر تیلبه در جواب مخزن الاسرار شیخ نظامی علیه الرحمه

² Priscilla Soucek. The new york public library Makhzan al-asrar and its importance. Ars Orientalis, Vol. 18 (1988).-P.1-37

³ Jadvallarda “Gulshan ul-asror” qoʻlyozma nusxalarining bosh harflari va sahifa raqamlari yozilgan.

	Naqli az Haydar Telba, dar javobi “Mahzani asror” shayxi Nizomi alayhi rahma
N 3b-4a:	مخزن الاسرار افصح المکلمین. مولانا حیدر علیہ الرحمہ “Maxzani asror” afsahul mukallimin. Mavloni Haydar alayhi rahma

Qo‘lyozma nusxalarda hikoyatlar sarlavhalari ham turli xil nomlangan. Masalan, To‘pqopi nusxasida hikoyati fi tamsil, Hirot nusxasida hikoyati “hikoyati” yoki mav’iza, Eron nusxasida so‘z boshi deb nomlangan. Eron nusxasining ba’zi o‘rinlarda “Maqolot”ni nasihat nomi bilan keltirilgan holatlar ham bor. Fransiya nusxasida esa umuman sarlavha berilmagan.

Yana maqolotlarning nomi To‘pqopi nusxada: Beshinchi maqola. Biror nima hikmat ilmina mavsuf o‘nlanung bayon sudi va avsutunnos qaboilining ahsanul-ahvoli va behbudi” deb to‘liq yozilgan bo‘lsa, Eron nusxasida so‘z boshi deb nomlagan.

Asarning hamd bobi To‘pqopi nusxasida 11 bayt, Hirot, Fransiya nusxada 15 bayt va Eron nusxasida 14 bayt. Ko‘rinib turganidek to‘rt nusxadagi bir masnaviyning bayt sonlari ham turli xil. Bir nusxasida to‘rt bayt yo‘q bo‘lsa, yana birida bir bayt yo‘q. Fransiya, Hirot va Eron nusxasida hamd bobida keluvchi quyidagi bayt, yettinchi bayt sifatida keladi. To‘pqopi nusxasida esa uchinchi bayt bo‘lib keladi.

E11a (xoshiya), B 1a	F 25 a, T 2b
چرخ و فلاک دورایتار آتیدین ایکی جهان بولدی عیان ذاتیدین	چرخ و فلاک دور دا دور آتیدین جمله جهان بولدی عیان ذاتیدین
Charxu falak davr etar otidin, Ikki jahon bo‘ldi ayon zotidin.	Charxu falak davrada dur etar otidin, Jumla jahon bo‘ldi ayon zotidin.

Demak ushbu bayt nafaqat o‘rni o‘zgargan, balki ikkinchi misrasining E, B nusxalarida ikki jahon so‘z birikmasi F, T nusxalarda jumla jahon shaklida ifodalangan. “Ikki jahon” so‘z birikmasi bu foniy dunyo va oxiratni ifodalasa, “jumla jahon” so‘z birikmasi butun borliqni ifodalaydi va bayt mazmunini kuchaytirib beradi.

“Forslik suvoriy haqida” gi hikoyat Eron, Fransiya va Britaniya nusxasi bilan solishtirilganda qo‘yidagicha farqlar bor: Fransiya nusxasida Porsda shaklida, To‘pqopi, Britaniya, Eron nusxalarida Forsda shaklida yozilgan. Ushbu masnaviyning 1-6 baytlari biri biriga mos kelishi bilan birga 7 baytdan boshlab 15 baytgacha baytlarning o‘rni to‘rtli hil qatorlarda kelishini ko‘rishimiz mumkin.

Yana yuqorida keltirilgan masnaviyning ushbu misrasi to‘rt xil qo‘lyozmada to‘rt xil ifodalanganligini ko‘rish mumkinki, hatto Fransiya

nusxasida “topsa” تاپسه so‘zi “popsa” پاپسا shaklida ifodalangan. Balki bu kotibning xatosi bo‘lishi mumkin. “t-ت” harfining ikki nuqtasining o‘rniga “p-پ” yozilib qolgan bo‘lishi mumkin. Quyida ko‘ramiz:

sahifalar	Arab alifbosida	Joriy yozuvda yozilishi
B10 a:	تاپسه ایتقای کیم ای کیردوکار	Tobsa etqoykim, <i>ey kirdikor.</i>
T 9 b:	تاپسه ایتقای کیم ای پروردگار	Tobsa etqoykim:– <i>Ey parvardigor!</i>
F 33b:	پاپسا ایتقای کیم ای کردکار	<i>Popsa aytg‘oykim ey kirdikor.</i>
Ye 13 a:	تاپقای آنی دیگای ای پروردگار	<i>Topg‘ay oni ey Parvardigor</i>

Bunday shaklda, turli xil yozilishi kotiblarning xatosi bo‘lishi mumkin.

“Iskandar Mirzo” ga bag‘ishlangan masnaviyning Hirot, Eron va Fransiya nusxalaridagi baytda جمله جهانہ قیات برلاس اوماغ لیق قیات To‘pqopi nusxasida ushbu tarzida yozilgan misrasidagi “Barlos” va “Qiyot” urug‘ining nomlari kotib tomonidan nimagadir tushirib qoldirilgan. Mana o‘sha misraning nusxalardagi ko‘rinishi:

sahifalar	Arab alifbosida	Joriy yozuvda yozilishi
B 22a, Ye12b, F 26b, B 6b	ملک ایاسی برلاس اوماغ لیق قیات	Mulk iyosi <i>Barlos Umoqliq Qiyot.</i>
T 2b:	ملک ایاسی جمله جهانہ قیات	Mulk iyosi <i>jumla jahona Qiyot.</i>

Agar shu holatda o‘qiydigan bo‘lsa “Jumla jahonning podshohi Qiyotdir” mazmunida bo‘lib qoladi, “Barlos” emas. Bizningcha bu xato ataylab tushirib qoldirilgan bo‘lishi mumkin. Masnaviyning Amir Temurning nabirasi Iskandar Mirzoga bag‘ishlanganligi sarlavhadan ham ma’lumdir.

Yana Iskandar mirzoga bag‘ishlangan masnaviyning ushbu

sahifalar	Arab alifbosida	Joriy yozuvda yozilishi
T 3a	توزدی شرعت نی طریقت بلان	Tuzdi shariatni <i>tariqat bilan.</i>
A 27a, B 3b	توزدی شرعت نی حقیقت بلان	Tuzdi shariatni <i>haqiqat bilan.</i>

-misrada To‘pqopi nusxasida طریقت بلان “tariqat bilan” shaklida Fransiya, Eron va Hirot nusxasida so‘z birikmasi حقیقت بلان “haqiqat bilan” shaklida yozilgan. Fransiya va To‘pqopida shu baytning بلان “bilan” kelgan so‘z Hirot va Eron nusxasida بلا “bila” shaklida yozilgan.

Yana Fransiya nusxasidagi shu masnaviyning شصتی دین اولدم که بولور اوق جدا “Shastidin uldamki bo‘lur o‘q judo” misrasidagi شصتی “shasti” so‘zi Hirot, To‘pqopi nusxasida شستی shaklida “sin” bilan yozilgan Fransiya nusxasida esa “sod” bilan. “Shast” so‘zi “sod” harfi bilan yozilsa oltmish ma’nosida bo‘ladi. “Sin” harfi bilan yozilsa “baliqni suvdan sanchib oladigan nayza, qarmoq, garpun” ma’nolarini ifodalaydi.⁴ Demak baytdagi bu so‘zning “sod” harfi bilan kelishi kotib tomonidan xato yozilgan.

⁴ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. Иккинчи том. – Т., Фан, 1983.- Б.508.

Kitob xotimasiga bag‘ishlangan masnaviyning nusxalarda baytlardagi ba’zi so‘z birikmalarning farqli jihatlarini ham kuzatishimiz mumkin. Jumladan, To‘pqopi nusxasida “jo‘yali bo‘lsa”, Fransiya nusxada “xo‘bsoli bo‘lsa”, Hirot va Eron nusxalarida “jo‘bsoli bo‘lsa” kabi o‘zgarishlar bor.

Sahifalar	Arab alifbosida	Joriy yozuvda yozilishi
T 22 a	جويالى بولسه ساچين انچه در	Jo‘yoli bo‘lsa sochoyin oncha dur
F 52 b	خويسالى بولسه ساچين انچه در	Xo‘psoli bo‘lsa sochayin oncha dur
B 28a, Ye 22 a, B 9 b	جويسالى بولسه ساچين انچه در	Jo‘psoli bo‘lsa sochayin oncha dur

حكايت اوز حسب “Hikoyati o‘z hasbi holig‘a va kitobning husni moqolig‘a” deb nomlangan masnaviyning ham ba’zi baytlaridagi so‘z birikmalari nusxalarda turlicha keltirilgan. Masalan, Hirot va Eron nusxasida “Uydagi dumshan”, اويداغى دوشمان Fransiya nusxasida “Aduvki dushmang‘a”, ادوكى دوشمانغه To‘pqopi nusxasida “Evdagi dushmang‘a” shakllarida to‘rli xil ifodalangan. Undan tashqari ushbu baytdagi “tadbir qilur” so‘z birikmasi ham turlicha berilgan. Hirot, Eron, Fransiya nusxalarida “tabdir qilur” shaklida تدبير قيلور bo‘lsa, To‘pqopi nusxasida “itoat qilur” اطاعت قيلور shaklida ifodalangan.

Sahifalar	Arab alifbosida	Joriy yozuvda yozilishi
B 20b:	آدمى يات ياغى يراقين قيلور اويداغى دوشمان غا نى تدبير قيلور	Odamiyot yog‘iy yaroqin qilur, <i>Uydog‘i dushmang‘a</i> ne tadbir qilur.
Ye 21a:	آدمى يا تماغى يراقين قيلور اويداغى دوشمانغه نى تدبير قيلور	Odamiyot mog‘iy yaroqin qilur, <i>Uydog‘i dushmang‘a</i> ne tadbir qilur.
F 50 b:	آدمى يا تماغى يراقين قيلور ادوكى دوشمانغه نى تدبير قيلور	Odamiyot mog‘iy yaroqin qilur, <i>Aduvki dushmang‘a</i> ne tadbir qilur.
T 20b	آدمى بات ياغى يراقين قيلور اويدا كى دوشمانغه اطاعت قيلور	Odamiy bot yog‘iy yaroqin qilur, <i>Evdagi dushmang‘a</i> itoat qilur.
B 36 b	آدمى يا تماغى يراقين قيلور ادوكى دوشمانغه نى تدبير قيلور	Odamiyot yog‘iy yaroqin qilur, <i>Uydog‘i dushmang‘a</i> ne tadbir qilur.

Xulosa shuki, Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror”ning dunyo bo‘yicha nusxalari ko‘p. Biroq ularning barchasi ham bir hil ko‘rinishga ega emas. Asar sarlavhalari nusxalarda turli xil keltirilgan. Baytlarning o‘rni nusxalarda bir xil emas. Ba’zi so‘z va so‘z birikmalarining shakllari ham o‘zgarish bor. Ba’zi so‘zlarning so‘z oxiri qo‘shimchalari ham bir – biriga mos emas.

“Gulshan ul-asror”ning nusxalari dunyoning turli qo‘lyozma asarlar fondida saqlanadi. Nusxalarning matniy- qiyosiy tadqiqi shuni ko‘rsatadiki, nusxalar turli davrlarda va turli joylarda ko‘chirilgan. Shu sababli bo‘lsa kerak, bir masnaviyga tegishli bo‘lgan baytlar boshqa bir masnaviyga birikib yozilgan. Bunday shaklda kotiblar tomonidan ko‘chirilishi masnaviyar mazmunini aniqlashtirishga ham ta’sir qiladi. Bizningcha, dastlab bir butun kitob shaklida yozilmay, balki tarqoq holatda yozilgan bo‘lishi ham mumkin. Barcha nusxalarda

baytlar soni ham bir xil emas. Bunday holat esa hali tadqiqotchilar zimmasida mazkur qadimiy ma'naviy merosimizning yanada tizimli ravishda o'rganilishi bugungi kunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Haydar Xorazmiy. Gulshan ul-asror. Qo'lyozma. Turkiya, To'pqopi saroyi kutubxonasi. Inv. №.1460
2. Haydar Xorazmiy. Gulshan ul-asror. Qo'lyozma. Fransiya milliy kutubxonasi. Inv. №.978
3. Haydar Xorazmiy. Gulshan ul-asror. Qo'lyozma. Britaniya milliy kutubxonasi Inv. №. 7914
4. Haydar Xorazmiy. Gulshan ul-asror. Qo'lyozma. Britaniya kutubxonasi. Inv. №. 7914
6. Haydar Xorazmiy. Gulshan ul-asror. Qo'lyozma Eron milliy kutubxonasi.. Inv. №. 13524
7. Haydar Xorazmiy. Gulshan ul-asror. Qo'lyozma. Turkiya, Sulaymoniya kutubxonasi Asad Afandi to'plami. Inv. №.2578

НАУЧНО-КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ ИНСТИТУТА РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МУХАММЕДА ФИЗУЛИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА С НАУЧНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Нигяр Бабаханова

*Заведующий отделом "Международные отношения"
Института рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА,
Доктор философии по истории, доцент
nbabaxanova@gmail.com*

Гумбетли Асмер
*Главный эксперт отдела "Международные отношения"
Института рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА
esmerhva23@gmail.com*

Абстракт

Статья посвящена научно-культурным связям между учреждениями Республики Узбекистана и Институтом рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА, который действуют как научно-исследовательское учреждение, библиотека и музей, сохраняет и представляет миру богатый сокровищницу рукописей, содержащих в себе малую историю нашего народа, и охраняет ее как часть нашей исторической памяти. В статье также рассказывается о активном участии коллег в организованных здесь международных научных конференциях, а также о научных связях с библиотеками, музеями и университетами этой страны и исследованиях, проводимых в этих

организациях. Приход местных и иностранных гостей в Институт рукописей, а также цель этих визитов являются объектом исследования статьи. Таким образом, подобные визиты позволяют продвигать древние рукописи Азербайджана, а в дальнейшем приводят к широкому сотрудничеству между организациями и исследователями, созданию новых научных связей или продолжению и углублению существующих международных связей. Эти аспекты, подвергнутые тематическому и научно-статистическому анализу в рамках исследования, представлены как важная часть исследования истории внешних научных связей и международного научного сотрудничества в независимые годы нашей страны на основе опыта независимого учреждения в составе НАНА.

Ключевые слова: Республика Узбекистан, рукопись, международные отношения, конференция, научное учреждение, сотрудничество

Наша нация имеет древнюю и богатую культурную историю, а также важное рукописное сокровище, которое отражает это историческое наследие и знакомит его с миром. Институт рукописей имени Мухаммада Физули Национальной академии наук Азербайджана является важным научным учреждением, сохраняющим это бесценное сокровище как часть нашей исторической памяти и передающим его будущим поколениям. В Институте рукописей, отличающемся многогранной направленностью деятельности, за последние 50 лет сотни отечественных и зарубежных исследователей провели научные исследования, стремились развивать двустороннее сотрудничество. Также его посетили известные мировые государственные, научные и культурные деятели, которые высказали свое мнение о деятельности института [1, с.3]. Представители различных учреждений Республики Узбекистан, устанавливающие научные связи с Институтом, особенно выделяются среди важных партнеров Института рукописей.

Напомним, что между Республикой Азербайджан и Республикой Узбекистан существуют давние тесные культурные связи. Оба народа восхищались культурой друг друга, оказывали уникальное воздействие на культуру друг друга и на ее развитие. Общим образом, эти две страны близки друг к другу с точки зрения исторических, религиозных, научно-культурных связей. Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев охарактеризовал эти отношения в ходе встречи с Президентом Ильхамом Алиевым 21 июня 2022 года следующим образом:

“В Узбекистане уделяется особое значение традиционной дружбе, доверию и взаимопониманию между Узбекистаном и Азербайджаном. В основе этих отношений лежат общие духовные ценности, религия, сходные культуры и язык. Наши народы связывает многовековая история. В научных трудах Ахмеда Фергани и Абу Рейхана Бюруни упоминаются многие города Азербайджана, в которых взаимодействуют Восточная и Западная цивилизации. В фондах нашего Института востоковедения бережно

хранятся десятки редких рукописей Низами, Хагани, Туси, Физули, Хатаи и многих других азербайджанских поэтов и мыслителей. Сегодня я подарил одну из рукописей Физули уважаемому Ильхаму Гейдар оглу.

... Это еще раз показывает, что узбекский народ на протяжении веков проявляет большое уважение и интерес к азербайджанской культуре. Хочу особо отметить, что основатель узбекской литературы и поэзии Алишер Навои черпал вдохновение из произведений великого Низами Гянджеви. Он называл Низами "царем поэтов".. Он так ценил Низами"[3].

Шавкат Мирзиёев

Президент Республики Узбекистан

21 июня 2022 г.

Отметим, что обсуждаемая рукопись была передана в Институт рукописей имени Мухаммеда Физули Академии наук Азербайджана на основании устного указания Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева.

Взаимные визиты играют важную роль в признании и развитии ряда научных учреждений нашей страны в мировых библиотеках и системе международных связей. Посещения отечественных и зарубежных гостей в Институт рукописей из различных научных и исследовательских учреждений мира и целенаправленная организация этих визитов, как позволяет пропаганда древних рукописей Азербайджана, в дальнейшем приводит к широкому сотрудничеству между организациями и исследователями, созданию новых научных коммуникаций или продолжению и углублению существующих международных связей. Также подписание соглашений и меморандумов между Институтом рукописей и научно-исследовательскими учреждениями Республики Узбекистан, реализация совместных научных проектов в соответствии с законодательством обеих стран, изучение национальных ценностей, обмен копиями рукописей, а также обмен опытом и знаниями между учёными и экспертами, подготовка совместных научных публикаций и организация совместных научных конференций способствуют развитию международных научных отношений в этой области. Кроме того, подготовлены письменные материалы с мнениями, взглядами и впечатлениями гостей и представителей научного сообщества, посетивших Институт, которые нашли свое отражение в фотодокументальной книге "Yazdım ki, izim qala..." (автор и составитель Нигяр Бабаханова, доктор философии по истории, доцент, директор отдела "Международные отношения" Института рукописей) и в монографии "Международные связи в области исследования и популяризации рукописей". Здесь, наряду с научно-исследовательскими направлениями ряда стран мира, мы являемся свидетелями приятных впечатлений от визита в институт делегации из Академии наук Республики Узбекистан, ряда университетов и научных учреждений, находящихся там, сотрудничества, желания расширить научные связи. Например:

“Работа с Фондом рукописей Академии наук Азербайджанской ССР была организована великолепно. Сотрудники Фонда рукописей оказали мне неоценимую помощь в моей работе. Я благодарю за доброжелательность и культурное обращение..” [1, 32]

Шариф Юсупов
Заведующий кафедрой Хорезмского
государственного педагогического
института Узбекистана - 22 апреля 1961 г

Или 9 июня 1962 года делегация академии наук Узбекской ССР во главе с академиком М.Набиев побывал в институте рукописей и так поделился своими впечатлениями: *“Краткое знакомство с ценностями фонда произвело прекрасное впечатление. Они показывают, как мы ценим и защищаем прошлое нашего народа, что поучительно.” [1, 34]*

Кроме того, в разные годы узбекские ученые ректор Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы, доктор филологических наук, профессор Шухрат Сирожиддинов, профессор Нурбай Джабборов, профессор Божижон Тохлиев, заместитель председателя Союза писателей Узбекистана Надир Тонург, Олимжон Давлетов посетили Институт рукописей, где хранятся они интересовались письменными памятниками, проводимыми научно-исследовательскими работами и новыми изданиями, познакомились с нашим древним культурным наследием, которое является реликвией столетий, оставляя здесь положительные и запоминающиеся впечатления [2, с.202].

Международных связей Института рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА с научными учреждениями Республики Узбекистан система на этом не заканчивается. Каждый год сотрудники института принимают участие в научных мероприятиях в ряде европейских стран (США, Германия, Великобритания, Франция и др.) и странах Центральной Азии (Казахстан, Киргизия, Туркменистан, Узбекистан), проводят исследования в библиотеках, музеях и университетах, читают лекции, активно участвуют в международных научных конференциях, выступают с рядом интересных докладов. Если обратить внимание на материалы такой монографии, как "Международные связи в области исследования и публикации рукописей", то здесь мы можем найти информацию о научных достижениях сотрудников института, их области исследований, активном участии в международных научных конференциях, а также о соглашениях и договорах, подписанных между научно-исследовательскими учреждениями обеих стран. Например:

- 9 апреля 2018 года Заур Оруджев, научный сотрудник лаборатории “гигиена и реставрация рукописей” Института рукописей, посетил Республику Узбекистан по приглашению организации ТІКА Турецкой Республики [2, с.202].

- В 2019 году по инициативе азербайджанского культурного центра имени Гейдара Алиева, действующего в Республике Узбекистан,

“Хамсе” гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви была переведена на узбекский язык и опубликована с предисловием азербайджанских ученых. Предисловие к переводу поэмы” Хосров и Ширин” написал генеральный директор института академик Тимур Керимли [2, с.203].

- В марте 2020 года сотрудник Института рукописей имени Мухаммеда Физули АНА, доктор филологических наук Керимулла Мамедзаде, провел исследование по сохранным древним азербайджанским рукописям в этой стране. Отметим, что данная исследовательская работа проводилась в прошлом году по проекту, реализованному Азербайджанским культурным центром имени Гейдара Алиева в Узбекистане. В ходе проведенных исследований были обнаружены и подвергнуты первичному анализу многочисленные рукописные произведения известных азербайджанских классиков, таких как Низами Гянджеви, Имададдин Насими, Мухаммед Фузули и др. Среди этих рукописей имеется также ценная и значимая для нашей страны рукописная копия сборника стихов "Диван" на родном языке Шаха Исмаила Хатая. Эта рукопись представляет собой уникальную копию сборника стихов "Диван" на тюркском языке, созданного великим государственным и военным деятелем Азербайджана, а также выдающимся поэтом на родном языке - Шаха Исмаила Хатая. Следует отметить, что копия рукописи была получена по инициативе Самира Аббасова, директора Азербайджанского культурного центра имени Гейдара Алиева в Узбекистане.

- 9 февраля 2021 года Институт литературы имени Низами Гянджеви и Посольство Республики Узбекистан в Азербайджанской Республике организовали совместную онлайн-конференцию на тему "Низами Гянджеви и Алишер Навои: традиция и инновации". Директор Института рукописей имени Мухаммеда Физули АНА, академик Теймур Керимли выступил с докладом "Описание Кипчакской пустыни в поэме "Искандернаме" Низами", а также научный секретарь института, кандидат философских наук, доцент Азизага Наджафзаде представила доклад на тему "Источники о начале повествования в рассказе Низами "Добро и зло". Полный текст докладов опубликован в материалах конференции.

- 19 ноября 2021 года в Азербайджанском Центре культуры, образования и исследований имени Мухаммеда Физули, функционирующем в Государственном Университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои в городе Ташкенте, в рамках мероприятия по случаю 880-летнего юбилея Низами Гянджеви и “года Низами” ученый секретарь Института рукописей имени Мухаммеда Физули АНА, состоялась презентация монографии доктора философии по филологии, доцента Азизаги Наджафзаде “тюркизм Низами и его отношение к Тюркизму в Азербайджанском Низамоведении” [2, с.205].

- 6 апреля 2022 года Чрезвычайный и Полномочный Посол Республики Узбекистан в Азербайджане Бахром Ашрафханов и третий секретарь посольства Атабек Рамазонов посетили Институт рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА. Сначала гости посетили выставочный зал Института и ознакомились с выставкой, подготовленной отделом "Международные научно-культурные связи", представляющей письменные памятники, принадлежащие узбекскому народу. На выставке представлены рукописные копии произведений таких авторов, как «Аль-Канун Фит-Тибб» Амира Абу Али ибн Сины, «Ахлаки-мухсини» Камалуддина Хусейна бин Али аль-Вайза аль-Кашифи, «Тазкира аль-Шуара» Довлатшаха Самарканди, «Тимурнама» Абдулла Хатифи Хабушани Джами, Шарафеддин Алам «История» бин Нуруддина Фархада Самарканди, «Хамса» и «Диваны» Алишира Наваи, «Диван» Хаджи Фахреддина Исмета Бухараи. [2, с.206].

За последние 5 лет Международный институт рукописей имени М.Ф. Академии наук Азербайджана совместно с рядом научно-исследовательских учреждений Республики Узбекистан (Университет имени Алишера Навои, Институт востоковедения при Узбекской государственной академии наук, Узбекский-Китайский институт имени Конфуция при Институте востоковедения при Узбекской государственной академии наук, Институт востоковедения имени Абу-Рейхана Бируни при Узбекской академии наук) подписали несколько соглашений и меморандумов, осуществляли совместные научные проекты в рамках общегосударственного договора. Например, в соответствии с межправительственным соглашением по проекту "Культурное наследие Узбекистана в собраниях Азербайджана" было проведено электронное каталогизирование 89 рукописей с соответствующими описаниями, изучение национальных ценностей, взаимная обмен копиями рукописей, подготовка совместных научных изданий и организация совместных научных конференций, что способствует развитию международных научных связей в этой области. [2, s.206]

Конечно, все перечисленные материалы являются частью сотрудничества Института рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА с научными организациями и исследовательскими учреждениями Республики Узбекистан. Институт рукописей сегодня признается одним из наиболее крупных центров собрания письменных памятников Востока в мире. Он продолжает расширять свои связи с международными научными учреждениями, а также с библиотеками и музеями всего мира, достигая множества успехов в различных областях, сохраняя интерес к своей деятельности со стороны местных и зарубежных гостей, исследователей и ученых.

Литература

1. Институт рукописей имени М.Физули НАНА. "Yazdım ki, izim qala", Баку, 2017, стр.132.

2. Нигяр Бабаханова. “Международные связи в области исследования и изучения рукописей”. (Монография). Баку: Наука и образование, -2022, - стр. 260.
3. <https://manuscript.az/index.php?newsid=716>
4. <http://www.e-qanun.az/framework/122>
5. http://www.manuscript.az/old/old2/index.php?start_from=400&ucat=1
6. <https://www.aztc.gov.az/az/posts/id:753>
7. <http://www.anl.az/down/meqale/ses/2010/aprel/112455.htm>

NİZÂMÎ GENCEVÎ ESERLERİNİN TÜRKİYE’NİN FARKLI KÜTÜPHANELERİNDE BULUNAN EL YAZMASI NÜSHALARI

Jabrayilzoda Leyla Tofig qizi
Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasi
Muhammad Fuzulu nomidagi qo‘lyozmalar instituti
leyla.cebrayilzade@mail.ru

Kalit so‘zlar: Nizomiy Ganjaviy, qo‘lyozmalar, “Sirlar xazinasi”, “Xosrov va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Iskandarnoma”

Key words: Nizami Ganjavi, manuscripts, "Treasure of Secrets", "Khosrov and Shirin", "Leyli and Majnun", "Iskandernama"

Ключевые слова: Низами Гянджеви, рукописи, «Сокровищница тайн», «Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Искандернаме»

Nizomiy Ganjaviy asarlarining Turkiyanin turli kutubxonalarida saqlangan qo‘lyozma nusxalari

Annotasiya

Ushbu maqolada Islom madaniyati asosida shakllangan turkiy xalqlar adabiyoti haqida fikr yuritiladi. Xususan Nizomiy Ganjaviy asarlarining turli asrlarda ko‘chirilgan ko‘plab qo‘lyozma nusxalarining matniy-qiyosiy tadqiqi amalga oshiriladi. Istanbul Sulaymoniya, Anqara Milliy, Istanbul Millet kutubxonalari, To‘pqopi saroy muzeyida saqlanayotgan Nizomiy Ganjaviy asarlarining qo‘lyozma nusxalari o‘zaro qiyosiy lanadi. Bu qo‘lyozmalardan nusxa ko‘chirish sanalari 13—20-asrlarni qamrab oladi. Hozirda Turkiya kutubxonalarida saqlanayotgan 57 ta qo‘lyozma haqida ma’lumotlarga ega bo‘lib, ularga aniqlik kiritildi. O‘ylaymizki, bu qo‘lyozmalar nafaqat Ozarbayjon madaniyati va adabiyoti, balki butun islom madaniyati uchun katta ahamiyatga ega.

Джабраилзаде Лейла Тофиг кызы
Копии рукописей произведения Низами Гянджеви

в разных библиотеках Турции

Аннотация

В данной статье рассматривается литература тюркских народов, сформировавшаяся на основе Исламской культуры. В частности, проводится текстосравнительное исследование многих рукописных списков произведений Низомия Гянджеви, переписанных в разные века. Сравниваются рукописные экземпляры произведений Низомия Гянджеви, хранящиеся в стамбульских библиотеках Сулеймания, Ангара Миллий, Стамбульский Миллет, дворце-музее Топгопи. Даты переписывания этих рукописей охватывают XIII-XX вв. Получена и уточнена информация о 57 рукописях, хранящихся в настоящее время в турецких библиотеках. Мы считаем, что эти рукописи имеют большое значение не только для культуры и литературы Азербайджана, но и для всей Исламской культуры.

Jabrayilzade Leyla Tofiq qizi

Copies of manuscripts of the work of Nizami Ganjavi in different libraries in Turkey

Annotation

This article examines the literature of the Turkic peoples, formed on the basis of Islamic culture. In particular, a text-comparative study of many handwritten copies of the works of Nizomiy Ganjaviya, copied in different centuries, is being carried out. Handwritten copies of Nizomiy Ganjavi's works stored in the Istanbul libraries of Suleymaniya, Angara Milliy, Istanbul Millet, and the Topgopi Palace Museum are compared. The dates of rewriting of these manuscripts cover the 13th-20th centuries. Information about 57 manuscripts currently stored in Turkish libraries was received and clarified. We believe that these manuscripts are of great importance not only for the culture and literature of Azerbaijan, but also for the entire Islamic culture.

Türk dünyasının en büyük şairlerinden biri olan Nizâmi Gencevî'nin, doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmediği gibi hayatı hakkında gerek tezkirelerin verdiği bilgiler gerekse yapılan yeni araştırmalarda elde edilen sonuçlar yeterli değildir. Genel kanı 1141-1145 yılları arasında Gence'de dünyaya geldiği yönündedir. Asıl adı Cemaleddin Ebu Muhammed İlyas bin Yusuf'tur. Dünyaya Fars şairi olarak tanıtılan Nizâmi Gencevî kendi eserlerinde özellikle memleketi Gence'ye olan sevgisini dile getirmiştir. Gence'de iyi bir eğitim gördüğü, dil ve edebiyat yanında astronomi, felsefe, coğrafya, tıp ve matematik okuduğu, musikiye ilgi duyduğu, Farsça ve Arapçadan başka Pehlevi, Süryanice, İbranice, Ermenice ve Gürcüce gibi dilleri de öğrendiği anlaşılmaktadır.

Nizâmi, eğitim döneminden sonra resmî bir görev almayıp çevredeki devlet adamlarına gönderdiği şiirlerden elde ettiği para ile geçindi. Nizâmi bir saray şairi olmayıp hükümdarlar, emirler ve eşrafın yakın çevresinde bulunmak yerine

mütevazı bir hayatı tercih etti, böylece hem halk ve yöneticiler hem de şairler tarafından saygı gördü.

Nizâmî'nin ölümüyle ilgili olarak kaynaklarda 1174-1217 yılları arasında çeşitli tarihler verilmektedir. Eserlerinin yazılış tarihlerinden hareketle onun altmış yaşlarında iken 1201-1214 yılları arasında öldüğünü söylemek mümkündür. Kabri eski Gence şehrinde olup burada son zamanlarda Azerbaycan mimarisine göre bir anıt mezar yaptırılmıştır.

Nizâmî, Türk ve dünya edebiyatının en ünlü şairlerinden ve dünya medeniyetinin önde gelen düşünürlerindendir. Onun eserlerinde doğu düşüncesinin yanı sıra, Türk dünyasının estetik ülküsü, hayata bakışı, zaman ve mekan anlayışları en güzel şekilde ifadesini bulmuştur. Nizâmî Gencevî mütefekkir bir şairdir. Şiirleriyle dünya görüşü arasında sıkı bağlar vardır. Hamsesiyle şark edebiyatında yeni bir akım başlatmıştır. Fars dilinde şiir yazma geleneği Nizâmî sayesinde başlamıştır. İran edebiyatının başlangıcından miladi 12. Asra kadar geçen zaman içerisinde, dramatik şiiri Fars diliyle en mükemmel derecesine ulaştıran tek şair Nizâmî olmuştur.

Nizâmî'nin Türk ve İran edebiyatındaki tesirleri çok büyük olmuştur. Onun tesirinde kalan şairlerin yalnız en büyük ve en mühimlerini zikretmek gerekirse, Emir Hüsrev-i Dihlevî, Hâcû-i Kirmanî, Katibî, Hatifî, Abdurrahman-ı Câmî, Örfî-yi Şirazî, Çağatay edebiyatının en büyük üstadı ve hamisi Ali Şir Nevayî, Türk edebiyatının en büyük şairi Fuzulî zikredilebilir.

Henüz hayattayken ün kazanan Nizâmî Gencevî en önemli eserlerini “Hamse” adı altında toplamıştır. Penc Genc adıyla da bilinen ve yaklaşık 35.000 beyitten meydana gelen eserin tamamlanmasının otuz beş, kırk yıl sürdüğü kabul edilir. Fars edebiyatında türünün en parlak örneği olan Hamse bu sahada eser veren şairlere örnek teşkil etmiş, Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Şemseddin Kâtibî-i Nîşâbûrî, Molla Abdurrahman-ı Câmî, Feyzî-i Hindî, Hâcû-i Kirmânî gibi şairler esere nazîre yazmıştır. Çeşitli kütüphanelerde birçok el yazma nüshası bulunan eser İran’da, Hindistan’da ve Avrupa’da birçok defa basılmış, manzum ve mensur çevirileri yapılmıştır.

Çalışmamızda Nizâmî'nin Hamsesi ile hamsede mevcut olup müstakil eser olarak kayıtlara geçen mesnevilerin Türkiye kütüphanelerindeki el yazma nüshaları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bildirimizde tespit edilen el yazması nüshalarının bulunduğu kütüphaneler ile koleksiyon ve demirbaş numaraları verilmiş, bunun yanında eserin fiziksel özellikleri ile varsa istinsah tarihi ve müstensihi de belirtilmiştir. Eserlerine yapılan, şerh, haşiye, tercüme, telhis, talika gibi eserler ve eserlerinin basma nüshaları çalışmamıza dahil edilmemiştir. Çalışmanın sonunda Türkiye Kütüphanelerinde tespit edilebilen Nizâmî Gencevî'ye ait eserlerin künye bilgilerinin yer aldığı ayrıntılı bir liste mevcuttur.

Hamsede yer alan mesneviler şu şekilde sıralanmaktadır: Mahzenü'l-esrâr (Sırlar Hazinesi), Hüsrev ü Şirin, Leyla vü Mecnun, Heft Peyker (Yedi Güzel), İskendernâme (Şerefnâme ve İkbálnâme)

“Hamse-i Nizâmî”nin Türkiye kütüphanelerinde bugüne kadar tespit edilebilen nüsha sayısı 123’dür. Bunlardan 69’u Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde, dokuzu İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde, dokuzu Süleymaniye Kütüphanesi Fatih koleksiyonunda, yedisi Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonunda, Beşi Nuruosmaniye Kütüphanesinde, dördü Milli kütüphane koleksiyonunda, üçü Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonunda, ikisi Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar koleksiyonunda, ikisi Beyazıd Devlet kütüphanesi koleksiyonunda, birer nüshası ise; Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye, Bağdadlı Vehbi, Halet Efendi, Hüsnü Paşa, Laleli, Esad Efendi, Reşid Efendi koleksiyonlarında, yine birer nüshası Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu, Rağıp Paşa, Kastamonu Yazma Eser, Bursa İnebey Yazma Eser, Kayseri Raşid Efendi, Manisa Yazma Eser ile İstanbul Büyükşehir Belediye Atatürk Kitaplığı kütüphanesindedir.

Nizâmî Gencevî’nin hamsesini oluşturan mesnevilerden bazıları ise müstensihler tarafından müstakil birer eser olarak istinsah edilmişlerdir. Bu şekilde olup nüshaları tespit edilebilen eserlerin durumu ise şöyledir. Eserler hamsedeki sıralarına göre verilmiştir.

Bu makalemizin konusu ise Nizâmî Gencevî Hamse’nine dahil olan mesnevilerin ayrı-ayrı şekillerde Türkiye kütüphanelerinde bulunan elyazma nüshaları ile ilgilidir.

Nizâmî Gencevi Mahzenü’l-esrâr (Sırlar Hazinesi) eseri ve eserin Türkiye kütüphanelerinde bulunan el yazması nüshaları

“Hamse”nin ilk eseridir. 2260 beyit dolayında olan irfanî ve ahlakî nitelikteki bu mesnevi, 1174 veya 1176 yılında Mengüçüklüler’den Erzincan hâkimi Fahreddin Behram Şah adına kaleme alınmıştır.

Nizâmî’nin tasavvufî konulara ilişkin görüşlerinin yer aldığı bu didaktik esere birçok nazîre yazılmıştır. Türk edebiyatında Ali Şîr Nevâyî’nin Hayretü’l-ebrâr’ı ve Çağatay hükümdarı Hacı b. Abdulvehhab’ın Maksadü’l-etvâr’ı nazire olarak yazılan ilk mesnevilerdir.

Eserin 21 nüshasının müstakil hali tespit edilmiştir. Bunlardan üçü Millet Kütüphanesi, ikişer nüshası; Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonu ile Bağdadlı Vehbi koleksiyonu, Konya Bölge Yazma Eserler, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler kütüphanesi ve Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi, birer nüshası ise; Süleymaniye kütüphanesi Nuri Arlasez, Halet Efendi, Hacı Mahmud, Esad Efendi, Reşid Efendi, Kadızade Mehmed koleksiyonu, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi ve Milli Kütüphanede bulunmaktadır.

Mahzenü’l-esrâr’dan yedi tanesinin istinsah tarihleri olup, en eski tarihli Hicrî 823 yılında istinsah edilmiştir. Millet Kütüphanesi A.E. Farsça koleksiyonu, 995/1 numarada kayıtlıdır. En yeni tarihli ise; Hicrî 1054 yılında istinsah edilmiş olup Süleymaniye Kütüphanesi Nuri Arlasez koleksiyonu 252 numarada kayıtlıdır. Yine bu mesnevîden birinin hem istinsah tarihi, hem de müstensih mevcuttur. İkisinin ise sadece müstensihleri mevcuttur. Yazma nüshalarla ilgili ayrıntılı bilgiler verelim:

1. Süleymaniye Kütüphanesi Nuri Arlasez koleksiyonu 252 numarada kayıtlı olan bu nüsha 200x120-120x60 mm. ölçülerinde olup **h. 1054** yılında, talik hatla, 62 yaprakta, 12 satır olarak istinsah edilmiştir.
2. Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonu 3858/1 numarada kayıtlı olan bu nüsha 324x216-217x123 mm. ölçülerinde olup **h. 929** yılında, talik hatla, 24 yaprakta, 26 satır olarak istinsah edilmiştir.
3. Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonu 2051/1 numarada kayıtlı olan bu nüsha 210x102-184x70 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 48 yaprakta, 24 satır olarak istinsah edilmiştir.
4. Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi koleksiyonu 247/4 numarada kayıtlı olan bu nüsha 215x139-157x97 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 127-159 yaprakları arasında, 13 satır olarak istinsah edilmiştir.
5. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi koleksiyonu 3866 numarada kayıtlı olan bu nüsha 165x103-110x61 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 61 yaprakta, 10 satır olarak istinsah edilmiştir.
6. Süleymaniye Kütüphanesi Bağdadlı vehbi koleksiyonu 1567 numarada kayıtlı olan bu nüsha 179x107-105x85 mm. ölçülerinde olup **Şehzade Abdülazim'in** talik hatıyla, 94 yaprakta, 12 satır olarak istinsah edilmiştir.
7. Süleymaniye Kütüphanesi Bağdadlı vehbi koleksiyonu 2265/1 numarada kayıtlı olan bu nüsha 235x140-170x90 mm. ölçülerinde olup rika hatla, 1-32 yaprakları arasında, 21 satır olarak istinsah edilmiştir.
8. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonu 2901 numarada kayıtlı olan bu nüsha 201x130-125x66 mm. ölçülerinde olup nestalik hatla, 89 yaprakta, 13 satır olarak istinsah edilmiştir.
9. Süleymaniye Kütüphanesi Kadızade Mehmed Efendi koleksiyonu 383 numarada kayıtlı olan bu nüsha, 39 yapraktır.
10. Süleymaniye Kütüphanesi Reşit Efendi koleksiyonu 383 numarada kayıtlı olan bu nüsha, **h. 978** yılında istinsah edilmiş olup 75 yapraktır.
11. Nuruosmaniye Kütüphanesi 4904/31 numarada kayıtlı olan bu nüsha 258x175-162x99 mm. ölçülerinde olup nestalik hatla, 232-242 yaprakları arasında, 21 satır olarak istinsah edilmiştir.
12. Millet Kütüphanesi A.E. Farsça koleksiyonu, 459 numarada kayıtlı olan bu nüsha 230x150-158x100 mm. ölçülerinde olup **h. 886** yılında, talik hatla, 35 yaprakta, 21 satır olarak istinsah edilmiştir.
13. Millet Kütüphanesi A.E. Farsça koleksiyonu, 453 numarada kayıtlı olan bu nüsha 240x160-155x96 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 89 yaprakta, 16 satır olarak istinsah edilmiştir.
14. Millet Kütüphanesi A.E. Farsça koleksiyonu, 995/1 numarada kayıtlı olan bu nüsha 214x150-155x100 mm. ölçülerinde olup **h. 823** yılında, talik hatla, 31 yaprakta, 21 satır olarak istinsah edilmiştir.
15. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü kütüphanesinde 4372 numarada kayıtlı olan bu nüsha 177x130-125x90 mm. Ölçülerinde olup talik hatla, 72 yaprakta, 15 satır olarak istinsah edilmiştir.

16. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Isparta koleksiyonu 1824/1 numarada kayıtlı olan bu nüsha, **h. 872** yılında **Muhammed b. Mahmud Meşhedî'nin** talik hattıyla, 175x130-130x90 mm. ölçüsünde, 15 satırlı, 1b-71a yaprakları arasında, abadi kağıda istinsah edilmiştir. Söz başları kırmızıdır. Salbek şemseli, mıklebli, koyu kahverengi meşin bir içindedir.

17. Türk Dil Kurumu kütüphanesinde Yazma A 411/1 numarada kayıtlı olan bu nüsha talik hatla, 185x110-150x80 mm. ölçüsünde, 15 satırlı, çift sütunlu, 1a-35b yaprakları arasında, su yolu filigranlı kâğıda istinsah edilmiştir. Sözbaşları kırmızıdır. Sayfalar rutubet lekeli. Turuncu renkli bir karton içerisindedir.

18. Millî Kütüphane Adnan Ötügen Koleksiyonu 06 Hk 152 numarada kayıtlı olan bu nüsha, talik hatla, 125x65-167x100 mm. ölçüsünde, 14 satırlı çift sütunlu, 44 yaprakta, abadi kağıda istinsah edilmiştir. Söz başları kırmızıdır. Zedelenmiş kurt yeniği çaharkuşe meşin, mıklebli ebru cilt içindedir.

19. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 508 numarada kayıtlı olan bu nüsha 116x199-53x110 mm. ölçülerinde olup talik hatla istinsah edilmiştir.

20. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 308 numarada kayıtlı olan bu nüsha 218x133 140x73 mm. ölçülerinde olup talik hatla istinsah edilmiştir.

21. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi R. 879 numarda kayıtlı olan bu nüsha 360x240 mm. ölçüsünde olup hicrî 10. asırda **Sutan Muhammed'in** talik hattıyla, Aharlı kağıt üzerine 68 yaprakta, 17 satır olarak istinsah edilmiştir. Şemseli, mıklepli, köşebendli kahverengi bir deri cilt içindedir. 8 adet Safevî minyatürü vardır.

22. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi R. 880 numarada kayıtlı olan bu nüsha **h. 885** yılında, Hattat **Riyazi'nin** talik hatıyla, 77 yaprakta istinsah edilmiştir.

Nizâmî Gencevi Hüsrev vü Şîrin eseri ve eserin Türkiye kütüphanelerinde bulunan el yazması nüshaları

“Hamse”nin ikinci eseridir. 6966 beyitten oluşan bu eser 1180 yılında tamamlanmıştır. Eserde Sâsânî Hükümdarı Hüsrev Pervîz ile Ermeni prensesi Şîrin’in aşk hikâyesi anlatılır. Güçlü aşk duygularının tahliliyle bir çeşit aşk romanı haline getirilen mesnevi daha sonra benzerlerinin yazılacağı bir edebî tür oluşturmuştur. Bu mesneviye bizim edebiyatımızda nazire yazan ilk şair 14. yüzyılda yaşamış Kıpçak şairi Kutup’tur. Daha sonra Fahrî ve Şeyhî tarafından tercüme ve taklit yoluyla nazireler yazılmıştır.

Türk edebiyatında en fazla tercümesi yapılan eserlerden biri de Nizâmî’nin Hüsrev ü Şîrin adlı mesnevisidir. Tercüme yoluyla Türk edebiyatına kazandıran şairlerden biri Klasik Türk edebiyatının kurucularından sayılan Şeyhî’dir. Kaynakların ittifakla üzerinde durduğu bir husus, onun mesnevi alanındaki ustalığıdır. Şeyhî’nin asıl ününü sağlayan eseri Nizâmî’nin Hüsrev ü Şîrin adlı mesnevisinin tercümesidir. Araştırmacılara göre Türk edebiyatında yazılan Hüsrev ü Şîrin mesnevîlerinin en başarılısı budur. II. Murâd’a sunulan eserin yazılış macerasıyla ilgili olarak Sehî Tezkiresi’nde kaydedilen şu olay ilginçtir: Şeyhî’yi çok takdir eden sultan II. Murâd onu vezir yapmak ister. Şairi çekemeyen rakipleri,

Şeyhî'nin şairlikteki kudretini göstermesi için Nizâmî'nin Hamsesi gibi bir eser vücuda getirmesini istemesi konusunda padişahı ikna ederler. Sultan II. Murâd da Şeyhî'yi imtihan etmek için Nizâmî'nin eserini ona verir. Şeyhî de içinden Hüsrev ü Şîrin'i seçerek tercümeyle başlar. 1000 beyit kadar tercüme ettikten sonra padişaha sunar. Padişah da Şeyhî'nin yaptığı tercümeyle çok beğenerek ona sayısız ihsanlarda bulunur. Şeyhî, bir tercüme olarak başladığı çalışmaya, yaptığı ilave ve değişikliklerle telif eser niteliği kazandırmıştır. Şeyhî, kelime kelime değil, mealen tercümeyle tercih etmiştir. Nitekim bazen Nizâmî'nin bir beytini 2-3 beyitle, bazen de 4-5 beyitle anlattığını tek beyitle anlatmıştır. Şeyhî, Hüsrev ü Şîrin'i tamamlayamadan vefat etmiştir. Metin, 16. yüzyılda Rûmî adında bir şair tarafından tamamlanmıştır. Şeyhî tarafından tercümesi yapılan Hüsrev ü Şîrin'in 11 yazma nüshayla ilgili ayrıntılı bilgi çalışmamızın ekinde yer almaktadır.

Eserin sekiz nüshasının müstakil hali tespit edilmiştir. Bunlardan üçü Millet Kütüphanesi, birer nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa ile Yazma Bağış koleksiyonu, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi ve Milli Kütüphanede bulunmaktadır.

Hüsrev ü Şîrin'den üç nüshanın istinsah tarihleri olup, Hicrî 823, 928 ve 987 tarihleridir. Yine bu mesnevîden birinin müstensahi mevcuttur. Yazma nüshalarla ilgili ayrıntılı bilgiler ekli listede verilmektedir:

1. Millet Kütüphanesi Ali Emiri koleksiyonu, 458 numarada kayıtlı olan bu nüsha 200x140-145x85 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 262 yaprakta, 15 satır olarak istinsah edilmiştir.

2. Millet Kütüphanesi Ali Emiri koleksiyonu, 501 numarada kayıtlı olan bu nüsha 210x110-170x100 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 65 yaprakta, değişik satır olarak istinsah edilmiştir.

3. Millet Kütüphanesi Ali Emiri koleksiyonu, 995/2 numarada kayıtlı olan bu nüsha 214x150-155x100 mm. ölçülerinde olup hicrî **823** yılında, Muhammed **b. Ahmed**'in tali k hattıyla, 33-44 yaprakları arasında, 21 satır olarak istinsah edilmiştir.

4. Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa koleksiyonu, 861 numarada kayıtlı olan bu nüsha 160x120-105x70 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 233 yaprakta, 13 satır olarak istinsah edilmiştir.

5. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar koleksiyonu, 5912 numarada kayıtlı olan bu nüsha 160x120-105x70 mm. ölçülerinde olup hicrî **928** yılında, talik hatla, 270 yaprakta, 11 satır olarak istinsah edilmiştir.

6. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 2731/1 numarada kayıtlı olan bu nüsha 175x115-100x67 mm. ölçülerinde olup hicrî **987** yılında talik hatla, 1a-36b yaprakları arasında 12 satır olarak istinsah edilmiştir. Sırtı bordo meşin, kapakları karton harab halde mukavva bir cilt içerisindedir.

7. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Koleksiyonu Yazma A 335 numarada kayıtlı olan bu nüsha 230x150-155x110 mm. ölçülerinde olup nestalik hatla, 76 yaprakta, 21 satır olarak istinsah edilmiştir. Sırtı ve kapakları dörtköşe vişnerengi meşin, kapakları ebru kâğıt kaplı mukavva bir cilt içerisindedir.

8. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 141 numarada kayıtlı olan bu nüsha 120x175-73x116 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 213 yaprak, 13 satır olarak istinsah edilmiştir. Eserde Minyatürler vardır.

Nizâmi Gencevi Leyla vü Mecnun'un Türkiye kütüphanelerinde bulunan el yazması nüshaları

“Hamse”nin üçüncü eseridir. Eser 1188 yılında Şirvanşah Celâlüddeve Ahsitân'ın isteği üzerine dört aydan kısa bir sürede kaleme alınmıştır. 4718 beyitten oluşmaktadır. Konusunu ve kahramanlarını Arap edebiyatındaki romantik bir aşk hikâyesinden alır. Leyla vü Mecnun mesnevisine Türk edebiyatında ilk nazire 15. yüzyılda yaşamış Anadolu sahası şairi Edirneli Şahidî'dir. Daha sonra Ali Şir Nevayî, Bihiştî, Hamdullah Hamdi, Ahmed Rıdvan, Fuzulî-i Bağdadi gibi birçok şair işlemiştir.

Eserin 11 nüshasının müstakil hali tespit edilmiştir. Bunlardan beşi Millet Kütüphanesi, beşi Milli Kütüphane ve bir nüshası da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Leyla vü Mecnun'un üç nüshanın istinsah tarihleri olup, Hicrî 870, 894 ve 1067 tarihleridir. Yine bu mesnevîden dokuzunun müstensihî mevcuttur. Bu nüshalardan Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi H.731 numarada kayıtlı olan nüsha h. 894 yılında Semerkantlı müstensih Mir Şeyh b. Kutlu hoca b. Abdullah tarafından istinsah edilmiştir. Yazma nüshalarla ilgili ayrıntılı bilgiler veriyoruz:

1. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 731 numarada kayıtlı olun bu nüsha, 230x163 mm. ölçüsünde olup hicrî **894** yılında **Mir Şeyh b. Kutlu hoca b. Abdullah Semerkandî**'nin talik hattıyla, Aharlı kağıt üzerine 65 yaprakta, 17 satır olarak istinsah edilmiştir. Şemseli, miklepli vişne çürüğü bir deri cilt içindedir.

2. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 730 numarada kayıtlı olun bu nüsha, 230x125 mm. ölçüsünde olup hicrî **1067** yılında, **Mirzâ**'nın talik hattıyla Aharlı kağıt üzerine 161 yaprakta, 15 satır olarak istinsah edilmiştir. Söz başları kırmızı, cetveller yaldızlıdır. Şemseli, miklepli kahverengi bir deri cilt içindedir. 9 adet Safevî minyatürü vardır.

3. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi R. 879 numarada kayıtlı olan bu nüsha, **Sultan Muhammed'in** talik hattıyla, 68 yaprak olarak istinsah edilmiştir.

4. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.881 numarada kayıtlı olun bu nüsha, 320x185 mm. ölçüsünde olup hicrî 10. asırda talik hatla Aharlı kağıt üzerine 80 yaprakta, 25 satır olarak istinsah edilmiştir. Söz başları kırmızı, cetveller yaldızlıdır. Vişne çürüğü bir deri cilt içindedir.

5. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.882 numarada kayıtlı olun bu nüsha, 270x165 mm. ölçüsünde olup hicrî 10. asırda, **Sayrî İmâd b. Muhammed el-Herevî**'nin talik hattıyla Aharlı kağıt üzerine 65 yaprakta, 19 satır olarak istinsah edilmiştir. Söz başları kırmızı, cetveller yaldızlıdır. Miklepli kahverengi deri cilt içindedir. 10 adet Herat işi minyatürü vardır.

6. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 8635/1 numarada kayıtlı olun bu nüsha, 215x170 mm. ölçülerinde olup, **Cemir Miroğlu** tarafından

latin harfleriyle, çizgili defter kağıdına 127 yaprakta, değişik satırlı olarak istinsah edilmiştir. Sırtı kahverengi kapakları siyah karton bir cilt içerisinde ve eserin 1. cildir.

7. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 8635/2 numarada kayıtlı olun bu nüsha, 215x170 mm. ölçülerinde olup, **Cemir Miroğlu** tarafından latin harfleriyle, çizgili defter kağıdına 226 yaprakta, değişik satırlı olarak istinsah edilmiştir. Sırtı kahverengi kapakları siyah karton bir cilt içerisinde. Eserin 2. Cildir.

8. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 8635/3 numarada kayıtlı olun bu nüsha, 215x170 mm. ölçülerinde olup, **Cemir Miroğlu** tarafından latin harfleriyle, çizgili defter kağıdına 196 yaprakta, değişik satırlı olarak istinsah edilmiştir. Sırtı kahverengi kapakları siyah karton bir cilt içerisinde. Eserin 3. Cildir.

9. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 8635/4 numarada kayıtlı olun bu nüsha, 215x170 mm. ölçülerinde olup, **Cemir Miroğlu** tarafından latin harfleriyle, çizgili defter kağıdına 230 yaprakta, değişik satırlı olarak istinsah edilmiştir. Sırtı kahverengi kapakları siyah karton bir cilt içerisinde. Eserin 4. Cildir.

10. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 1005/1 numarada kayıtlı olun bu nüsha, 175x125-170x110 mm. ölçülerinde olup, Talik hatla, abadi kağıda, 1a-6a yaprakları arasında, 17 satır olarak istinsah edilmiştir. Cetveler ve bazı konubaşları yaldızlıdır. Sırtı ve kenarları siyah pandizot bez, kapakları renkli kağıt kaplı mukavva bir cilt içindedir. Eser, baştan noksandır. Bazı konu başları mavi mürekkeple belirlenmiş, yapraklar fare yeniklidir.

11. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Mustafa Con A679/1 numarada kayıtlı olan bu nüsha 253 x173-174 x106 mm ölçülerinde olup hicrî 870 yılında, **Şeyhiislam b. Hüseyin b. Ali b. Mahmud el-Katib**'in talik hattıyla, 1b-49b yaprakları arasında, 25 satır olarak istinsah edilmiştir. Serlevha tezhipli, cetveller yaldızlı, sütunlar yaldızlı cetvelli. Sayfalarda su lekeleri var, ilk yaprak fazla yıpranmış, eser sondan eksik. Gömme şemseli, salbekli, zencirekli, köşebentli, miklepli, koyu kahverengi meşin kaplı mukavva cilt içindedir.

Nizâmi Gencevi Heft peyker eseri ve eserin Türkiye kütüphanelerinde bulunan el yazması nüshaları

Heft Günbed ve Behrâmnâme adlarıyla da bilinen bu eser “Hamse”nin dördüncü eseridir. 1197 yılında yazılmış bu manzume 4.968 beyitten oluşmaktadır. Merağa hükümdarı Alâeddin Körpearslan'ın isteğiyle kaleme alınmış ve ona ithaf edilmiştir. Eserde Sâsânî Hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un efsanelerle dolu yaşamı, av maceraları ve yedi ülkenin yedi hükümdar kızı için birer saray yaptırarak onlarla evlenmesi gibi konular usta bir hikayecilik tekniği ve geniş bir hayal gücüne dayanılarak anlatılmıştır. Heft Peyker'e Türk edebiyatında ilk defa Çağatay şairi

Ali Şir Nevayî, Seba-yi Seyyar adındaki mesnevisini nazire olarak yazmıştır. Daha sonra Nevizade Atayî Heft-han, Âlî Heft Meclis isimleriyle nazire geleneğini devam ettirmişlerdir.

Eserin beş nüshasının müstakil hali tespit edilmiştir. Bunlardan ikisi Süleymaniye Kütüphanesi Fatih ve Lala İsmail koleksiyonu, ikisi Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, biri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindedir. Heft Peyker'in dört nüshanın istinsah tarihleri olup, Hicrî 870, 881, 885 ve 997 tarihleridir. Yine bu mesnevîden üçünün müstensihî mevcuttur. Yazma nüshalarla ilgili ayrıntılı bilgiler veriyoruz:

1. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih koleksiyonu, 5325/4 numarada kayıtlı olan bu nüsha 262x180-175x110 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 80-104 yaprakları arasında, 21 satır olarak istinsah edilmiştir.

2. Süleymaniye Kütüphanesi lala ismail koleksiyonu, 617 numarada kayıtlı olan bu nüsha 168x092-bbxbb mm. ölçülerinde olup hicrî **881** yılında talik hattıyla, 177 yaprakta, 15 satır olarak istinsah edilmiştir.

3. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Mustafa Con A33 numarada kıyıtli olan bu nüsha 203x135-150x80 mm. ölçülerinde olup hicrî **997** yılında, **Haşim İbn Hüseyin el-Hüseyinî'nin** talik hattıyla 163 yaprakta, 15 satır olarak istinsah edilmiştir. Gömme şemseli, zencirekli, kahverengi meşin bir cilt içindedir.

4. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Mustafa Con A 679/11 numarada kıyıtli olan bu nüsha 253x173-174x106 mm. ölçülerinde olup hicrî **870** yılında, **Şeyhülislam b. Huseddin b. Ali b. Mahmud'un** talik hattıyla 50a-87a yaprakları, 25 satır olarak istinsah edilmiştir. Gömme şemseli, zencirekli, kahverengi meşin bir cilt içindedir.

5. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi R.880 numarada kayıtlı bulunan bu nüsha, 260x160 mm. ölçüsünde olup hicrî **885** yılında **Riyâzî'nin** talik hattıyla, Aharlı kağıt üzerine 75 yaprakta, 15 satır olarak istinsah edilmiştir. Söz başları yaldızlıdır. Mıklepli kahverengi bir deri cilt içindedir.

Nizâmi Gencevi İskendernâme eseri ve eserin Türkiye kütüphanelerinde bulunan el yazması nüshaları

Nizâmi Gencevi'nin “Hamse”sine dâhil olan sonuncu eseridir. 1201 yazılan “Şerefnâme” ile 1211 sonra kaleme alınan “İkbâl-nâme” başlıklı iki bölümden meydana gelir. Yirmi bin mısraa yakındır. Şerefnâme Azerbaycan Atabeylerinden Nusreteddin Ebubekir ibn Muhammed'e (1191-1210), İkbâl-nâme ise Musul hâkimi Melik İzzeddin'e (1210-1218) armağan edilmiştir. İskendenâme Nizâmi-i Gencevî'nin en büyük eseridir. Şair eseri kendi isteğiyle yazmıştır. Eserin ana kahramanı İskender'dir. Eserde İskender'in hayatı, padişahlık hayatı, savaşları anlatılmıştır. İskender adaletli hükümdar olarak gösterilmiştir. Türk edebiyatında İskendenâme'ye ilk nazire yazan şair Ahmedi-i Kirmanî'dir. Ayrıca Ali Şir Nevayî, Cemalî, Figanî gibi şairler de nazire yazmışlardır.

İskendernâme adıyla eserin üç nüshasının müstakil hali tespit edilmiştir. Bunlardan biri Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi koleksiyonu, biri Bursa

İnebey Kütüphanesi Ulucami koleksiyonu, biri de Milli Kütüphane Yazmalar koleksiyonundadır. İskendernâme'nin iki nüshanın istinsah tarihleri olup, Hicrî 788 ve 827 tarihleridir. Yine bu mesnevîden ikisinin müstensahi mevcuttur.

İskendernâme'nin bir bölümü olan İkbalnâme'nin müstakil bir nüshası tespit edilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi R.883 numarada kayıtlı olun bu nüsha 275x170 mm. ölçüsünde olup hicrî 980 yılında, Ahmed b. Sultan Alî el-Herevî'nin talik hattıyla Aharlı kağıt üzerine 255 yaprakta, 12 satır olarak istinsah edilmiştir. Şemseli, miklepli kahverengi bir deri cilt içindedir. 7 adet Herat minyatürü vardır.

Yine İskendernâme'nin diğer bir bölümü olan Şerefnâme'nin de müstakil bir nüshası tespit edilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi EH 1654 numarada kayıtlı olun bu nüsha 223x135 mm. ölçüsünde olup hicrî 10. asırda, Şâh Mahmud el-Kâtib'in talik hattıyla aharlı kağıt üzerine 38 yaprakta, 12 satır olarak istinsah edilmiştir. Cetveller yaldızlıdır. Miklepli vişne çürüğü deri bir cilt içindedir. Yazma nüshalarla ilgili ayrıntılı bilgiler veriyoruz.

1. Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi koleksiyonu, 137 numarada kayıtlı olan bu nüsha 273x153-183x84 mm. ölçülerinde olup, hicrî **788** yılında, **Sadeddin Mansur b. Ahmed**'in talik hattıyla, 194 yaprakta, 27 satır olarak istinsah edilmiştir.

2. Bursa İnebey Kütüphanesi Ulucami koleksiyonu, 2472 numarada kayıtlı olan bu nüsha 217x138-144x90 mm. ölçülerinde olup, hicrî **827** yılında, **Abdurrahman b. Ziyaeddin**'in Nesih hattıyla, 225 yaprakta, 15 satır olarak istinsah edilmiştir. Yaldızlı salbek şemse ve kaşebendli, miklepli, meşin kurt yenikli bir cilt içindedir.

3. Millî Kütüphane Yazmalar koleksiyonu, 06 Mil Yz A 1005/2 numarada kayıtlı olan bu nüsha 175x125-170x110 mm. ölçülerinde olup, talik hatla, 7b-43a yaprakları arasında, 17 satır olarak istinsah edilmiştir. Serlevha müzehheb zemin üzerine mavi, kahverengi ve siyahla mülevvendir. Bazı söz başları ve cetveller yaldızlıdır. Sırtı ve kenarları siyah pandizot bez, kapakları renkli kağıt kaplı mukavva bir cilt içindedir.

İkbalnâme

4. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi R.883 numarada kayıtlı olun bu nüsha 275x170 mm. Ölçüsünde olup hicrî **980** yılında, **Ahmed b. Sultan Alî el-Herevî'nin** talik hattıyla Aharlı kağıt üzerine 255 yaprakta, 12 satır olarak istinsah edilmiştir. Şemseli, miklepli kahverengi bir deri cilt içindedir. 7 adet Herat minyatürü vardır.

Şerefnâme

5. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi EH 1654 numarada kayıtlı olun bu nüsha 223x135 mm. ölçüsünde olup hicrî 10. asırda, **Şâh mahmud el-Kâtib'in** talik hattıyla Aharlı kağıt üzerine 38 yaprakta, 12 satır olarak istinsah edilmiştir. Cetveller yaldızlıdır. Miklepli vişne çürüğü deri bir cilt içindedir.

Nizâmi Gencevinin Hüsrev ü Şirin eserinin tercümelerinin Türkiye kütüphanelerinde bulunan el yazması nüshaları

Bilindiği gibi Nizâmi Gencevi eserlerinin bazılarının farklı dönemlerde türkçeye gerek nazmla, gerekse de mensur çevirileri yapılmıştır. Bunların içerisinde en fazla tercümesi yapılan eser ise Hüsrev ü Şirin'dir.

1. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 861 numarada kayıtlı olan bu nüsha 173X90 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 235 yaprak, 15 satır olarak istinsah edilmiştir.

2. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 3082 numarada kayıtlı olan bu nüsha 177X124 mm. ölçülerinde olup harekeli nesih hatla, **h. 933** yılında, 226 yaprak, 15 satır olarak istinsah edilmiştir.

3. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 3054 numarada kayıtlı olan bu nüsha 200X145 mm. ölçülerinde olup Bakaî Abdullah'ın nesih hattıyla, **h. 948** yılında 228 yaprak, 15 satır olarak istinsah edilmiştir.

4. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 3822 numarada kayıtlı olan bu nüsha 183X131 mm. ölçülerinde olup **Abdullah el-Kadir'in** harekeli nesih hattıyla, **h. 964** yılında, **Ankara'da** 191 yaprak, 17 satır olarak istinsah edilmiştir.

5. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 1985 numarada kayıtlı olan bu nüsha 226X124 mm. ölçülerinde olup **Muhammed b. Muhammed el-Konevî'nin** talik hattıyla, **h. 997** yılında, 212 yaprak, 17 satır olarak istinsah edilmiştir.

6. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 869 numarada kayıtlı olan bu nüsha 168X103 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 239 yaprak, 15 satır olarak istinsah edilmiştir.

7. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 878 numarada kayıtlı olan bu nüsha 164X107 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 327 yaprak, 17 satır olarak istinsah edilmiştir.

8. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 466 numarada kayıtlı olan bu nüsha 215X152 mm. ölçülerinde olup harekeli nesih hatla, 279 yaprak, 13 satır olarak istinsah edilmiştir.

9. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 3091 numarada kayıtlı olan bu nüsha 157X95 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 240 yaprak, 25 satır olarak istinsah edilmiştir.

10. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 260 numarada kayıtlı olan bu nüsha 132X238 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 191 yaprak, 17 satır olarak istinsah edilmiştir. Kırmızı meşin cilt içindedir.

11. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 3089 numarada kayıtlı olan bu nüsha 160X107 mm. ölçülerinde olup talik hatla, 238 yaprak, 15 satır olarak istinsah edilmiştir.

Sonuç

Büyük Türk dünyası ve İslam kültürünün oluşmasında önemli rol oynayan kişilerden biri de Klasik Azerbaycan edebiyatının öndegelen isimlerinden biri, düşünür ve şair Nizami Gencevi'dir. Doğu'da Hamse geleneğinin kurucularından olan ve bu alanda zirveyi fetheden Nizami Gencevi, yarattığı eserlerle hem kendi döneminde hem de kendisinden sonraki yüzyıllarda Klasik Doğu edebiyatına yön

vermiş ve eserleri, Klasik Doğu şairlerinin yaratıcılığı için bir mihenk taşı rolü oynamıştır. Bununla beraber ilginç olan odur ki, Nizami'nin söz sanatından sadece Doğu'da değil, Batı'da da etkilenip yararlanmasıdır. Bu etki Avrupa kültür ve sanatının birçok alanında gözlemlenebilir. Nizami Gencevi'nin yaratıcılığına dünyada gösterilen büyük ilgi, eserlerinin ilk zamanlarda kopyalanıp yayılmasına neden olmuş, öyle ki bugün Nizami Gencevi'nin eserlerinin yazma nüshalarına dünyanın hemen hemen tüm kıtalarının yazma eser koleksiyonlarında ve büyük kütüphanelerinde rastlamaktayız. Şöyle ki, ABD, Avustralya, Rusya, Hindistan, Pakistan, Mısır, Fransa, İngiltere, Türkiye, İran, Özbekistan gibi onlarca ülkede yüzlerce değerli yazma eser muhafaza edilmektedir.

Eserlerinin yazma veya baskı şeklinde dünyanın dört bir yanına dağılması, Nizami Gencevi'nin yaratıcılığının tüm Türk dünyası ve İslam kültürü, güzel sanatlar ve edebiyatının gelişmesinde ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Nizami Gencevinin eserlerinin el yazmaları üzerinde geniş çaplı bir çalışma yürüttüğümüzde bunu daha iyi şekilde görebiliriz.

Makalede Nizami Gencevi'nin Türkiye kütüphanelerinde muhafaza edilen 57 yazma nüshası hakkında ön bilgiler verdik. Bu yazmaların sadece Azerbaycan kültürü ve edebiyatı için değil, tüm Türk dünyası ve İslam kültürü için büyük önem taşıdığını düşünmekteyiz.

ADABİYOT RO'YXATI

1. **Akpınar**, Yavuz. “Nizâmi”, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. VII, Dergah Yayınları, İstanbul 1990.
2. **Ateş**, Ahmed. “Nizâmi”, İslam Ansiklopedisi, C.IX, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1988.
3. **Avcı**, İsmail. Türklük Mülahazaları, Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında İskender-i Zülkarneyn, Balıkesir Üniversitesi 2015.
4. **Azerbaycan Millî İlimler Akademisi**, Folklor Enstitüsü. Nizâmi Gencevi ve Folklor. 2013.
5. **Banarlı**, Nihad Sami. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C. I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1987.
6. **Boratov**, Pertev Naili. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1995.
7. **Elçin**, Şükrü. Halk Edebiyatına Giriş. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
8. **Levend**, Agah Sırrı, Türk Edebiyatı Tarihi, I. Cilt Giriş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
9. **Türk Ansiklopedisi**, “Nizâmi”, C.VII, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1985.
9. **yazmalar.gov.tr**
10. **mktub.gov.tr**

“XAZOINUL-MAONIY”DA TINISH BELGILARINING

YANGLISH ISHLATILISHI

Nurulloh Oltoy

Afg'oniston Juvzijon universiteti dotsenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada “Xazoinul-maoniy” misolida o'zbek tili va adabiyotining buyuk simosi Alisher Navoiy asarlarida tinish belgilarining yanglish ishlatilishi natijasida bu asarlarni o'qish va tushunish qiyinlashganligi hamda Navoiyni o'zbek kitobxonlaridan ajratib, xoslar shoiriga aylantirib qo'yilganligining sabablarini misollar bilan ochib berishga harakat qilindi.

Kalit so'zlar: Tinish belgilari, vergul, tire, matn, matnshunoslik, yozma nutq, sintaktik qurilma.

Аннотация:

В данной статье на примере «Хазоинул-маони», великого деятеля узбекского языка и литературы, произведения Алишера Навои в результате неправильного использования знаков препинания затрудняют чтение и понимание, а также причины почему Навои отделился от узбекских читателей и превратился в поэта Хоса пытался дать.

Ключевые слова: Пунктуация, запятая, дефис, текст, текстология, письменная речь, синтаксический аппарат.

Muqaddima

Tinish belgilari tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, yozma nutqni to'g'ri, ifodali, aniq bayon qilishda, uning uslubiy ravonligini, tez tushunilishini ta'minlashda nihoyat zaruriy vositadir.

Tinish belgilari gap tarkibidagi so'zlarning semantik va grammatik munosabatlarini yuzaga chiqarish bilan bir qatorda, fikrni ta'kidlab, ajratib ko'rsatishga yordam beradi. Tinish belgilarining qo'llanish o'rinlarini bilish va ularning funktsional imkoniyatlari muallifning o'z fikrini yozma ravishda to'g'ri yetkazishga yordam beradi. Mutolaa davomida bu jarayon yozuv vositasida yetkazilgan emotsiyonal-ekspressiv holatlarni tez va tabiiy anglashga ko'maklashadi. Zamonaviy o'zbek tilida qo'llangan tinish belgilari yozuv bilan uzviy bog'langan va bir-birini taqozo etadigan semantik va strukturaviy-grammatik asoslarga qurilgan. Tinish belgilari yozma nutqning turli bo'linishlarini aks ettiradi, alohida so'zlar va so'z turkumlari o'rtasidagi mantiqiy-mazmuniiy aloqa va munosabatlarni, yozma matn qismlarining turli semantik o'rinlarini ko'rsatadi.

Biz Navoiyning “Xazoinul-maoniy” devonlarini o'zbek arab alifbosi asosida chopga tayorlash jarayonida bir qator o'rinlarda tinish belgilarining yanglish ishlatilganligi natijasida yuzaga kelgan chalkashliklarni ko'zatdik. Quyida xato deb topgan baytlarning ayrimlari ustida to'xtalib, o'z fikr-mulohazalarimizni sizlar bilan o'rtoqlashni niyat qildik.

Ne lo'livashdur ul qotilki, qon to'kmakkadur yaksar

Qiyo boqmoqlari poki itik, mujgonlari nishtar. (Navodirul-shabob, 102-b)

Bu baytning ikkinchi misrasi ikki gapdan iborat: 1. Qiyo boqmoqlari – poki (istara), 2. Itik mujgonlari – Nishtar. Demak vergul “poki” so'zidan keyin qo'yilishi kerak. “Itik” so'zi “poki” so'ziga hech jihatdan bog'lanmaydi va hechqanday ma'no ifoda qilmaydi. Aslida, mujgon so'ziga sifatlovchi bo'lib kelgan. Shuningdek, birinchi misraning oxiriga ham vergul qo'yish kerak. Bu baytning quyidagicha yozilishi maqsadga muvofiqdir:

Ne lo'livashdur ul qotilki, qon to'kmakkadur yakson,

Qiyo boqmoqlari – poki, itik mujgonlari – nishtar.

Navoiy o'ldi, base, xoru past xas yanglig',

Sening yo'lungda esa, bas, anga bu izzu alo. (Favoidul-kibar, 7-b)

Bu baytda “base” va “bas” so'zlaridan keyin qo'yilgan vergullar ortiqcha. Chopga tayorlovchi shaxs bu so'zlarni kirish so'z deb o'ylab, vergul bilan ajratgan shekilli. Aslida, “base” so'zi “ko'p” ma'nosida birinchi gapda hol vazifasida kelgan. Shunday ekan, bu so'zni vergul bilan ajratish xatodir. Shuningdek, ikkinchi gapdagi “bas” so'zi modal so'z bo'lib, ikkinchi gapning kesimi bo'lib kelgan. Baytning ma'nosi quyidagicha: Navoiy xas yanglig' base (ko'p) xor bo'ldi, sening yo'lingda esa unga bu izzu alo basdir.

Bir ahli ishqni yori halok aylab Navoiyni,

Bu yanglig' yorsiz jon minnatin chekmak halok aylar. (Favoidul-kibar, 78-b.)

Birinchi misrada ikkita vositasiz to'ldiruvchi kelgan. “halok aylab” qaysi biriga tegishli? Halok aylab Navoiynimi yoki ahli ishqnimi? Menimcha “bir ahli ishqni yori halok aylab” - bir gap. “Navoiyni bu yanglig' yorsiz jon minnatin chekmak halok aylar” - ikkinchi gap. Baytning sharhi: mumtoz adabiyotda qoida bo'yicha “ishq ahlini yori halok aylaydi, Navoiyni esa (bu qoidaga xilof) yorsiz jon minnatini chekish halok aylaydi. Shunday ekan, baytdagi vergul tartibi quyidagi shaklda bo'lishi kerak:

Bir ahli ishqni yori halok aylab, Navoiyni

Bu yanglig' yorsiz jon minnatin chekmak halok aylar. (Bu gap qo'shma gap bo'lib, birinchi gapning egasi - “yori”, kesimi - “halok aylab”. “bir ahli ishqni” vositasiz to'ldiruvchi bo'lib kelgan. Ikkinchi gapning egasi – “bu yanglig' yorsiz jon minnatin chekmak”. “Halok aylar” esa – kesim. “Navoiyni” – vositasiz to'ldiruvchi.)

Uyqudin bosh qo'yg'ay ul ko'z sajda, xud qilg'usi yo'q

Kofarekim, mastlig'din azmi mehrob aylamish. (Favoidul-kibar, 136-b.)

Birinchi misrada vergul “sajda” so'zidan keyin emas, balki “ko'z” so'zidan keyin qo'yilishi kerak. Chunki “uyqudin bosh qo'yg'ay ul ko'z” bir gap bo'lib, “sajda” so'zi “xud qilg'usi yo'q” biriikmasi tarkibida birgalikda ikkinchi gapning kesimi bo'lib kelgan. “Kofare” so'zi ikkinchi gapning egasidir. “Mastlig'din azmi mehrob aylamish” biriikmasi eganing aniqlovchi-sifatlovchisidir. Baytning sharhi: ul ko'z uyqudan bosh qo'yadi (uxlaydi). Nimaga o'xshab? Mastlikdan mehrob

azmini qilgan kofarga o'xshab. Ammo bu kofarning mehrobgga azm qilgani sajda uchun emas, balki mastlikdandir. Ko'zning ham uyqu ta'siridan bosh qo'yishi (yumishi) mehrobgga (qoshga) sajda qilish uchun emas, balki mastlikdandir.

Jon berib zulmin chu topmon jon toparg'a vaslini,

Bas tamannoyi muholedur tamanno aylamak. (Favoidul-kibar, 156-b.)

Bu baytda ikkita gap bor. Birinchi gap: jon berib zulmin topmon. Ikkinchi gap: jon toparg'a vaslini, bas tamannoyi muholedur tamanno aylamak. Birinchi gapning kesimi – topmon. Egasi – gapda o'z aksini topmagan “men”. Zulmin – to'ldiruvchi. Jon berib – hol. Ikkinchi gapning kesimi – tamannoyi muholedur. Gapning egasi – jon toparg'a vaslini tamanno aylamak. Bas – hol. Bu baytning sharhi quyidagicha: jon berib (yorning) zulmini topa olmaganidan keyin, jon topish uchun vaslini tamanno qilsih nihoyat muhol (nomumkin) bir tamannodir. Bu baytdan faqat birinchi misraning oxiriga bir vergul qo'yinsh bilan yuqoridagi sharhni chiqarish nomumkindir. Demak, bu baytda tinish belgilarini quyidagicha qo'yish maqsadga muvofiqdir:

Jon berib zulmin chu topmon, jon toparg'a vaslini,

Bas tamannoyi muholedur, tamanno aylamak.

Ishq ahli, sotqun, olsa izing to'tiyosidin,

Qilg'il tarozu ikki ko'zumning qarosidin. (Favoidul-kibar, 254-b.)

Sotqun so'zini vergul ichiga olish xatodir. Birinchi misrada kelgn vergullar qanday vazifa bajarmoqda? Agar “sotqun” so'zini unldalma deb vergul ichiga olgan bo'lsa, undan qanday ma'no chiqarish mumkin?! Aslida, bu baytda “sotqun olsa” birikmasi murakkab fe'l bo'lib, ergash gapning kesimi bo'lib kelayapti. Baytning sharhi: ishq ahli izing to'tiyosidan sotib oladigan bo'lsa, ikki ko'zim qorasidan tarozi qil.

Yuzung o'tin ohim yorutur erur, shukr

Ki, ul dam bila tiyra bo'lmas bu ko'zgu. (Favoidul-kibar, 264-b.)

Birinchi misrada “erur” to'liqsiz fe'lidan keyin qo'yilgan vergul xatodir. Aslida, vergul birinchi misradagi gapning kesimi – “yorutur” fe'lidan keyin qo'yilishi kerak:

Yuzung o'tin ohim yorutur, erur shukr

Ki, ul dam bila tiyra bo'lmas bu ko'zgu.

O'rtabon har kimni, o't jonimg'a solma rashkdin,

Xalqni paydo, meni, majnunni, pinhon o'rtama. (Favoidul-kibar, 280-b.)

Bu baytning ikkinchi misrasidagi vergullar yanglish qo'yilgan va baytning ma'nosini murakkablashtirgan. To'g'risi: Xalqni paydo, men-i majnunni pinhon o'rtama. Bu kitobni nashrga tayorlovchi kishi ikkinchi misradagi “meni” va “majnunni” so'zlarini ajratilgan to'ldiruvchi deb o'ylagan. Aslida, “men” va “majnun” so'zlarining sintaktik munosabati muzof+muzof ilayh bo'lib, fors tilidagi “man-i majnun” (من مجنون) tarkibi ta'sirida shakllangandir. Bundan tashqari, “majnunni” va “pinhon” so'zlari orasidagi vergul ham yanglish qo'yilgan.

Ikkinchi misradagi “paydo” va “pinhon” soʻzlari “oʻrtama” kesimiga nisbatan hol vazifasida kelgan. “xlaqni” va “men-i majnunni” soʻzlari uyushib kelgan vositasiz toʻldiruvchidir. Shuningdek, birinchi misrada ham “oʻrtabon har kimni” soʻz birikmasidan keyin qoʻyilgan vergul ham xatodir. Chunki bu birikma mazkur gapda hol vazifasida kelgan. Hol bilan kesim orasiga vergul qoʻyish sintktik jihatdan oʻrinli emas.

Ulkim zamona ahlidin istar vafovu mehr

Kim, naqshi mehr koʻrdi munga yo vafo anga. (Badoyiul-vasat, 6-b.)

Bu baytning ikkinchi misrasidagi “kim” bogʻlovchi emas, balki soʻroq olmoshidir. Shunday ekan, vergul “mehr” soʻzidan keyin qoʻyilishi kerak. Agar bu misrada “kim” soʻzini bogʻlovchi deb, undan keyin vergul qoʻyib oʻqilsa, hech qanday maʼno chiqmaydi.

Yorkim, mundoq nihondur koʻzdinu men telbamen

Kim, degaykim, fitna qilgʻan nasli odamdur manga. (Badoyiul-vasat, 7-b.)

Ikkinchi misradagi “kim” soʻzi bogʻlovchi emas, blki soʻroq olmoshidir. Shuning uchun vergul “telbamen” soʻzidan keyin qoʻyilishi kerak. Aks holda bu baytdan maʼno chiqarib boʻlmaydi.

Koʻzung qonimni ichmakka ne haddim

Erur, oni iting ichsa, kifoyat. (Badoyiul-vasat, 41-b.)

“Haddim”dan keyin vergul qoʻyish kerak. Chunki birinchi misra butun holda bir gap hisoblanadi. “Erur” toʻliqsiz feʼli esa, “haddim” soʻzi bilan emas, “kifoyat” soʻzi bilan murakkab feʼl hosil qilgan. Baytning mazmuni esa quyidagicha: koʻzing qonimni ichishga ne haddim (bor)? Uni (qonimni) iting ichsa kifoyat erur (dir). Ikkinchi misradagi vergullarni olib tashlasa, maʼno yanada oydinlashadi. Demak, “erur” va “ichsa” soʻzlaridan keyin vergul qoʻyish unchalik muhim emas.

Ne masti arbada gar senki, chiqsa bazmingdin,

Buzar zamonani badmastligʻ bila har mast. (Badoyiul-vasat, 42-b.)

Bu misrada “gar” unsuri yuklama emas, balki soʻz yasovchi qoʻshimchadir. Arbada soʻziga qoʻshilib “arbadagar” soʻzini yasayapti. Shuningdek, “sen” unsuri ham ikkinchi shaxs kishilik olmoshi emas, balki ikkinchi guruh tuslovchining ikkinchi shaxs birlik qoʻshimchasidir. Shuning uchun ularni qoʻshib yozish kerak – “arabadagarsen”. Bu baytning toʻgʻri yozilish shakli quyidagicha:

Ne masti arbadagarsenki, chiqsa bazmingdin

Buzar zamonani badmastligʻ bila har mast.

Baytning sharhi: sen qanday arbadagar (dodu faryod qiluvchi) mastsanki, bazmingdan har mast chiqsa, badmastlik bilan zamonani buzadi?!

Xonu monimgʻa vidoʻ ettim gʻamidin, vah, anga

Kim, dey olgʻaykim, qil ul be xonu mon birlan vidoʻ. (Badoyiul-vasat, 55-b.)

Ikkinchi misradagi birinchi “kim” bogʻlovchi emas, balki ikkinchi gapning egasi boʻlib kelgan kishilik olmoshidir. Shunday ekan, undan keyin qoʻyilgan vergul xatodir.

Koʻnglum durur fatila emas mashʼal ichrakim,

Ul shoʻx oʻt solib, quyar oning oʻtigʻa yogʻ. (Badoyiul-vasat, 161-b.)

Birinchi misrada “fatila” so’zidan keyin vergul qo’yilishi kerak. Chunki “durur” va “emas” so’zlari birinchi misradagi qo’shma gapni tashkil bergan soda gaplarning kesimi bo’lib kelgan.

Charx dard ahlig’a har dam yog’durur gardi firoq,

O’t ravonroqkim, xatarliqdur, base, bu eski toq. (Badoyiul-vasat, 166-b.)

Bu baytning ikkinchi misrasida “base” so’zini vergul bilan ayirish kerakmi? Bu so’z kirish so’z vazifasida kelgan yuklama deb o’ylangan shekilli. Holbuki, bu so’z ko’p ma’nosini bildirib hol vazifasida kelgan.

Eyki, azm etting haram matlub hamrahdur sanga,

Sen yiroqsen andin, ammo ul sanga behad yovuq. (Badoyiul-vasat, 168-b.)

Bu baytning birinchi misrasi qo’shma gapdir. Shuning uchun “haram” so’zidan keyin vergul qo’yib o’qilishi kerak.

Biz niyoz ahliyu sen noz ahlisen, rahm et gahe,

Qo’y niyoz etmakka bizni goh, o’zung ham noz qil (Badoyiul-vasat, 205-b.)

Ikkinchi misrada vergulni “goh” so’zidan keyin emas, oldin qo’yish kerak. Chunki “goh” so’zi birinchi gapning emas, ikkinchi gapning holidir.

Sadqa aylarga anga loyiq, manga yo’q tuhfae,

Xasta jonim naqdi bordur elt, ey payki haram. (Badoyiul-vasat, 209-b.)

Birinchi misradagi loyiq so’zidan keyin qo’yilgan vergul xatodir. Chunki bu misra bitta gapdan tashkil topgan. Gapning kesimi “yo’q” so’zidir. Egasi – “tuhfae”. “Sadqa aylarga” birikmasi to’ldiruvchidir. Anga loyiq – eganing (tuhfa so’zining) sifatlovchisidir. Manga (manda) to’ldiruvchidir. Ikkinchi misra esa, ikki gapdan tashkil topgan. Birinchi gap: jonim naqdi bordur. Ikkinchi gap: elt, ey payki haram. Shunday ekan, bu misrada “bordur” so’zidan keyin vergul qo’yish kerak:

Sadqa aylarga anga loyiq manga yo’q tuhfae,

Xasta jonim naqdi bordur, elt, ey payki haram.

Manga tiyg’ ursa rizo berdimu ag’yorg’a, yo’q

Men turub o’lturur ani, ne zarofatdur bu. (Badoyiul-vasat, 271-b.)

Bu baytda “manga tiyg’ ursa” gapi “rizo berdim” gapidan vergul bilan ajratilishi kerak va “ag’yorg’a” so’zidan keyin qo’yilgan vergul olinib, “yo’q” so’zidan keyin qo’yilishi sintaktik talabga muvofiq bo’ladi. Shuningdek, ikkinchi misradagi “men turub” gapi “o’lturur oni” gapidan vergul bilan ajratilishi lozim. Demak, bu bayt quyidagicha yozilishi va o’qilishi kerak:

Manga tiyg’ ursa, rizo berdimu ag’yorg’a yo’q,

Men turub, o’lturur oni, ne zarofatdur bu.

Isitqan, nozanin jismingki, terdin tushti tob ichra,

Erur bir otashin gul bargikim, yotqay gulob ichra. (Badoyiul-vasat, 284-b.)

Birinchi misrada “isitqan” va “nozanin” sifatlari “jism” so’zini aniqlab kelayotgan bo’lsa-da, uyushgan sifatlovchilar hisoblanmaydilar. Chunki ular “jism” so’zini turli jihatdan sifatlayapti. Shuning uchun ham ularni vergul bilan ajratish maqsadga muvofiq emas.

Ko'nglum istarni tilarman boring, ey oyu quyosh,
Sizni ko'ngli istamas, ulkim tilar diltxohni. (Badoyil-vasat, 340-b.)

Birinchi misrada "tilarmen" so'zidan keyin vergul qo'yish kerak. Chunki "boring" so'zi ikkinchi gapning kesimidir – (siz) boring.

Buzdung bu ko'ngulni lojaram mulk –

Vayron bo'lur, o'lsa shoh zolim. (Badoyil-vasat, 352-b.)

Bu bayt uch gapdan tashkil topgan: 1. Buzdung bu ko'ngulni, 2. Lojaram mulk vayron bo'lur, 3. Shoh o'lsa zolim. Shunday ekan, "ko'ngul" so'zidan keyin vergul qo'yilishi kerak. Birinchi misra oxiridagi tire ortiqchadir.

Ey Navoiy, nazming asru sodda erdi qo'ydi yuz,

Shoh islohidin oncha zeb ila ziynat anga. (Navodirush-shabob, 5-b.)

Birinchi misrada vergul xato ishlatilgan. Menimcha "sodda erdi" birinchi gapning kesimidir. Demak, vergul bilan ajratilishi kerak. "Qo'ydi yuz" ikkinchi gapning kesimidir. Shunday ekan, bu birikmadan keyin vergul qo'yish xatodir.

Chun qo'yub ketgung jahon mulkin mussaxar bo'ldi, tut,

Chun yotib o'lgung falak taxti muyassar bo'ldi, tut. (Navodirush-shabob, 36-b.)

Bu g'azalda radif bo'lib kelgan "bo'ldi tut" birikmasi o'zidan oldingi so'z bilan birgalikda murakkab fe'l hisoblanadi va "... bo'di deb hisobla" degan ma'noni ifodalaydi. Shuning uchun ham bu ikki so'z orasiga vergul qo'yish xatodir.

Ko'zung shamoilini nargis ar ko'ra olmas,

Sanga ne fikr ko'zi chiqsun ulki, bo'ldi hasud. (Navodirush-shabob, 65-b.)

Ikkinchi misra uch gapdan iborat. Ularni vergul bilan ajratish sintaktik jihatdan maqsadga muvofidir: 1. Sanga ne fikr, 2. Ko'zi chiqsun, 3. Ulki bo'ldi hasud. Baytning sharhi quyidagicha: ko'zingning tuzilishini (chiroyni) agar nargis ko'ra olmasa, sen o'ylab o'tirma, fikrida bo'lma. kimki uning chiroyliligini ko'ra olmasa, hasodat qilsa, ko'zi chiqsin.

Yor isidur kom keltursin sabo yoxud shamol,

Do'st, taqririg'a roviy xoh Buzar, xoh Anas. (Navodirush-shabob, 117-b.)

"Yor isidur kom" – birinchi misraning birinchi gapidir. Uni ikkinchi gapdan vergul bilan ajratish kerak. Ikkinchi misrada "do'st" so'zidan keyin vergul qo'yish kerak emas. Chunki do'st va taqrir so'zlari orasidagi sintaktik munosabat qartuvchi-qaralmishdir.

Korvoni dard ila qat' et muhabbat dashtini

Kim nido mujdai vasl aylar anda har jaras. (Navodirush-shabob, 117-b.)

Bu baytda hech bir o'rinda vergul qo'yilmagan, demak, qanday o'qilishi kitobxon zimmasiga havola bo'lgan. Bundan tashqari, "nido" so'ziga yoyi vahdat qo'yilgan (bir nido). Bu suratda "nido" so'zi gapda ega vazifasida kelishi kerak bo'ladi. Holbuki, bu gapda "har jaras" so'zi ega bo'lib kelgan. Bu gapning kesimi "nidoi mujdai vasl aylar" birikmasidir. "Anda" so'zi esa hol vazifasida kelgan. Shungdek, "kim" so'zi bog'lovchidir. Shunday ekan, undan keyin vergul qo'yilishi kerak. Baytning mazmuni: muhabbat dashtini dard korvoni bilan bosib o'tki, unda (muhabbat dashtida) har bir jaras (qo'ng'iroq) vasl xushxabarini beradi.

Tojvarlar oq uyida sokin o'lsa ahli ishq

O'yladurkim bulbulu huddudg'a bo'lg'ay bir qafas. (Navodirush-shabob, 117-b.)

Bu baytda ham tinish belgilari yanglish qo'yilgan. Birinchi misrada "o'lsa" fe'lidan keyin vergul qo'yish xatodir. Vergul aslida "ahli ishq" birikmasidan keyin qo'yilishi kerak. Chunki birinchi misra sodda gap bo'lib, uning egasi "ahli ishq" va "sokin o'lsa" birikmasi kesimdir. Biz bu baytni mukammal asarlar to'plamidagi tartib asosida sharhlasak, quyidagi ma'no chiqadi: (u) podshohlar uyida yashasa, ishq ahli shundaydirki, bulbulu hudhud bir qafasda yashsa. Lekin kerakli tinish belgilarini qo'ygandan keyin quyidagi shakl va ma'no hosil bo'ladi:

Tojvarlar uyida sokin o'lsa ahli ishq,

O'yladurkim, bulbulu hudhudg'a bo'lg'ay bir qafas – podshohlar oq uyida ishq ahli sokin bo'lsa, bulbul (ishq ahli) bilan hudhud (podshoh) ayni qafasda bo'lgandek bo'ladi.

Surma ul shabxez ayog'I gardin, et kim kechalar,

Itcha yo'q ko'yida gar xud shahna bo'lsun, gar asas. (Navodirush-shabob, 117-b.)

Birinchi misrada "gardin" va "kechalar" so'zlaridan keyin qo'yilgan vergullar mutlaq yanglishdir. Mantiqan vergulni "kim" bog'lovchisidan keyin qo'yish kerak. Chunki birinchi misradagi gap shu yerda tugaydi va "kechalar" so'zini ikkinchi misraga qo'shib o'qish kerak va bu so'z ikkinchi gap kesimi uchun hol vazifasida kelgan.

Ey ko'ngul, g'amgin esang kup quysa soqiy og'zingga

Zarfni, sipqormag'uncha qilmag'il zinhor bas. (Navodirush-shabob, 126-b.)

Bu baytni mukammal asarlar to'plamidagi tartibda o'qisa, ikkinchi misradagi "zarfni" so'zi "quysa" fe'liga bog'lanadi, holbuki, bu so'z "sipqormag'uncha" fe'liga bog'lanib kelgan. Bu bayt aslida quyidagi tartibda yozilishi va o'qilishi kerak:

Ey ko'ngul, g'amgin esang, kup quysa soqiy og'zinga,

Zarfni sipqormag'uncha, qilmag'il zinhor bas.

Husn mulkida shah ul yuz chatr mushkin bo'ldi qosh,

Ne ajab, bo'lsa zumurraddin anga avrang xat. (Navodirush-shabob, 148-b.)

Birinchi misra ikki gapdan iborat: 1. Husn mulkida shah – ul yuz, 2. Chatr mushkin bo'ldi qosh. Bu gaplarni vergul bilan ajratmasdan baytdan ma'no chiqarish qiyin. Baytning sharhi quyidagicha: ul yuz (yorning yuzi) husn mulkida podshohdir, mushk hidli qosh podshohning boshida soyabondir. Yorning xati (yuzda endigina chiqayotgan soqol-mo'ylov) podshohning (yuzning) zumurraddin yasalgan taxti bo'lsa ajab emas.

O'tgan o'tti bori, emdi ayla bu pandim qabul

Kim, yana qilma havo jinsi odam, ey ko'ngul. (Navodirush-shabob, 206-b.)

Birinchi misrada "bori" so'zi o'zbekcha "bari" emas, forsha "bore" (aqllan, hech bo'lmasa, hech bo'lmaganda) dir. Shuning bu so'z birinchi gapga emas, balki

ikkinchi gapga tegishlidir. Shunday ekan, vergul “o’tkan o’tti” birikmasidan keyin kelishi kerak.

Alloh-Alloh, ne balodurkim, labu mujgon bila,

Yolg’uz el tirguzguchi yo’qkim erur, jallodi ham. (Navodirush-shabob, 215-b.)

“Mujgon bila” so’zidan keyin qo’yilgan vergul yanglishdir. Chunki bu so’z “tirguzguchi yo’q” kesimi bilan bog’lanib, to’ldiruvchi vazifasida kelgan. Shuning uchun ham vergul bu so’zdan keyin emas, balki undan oldin qo’yilishi kerak va bu bayt quyidagi tartibda yozilishi va o’qilishi kerak:

Alloh-Alloh, ne balodurkim, labu mujgon bila

Yolg’uz el tirguzguchi yo’qkim, erur jallodi ham.

Mast agar sajdang qilurmen yopma yuz, ey mug’bacha,

Ne uchunkim dayr piri mazhabidur mashrabim. (Navodirush-shabob, 218-b.)

Birinchi misrada “qilurmen” dan keyin vergul qo’yish kerak. Chunki birinchi gap shu yerda tugaydi. “Yopma yuz” ikkinchi gap hisoblanadi, “ey mug’bacha” – undalma, “ne uchunkim” bog’lovchi vositadir. “Dayr piri mazhabi” – uchinchi gapning egasi. “Mashrabimdur” uchinchi gapning kesimidir. Bu gapning tinish belgilari quyidagicha bo’lishi kerak:

Mast agar sajdang qilurmen, yopma yuz, ey mug’bacha,

Ne uchunkim dayr piri mazhabidur mashrabim.

Ko’z yo’lida telmurub ko’nglum sog’inur, kim meni,

Istamoqqa kelgusi har kim kh chiqsa o’trudin. (Navodirush-shabob, 243-b.)

Birinchi misrada ikkita gap bor: 1. Ko’z yo’lida telmurub, 2. Ko’nglum sog’inurkim. Baytning qolgani uchinchi gapdir. Shunday ekan, gaplar vergul bilan ajratilsa, bayt mazmuni aniqroq o’z ifodasini topadi. Demak, bu baytda tinish belgilarini quyidagi tartibda qo’yish kerak:

Ko’z yo’lida telmurub, ko’nglum sog’inurkim, meni

Istamoqqa kelgusi har kimki chiqsa o’trudin.

Ey Navoiy, umr agar budur ajal rahm aylabon,

Kelsa jonim olg’ali jon birla minnatdormen. (Navodirush-shabob, 248-b.)

Birinchi misrada “umr agar budur” bitta gap hisoblanadi, shuning uchun “dur” dan keyin vergul qo’yish kerak. “Rahm aylabon” birikmasidan keyin qo’yilgan vergul kerak emas. Chunki “ajal” so’zi ikkinchi gapning egasidir. “Rahm aylabon” birikmasi “kelsa” kesimiga hol bo’lib kelgan. “Jonim olg’ali” maqsad holidir. “Jon birla minnatdormen” uchinchi va oxirgi gapdir. Shunday ekan, “olg’ali” so’zidan keyin ham vergul qo’yish kerak. Demak, bu bayt quyidagi ko’rinishda bo’ladi:

Ey Navoiy, umr agar budur, ajal rahm aylabon

Kelsa jonim olg’ali, jon birla minnatdormen.

Do’stlar vasl o’tin istarga Navoiy bormish,

Fosh qilmang bu hadisini aning yong’uncha. (Navodirush-shabob, 293-b.)

Birinchi misrada “do’stlar” so’zi undalma bo’lib kelgan. Shuning uchun undan keyin vergul qo’yish kerak.

Dedi, la’limdin qilay joning iloji, qilmadi

G’amzasin jonimg’a, oxir novakafkan qildilo. (Navodirush-shabob, 302-b.)

Yuqoridagi baytda vergullar yanglish qo’llangan: “qilmadi” fe’lidan keyin vergul qo’yish kerak, agar vergul qo’yilmasa, ikkinchi misradagi bo’laklarning boshqaruvchisiga o’xshab qoladi. Holbuki, “qilmadi” fe’li o’zi alohida bir gap bo’lib kelgan. Shungdek, “jonimg’a” so’zidan keyin qo’yilgan vergul ortiqchadir. Chunki, bu va undan oldin kelgan “g’amzasin” so’zlari “novakafkan qildilo” kesimiga bog’lanib kelgan. Bu bayt quyidagicha yozilishi va o’qilishi kerak:

Dedi, la’limdin qilay joning iloji, qilmadi,

G’amzasin jonimg’a oxir novakafkan qildilo.

Bu tiyra dahrni gar oshiq etmasang bolmas,

Arusi mehri falak mazharida jilvanimoy. (Navodirush-shabob, 303-b.)

“Etmasang” kesimidan keyin vergul qo’yish kerak. “Bo’lmas” bo’lishsiz fe’lidan keyin vergul qo’yish zarur emas. Chunki u “jilvanimoy” so’zi bilan birgalikda ikkinchi misradagi gapning kesimini tashkil etadi. Ikkinchi misradagi “arusi mehri falak...” emas, balki “arusi mehr falak mazharida jilvanimoy”.

Voiz aylar vasfi jannat ichra kavsar bodasin,

Bo’l Navoiy mast, xohi mundog’i, xoh andog’i. (Navodirush-shabob, 307-b.)

Birinchi misrada vasf so’zidagi “i” harfi egalikmi yoki forsiy izofami? Mening nazarimda ikkovi ham emas. To’g’risi: voiz aylar vasf jannat ichra kavsar bodasin.

Jahonki, ohim ila tiyradur emas mumkin,

Bu shom daf’i yuzung subhi bo’lmayin mavjud. (G’aroyibus-sig’ar, 76-b.)

Bu bayt uchta gapdan tashkil topgan: 1. Jahonki ohim ila tiyradur, 2. Emas mumkin bu shom daf’i, 3. Yuzung subhi bo’lmayin mavjud. Ammo bu baytdagi gaplar aniqlanmagan va vergul bilan ajratilmagan. Aralash-quralash bo’lib bayt ma’nosini mavhumlashtirgan. Bu bayt quyidagi tartibda yozilish va o’qish maqsadga muvofiqdir:

Jahonki ohim ila tiyradur, emas mumkin

Bu shom daf’i, yuzung subhi bo’lmayin mavjud – jahon ohim bilan tiyradir, yuzing tongi mavjud bo’lmasdan bu shomni daf’ qilish mumkin emas.

Shodlig’din gulshani vaslingda yig’lab cheksam oh,

Yopma, yuzkim, gulag bo’lmas yel yog’indin g’am bahor. (G’aroyibus-sig’ar, 97-b.)

Ikkinchi misrada “yopma” kesimidan keyin vergul kerak emas. Chunki “yopma yuzkim” o’zi bitta gap. Shuningdek, yel va yog’in so’zlarini yo juft so’z shaklida qabul qilib chiziqcha bilan yozish kerak yoki ikki so’z deb qarab vergul bilan ajratish zarur.

Zuhd ila yo’l topmadim maqsadg’a may tut, piri dayr

Kim, o’zumni emdi rasvoya jahon qildim havas. (G’aroyibus-sig’ar, 235-b.)

Birinchi misra ikki gapdan iborat. Shuning uchun “maqsadg’a” dan keyin vergul qo’yish kerak:

Zuhd ila yo’l topmadim maqsadg’a, may tut, piri dayr
Kim, o’zumni emdi rasvoyi jahon qildim havas.

Novaking paykoni to chektilar nolon ko’ngul,

Aylamas afg’on ko’ngulsizlikdin andoqkim jaras. (G’aryibus-sig’ar, 236-b.)

Birinchi misrada birinchi gap “chektilar” bilan tugaydi. Shuning uchun undan keyin vergul qo’yish kerak. “Nolon ko’ngul aylamas afg’on” – bu ikkinchi gap. Demak, “ko’ngul” so’zidan keyin vergul qo’yish kerak emas va “afg’on” so’zidan keyin vergul qo’yilishi zarur. Birinchi misrada “nolon ko’ngul” gapning egasi bo’lib qolgan. Holbuki, birinchi gapning egasi gapda ishtirok etmagan (ular) so’zidir. “nolon ko’ngul” esa ikkinchi gapning egasidir. Baytning ma’nosi: novaking paykonlarini mening ko’nglimdan chiqarib olganlaridan keyin, nolon ko’nglim endi afg’on qilmaydi. Chunonchi jaras (qo’ng’iroq) ichidan metal jomga tegib ovoz chiqaradigan uzun temir tayoqchani chiqarib olsa, ovoz chiqarmaydigan bo’lib qolgandek. Navoiy jaras ichidagi temir tayoqchani uning (jarasning) ko’ngli deb tasvirlayapti. Bu baytni quyidagicha yozish va o’qish kerak:

Novaking paykonini to chektilar, nolon ko’ngul

Aylamas afg’on, ko’ngulsizlikdin andoqkim jaras.

To taning avji hayot ustidadur sen xok bo’l,

Istasangkim avj tutqaysen taning bo’lg’anda xok. (G’aroyibus-sig’ar, 186-b.)

Bu baytda tinish belgilari xato qo’yilgan. To taning hayot ustidadur (birinchi gap), sen xok bo’l (ikkinchi gap), istasangkim avj tutqaysen (uchinchi gap), taning bo’lg’anda xok (oxirgi – to’rtinchi gap). Demk, bu bayt quyidagicha yozilishi kerak:

To taning avji hayot ustidadur, sen xok bo’l,

Istasangkim avj tutqaysen, taning bo’lg’anda xok.

Baytning mazmuni: taning tuproqqa qorishganda – (o’lgandan keyin) noming abadiy qolishini xohlasang, hayotda (tirikligingda) – shonu shuhratda yashab yurganingda tuproq bo’l, kamtarlik pesha qil.

Bu tahqiqdan shu xulosani chiqarish mumkinki, Navoiy asarlarini chopga tayorlash jarayonida keraklik diqqat ko’rsatilmagan. Matnshunos olimlarimiz qo’lyozma nusxalarni bayozga ko’chirayotganda tinish belgilarini baytlarning mazmunidan kelib chiqib emas, umumiy qoida asosida – baytning birinchi misrasi oxiriga vergul, ikkinchi misrasi oxiriga nuqta qo’yganlar. Qo’shma gaplar ko’p o’rinlarda vergul bilan ajratilmagan va baytlardan ma’no chiqarishda tavakkal qilishga yo’l qo’yilgan va natijada kitobxonlar zehni “Navoiy xoslar shoiri, uning asarlarini faqat sanoqli mutaxassis olimlarga o’qib tushunadi, xalos” kabi soxta tushunchalar qamrab olgan.

Navoiyning xoslar shoiri bo’lib qolishiga, haligacha uning asarlarining barcha xatolardan xoli bo’lgan mo’tabar nusxasi yaratilmaganligi yonida, hozirgi o’zbek

adabiy tilining shakllanishida XX asr boshlarida sho'rolar davlatining, o'ziga qaram millatlarni manqurtga aylantirish maqsadida qilingan qasdiy va hisoblangan harakatlari ham sabab bo'lgan. Chunki bu davrdan boshlab mumtoz badiiy asarlarimiz so'z boyligi, hozirgi o'zbek adabiy tili leksik qatlamiga kiritish man' etildi va o'zbek tili eshigi rushcha so'zlar yuziga lang ochib qo'yildi. Natijada minglab ruscha so'zlar ruscha talaffuz bilan o'zbek tiliga kirib keldi. Go'yo o'zbek tilini ruscha-internasional so'zlar hisobiga boyitdilar. Natijada o'zbek tili o'zining milliy qiyofasini yo'qotib qo'ydi. "o'zbek tilining izohli lug'ati"ni tuzishda oktyabr inqilobidan keyingi davrda yaratilgan adabiyotlarga suyanildi. Undan oldingi davrda yaratilgan noyob asarlar reaksiya asarlar deb qoralandi va Navoiy asarlarida faol ishlatilgan yuzlab sof turkiy so'zlar, shuningdek, tilimizning boyligi hisoblanmish arab tilidan asrlar davomida o'zlashgan arabcha so'zlar o'zbek tilidan surib chiqarildi. Bu qasdiy harakatlar natijasida Navoiy xoslar shoiriga aylanib qoldi. Hozirgi kunda Navoiy asarlari tili ko'pchilik o'zbeklar uchun begonalashib qolgan. Modomiki, Navoiyni tilimiz va adabiyotimiz, madaniyatimiz va ma'naviyatimiz, qolaversa, o'zligimizning asosi deb bilar ekanmiz, uning asarlarini xalqimizga nasriy bayon vositasida emas, balki to'g'ridan-to'g'ri – vositasiz yetkazishga harakat qilishimiz zarur. Bu ish Navoiy tili leksikasini to'raligicha o'zbek adabiy tiliga olib kirish bilan amalga oshadi.

Shuni unutmaslik kerakki, o'zliksiz hech qanday ma'naviyat va o'tmishsiz hech qanday kelajak bo'lishi mumkin emas. Har qanday kelajak faqat o'tmish ustiga quriladi. Shunday ekan, biz ham tilimizning milliy qiyofasini tiklash va xalqimizni o'tmishiga ulash uchun Navoiy asarlarida qo'llangan har bir so'zni tilimiz boyligi deb bilib, o'zbek tilining izohli lug'atlariga kiritishimiz zarur. Shundagina Navoiyni xoslar shoiri ekanlikdan chiqarib, barcha o'zbek xalqiga qaytargan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiytlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy, Xazoin ul-maoniy. Kobul, 2014 yil
2. Alisher Navoiy, Xazoin ul-maoniy. 16-asr qo'lyozma nusxasi
3. Abdurahmonov G'., Punktuatsiya o'qitish metodikasi, T., 1968;
4. Nazarov K., O'zbek tili punktuatsiyasi, T., 1976.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI SHAKLDOSHLIK HOSIL QILUVCHI SO'ZLAR TAHLILI VA TALQINI

Abdulxayrov Manzar Xusanovich,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik
professori, filologiya fanlari doktori

Shaxlo NARALIYEVA,
Qozog'iston Respublikasi Jumabek Axmeto'g'li

Tashenev universiteti dotsenti, pedagogika
fanlari bo'yicha falasafa (PhD) doktori

Annotatsiya

Endilikda Alisher Navoiy asarlari matnini keng targ'ib etish, uning ilmiy asoslangan matnlarini tiklash va hozirgi o'zbek yozuvida chop etish tadqiqotchilardan o'zbek matnshunosligi va tilshunosligi rivojidadagi umumiy hamda xususiy jarayonlarni sinchiklab, puxta o'rganish va yozma yodgorliklari bo'yicha filologik tadqiqotlar olib borish sohasidagi nazariy umumlashmalarni bilish hamda va matnshunoslikning shakllanish jarayonini, uning umuman matn tarixi muammosini yaxshi bilishini taqozo etadi. Ayni shu masalalar ushbu maqola tahlil doirasiga tortilgan.

Аннотация

В настоящее время широкая пропаганда текста произведений Алишера Навои, восстановление его научно обоснованных текстов и публикация их в действующей узбекской графике требуют от исследователей тщательного изучения общих и специфических процессов в развитии узбекской текстологии и языкознания, проведения филологических исследований его письменных памятников. Это требует знания теоретических обобщений в области ведения и хорошего знания процесса формирования текстологии и проблемы истории текста в целом. Эти вопросы включены в анализ данной статьи.

Annotation

Currently, widespread propaganda of the text of Alisher Navoi's works, the restoration of his scientifically based texts and their publication in the current Uzbek script require researchers to carefully study general and specific processes in the development of Uzbek textual criticism and linguistics, and conduct philological studies of his written monuments. This requires knowledge of theoretical generalizations in the field of reference and good knowledge of the process of formation of textual criticism and the problem of text history in general. These questions are included in the analysis of this article.

Kalit so'zlar: usul, tamoyil, matn, fonetika, tahlil, so'z.

Ключевые слова: метод, принцип, текст, фонетика, анализ, слова.

Keywords: method, principle, text, phonetic, analysis, words.

Bugun Navoiy asarlarini keng targ'ib etish, uning ilmiy asoslangan matnlarini tiklash va hozirgi o'zbek yozuvida chop etish tadqiqotchilardan o'zbek

tilshunosligi rivojidadagi umumiy va xususiy jarayonlarni sinchiklab, puxta o'rganish va yozma yodgorliklari bo'yicha filologik tadqiqotlar olib borish sohasidagi nazariy umumlashmalarni bilish hamda va matnshunoslikning shakllanish jarayonini, uning umuman matn tarixi muammosini yaxshi bilishini taqozo etadi. Bu borada, ayniqsa, matn tarixini o'rganish sohasida o'tgan davr ichida bir qator ilmiy tadqiqotlar yuzaga kelganligini ta'kidlash lozim. Zero, Navoiy asarlaridagi badiiy vositalarning bir qismi shakldosh, ya'ni bir-biriga shaklan o'xshash so'zlarga asoslangandir. Shakldoshlikning chegarasi bor. Bu hol shoir asarlarida tajnis san'ati orqali sodir bo'lgan.

Navoiy boshqa san'atlar qatori tajnisdan ham juda o'rinli foydalanadi:

Qilsa jonon ollida jonim Tufayl o'lmoqqa mayl,

Kosh yuz jon o'lsakim, har dam birin qilsam tufayl [Alisher Navoiy, 1987: 322].

Tufayl [a. طفيل] 1. Chaqirilmagan mehmon, o'zi chaqirilmagan bo'lsa ham, chaqirilgan kishilar qatorida, ularga ergashib, to'y-ma'rakalarga boruvchi. 2. Sabab, bois, bahona, vaj-korson, vosita. 3. Arablar qabilasiga mansub Umayya avlodidan bo'lgan Tufayl ismli shaxs – u juda kambag'al, faqir bo'lganligi tufayli birovlarinikiga mehmondorchilikka ham bora olmagan.

Bu baytda Navoiy shaxs nomi «Tufayl» bilan «sabab» ma'nosidagi «tufayl» so'zlarining shakldoshligidan juda mohirona foydalangan. Yoki: Savt I [سوت] Qamchi. Savt II [صوت] 1. Tovush, ovoz; shovqin. 2. Ohang, kuy, maqom.

Savtin-noqus [صوت الناقوس] Aruz bahrlaridan biri (katta qo'ng'iroq ovozi). To'rtunchi doiraning ikkinchi bahrikim, mutadorik bahridur va ani «rakz ul-xayl» va «savit in-noqus» ham derlar... » [Alisher Navoiy, 2000: 87].

Akademik Alibek Rustamov ham shoir asarlari matnidagi bu kabi shakldoshlarni quyidagicha izohlaydi: «Tab» «isitma» va «harorat» so'zlarining ma'nodoshidir. «Tob» shakliga ega bo'lgan ikkita so'z bor. Biri jilo ma'nosida bo'lib, hozirgi «tovlanish» so'zi shu o'zakdandir. Ikkinchisi o'rim, chirmash ma'nosidadir. Yana «tob» ko'chma ma'noda quvvat, sog'lomlik va shunga o'xshash ma'nolarda ham ishlatiladi. «Gesu» deb o'rilgan sochga aytiladi. Navoiy o'zining bu baytida «tob» ning hamma ma'nolaridan birdan foydalangan, ya'ni soch, birinchidan, o'rilgan, ikkinchidan, yaltiroq, uchinchidan, baquvvat (qalin va uzun). «Tob» bilan «tab» ning ma'naviy munosabatidan quyidagi uch fikr kelib chiqadi: 1) oshiqning jismi yonadi, lekin yonish natijasi bo'lmish jilo ma'shuqaning sochida; 2) kasallik oshiqda, lekin sog'lomlik ma'shuqada; 3) yonish oshiqda, lekin to'lg'anish ma'shuqada, ya'ni oshiq har qanday azobga chidaydi...» [Rustamov, 1979: 30–73].

Shu jihatdan, uning nazmiy asarlari bilan bir qatorda, nasriy asarlari tarkibiga kirgan she'riy parchalarning badiiy malohatini o'rganish va tadqiq qilish o'rinlidir. Chunki Navoiyga xos bo'lgan badiiy mahorat uning keng hajmli asarlari va lirik kulliyotidan tashqari kichik she'riy parchalarda ham o'z aksini topgan. Biroq, Navoiy asarlarining joriy tabdillarida bu masalada ham oqsoqlik mavjud. V.Rahmonov yozadi:

*«Ilm aflokida **bir jis** mahal*

*Barcha **ashkol o‘lum** ollida hal* [Alisher Navoiy, 2000: 483].

Birgina baytdagi to‘rt so‘zning xato o‘qilgani, ya’ni «bir jis, ashkol, o‘lum» so‘zlari kitobxon fikr-idrokini boshi berk ko‘chaga kiritib qo‘yadi...

Chunki «jis» degan so‘z yo‘q. «Birjis» so‘zi paydo bo‘lgach, kalavaning uchi topiladi, ya’ni Mushtariy sayyorasi nazarda tutilganini anglaymiz...:

Ilm aflokida Birjis mahal

(Mazmuni: Ilm osmonida davr Birjisi).

Nashrga ishonsak, ikkinchi misra quyidagi mazmunni beradi:

Barcha shakllar o‘lum oldida hal bo‘ladi. Afsuski, baytdagi misralar mazmunan bir-biridan juda yiroq... «Hal» so‘zi menga «ashkol» so‘zini tahrir qilishga turtki beradi. Nimani hal etish kerak? «Ashkol»ni. Axir «ashkol» (shakllar)ni qanday hal etish mumkin? Demak, bu so‘z asliyatda «ishkol» (muammo) bo‘lsa kerak.

Barcha ishkol o‘lum ollida hal.

Arab yozuvida «ulum» va «o‘lum» shakldoshdir. Shunga ko‘ra, «o‘lum»ni «ulum» (ilmlar) so‘zi bilan almashtiramiz:

Barcha ishkol ulum ollida hal.

Vaznni tuzatish uchun «barcha»ni «borcha»ga o‘zgartiramiz. Va «ishkol» bilan «ulum» so‘zlari aloqasini yo‘lga qo‘yish uchun «ishkol»ga «i» izofasini qo‘yamiz:

Borcha ishkoli ulum ollida hal.

Shunday qilib baytni sahih holatga keltirdik:

Ilm aflokida Birjis mahal,

Borcha ishkoli ulum ollida hal.

Mazmuni: U ilm osmonidagi zamona Birjisidir. Ilmlarning har qanday muammolarini u hal qila oladi... » [Rahmonov, 2015: 368–369].

Xullas, barhayot falsafiy g‘oyalar, badiiy fikrlar, o‘ziga xos g‘oya va chuqur mazmun singdirilgan bunday shakldosh so‘zlar badiiyatini qancha ko‘p o‘rgansak, Navoiyni shunchalik chuqur tushunamiz va bizga ma’lum bo‘lmagan badiiy mahorat qirralarini kashf eta boramiz. Oldimizda turgan eng muhim muammolardan biri ulug‘ shoir asarlaridagi shakldosh so‘zlarni aniqlash va ularni Alisher Navoiy asarlarining keyingi tabdillariga joriy qilishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Navodir un-nihoya. Mukammal asarlar to‘plami. – T.: Fan, 1987. – B. 322.
2. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. Mukammal asarlar to‘plami. – T.: Fan, 2000. – B. 87.
3. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. VI jild. – T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2013. –B.483.
4. Rahmonov V. Mumtoz so‘z sehri. – T.: O‘zbekiston, 2015. – B.368–369.

5. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 1979. – B. 30–73.

ARAP HARFLİ TARİHSEL METİNLERİN NEŞRİNDE HATALI OKUYUŞ SORUNU

Ferudun Hakan ÖZKAN⁵

Özet

Türk edebiyatının yazılı ürünleri bin yıla yakın bir süre Arap harfleriyle yazıya geçirilmiş olup Türkiye’de 1928 yılında gerçekleştirilen harf inkılabı nedeniyle bu metinlerin Latin harfleriyle neşredilmesi Türkolojinin ana çalışma konularından birini oluşturmuştur. Günümüze kadar oldukça hacimli bir birikim oluşturan çeviriyazı çalışmaları kapsamında maalesef gerek Türkçe gerekse Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin ve söz öbeklerinin okunuşunda ciddî hataların yapıldığı neşir çalışmaları her geçen gün artmaktadır. Bu çalışmada bazı neşirlerde tespit edilen söz konusu okuma hataları, eş yazımlı kelimelerin ve yakın eş yazımlı kelimelerin okunuşundaki hatalar, tamlamaların okunuşuyla ilgili hatalar, Arapça/Farsça manzumelerle ilgili hatalar, aruz veznine ilişkin hatalar, hâ-i resmiyye ve vav’ın okunuşuyla ilgili hatalar ve herhangi bir tasnife tabi tutulamayan okuma hataları şeklinde tasnif edilerek örneklenecaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarihsel metinler, Arap harfli metinler, yanlış okuma, eş ve yakın yazımlı kelimeler, tamlama hataları

Giriş

Türklerin İslam dinine girişiyle birlikte toplumsal ve kültürel hayatta yaşanan büyük dönüşümler çerçevesinde, o zamana değin kullanılan Köktürk ve Uygur yazıları yerini 11. yüzyıldan itibaren Arap yazısına bırakmıştır. Arapçanın fonetiğine uygun olan yeni elifba, Türkçe yazma konusunda yetersiz kalsa da zamanla üretilen çözümlerle epeyce mesafe kat etmiş, yaklaşık bin yıllık bir süreçte Türkçenin yazı sistemi olarak kullanılmış ve dolayısıyla bu uzun süreçte verilen her türlü yazılı ürün bu sistemle kaleme alınmıştır. 20. yüzyılda yaşanan büyük değişimlerle birlikte özellikle Batı medeniyetiyle uyum sağlamak amacıyla Latin harfleri kabul edilmiştir. Bu durum geride kalan büyük bir yazılı edebî mirasın da Latin harfleriyle neşredilmesini gerekli kılmıştır. Denebilir ki Türkiye’deki Türkoloji çalışmalarının tamamına yakını hep böyle metin neşirlerinden oluşmuştur. Akademik metin neşirlerinde yetersizlik, dikkatsizlik, özensizlik gibi değişik sâiklerle Arap harfli metinlerin Latinize edilirken yanlış aktarıldığı, özellikle son yıllarda, sıkça rastlanan bir durum haline gelmiştir. Bu tür hatalarla dolu metinlere ilişkin tenkit yazıları ise yok denecek kadar az olup yanlış yapan

⁵ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/Türkiye. E-posta: ferudun.ozkan@hbv.edu.tr.

yaptığı yanlışla kalmamakta bu yanlışlarla dolu çalışmalarıyla çeşitli akademik payeleri de alabilmektedirler.

Arap harfli metin neşirlerinde sıkça rastlanan hatalı okuyuşlar hatanın şekline ve kaynağına göre aşağıdaki gibi -burada sadece birkaç çalışmadan örnek verilmekte ancak yukarıda ifade edildiği üzere bu tür neşirler oldukça fazladır- tasnif edilerek örneklendirilebilir:

Eş Yazımlı (Homograf) Kelimelerin Okunuşundaki Hatalar

Genellikle aynı harflerle yazılıp farklı seslendirilen ve farklı anlamlara sahip iki Arapça, bazen biri Arapça diğeri Farsça, bazen Türkçe kelimelerin okunuşları karıştırılmaktadır:

طور Tūr - Tavr

İlki bir dağ adı ikincisi ise bir kavramdır, şu örnekte “tavr” olarak okunması gerekirken “Tūr” şeklinde okunmuştur, bu haliyle ise “cömertlik Tūr’u” gibi tuhaf bir anlam çıkmaktadır:

Feyz-i Yezdān-ı kerīm nūr-ı resūl-i ḥāzret

Peyrev-i **Tūr-ı** kerem bahş-ı cenāb-ı Şiddīk (Batur 2022:118)

doğrusu;

Feyz-i Yezdān-ı kerīm nūr-ı resūl-i ḥāzret

Peyrev-i **tavr-ı** kerem-bahş-ı cenāb-ı Şiddīk

olmalıdır

متاع metāŖ- mutāŖ

İlki “eşya, mal” anlamını taşıırken ikincisi “emrine uyulan, kendisine itaat edilen” anlamındadır. Aşağıdaki örnekte müellif “hükümdarlara yaraşan ve bütün dünyanın boyun eğdiği ferman” demek istiyorken nâşir “hükümdarlara yaraşan ve bütün dünyanın malının fermânı” gibi anlamsız bir şey söyletmeye çalışıyor:

fermān-ı cihān-**metāŖ-ı** ḥusrevānī ile meómüriyyet-i bendegānem (Batur 2022:119)

doğrusu;

fermān-ı cihān-**mutāŖ-ı** ḥusrevānī ile meómüriyyet-i bendegānem

olmalıdır.

مقدم muḳaddem - maḳdem

“Önce gelen” anlamındaki mukaddem ile “geliş” anlamındaki makdem de sıkça karıştırılan kelimelerdendir. Aşağıdaki örnekte de görülmektedir, zaten nâşir manzumenin veznine dikkat etseydi okuyuşunun hatalı olduğunu anlayabilirdi:

Bahār-ı **muḳaddemi** kuvvet virüp aŖzā-yı ekvāna

Zamān-ı imtidād-behcetini ḥandān ider cānı (Batur 2022:119)

doğrusu;

Bahār-ı **maḳdemi** kuvvet virüp aŖzā-yı ekvāna

Zamān-ı imtidād-behcetini ḥandān ider cānı

olmalıdır.

اراده irāde - ārāda

Arapça “irāde” ile Farsça “süsleyen” anlamındaki “ârâ” kelimesinin Türkçe bulunma eki “de” almış hali olan “ârāda” kelimesi de dikkatsiz bir okuyucunun

kariřtırabileceęi bir yazıma sahiptir. Ařaęıdaki örnekte řairin “cihānı süsleyen güneř” anlamında kurduęu bir tamlamada kelime, kendinden önceki kelimedenden ayrı görülerek “irāde” řeklinde okunmuř ve mısra anlamsızlařmıřtır:

Saņa māh-ı receb ey hānde-leb hāyrān-ı zibāyiř
řuŖāŖ-ı hsnniņ mihr-i cihān **irāde** řaŖbānı (Batur 2022:120)
doęrusu;

Saņa māh-ı receb ey hānde-leb hāyrān-ı zibāyiř
řuŖāŖ-ı hsnniņ mihr-i cihān-**ārāda** řaŖbānı
olmalıdır.

ارام **ārām** - **İrem**

Farsça “dinlenmek” alamındaki kelime tarihsel bir özel isim olan ve “cennet baęı” anlamında kullanılan “İrem” ile kariřtırılmıřtır. Halbuki dikkatli bir arařtırmacı hemen öncesindeki “behiřt” yani cennet kelimesini görünce bunun “İrem” olacaęını görebilirdi:

Bundan aŖlā olamaz rinde behiřt-i **ārām**
Her yeri hāne-i dem cām-nümā-yı ser-hř (Batur 2022:128)
doęrusu;

Bundan aŖlā olamaz rinde behiřt-i **İrem**
Her yeri hāne-i dem cām-nümā-yı ser-hř
olmalıdır.

احمال **iĥmāl** - **aĥmāl**

Arařtırmacı ařaęıdaki örnekte aslında eř yazımlı olmayan, fakat yakın eř yazımlı denebilecek iki kelimeyi kariřtırmıřtır. Arapçada “gereken ilgiyi göstermeme, üstüne düřeni yapmama” anlamı tařıyan ve اھمال řeklinde yazılan “iĥmāl” kelimesini yine Arapça, yk anlamındaki “haml” kelimesinin oęulu olan ve اھمال řeklinde yazılan “aĥmāl” kelimesi yerine kullanmıřtır. Halbuki sonra gelen ve “aęırlıklar” anlamını tařıyan “eskāl” kelimesi önemli bir uyarıcıdır:

ĥarem tarafına ilķā-yı **iĥmāl**  eřķāl (Batur 2022:129)
ĥarem tarafına ilķā-yı **aĥmāl**  eřķāl

مهروی **mihr ve’y** - **meh-ry-yı**

Bu da ilginç bir yanlıř okuma örneęidir. Beyitte hiç yeri yokken “ve ey güneř” ibaresini kullanılıyor, halbuki kelimenin siyāk u sibākına bakıldığında řairin “meh-ry-yı Aęrıboz” yani “Aęrıboz’un nazik yürüyüřlü, alımlı ve güneř yüzlü güzeli” demek istedięi anlařılıyor:

Nāzk reviřli cezbeli **mihr ve’y** Eęrıboz (Batur 2022:129)
doęrusu;
Nāzk reviřli cezbeli **meh-ry-yı** Aęrıboz
olmalıdır.

خلق **Halk** (Yaratma, yaratılmıřlar, insanlar) - **Hulķ** (yaratılıř, huy, tabiat)

Yanlıř:

Halkı kerim  hüsn-i dil-ārāsı āftāb
Žātı amān-ı ķalŖa v bār-yı Eęrıboz (Batur 2022:129)

Doğru

Hulki kerim ü hüsni dil-ārāsı āftāb

Ẓātı amān-ı ʔalŌa vü bārū-yı Ağrıboz

نفس Nefs (Can, rûh, öz benlik) - Nefes (şifa veren dua)

Yanlış:

Merd-i şāhib-**nefs** ü pîr-i mübārek-dem idi

Demi artsun gelen Ōuşşāḳ-ı şafānıñ her ān (Batur 2022:131)

Doğru:

Merd-i şāhib-**nefes** ü pîr-i mübārek-dem idi

Demi artsun gelen Ōuşşāḳ-ı şafānıñ her ān

گرد Gird (Yuvarlak) - Gerd (Toz, toprak)

Yanlış:

Görmesün **gird**-i keder dāmen-i pîrānı tutan

Olsun āzāde cihān içre bi-ḥaḳḳı merdān (Batur 2022:131)

Doğru:

Görmesün **gerd**-i keder dāmen-i pîrānı tutan

Olsun āzāde cihān içre bi-ḥaḳḳı merdān

علمدار Ōİlmdār (İlim sahibi) - ŌAlemdār (Sancak tutan, taşıyan)

سر Ser (Baş) - Sır (Giz)

Yanlış:

Ōİlmdār-ı emîr-i her-dü-Ōālemdür ğazālarda

Bu dîniñ bir Ōamūdıdur Ebā Eyyüb-ı Enśār

Ḥanîfâ kabir-i pâk ü rûḥına şad şad selām olsun

Ḥudā'nıñ **ser**-i cūdıdur Ebā Eyyüb-ı Enśārı (Batur 2022:163)

Doğru:

ŌAlemdār-ı emîr-i her-dü-Ōālemdür ğazālarda

Bu dîniñ bir Ōamūdıdur Ebā Eyyüb-ı Enśārı

Ḥanîfâ kabir-i pâk ü rûḥına şad şad selām olsun

Ḥudā'nıñ **sırr**-ı cūdıdur Ebā Eyyüb-ı Enśārı

الفته Ülfete (Dostluk etmeye) - Âlufte (Müptelâ, düşkün)

Yanlış:

Gehî mest-i tegāfûl gāhi maḥmûr-ı mey-i 'işve

Nigāh-ı şūḥı yāruñ şanki bir **ülfete** dil-berdür (Çınar 2014: 66)

Doğru:

Gehî mest-i tegāfûl gāhi maḥmûr-ı mey-i 'işve

Nigāh-ı şūḥı yāruñ şanki bir **âlufte** dil-berdür

دير Deyr (Kilise) - Dir (De- fiilinin geniş zaman 3. tekil kişi çekimi)

Yanlış:

Nihāl-i ḳadd-i yār-ı 'işve-bārı seyr idenler **deyr**

Cihān bâğında olmaz böyle bir serv-i revān-peydā (Çınar 2014: 48)

Doğru:

Nihāl-i ẓadd-i yār-ı ‘işve-bārı seyr idenler **dir**
Cihān bāğında olmaz böyle bir serv-i revān-peydā

گنج Genc (Hazine) - Künc (Köşe, bucak)

Yanlış:

Mağmūm-ı haṭ u hālūñ idūm **genc-i** ‘ademde
Münşî-i ẓader ḥarf-i ğamı itmedin imlā (Çınar 2014: 48)

Doğru:

Mağmūm-ı haṭ u hālūñ idūm **künc-i** ‘ademde
Münşî-i ẓader ḥarf-i ğamı itmedin imlā

طويورر Toyurur (Doyurur) - Toyurur (Duyurur)

Yanlış:

Çeşmūñ **toyurur** neyleyelūm rāz-ı nihānı
Ġamzeñ ne ẓadar eylese inkār-ı maḥabbet (Çınar 2014: 52)

Doğru:

Çeşmūñ **tuyurur** neyleyelūm rāz-ı nihānı
Ġamzeñ ne ẓadar eylese inkār-ı maḥabbet

كتاب Kitâb (Yazılan şey) - Küttâb (Kâtipler, yazıcılar)

كتائب Kitâib (?) - Ketâ’ib (Asker bölükleri, askerler)

Yanlış:

Tâ sadru’l-**kitâb** **kitâib-i** selâtîn-i ‘izâm.... (Eravcı 2014: 314)

Doğru:

Tâ sadru’l-**küttâb-ı** **ketâ’ib-i** selâtîn-i ‘izâm....

حيات Hayât (Yaşam) - Hayyât (Yılanlar)

Yanlış:

her sürâh-ı **hayât** mizâb-ı âb-ı hayât olup (Eravcı 2014: 312)

Doğru:

her sürâh-ı **hayyât** mizâb-ı âb-ı hayât olup

مستحسنه Müstahsine (?) Müstahsene (Güzel kabul edilen, beğenilen)

كونه Güne (Güneşe / 24 saatlik zaman dilimine) Güne (Tür, nevi, tarz,

çeşit)

Yanlış:

ve vassâf-ı **müstahsine** bu **güne** inşâdan terennüm.... (Eravcı 2014: 315)

Yanlış:

ve vassâf-ı **müstahsene** bu **güne** inşâdan terennüm....

بر Bir (sayı ismi) - (Farsça önek)

Yanlış:

bir muktezâ-i ‘ayîn-i nısfet-encâm-ı pâdişâhâne (Eravcı 2014: 314)

Doğru:

ber-muktezâ-i ‘ayîn-i nisfet-encâm-ı pâdişâhâne

Yakın Eş Yazımlı Kelimelerin Okunuşundaki Hatalar

Bu başlık altında bir ya da iki harfi farklı olan ve bu sebeple birbiriyle karıştırılan kelimelerin okunuşu ile ilgili hatalar ele alanıdır:

غریب **Ğarîb** (Gurbete düşen) - فرب **Firîb** (Aldatan, aldatıcı)

افزونان **Efzûnân** (Fazla olanlar, çoklar) - افروزان **Efrûzân** (Aydınlatanlar, parlatanlar)

Yanlış:

Livâdiye’ye qarîb bir köy-i dil-**ğarîbde** âşnâyân-ı vatan u düstân-ı encümenden dil-**efzûnân-ı** muhabbet ile mülâkât (Batur 2022:140)

Doğru:

Livâdiye’ye qarîb bir kûy-ı dil-**firîbde** âşnâyân-ı vatan u düstân-ı encümenden dil-**efrûzân-ı** muhabbet ile mülâkât

وصال **Vişal** (Kavuşma) - وصل **Vaşl** (Kavuşma)

Yanlış:

Eyle hem-**vişal**-i ricâl-i âşnâ-yı beyt-i âl

Çoyma hayretde İlâhî bendeñi maḥzûn amân (Batur 2022:140)

Doğru:

Eyle hem-**vaşl**-ı ricâl-i âşnâ-yı beyt-i âl

Çoyma hayretde İlâhî bendeñi maḥzûn amân

معموریت **MeŖmûriyyet** (Memur olma durumu) - مأموریت **MaŖmûriyyet** (Bayındır olma durumu)

ایله و الا ile **vâlâ-yı** (ile yüce...?) - eyle ve **İllâ**

Yanlış:

ehl-i Rûm’dan tedârük-i Ŗamele vü huddâm ve **meŖmûriyyet-i** dünyâya ihtimâm ile **vâlâ-yı** ahâlî-i Anadolu (Batur 2022:151)

Doğru:

ehl-i Rûm’dan tedârük-i Ŗamele vü huddâm ve **maŖmûriyyet-i** dünyâya ihtimâm eyle ve **illâ** ahâlî-i Anadolu

مداد **Medâr** (Dönme, dayanak, destek) - مداد **Midâd** (Mürekkap)

Yanlış:

Yazsam ‘izârı vaşfını ‘Ârif o meh-veşûñ

Olur **medâr** u kâğıd u hem kilik-i zâr surḥ (Çınar 2014: 57)

Doğru:

Yazsam ‘izârı vaşfını ‘Ârif o meh-veşûñ

Olur **midâd** u kâğıd u hem kilik-i zâr surḥ

بو نه **Buna** (Yönelme eki almış işaret zamiri) - بو نه **Bu ne** (Şaşkınlık / beğenme sözü)

Yanlış:

Sübhânallah **buna** sırr-ı nevbâhat-güvâhdur ki... (Eravcı 2014: 315)

Doğru:

Sübhânallah **bu ne** sırr-ı nevbâhat-güvâhdur ki...

كيدر Gider (Git- fiilinin geniş zaman 3. tekil kişi çekimi) - كدر Keder (Üzüntü, gem)

Yanlış:

Tarh-ı Firdevs eyledi bād-ı şehir nev-rūzdur

Dil hücum-ı şevkten çekmez **gider** nev-rūzdur (Çınar 2014: 64)

Doğru:

Tarh-ı Firdevs eyledi bād-ı şehir nev-rūzdur

Dil hücum-ı şevkten çekmez **keder** nev-rūzdur

Tamlamaların Okunuşuyla İlgili Hatalar

Osmanlı Türkçesi metinlerinde Türkçe tamlamaların yanı sıra Arapça ve Farsça kurallara göre oluşturulmuş isim ve sıfat tamlamaları da epeyce yer tutmaktadır. Bu tamlamalara ait oldukları dilin kurallarına göre okunup yazıya geçirilmelidir; ancak metnin anlamına nüfuz edilmeyip de yapılan işe sadece harfleri çevirme nazarıyla bakıldığında bu tamlamaların okunuşunda da ciddî hatalar meydana gelmektedir.

a. Farsça vâsf-ı terkîbîlerle (birleşik sıfat) ile ilgili hatalar:

Aşağıdaki örneklerde Farsça kurala göre birleşiksıfat olarak görülmesi gereken yapılar ya izafet terkibi (isim tamlaması) olarak ya da yapıyı oluşturan kelimeler birbirinden ayrı unsurlar olarak ele alınmış ve metnin anlamı tam olarak ortaya çıkarılamamıştır:

Yanlış:

Ôâdet-i âsene-i devlet-i Ôaliyyeden olan **evâmir-i Ôadâlet-i mezhâhirden** (ortaya çıkma yerlerinin adaletinin emirleri?) (Batur 2022:119)

Doğru:

Ôâdet-i âsene-i devlet-i Ôaliyyeden olan **evâmir-i Ôadâlet-mezhâhirden** (adaletin ortaya çıkma yeri olan emirler)

Yanlış:

güftâr-ı perîşân etvâr-ı âşâr (dağınık sözler eserlerin halleri, tarzları) şebt-i cerîde-i yâdgâr ve **ibtidâ-i şikeste vü beste** (kırık dökük başlangıç) (Batur 2022:119)

Doğru:

güftâr-ı perîşân-etvâr-ı âşâr (eserlerin dağınık hallerdeki sözleri) şebt-i cerîde-i yâdgâr ve **ibtidâ şikeste vü beste** (başlangıçta kırık dökük...)

b. Arapça tamlamaların okunuşuyla ilgili hatalar:

Arapça tamlamalardaki harf-i tarîfin elifinin medli elif olarak okunması; bazı zaman ve mekan zarflarının muzâf olması durumunda son harfinin fethalı okunması gerekirken kesreli okunması gibi hatalar söz konusu olabilmektedir:

Yanlış:

şalı günü **Ôalâ's-sehër** dâru'l-hükemâ-yı Atina'dan pâ-der-rikâb hâreket ve on iki sâÔatde şehîr-i dil-ârâ-yı İstefe'ye Ôazîmet **veledi'l-vuşûl** (Batur 2022:138)

Doğru:

şalı günü **Ôâle's-sehër** dâru'l-hükemâ-yı Atina'dan pâ-der-rikâb hâreket ve on iki sâÔatde şehîr-i dil-ârâ-yı İstefe'ye Ôazîmet **ve lede'l-vuşûl**

Yanlış:

hem meşreb-i '**ale'l-murtazâ ve ma'âlî fütutla** (Eravcı 2014: 314)

Doğru:

hem meşreb-i '**Aliye'l-murtazâ ve ma'âlî -i fütüvvetle**

Arapça/Farsça Manzumelerle İlgili Hatalar

Manzum ya da mensur Arap harfli metinlerde konuyu özetleyen, somutlaştıran Arapça ya da Farsça beyit, mısra ya da kıtalara yer verildiği sıklıkla görülen bir durumdur. Bu gibi durumlarda metnin çeviri yazısını vermek daha da zorlaşmaktadır. Eğer araştırmacı/naşir bu dillere vâkıf değil ise bilenlerden yardım almalı, doğru okunuşunu ve Türkçeye tercümesini vermeli, mümkünse iktibasın kaynağını tespit etmelidir. Ancak özensiz ve dikkatsiz çalışmalarda çoğunlukla bu metinlerin çeviri yazılarının yanlış verildiği görülmektedir.

Yanlış:

Çün ez-incâ **vâr hî** âncâ revî

Der-şeker-hâne-i ebd şâkir şevî (Batur 2022:174)

Doğru:

Çün ez-incâ **vâ-rehî** âncâ revî

Der-şeker-hâne-i ebd şâkir şevî

Mevlânâ'nın Mesnevî'sinden alınan bu beytin ne Türkçesi ne de kaynağı verilmiştir. Bu türlü yanlış okuyuşla da "Buradan kurtulunca oraya gidersin; sonsuzluk şeker evinde şükredersin" anlamına ulaşmak mümkün değildir.

Önceki beyitteki gibi Türkçesi ve kaynağı verilmeyen şu beyitteki okuma hataları da "Dersin ki orada toprağı eliyordum, bu temiz dünyadan kaçıyordum" anlamına ulaşmaya manidir.

Yanlış

Kûyî ân-câ hâk-ı râmî-bîhâtem

Zî'n cihân-ı pâk-ı râmî bekr-i yehtem (Batur 2022:175)

Doğru:

Gûyî âncâ hâk-râ mî-bîhtem

Z'î'n cihân-ı pâk mî-büg'rihtem

Aruz Veznine İlişkin Hatalar

Aruz, klasik şiirin ritm ve ahenk unsurlarından biri olup eskiler onu “ilm-i âlet” olarak nitelendirmiştir. Bu yüzden özellikle manzum metinlerle uğraşanların sağlam bir aruz bilgisine ihtiyaçları vardır. Aruz sayesinde nâşir, doğru okuyup okumadığının sağlamasını yapabilir. Fakat aruz bilgisi sağlam ve dikkati yerinde olmayan nâşir birbirine yakın aruz kalıplarını aşağıdaki örnekte olduğu gibi karıştırabilir:

“fe’îlâtün fe’îlâtün fe’îlün” kalıbının bir özelliği yeri geldiğinde ilk tef’ilesinin “fâ’îlâtün” son tef’ilesinin de “fa’lün” olabilmesidir, dolayısıyla bu kalıp için esnek bir kalıp denebilir ve Türk şiirinde de çokça kullanılan bir kalıptır. Bu esneklikten haberdar olmayan kişi ilk tef’ileyi “fâ’îlâtün” olarak görünce devamına bakmadan kalıbı “fâ’îlâtün fâ’îlâtün fâ’îlün” olarak tespit edebiliyor.

Yanlış:

fa’îlâtün fa’îlâtün fa’îlün

Nûr-ı Yezdân u hâbîb-i Rahmân

Nâmı dillerde amân-ı insân (Batur 2022:117)

Doğru:

fe’îlâtün fe’îlâtün fe’îlün

Şu örneklerde de benzeri dikkatsizlik, özensizlik ya da bilgisizlik sebebiyle yanlış yapılmıştır:

Yanlış:

mef’ûlû fâ’îlâtü mef’ûlû fâ’îlün

Virsün Hudâ sürür sürür-ı Muhammediyye’den

Kılsun kerem žuhûr žuhûr-ı Muhammediyye’den (Batur 2022:123)

Doğru:

müstef’îlün müstef’îlün müstef’îlün müstef’îlün

Yanlış:

fâ’îlâtün fâ’îlâtün fâ’îlâtün fâ’îlün

ÔÂşık-ı cânân olup çağırıram dost dost

Ĥüsnine hayrân olup çağırıram dost dost (Batur 2022:147)

Doğru:

müfte’îlün fâ’îlün müfte’îlün fâ’îlün

Hâ-i Resmiye ve Vav’ın Okunuşuyla İlgili Hatalar

Hâ (ہ) ve vav(و) harfleri hem ünsüz hem de ünlü sesleri temsil etmek amacıyla kullanılabilir. Bu bağlam da he hem “h” ünsüzünü hem de “a-e” ünlülerini; vav ise hem “v” ünsüzünü hem de “o-ö-u-ü-û” ünlülerini gösterebilmektedir. Bu en temel Osmanlı Türkçesi okuma bilgisi eksik olunca ya da kişi okuduğu metnin anlamına nüfûz edemeyince metni doğru okuduğunu zannederek müellifin hiç kastetmediği şekliyle yazıya geçirmektedir.

Yanlış:

şahrâ-yı Atina’da bir gürûh-ı pür-şekve (şikâyetle dolu topluluk, şikâyetçiler topluluğu) halkâ-bend-i cem’iyyet ...(Batur 2022:134)

Doğru:

şahrā-yı Atina’da bir gürūh-ı pür-**şükūh** (yücelik dolu topluluk, yücelerin topluluğu) halka-bend-i cem’iyyet...

bir tağdan bir tağa bünyād olınan rāh-ı ābı **hayretde** (şaşkınlıkta) bāsıra-i erbāb-ı Ŗuķūl olur eşer-i kerāmet-żuhūrdur. (Batur 2022:149)

bir tağdan bir tağa bünyād olınan rāh-ı ābı **hayret-dih-i** (hayret verici) bāsıra-i erbāb-ı Ŗuķūl olur eşer-i kerāmet-żuhūrdur.

ve tā’ife-i Ŗaskeriyyesi mā’il-i **tarab ü dūd** (şenlik ve dumana meyilli) ve ehl-i Ŗırzı dahı diyārlarından hoşnūddurlar (Batur 2022:132)

ve tā’ife-i Ŗaskeriyyesi mā’il-i **tarab-vürūd** (şenlik yapmaya, eğlenmeye meyilli) ve ehl-i Ŗırzı dahı diyārlarından hoşnūddurlar

Herhangi Bir Tasnife Tabi Tutulamayan Okuma Hataları

Yanlış:

güzidegān-ı sülāle-i āl-i ŖOşmān’dan husrev-i **nīk-baht-ı fermān** šāhib-ķırān-ı devrān (Batur 2022:118)

Doğru:

güzidegān-ı sülāle-i āl-i ŖOşmān’dan husrev-i **nīk-baht u zamān** šāhib-ķırān-ı devrān

Yanlış:

Şāh-ı ‘aşķam şu‘le-i āhumdurur başumda tāk

Kişveridür dü belādan naķd-i ğam aldum ħarāc (Çınar 2014: 54)

Doğru:

Şāh-ı ‘aşķam şu‘le-i āhumdurur başumda tāk

Kişver-i derd ü belādan naķd-i ğam aldum ħarāc

Yanlış:

hevā-yı teşhīr ile gelen **dūn nūmā-yı güftār** toplarından (Batur 2022:134)

Doğru:

hevā-yı teşhīr ile gelen **donanma-yı küffār** toplarından

Yanlış:

Hey **n’idem** vaşlıñı der-kār ideceksin bilmem

Ķağı dil-ħasteñe tīmār ideceksin bilmem (Batur 2022:143)

Doğru:

Hey **ne dem** vaşlıñı der-kār ideceksin bilmem

Ķağı dil-ħasteñe tīmār ideceksin bilmem

Yanlış:

...ve **sadur-ı münşirahu’s-sudûr melikiyyü’l-nizâm** visâtatlarıyla

.....**mürtebatu’s-sutûr** ve muntazamu’l-erkâm ola... (Eravcı 2014: 314)

Doğru:

...ve **sudûr-ı münşerihu's-sudûr melikiyyü'n-nizâm** visâatlarıyla
.....**mürtebitu's-sutûr** ve muntazamu'l-erkâm ola...

Yanlış:

inşâd olunan **eşer-i hulûs-ı pür-varağ-ı terine** zâmi-me-i muhâbbet-eşer kılındı
(Batur 2022:146)

Doğru:

inşâd olunan **eşer-i hulûs-perver katarına** zâmi-me-i muhâbbet-eşer kılındı

Yanlış:

ba'd-ezân **müstağrik** deryâ-yı mevhibet ... (Eravcı 2014: 314)

Doğru:

ba'd-ezân **müstağrak-ı** deryâ-yı mevhibet ...

Yanlış:

semerât-ı celîle ve netâyic-i **bî-'add ile sendendür ki** (Eravcı 2014: 314)

Doğru:

semerât-ı celîle ve netâyic-i **bî-'adîlesindendür ki**

Yanlış:

Sübhânallah **buna** sırr-ı nevbâhat-güvâhdur ki... (Eravcı 2014: 315)

Doğru:

Sübhânallah **bu ne** sırr-ı nevbâhat-güvâhdur ki...

Sonuç:

Dikkatsizlik, özensizlik, bilgisizlik ve yetersizlik gibi çeşitli sebeplerden ortaya çıkan bu yanlış okumalar, özellikle edebiyat tarihi yazımı ve edebî inceleme bakımından oldukça muhâtaralı bir durumu doğurmaktadır. Zîra edebiyat tarihi edebî eserlerin tarihi olmaklığı sebebiyle sağlam okunmuş ve iyi incelenerek sağlam tespitlere ulaşılmış bir malzeme bütünü gereklî kılmaktadır. Haddizâtında Türkoloji alanında çalışıyor olmanın ilk lâzimesi, eski harfli metinleri doğru okuyup iyi anlamaktır. Bu niteliklerden mahrum olarak neşredilen yüzlerce metin yeniden elden geçirilip neşredilmeli ve bu yola intisap edecek araştırmacı adaylarının bu yönlerden sağlam ve donanımlı olarak yetişmesi / yetiştirilmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Eravcı, Mustafa (2014), *Gelibolulu Mustafa 'Âlî Nusret-nâme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Batur, Halil (2022), *Seyyid İbrahim Hanîf Nakd-i Gayret-i Hanîf*, İstanbul: Dün Bugün yarın Yayınları.

Çınar, Bekir (2014), *Visâlizade Ârif ve Dîvânı*, İstanbul: Kesit Yayınları.

ЎЗБЕК МАТНШУНОСЛИГИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ВА ТАШКИЛИЙ МУАММОЛАРИ

Нусратулло Жумахўжа,

Филология фанлари доктори,

Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили
ва адабиёти университети профессори

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек матншунослигининг долзарб масалалари ёритилган. Унда матншунослик соҳасининг ҳозирги аҳволи сарҳисоб этилган. “Имло ва матншунослик комиссияси”ни ташкил этиш таклифи киритилган ва асосланган. Матншунослик соҳасидаги академик тадқиқотларни ривожлантириш мақсадида илмий мавзуларни мувофиқлаштириш (координация) кенгашини тузиш таклиф қилинган. Матншунос кадрларни тайёрлаш ни ривожлантириш масаласи кўтарилган. Матншунослик соҳасига лаёқатлилиқ (компетентлилиқ) муаммоси муҳокама этилган. Маънавий ҳуқуқ масаласи тавсифланган.

Калит сўзлар:

Матншунослик, имло ва матншунослик комиссияси, мувофиқлаштириш кенгаши, маънавий ҳуқуқ, лаёқатлилиқ.

Abstract

This article covers current issues of Uzbek textual studies. It summarizes the current state of textual studies. The proposal to establish the "Commission of Spelling and Textology" was introduced and supported. In order to develop academic research in the field of textual studies, it was proposed to create a coordination council for scientific topics. The issue of the development of training of textual experts was raised. The problem of competence in the field of textual studies was discussed. The issue of moral rights is described.

Keywords:

Commission on textology, spelling and textology, coordinating council, moral law, competence.

Матншунослик муаммолари ва ушбу муаммоларнинг ечимлари ҳақида мулоҳаза юритишдан олдин матншуносликнинг ҳозирги аҳволини бир сарҳисоб қилиш лозим. Матншуносликнинг бугунги аҳволи хийла мавҳум. Чунки, қайси бир соҳа бўлмасин, унда ишларни мувофиқлаштирувчи бошқарув тизими йўқ экан, соҳанинг энг зарур долзарб вазифалари аниқланиб, уларни бажариш мақсадида изчил, тизимли, тартибли иш олиб

борилмас экан, у йўналиш шаклланмайди, такомиллашмайди, ривожланмайди.

Илмий ҳаётда матншунослик ҳамиша сермуаммо, баҳс-мунозарали соҳа бўлиб келган. Айниқса, XX асрнинг 80-йилларида матншунослик илмий-ижтимоий жараёнда ҳар қачонгидан ҳам долзарб соҳа бўлиб кун тартибига кўтарилди. Соҳанинг турли муаммоларини кўтариб, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасида, “Шарқ юлдузи” журналида, “Адабий мерос” номли илмий тадқиқотлар тўпламида энг нуфузли олимлар баҳсли мақолалар билан чиқдилар. Айниқса, “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг ўнлаб саҳифаларида баҳс-мунозара қизгин тус олди. Хусусан, академик Алибек Рустамов, профессор Абдуқодир Ҳайитметов, атоқли матншунос олим Ваҳоб Раҳмоновнинг жонқуярлик билан ёзилган мақолалари баҳс-мунозаранинг унутилмас саҳифалари бўлиб қолди. Баҳс-мунозарада матншуносликнинг кўплаб асосий масалалари кўтарилди. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт илмий тадқиқот институтида профессор Содирхон Эркинов раҳбарлигидаги “Матншунослик” бўлими очилди. Бироқ бўлим матншуносликнинг илмий-назарий муаммоларини ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўймади, балки мумтоз бадиий асарлар матнини нашр қилишдек анъанавий амалий ишлар билан шуғулланди. Кўп ўтмай, бу бўлим ҳам қумга сингиб кетган сувдай ёпилиб, йўқ бўлиб кетди. Узоқ давом этган баҳс-мунозараларда кўтарилган муаммолар ечимсиз қолиб кетди.

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университетининг ташкил топиши ва унинг таркибида “Адабий манбашунослик ва матншунослик” кафедрасининг очилиши ижобий ҳодиса бўлди. Бироқ бу кафедра, ўқув жараёнидан ташқари, қанақа илмий тадқиқот ишлари билан шуғулланаётганлиги ҳали илмий жамоатчиликка маълум эмас.

Матншунослик соҳасидаги раҳбар ташкилот мамлакат ва фан тарихида XX асрнинг 40-йилларида бўлганлигини қуйидаги маълумотдан билишимиз мумкин. Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонининг насрий баёни билан биргаликда чоп этилган нашрида босмага тайёрловчи Ғафур Ғуломнинг мухтасар маълумотномаси бор. Унда академик олим ва шоир шундай дейди: “Мен босмага тайёрлаб бўлгандан сўнг, Навоий юбилейи комитетининг текстология комиссияси бу асарни Ўзбекистон давлат халқ кутубхонасида сақланган қадим нусхалар билан солиштириб, текшириб чиқди. Мен асосланиб тайёрлаган нусхалардаги камчиликларни топиб, уни тўлатди”. Ғ.Ғулом бу маълумотни 1940 йилда ёзган, китоб эса 1956 йилда босилиб чиққан⁶. Мазкур матншунослик комиссиясининг таркибида матншунос олимлар С.Муталлибов (раис), Ўз Р ФА мухбир аъзоси А.Насриддинов

⁶ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Ўзбекистон Давлат нашриёти. Тошкент, 1956 йил, 23-бет.

(Боқий), П.Шамсиев, И.Одилов, А.Азизов, Ҳ.Зарифов, Улфат ва бошқа олимлар фаолият кўрсатганлар. Ушбу матншунослик комиссияси ҳам Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллигини нишонлаш муносабати билан тузилган “Навоий юбилейи комитети” ҳузурида ташкил топган бўлиб, маълум муддат фаолиятда бўлган шекилли, кейинги йиллар илмий жараёнида изи кўринмайди. Шу тариқа матншунослик ишлари назорат ва мувофиқлаштириш (координация) сиз қолиб кетган. Ҳозирги даврда матншунослик ишлари тартибсиз, пала- партиш давом этмоқда. Матбуотда соҳа бўйича ойда-йилда битта-яримта мақола эълон қилинади, холос.

Академик илмий тадқиқотлар яратиш соҳасида ҳам матншунослик бўйича жиддий ўсиш-ўзгаришлар кузатилмайди. Кейинги йилларда бу соҳада бир неча диссертациялар ёзиб ёқланди. Лекин уларда ҳам муайян мумтоз асарлар бўйича қаерда қандай қўлёзмалари бор, уларнинг ўзаро фарқи нимада каби сарҳисоб, муқоясалардан нарига ўтилмайди. Ҳатто, XX асрда диссертация ёзишга арзимамайди (недиссертабельный) деб ҳисобланган айрим мавзулар олиниб, улар юзасидан сийқа ишлар ёзиб ёқланмоқда.

Хўш, матншунос ким ўзи? Матншунос олим қандай салоҳият ва фазилатларга эга бўлиши лозим? Матншунос илмий мутахассислар тайёрлашда нималарга эътибор бериш керак?

Матншунослик касби фақат адабиётшунослик ёки фақат тилшунослик иши эмас. Матншунослик – умумфилологик фаолият. Яъни матншунос, биринчи навбатда, ҳам адабиётни, ҳам тилни бирдай мукаммал билиши лозим. Иккинчидан, матншунос жуда катта матн жамғармасига эга бўлмоғи лозим. Яъни у чексиз даражада бадиий адабиёт ўқиган бўлиши ва уларнинг катта қисмини ёддан билиши зарур. Бадиий адабиёт ёдгорликлари матни унинг хотирасида шунчаки ўрнашган эмас, балки барча ёзув хусусиятлари билан муҳрланган бўлиши тақозо этилади. Матншунос – феноменал хотира эгаси бўлиши мақсадга мувофиқ. Матншунос матнларни таҳлил, табдил қилар экан, у хотирасидаги ёзув хусусиятлари билан қиёсий иш олиб бормоғи лозим. Учинчидан, бўлғуси матншунос кўп тилларни билмоғи талаб этилади. Хусусан, ўзбек мумтоз адабиёти матнлари билан ишлайдиган мутахассис, она тили билан биргаликда, форс ва араб тилларини тўлиқ билиши лозим. Учала тил бўйича бир хилда – мукаммал билимга эга бўлиши мақсадга мувофиқдир. Тўртинчидан, бўлғуси матншунос Ислом дини бўйича мукаммал билимга эга бўлиши лозим. Чунки миллий адабий меросимиз диний манбалар билан суғорилган. Мумтоз адабиётни диний манбалардан ажратиб ўрганиб бўлмаслигини XX аср тажрибаси яққол кўрсатиб берди.

Юқорида баён этилган мулоҳазалардан келиб чиқиб, матншунослик фанининг энг асосий вазифаларини аниқлаш мумкин. Бизнингча, улар қуйидагилардан иборат: Биринчи навбатда “Имло ва матншунослик

комиссияси” тузилмоғи мақсадга мувофиқ. Чунки ушбу комиссия соҳадаги ишларни ташкил этувчи, бошқарувчи, тартибга солувчи, назорат қилувчи энг муҳим механизм бўлади. Нима учун “Имло ва матншунослик”, матншуносликнинг ўзи эмас? Чунки матншунослик муаммоларининг катта қисми имло билан чамбарчас боғлиқдир. Мумтоз асарлар асл манбадан ҳозирги замон ёзувига табдил (транслитерация) қилинар экан, муайян имло қоидаларига асосланиш лозим бўлади. Ҳозиргача матншунослик учун ана шундай махсус имло қоидалари яратилмаган. Матншунослик фаолиятининг энг оғриқли жойи ҳам шунда. Демак, имло ва матншунослик комиссияси мумтоз матнларни ҳозирги ёзувга табдил қилишга асос яратувчи махсус имло қоидаларини тузиши ва амалга татбиқ этиши лозим. Мана шу қоидалар асосида матнлар нашрлари имловий жиҳатдан бирхиллаштирилиши, яъни унификация қилиниши зарур. Шунда матншунослик соҳасидаги бошбошдоқлик ва анархия ўз-ўзидан барҳам топади.

Иккинчидан, матншунос кадрлар тайёрлашни такомиллаштириш лозим. Агар ҳақиқий матншунос қанақа бўлиши лозимлиги ҳақидаги юқорида тавсиф этилган талабдан келиб чиқадиган бўлсак, ҳозир мамлакатда бирорта мукамал матншунос тайёрлайдиган ўқув юрти йўқлиги маълум бўлади. Бугина эмас, айти пайтда юртимизда бирорта комил матншунос йўқ, десак ҳам муболаға бўлмайди. Чунки филология факультетида тилга ихтисослаштирилаётган талабалар тилни чуқур ўрганади, адабиётдан чала бўлиб чиқади. Адабиётга ихтисослаштирилаётган талабалар адабиётни чуқур ўрганади, тил илмидан чала бўлиб чиқади. Ҳар икки ихтисос толибларига ҳам эски ўзбек ёзуви, форс ва араб тиллари жуда кам – бир, икки, нари борса, тўрт семестр ўқитилади, холос. Шунда ҳам, форс тили ўқигани араб тилини, араб тилини ўқигани форс тилини ўқимайди. Илоҳиёт таълими мутлақо берилмайди. Бундай ўқув тизими ўтган асрдан бери доимо шундай сақланган. Шунинг учун ўтган асрда ҳам бирорта комил матншунос йўқ эди. Порсо Шамсиевга ўхшаган битта-яримта матншунос бундан мустасно. Чунки Порсо Шамсиев Бухорода – форс-ўзбек зулписонаинлиги тирик даврда, муҳитда туғилиб ўсган, Мир Араб мадрасасида ўқиб араб тили ва диний таълимни ўзлаштирган, устига-устак, руслаштириш авжига чиққан замонга тўғри келиб, рус тилини ҳам мукамал ўрганган бутун матншунос эди. Шарқшунослик институтида ҳам Шарқ тилларидан бири (қўшимчаси билан - иккитаси) ўргатилади, лекин матншунослик учун зарур бўлган форс ва араб тиллари бирданига тўлиқ бакалавриятда тўрт йил ўргатилмайди. Тилшунослик ва адабиётшунослик таълими у ерда ҳам чала бўлади. Шарқшунослик институтини битирган мутахассисларда филология факультетини адабиёт йўналишида битирган мутахассисларчалик бадийийатни ҳис қилиш туйғуси кучли бўлмайди. Табиийки, Шарқшунослик институти битирувчиларида ҳам диний маълумот етарли даражада шаклланмайди, чунки дин асослари у ерда ҳам ўқитилмайди. Биз

диншунослик фанини назарда тутаётганимиз йўқ. Ушбу фан XX асрда, XXI асрнинг йигирма йилларида ҳам олий ўқув юртларида ўқитилди. Лекин у фаннинг йўриғи бошқача. У, асосан, дунё динларининг тарихи, таснифи, ғоялари ҳақида умумий маълумот берарди, холос. Матншунос учун эса Ислом динининг ғоявий дунёси, мазмун-моҳияти, образлари муҳим. Чунки мумтоз адабиётимиз шу асосга қурилган. Ислом институтларидан ҳам матншунос олимлар етишиб чиқишига умид боғлаш мумкин, лекин уларнинг таълим тизимида ҳам етишмовчиликлар кўп. Зотан, матншунос кадрлар тайёрлаш уларнинг вазифалари сирасига кирмайди. Мен бир неча йил Тошкентдаги Имом Бухорий номидаги Ислом институтида “Маънавият асослари” фанидан дарс бериб кўрдим. У ерда Ислом дини таълимоти мукаммал ўргатилади, араб тили мадрасада тўрт йил, ундан сўнг бакалавриятда яна тўрт йил ўргатилади. Саккиз йиллик таълимдан сўнг, илм толиблари араб тили бўйича комил мутахассис бўлиб етишишлари мумкин. Табиийки, араб ва эски ўзбек ёзуви юзасидан ҳам камолот ҳосил қилсалар керак. Лекин Ислом институтларида форс тили жуда кам ўқитилади. Форс тили ҳам лоақал 4 йил ўқитилса эди, талабалар бу соҳада ҳам етук бўлиб чиқар эдилар. Шунингдек, ўзбек мумтоз адабиёти ҳам бу ўқув юртида жуда кам ўқитилади, ўзбек тилшунослиги мутлақо ўқитилмайди. Албатта, бу фанларни тўлиқ ўқитиш ҳам бу ўқув юртларининг вазифасига кирмайди. Улар, асосан, имом хатиблар, отин ойилар ва араб тили мутахассислари тайёрлайдилар. Биз уларни ҳар томонлама етук матншунос қаердан чиқаркин, деган илинж билан сарҳисобга тортдик, холос.

Учинчидан, матншунослик йўналишидаги илмий ишларни мувофиқлаштириш, яъни координация қилишни тўғри йўлга қўйиш зарур. Соҳадаги илмий ишларни ўз ҳолига, ўз оқимига ташлаб қўйиш маъқул эмас. Бу кетишда илмий раҳбарлар шогирд танлаб, уларга дуч келган эллигинчи ёки юзинчи даражали мавзуни бераверади, ёш олимлар ишни осонгина битириб, ёқлаб, дипломини олаверади, лекин илмнинг ривожига бундан ҳеч қандай манфаат бўлмайди. Илмий раҳбарлар тез шогирд чиқаришдан манфаатдор, чунки ойлиги, қўшимча ҳақи кўпаяди, сохта нуфузи ортади. Ёш олимлар ҳам осон мавзуни олиб, тез ёқлашдан манфаатдор, чунки лавозими кўтарилади, ойлиги ошади. Ҳатто, олий ўқув юртлари ҳам бундан манфаатдор, чунки сунъий равишда бўлса-да, илмий салоҳият кўтарилади, рейтинги ошади. Аммо илм-фан бундан манфаатдор эмас, у бир нуктада депсиниб тураверади. Шунинг учун “Имло ва матншунослик комиссияси” таркибида “Мувофиқлаштириш (координация) кенгаши” ҳам тузилиши керак ва бу кенгаш фандаги энг актуал муаммоларни аниқлаб, рўйхат қилиши лозим. Тадқиқотчилар ана шу рўйхатдан мавзу танлаб олишлари мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир тадқиқот бир муаммони ҳал этса, шунда матншунослик илмининг қатор муаммолари пешма-пеш ечимини топиб боради.

Тўртинчидан, мумтоз адабиёт матнларини нашр этиш, шарҳлаш, тушунтириш, насрий баёнларини яратиш ишлари ҳам пала-партиш давом этмокдаки, буни ҳам қонун-қоида кучи билан тартибга солиш зарур. Бу соҳада, хаттоки, ким ошди кўпкариси жараёнлари бошланиб кетди. Ҳаммага маълумки, тўғри келган одам бундай нозик ва мураккаб ишни уддалай олмайди. Бундай ишларга маънавий ҳуқуқи бор мутахассисларгагина изн берилиши мақсадга мувофиқ. Бу соҳада маънавий ҳуқуқ масаласи биринчи ўринда туради. Мумтоз бадий асарларни нашр этишга ҳар қандай мутахассиснинг маънавий ҳуқуқи борми? “Ноширлик фаолияти тўғрисида”ги қонундан келиб чиқадиган бўлсак, ҳа, ҳар қандай мутахассис, хаттоки, ҳар қандай фуқаро мумтоз адабий асарларни чоп этиш юридик ҳуқуқига эга. Аниқлашимизча, юриспруденцияда маънавий ҳуқуқ тушунчаси йўқ экан. Лекин мумтоз асарлар матнини бекаму кўст, профессионал даражада нашрга тайёрлаш учун ҳар кимнинг ҳам маънавий ҳуқуқи бўлмайди. Чунки ҳар қандай мутахассис мумтоз матнларни аъло даражада нашрга тайёрлашга ихтисослашмаган. Шунинг учун ҳам, масалан, кўплаб навоийшунослар орасидан Порсо Шамсиев, Ҳамид Сулаймон, Солиҳ Муталлибов, Абдуқодир Ҳайитметов, Азиз Қаюмов каби атоқли олимлар Навоий асарларининг илмий-танқидий матнларини, мукамал нашрларини амалга оширишга лаёқатли деб топилган ва уларга ана шу шарафли вазифа ишонилган. Бошқа кўплаб мутахассислар ўзларини бу ишга лаёқатли, маънавий ҳуқуққа эга деб ҳисобламаганлар. Юқорида номлари зикр этилган йирик алломалар узоқ йиллар мобайнида олиб борган заҳматли изланишлари, тортган азобу уқубатлари, орттирган касбий баркамоллиги эвазига шундай маънавий ҳуқуққа эришганлар.

Бироқ кейинги даврда маънавий ҳуқуқ тушунчаси унутилди. Мумтоз асарлар матншунослигида маҳорат қозонмаган, танилмаган ва кенг жамоатчилик томонидан тан олинмаган айрим мутахассислар Навоий меросининг улкан нашрларига бош кўшишга журъат қилишди. Оқибатда, Навоий тўла асарлар тўпламининг айрим жилдлари яроқсиз, брак маҳсулотга айланди. Худди шунингдек, шоир Мирзо Кенжабекнинг Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг 6 жилдлик куллийети⁷га нашрга тайёрловчи бўлгани ҳам жуда ғалати. У – етук шоир, лекин матншунос ва адабиётшунос олим эмас. (Нашрдаги нуқсонлар ҳақида алоҳида мақола ёзилар). Ёки етук адабиётшунос олим Сайфиддин Рафиддиновнинг Огаҳий “Таъвиз ул-ошиқин” девонини нашр этгани⁸ ҳам худди шундай нокасбий муносабат. У – форс-араб тилларини билади, мумтоз матн билан шуғуллана олади, лекин огаҳийшунос эмас. Бошқа нуқсонларини қўя турайлик, у хатто, девонни атоқли матншунослар Ғулом Каримов ва Субутой Долимовлар наشري билан солиштириб ўрганмаган. Ношир Огаҳийнинг бошқа нашрларини ҳам пухта

⁷ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Куллийет. 6 жилдлик. “Zilol buloq” нашриёти, Т., 2021 йил.

⁸ Муҳаммадризо Огаҳий. Таъвиз ул-ошиқин. “Adabiyot” нашриёти, Т., 2023 йил.

ўрганиши зарур эди. У шундай масъулиятни сезмагани сабабли, қатор нуқсонларга йўл қўйган ва олдинги ноширлар хизматидан беҳабарлиги туфайли, кўп матний хатоларни ўзи янгидан тузатгандай ҳаволалар келтирган. Ҳолбуки улар Ғ.Каримов ва С.Долимов нашрларида бор эди.

Маънавий ҳуқуқ билан лаёқатлилиқ, яъни компитентлилиқ яқин тушунчалар. Бунинг маъноси шуки, бирор иш ё соҳага лаёқатли, ихтисослашган, ўша соҳанинг эгаси бўлган одамгина ўша ишни бажаришга маънавий ҳуқуқи бор ҳисобланади. Ҳар ишнинг ўз устаси бор, халқ “Чумчук сўйса ҳам, қассоб сўйсин” дейди. Ҳозир матншунослик бўйича мутахассис бўлмаган, яъни матншуносликка лаёқатсиз кишилар ўзларича шарҳлар, табдиллар ёзиб, китоб чиқаришга ружу қилиб қолдилар. Бу ҳам матншунослик соҳасининг савиясини пасайтириб юборяпти. Бунга ёзувчи Баҳодир Қобулнинг Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”, “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Тарихи мулуки аҷам”, “Муножот” асарларига ёзиб нашр этган табдиллари⁹ яққол мисол бўла олади. Яна бир катта хато шундаки, бундай асарлар Алишер Навоий номидан нашр этиляпти, яъни муқовага йирик ҳарфлар билан улуг шоирнинг номи ёзиб қўйилган. Гўёки булар Алишер Навоийнинг асарлари. Аслият билан табдилнинг фарқига бормайдиган оддий китобхон шундай тушуниши мумкин. Бундай ҳол бошқа табдил китобларда ҳам юз берган. Шундай англашилмовчиликни юзага келтиришга ҳожат борми? Йўқ, ўқувчини алдамасдан, муқованинг юзига Алишер Навоийнинг фалон асарига фалон кишининг табдили деб тўғриси ёзиб қўйган маъқул.

Албатта, бошқа соҳа кишилари ҳам мумтоз матнларни тушунишлари, ўзларига хос баён этишлари мумкин. Бироқ бу – улар соҳанинг атоқли интеллектуал салоҳиятли вакиллари бажариши мумкин бўлган барча ишларга лаёқатли дегани эмас. Ўз маънавий ҳуқуқини билган ва ҳуқуқий маданиятга эга бўлган номутахассис одам бунга даъво ҳам қилмайди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Ўздавнашр, 1956 йил. 23-бет.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Куллиёт. 6 жилдлик. “Zilol buloq” нашриёти, Т., 2021 йил.
2. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Муҳокамат ул-луғатайн. Баҳодир Қобул табдили. Ғ.Ғулом ННМИУ, Т., 2021 йил.
3. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Тарихи мулуки аҷам. Муножот. “Adabiyot” нашриёти, 2022.

⁹ Алишер Навоий. 1. “Маҳбуб ул-қулуб”, “Муҳокамат ул-луғатайн”. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, Т., 2021 йил. Алишер Навоий. 2. “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Тарихи мулуки аҷам”, “Муножот”. “Adabiyot”, Т., 2022 йил.

5.Муҳаммадризо Огаҳий. Таъвиз ул-ошиқин. “Adabiyot” нашриёти, Т., 2023 йил.

6.Н.Жумахўжа. Нуқсонсиз нашр орзуси. “Ҳуқуқ ва бурч” журнали, 2019 йил, № 2.

МАТНШУНОСЛИКНИНГ ФИЛОЛОГИК ФАНЛАР ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ

Рашид Зоҳид

ТДТАУ, Матншунослик ва адабий
манбашунослик кафедраси
мудир, ф.ф.д.

***Калит сўзлар:** адабий манбашунослик, матншунослик, қадим қўлёзмалар, бирламчи манба, илмий истифода, филологик сатҳ.*

Адабий манбашунослик ва матншунослик бевосита адабиётга дахлдор фан соҳасидир. Нима учун “бевосита” деяпмиз? Сабаби, манбашунослик сўзи “адабий” деган сўз билан сифатланяпти. Демак бу фан доирасида ўрганиладиган объектлар айна адабиёт ёки адабиётга тўғридан-тўғри алоқадор манбалардир. Шунинг учун ҳам бу соҳани филологиянинг ибтидосини бошлаб берувчи асосий қисм дейишимиз мумкин. Энди филологиянинг бошқа таркибий қисмлари бўлган адабиётшунослик ва тилшуносликка келсак, уларнинг ҳам тадқиқ объектини адабий манбалар ташкил қилади ва бу фан соҳаларида ҳам асосан матн устида иш кўрилади. Хўш, шундай экан, адабий манбашунослик ва матншунослик бу фан соҳаларидан қайси муҳим жиҳати билан фарқланади?

Адабий манбашунослик ва матншунослик *бирламчи манбалар* асосида иш олиб боради. Фанга номаълум манбани илмий истифодага киритади. Илмий истифодага киритиш – қадимий (ёки замонавий) қўлёзма матн нусхаларини аниқлаш, нусхалар ўртасида қиёсий тадқиқ олиб бориш, натижаларни факсимил ёки бой илмий аппарат билан таъминланган йиғма-қиёсий, илмий-танқидий матн шаклида тақдим қилиш каби матншунослик фаолиятидан иборатдир. Қоидага кўра, илмий истифодага киритилган манбалар устида олиб борилган тадқиқот, хоҳ у адабиётшунослик, хоҳ тилшунослик йўналишида бўлсин, ишончли илмий натижага эришади. Демак, адабий манбашунослик ва матншунослик филологиянинг бошқа соҳаларидаги муваффақиятли тадқиқотлар учун том маънода замин ҳозирлайди.

Афсуски, ҳозиргача адабий манбашунослик ва матншуносликнинг назарий қонуниятлари илмий тизимга солинмагани, фаолият ҳудудлари аниқ белгиланмагани учун мустақил фан ўлароқ шаклланишга муносиб бўлган бу

соҳага филологиянинг ёрдамчи тармоғи сифатида қараб келинди.¹⁰ Аслида, адабиётшунослик ва тилшунослик тарихи билан боғлиқ айрим тадқиқотлардаги муваффақиятсиз тажрибаларнинг оқибати ҳам мана шу сабабга бориб тақалади. Бундан келиб чиқадики, адабий манбашунослик ва матншунослик қачон мустақил фан сифатида ривожланар экан, филологиянинг барча тармоғида тўлақонли соғломлашишга йўл очилади. Чунки бошланишнинг бутун ҳолда намоён бўлиши ундан кейинги бўғинларнинг тугал ниҳояланишига шароит яратади. Бу мукаммаллик йўлидир. Тадқиқ объекти адабиёт бўлган филология соҳаси шу тарзда мукаммаллашиб боради, тараққий этади.

“Матншунослик” атамасини бугунги ўзбек филологияси аспектида қуйидаги малака турлари билан изоҳлаш мумкин:

- араб алифбосига асосланган эски ўзбек ёзувидаги қадим адабий қўлёзма матнларни ўқиш ва тушуниш;
- нусхалараро ўзаро қиёслаш малакасини ҳосил қилиш;
- аслият асосида сараланган матнни жорий алифбода тақдим этиш қоидаларидан хабардор бўлиш;
- аслиятни матн доирасида изоҳлаш ва кенг шарҳлаш салоҳиятига эга бўлиш.

Матншунослик атамасининг истилоҳий маъноси¹¹ юқорида саналган фаолият турларини ўзлаштириш билан белгиланади. Демак, матншунослик – қадим (ва замонавий) қўлёзма адабий манбаларни аслият асосида тизимли тадқиқ қилиш ва нашрга тайёрлаш қоидаларини ўргатадиган фандир. Қадим қўлёзма меросимиз манбалари устида иш олиб бориш малакасини шакллантириш эса манбашунослик ва матншунослик йўналишидаги қуйидаги вазифаларни адо этиш билан белгиланади:

- назарий-амалий жиҳатдан тил малакасини эгаллаш;
- адабий манбашунослик ва матншунослик асосларининг тушунчавий аппарати¹²дан хабардор бўлиш;
- X-XX аср оралиғида яратилган адабий манбаларнинг ўзаро таъсири билан боғлиқ жиҳатлар ҳақида тасаввурга эга бўлиш;
- “матншуносликнинг бош масаласи – матн тарихини тиклаш” концептини назарий ва амалий жиҳатдан англаш;
- матнни комплекс тадқиқ этиш қоидаларини ўзлаштириш;
- матннинг “муқаддима” ва “илмий аппарат”даги изоҳини шакллантириш мезонларини билиш.

Назарий-амалий жиҳатдан тил малакасини эгаллаш – араб ёзуви ва хат турларидан хабардор бўлиш, эски ўзбек ёзуви ва тилининг ўзига хос

¹⁰ Қаранг: Қ.Содиқов. Манбашунослик ва матншунослик асослари. ТДШИ, 2017, 3-бет.

¹¹ Луғавий маъноси ҳақида кейинроқ “Матн тушунчасининг матншунослик контекстидаги таърифи” мавзусида танишамиз.

¹² Қаранг: Ш.Сирожиддинов. Матншунослик сабоқлари. Т.: “Navoiy universiteti” nasriyot matbaa yui, 2019, 128 б.

хусусиятларини билиш, ислоҳ қилинган эски ўзбек ёзувини ўқиб билиш каби малакаларни ўз ичига олади. Адабий манбашунослик ва матншунослик асосларининг тушунчавий аппаратини фаннинг терминологик луғатлари ташкил қилади. Адабий манбаларнинг ўзаро таъсири билан боғлиқ жиҳатлар манбашунослик соҳасининг тадқиқ объекти бўлиб, бунда X-XI асрда яратилган қадим туркий манбалардан то XX аср бошигача чоп этилган матбуот материалларини ўз ичига олган адабий манбаларнинг ўзаро таъсир муносабатига қурилган генезиси ўрганилади.

Қўлёзма манбанинг дастлаб ёзилган давридан то сўнгги нашргача давом этган матн тарихини тиклаш мумтоз адабий манба илмий нашрининг ишончли ва ҳар томонлама мукамаллигини белгилайди. Адабий манбашунослик ва матншуносликда “эдицион филология”¹³ дея эътироф этилган фаннинг йўналиши айна мақсадга қаратилган. Матнни комплекс тадқиқ этиш эса матн тарихининг ажралмас қисми ҳисобланган муаллиф ва асар биографиясини ўрганишдан иборат. Бу ўринда “биография” сўзи нафақат таржимаи ҳол маъносида, балки янада қамровлироқ тарзда – адибнинг маслаги ва адабий салоҳиятини ўрганиш, адабий мероси манбаларини генезис нуктаи назаридан тадқиқ этишдан иборат.

Қоидага кўра, илмий истифодага киритилаётган ҳар қандай адабий манба тадқиқотчининг илмий изоҳига муҳтож бўлади. Фанга номаълум қўлёзма ёки тошбосма манба жиддий матншунослик тадқиқидан сўнг жорий алифбода жамоатчиликка тақдим қилинади. Ҳоҳ у йиғма матн, ҳоҳ илмий-танқидий матн бўлсин, китоб аввалида матн тузиш натижалари, матншунослик жараёнидаги муҳим ўринлар, шартли қисқартма ва тавсиялар тўла акс этган “муқаддима” бўлиши керак. Матнга тузилган илмий кўрсаткичлар асосан умумий мезонга бўйсунган ҳолда, баъзан асар характерида келиб чиқиб индивидуал тарзда шакллантирилади.

Филологиянинг муҳим таркибий қисми бўлган адабий манбашунослик ва матншунослик фани адабиётшунослик ва тилшунослик соҳасининг назарий масалалари, тадқиқ усуллари билан чамбарчас боғлиқдир. Мумтоз ўзбек адабиёти тарихида ўрганиладиган мавзуларнинг маълумотлар ресурси, таъбир жоиз бўлса, “хом-ашё”си манбашунослик ва матншунослик фаолиятида юзага чиққан натижалар асосида шаклланади. Масалан, номаълум бир адибнинг яхлит таржимаи ҳолини тиклаш, адабий меросини адабиётшунослик йўналишида тадқиқ қилиш учун бирламчи манбалардаги маълумотларга суянилади. Адабиёт тарихида муайян муаллиф, унинг адабий мероси ҳақида сўз юритилар экан, бунда муаллиф яшаган давр ва ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий муносабатлар, бу муносабатларнинг ўрганилаётган субъектга, айна пайтда субъектнинг объектга, бир сўз билан

¹³ Омилянчук С.П. Текстология. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/politology>

айтганда адабиёт билан жамият ўртасидаги алоқаларни ўрганишга кўпроқ эътибор қаратилади. Адабий оқим, адабий мактабларнинг вужудга келиш омиллари, шаклланиш босқичлари, адабиётни даврлаштириш масалалари адабиёт тарихининг мавзуларидир. Матншунослик тадқиқида ҳам манбани ўзи яратилган давр тарихидан узмасдан ўрганиш принципи мавжуд бўлса-да, бу жиҳат асосий эътибордаги масала эмас. Матншунос учун энг муҳим предмет – матн, асосий мақсад – ишончли матнни тиклаш. У мана шу предмет атрофида, мана шу мақсад йўлидагина тарихга мурожаат қилади. Яъни, матн аслиятини тиклашда тарихга матн нуктаи назаридан эътибор қаратади. Масалан, кўп нусхали қўлёзма матнлар ўзаро қиёсланар экан, матн аниқлигини тиклашга хизмат қиладиган тарихий маълумотлардан фойдаланилади. Қадимий матнда ўчиб кетган сўзнинг ҳақиқатига етиш ёки турлича ўқилиши мумкин бўлган сўзнинг аслини топиш, шу асосда умумматннинг архитеп нусхага мувофиқлигини сақлаш учун тарихий манбашуносликка экскурс қилинади.

Адабиётшунос олим матншунослик илмидан қанчалик хабардор бўлса, ихтисослиги шунчалик мукаммал бўлади. Муайян асар, хусусан, мумтоз адабий манбани назарий жиҳатдан ўрганиш, матнни турли тадқиқ методлари орқали текшириш, танқидий баҳолаш аслиятга асосланган илмий-танқидий матнга суяниб олиб борилса, жараёнда илмий-танқидий матннинг илмий аппаратида унумли фойдаланилса, асар юзасидан тақдим қилинадиган назарий хулосалар асос эътибори билан бақувват бўлади.

Матншунослик илмида *матн таҳқиқи* деган тушунча мавжуд. “Таҳқиқ” сўзи *ҳақиқатни юзага чиқариш; исботлаш; қарорлаштириш* каби луғавий маъноларга эга.¹⁴ Алий Муҳаммадшариф Журжонийнинг “Китобут таърифот” асарида эса шундай таърифланган: “اثبات المسألة بدليلها” яъни: “Масалани далили билан исботлаш”. Адабий манбалар матншунослигида *матн таҳқиқи* истилоҳи қўлёзма матндаги ҳар бир сўз, ҳар бир жумланинг ҳақиқатда муаллиф матнига мувофиқлигини илмий далиллар билан ҳар томонлама асослашдан иборат жараёни ифодалайди.

Айни табиати билан матншунослик адабиётшуносликдан кўра тилшуносликка яқинроқ соҳадир. Адабиётшунослик, хоссатан, адабий танқид матндан кўра матн ортидаги олам хусусида баҳс юритади. Шунга кўра, *тафаккур, талқин, тавсиф, хаёл* каби мантиқий далилларни бу соҳанинг белгиловчи атрибутлари дейишимиз мумкин. Матншуносликнинг баҳс майдони – матн, тилшуносликда эса – матн билан матнни ташкил қилувчи бирликлар ўртасидаги муносабатларни ўрганиш. Демак, матншунослик ва тилшунослик учун бирламчи ҳодиса – матн ва матнни ташкил қилувчи бирликлар бўлиб, улар мантиқий далилларнинг маҳсули эмас. Балки, матн суврат ҳолида табиий мавжуддир. Шу жумладан, матнни

¹⁴ Ал-Мўъжамул васит”. /Тузувчи Иброҳим Мустафо ва бош. Араб тили изоҳли луғати. Қоҳира, 1960.

ташкил қилувчи бирлик – сўзларнинг луғавий, қисман истилоҳий маънолари ҳам мантиқий далиллаш натижаси эмас, балки табиий барқарорлашган таърифлардир.

Албатта, матншуносликда қўлёзмадаги ўчиб кетган сўз ёки котибларнинг эътиборсизлиги билан хато кўчирилган ўринларни мантиқий далиллар билан ислоҳ қилиш – конъектура усули мавжуд.¹⁵ Лекин конъектура усули матнни тиклаш учун хизмат қилади, тикланган матн ортидаги ҳодисалар (адабиётшунослик тадқиқи) билан унинг алоқаси йўқ.

Юқорида айтилганлардан маълум бўлдики, матншунослик илмидаги матн таҳқиқи характериға кўра тилшунослик тадқиқиға ёндош жараён. Шу билан бирга у фонетика, лексикография, лингвостатистика, транскрипция, транслитерация каби тилшуносликнинг амалий жабҳалари билан ҳам боғлиқ ҳолда фаолият олиб боради.

Адабий манбашунослик филологиянинг қадим адабий манбалардан то XX аср бошигача чоп этилган матбуот материаллари ҳамда бугунгача музей ва шахсий архивларда сақланаётган адабиётга дахлдор манбалар библиографиясининг базавий ресурсини яратиш йўлида назарий-амалий изланиш олиб борувчи тармоғидир. Манбалар библиографиясининг базавий ресурсини яратиш қуйидаги вазифаларни бажариш билан амалга ошади:

- 1) мамлакатимизда мавжуд расмий ва хусусий қадим қўлёзма китоблар фондларидаги адабий манбаларнинг дастлабки реестерини тузиш;
- 2) манбаларни саралаш:
 - а) қўлёзма;
 - б) тошбосма;
 - в) асрлар кесимида гуруҳлаш;
 - г) мавзуй гуруҳлаш;
- 3) сараланган тартибда илмий тавсифни амалга ошириш;
- 4) адабий манбалар тўла каталогини тузиш;
- 5) каталог материалларини ўқув (*амалий ва семинар*) машғулотларига жалб этиш;
- 6) каталог асосида бакалавр, магистрлик диплом ишлари мавзулар банкини шакллантириш;
- 7) каталог манбалари тадқиқини PhD, DSc диссертациялари даражасига олиб чиқиш;
- 8) илмий истифодага киритилган адабий манбалар мониторинги хулосалари асосида семинар-тренинглар, халқаро анжуманлар ташкил этиш.

¹⁵ Шунингдек, ноширларнинг бепарволиги, аксар саводсизлиги сабабли мумтоз матнлар нашрида йўл қўйилган хатоларни мантиқий далиллар орқали аниқлаб, ислоҳ қилишни ҳам конъектура дейиш мумкин. Бу мавзуда матншунос олим В.Раҳмоннинг кўп ва ҳўб илмий кузатишлари бор. Қаранг: Ваҳоб Раҳмон. Мумтоз сўз сехри. Т.: O`zbekiston, 2015, 242-377-бетлар.

Мазкур вазифалар базавий ресурснинг кенгайишига қараб, манбашунослик ва матншунослик муаммолари заминда ўзгаради, янгиланиб боради. Саккиз банддан иборат бу вазифаларнинг қарийб ярми бевосита матншунослик фаолияти билан боғлиқ. Чунки манбашунослик тадқиқи натижаларини матншунослик таҳлилисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу эса адабий манбашунослик ва матншуносликнинг бир бутун ҳодиса эканини англатади.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Қ.Содиқов. Манбашунослик ва матншунослик асослари. ТДШИ, 2017, 3-бет.
2. Ш.Сирожиддинов. Матншунослик сабоқлари. Т.: “Navoiy universiteti” nasriyot matbaa uyi, 2019, 128 б.
3. Омилянчук С.П.Текстология. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/politology>
4. Ал-Мўъжамул васит”. /Тузувчи Иброҳим Мустафо ва бош. Араб тили изоҳли луғати. Қоҳира, 1960.
5. Шунингдек, ноширларнинг бепарволиги, аксар саводсизлиги сабабли мумтоз матнлар нашрида йўл қўйилган хатоларни мантиқий далиллар орқали аниқлаб, ислоҳ қилишни ҳам конъектура дейиш мумкин. Бу мавзуда матншунос олим В.Раҳмоннинг кўп ва ҳўб илмий кузатишлари бор. Қаранг: Ваҳоб Раҳмон. Мумтоз сўз сеҳри. Т.: O`zbekiston, 2015, 242-377-бетлар.

“ХАЗОЙИНУ-Л-МАОНИЙ” ДЕБОЧАСИ ВА УНИНГ ТУЗУЛИШ САНАСИГА ДОИР

Юсуф ТУРСУНОВ

**ЎзР ФА Алишер Навоий
номидаги Давлат адабиёт
музейи катта илмий ходими**

Аннотация

Маълумки, “Хазойину-л-маоний”нинг илк қўлёзма нусхаларида унинг ўзи учун ёзилган дебоча эмас, балки Навоийнинг биринчи девони – “Бадоеъу-л-бидоя” учун ёзилган “Дебоча” берилган. Демакки, лирик мажмуа китобат этилганида унга ҳали дебоча ёзилмаган. Бунга нима сабаб бўлган? Навоийшунослигимизда ҳам бу масалада жиддий сўз айтилганича йўқ. Маърузада, “Хазойину-л-маоний” “Дебоча”сидагиайрим ишоравий сўзларга таянилган ҳолда мазкур масалани очиқлашга ҳаракат қилинади.

Аннотация

Известно, что первые рукописные экземпляры «Хазайну-л-маани» содержат не предисловие, написанное для него, а «Предисловие», написанное для первого дивана Навои - «Бадозу-л-бидоя». Итак, когда лирический сборник вышел в свет, предисловие еще не было написано. Что послужило причиной этого? В наших навоийских исследованиях по этому вопросу нет ни одного серьезного слова. В лекции сделана попытка прояснить этот вопрос, опираясь на некоторые показательные слова «Предисловия» Хазайну-ль-маани.

Abstract

It is known that the first manuscript copies of "Khazayinu-l-maani" do not contain the preface written for him, but the "Preface" written for Navoi's first divan - "Badoe'u-l-bidoya". So, when the lyric collection was published, the preface was not yet written. What caused this? There is no serious word on this issue in our Navoi studies. In the lecture, an attempt is made to clarify this issue, relying on some indicative words in the "Preface" of Khazayinu-l-maani.

Калит сўзлар

Дебоча, муқаддима, китобат, манба, ҳаж амаллари, арзадош, сана.

Keywords

Debocha, preface, book, source, Hajj deeds, request, date.

Ключевые слова

Дебоча, предисловие, книга, источник, дела хаджа, просьба, дата.

Маълумки, Шарқ мумтоз адабиётидаги энг фаол атамалардан бири “дебоча”дир. Албатта, ўрнига қараб уни икки шаклда, яъни: қўлёзма китобларнинг турли ранг ва олтин суви билан зийнатланган дастлабки саҳифалари ва умуман “девон муқаддимаси” иборасининг маънодоши сифатида тилга олингудек бўлинса, **дебоча**, муайян бир девон учун ёзилган муқаддима бўлса, “**Дебоча**” тарзида қўллаймиз. Зотан, кейинги ҳолатдагиси девон соҳибининг шахсий ҳаёти ва ижодий фаолиятига оид муҳим маълумотларни, шеърӣ меросига доир эътиборли жиҳатларни намоён этиши билан аҳамиятлидир. Шунга кўра, бугунги кунда унга ўзига хос мустақил адабий-биографик асар деб қаралади.

Табиийки, дебоча борасида сўз боргудек бўлса, аввало, Навоӣ девонларининг “Дебоча”лари ёдга келади, тилга олинади. Зеро, улар дебоча ёзишнинг мумтоз намуналаридир. Буюк мутафаккирнинг дастлабки икки девони – “Бадоеъу-л-бидоя” ва “Наводиру-н-нихоя” ҳамда поэтик шеърӣяти

мажмуаси “Хазойину-л-маоний”га, ўзи тасниф этган “Куллиёт”га ва шунингдек, форсий девонлари – “Девони Фоний” ва “Ситтаи зарурия”га ёзган “Дебоча”лари ўзбек мумтоз адабиёти хазинасининг нодир дурдоналари ҳисобланади. Таассуфки, иккинчи девони – “Наводиру-н-нихоя”га ёзилган дебоча ҳозиргача топилмаган.

“Хазойину-л-маоний” “Дебоча”си ҳақида бир қатор ишлар қилинганлиги маълум. Шундай бўлса-да, унинг ҳали очилмаган қирралари ҳам йўқ эмас. Биз унинг ана шундай жиҳатларидан бири ҳақида фикр билдирмоқчимиз.

Маълумки, “Дебоча” билан боғлиқ бир ҳолат хануз навоийшунослар ва манбашуносларни ўйлантириб келади. У ҳам бўлса, “Хазойину-л-маоний”нинг дастлабки нусхаларида ана шу лирик мажмуа учун ёзилган “Шукр ва сипос ул қодирғаким” деб бошланувчи “Дебоча” эмас, балки, “Бадоеъу-л-бидоя” учун ёзилган “Фасоҳат девонининг ғазалсаройлари табъ махзанидин ...” деб бошланувчи “Дебоча” берилганлигидир. Чунончи, юқорида тилга олганимиз – “Куллиёт” таркибидан жой олган “Хазойину-л-маоний”да шу ҳолатни кўрамиз. Унда “Садди Искандарий” достонининг охирида, 224 б варағида 901 ва “Ғаройибу-с-сиғар”нинг сўнгида, 482а варақда 902 санаси берилган. Бу милодий 1496–1497 йилларга тўғри келади. Шунингдек, Санкт-Петербургдаги Салтиков Шchedрин номидаги Давлат Халқ кутубхонасида 55-инв. рақами билан сақланаётган “Куллиёт”нинг китобат санаси ҳиж. 904 йил зулҳижжа ойидир. Бу милодий ҳисобда 1499 йилнинг июл ойига тўғри келади.

Ана шу далилларга кўра, Навоий лирик мажмуасини тузганидан тўрт йил ўтиб ҳам унга ҳали “Дебоча” ёзмаган кўринади. Зеро, “Хазойину-л-маоний” ҳиж. 900 (мил.1494–1495 йиллар) йилда тузилган¹⁶. Бу ҳақиқатдан ҳам кишини ўйлантирадиган ҳол, албатта.

“Хазойину-л-маоний” учун ёзилган “Дебоча” сўнгида битилганлар замирида унинг ёзилган вақти билан боғлиқ жиҳат бордек кўринади. Уларда Навоийнинг бутун умри давомида Султон Ҳусайн Бойқародан кўрган марҳаматларидан миннатдорлик изҳорини ва ана шу марҳаматлардан беҳад мамнунлиги ифодаси сифатида султон мадҳини кўкларга етказиб келганлигини ўқиймиз:

Ва бу авқот маобайнида (бу ўтган вақтлар орасида) ҳар миқдорким фурсат топтим “Хамса” назмидин ва “Назому-л-жавоҳир” ва “Мажолису-н-нафоис” ва “Зубдату-т-таворих” ва сойир тансифлар иштиголидин ҳам ул ҳазрат (яъни, Ҳусайн Бойқаро) дуойи давлатида авқотимни тарҳ қилдим. Ва биҳамдиллоҳ, андоқ муродлар касб эттимким, (шундай мақсадларга эришдимки), менинг абнойи жинсимнинг (мен кабиларни) юзидин бирига муяссар бўмайдур. Ва андоқ

¹⁶ Биз бунни ишонарли далиллар асосида аниқлашга мувоффақ бўлган эдик. Қ р а н г: Ю.Турсунов, “Хазойину-л-маоний”нинг тасниф тарихига доир. “Адабий мерос” 1983, №3 (27), 14–20- бетлар

мақсудларга еттимким, аларким, мендек юз, балки минг қуллари бор эрди, бирининг созари орзуси (бирортасининг орзу ҳақи) менга нишот етқурган (менга хурсандчилик етқизган) май била тўлмайду. Биҳамдуллилоҳ таолоки, бу авқотдаким умр водийсининг кўпрагин анинг давлатидин муродлар била қатъ этибмен (умримнинг кўп қисмини Султони Соҳибқирон Ҳусайн Бойқаро давлати туфайли орзулаганимдек яшаб ўтдим) ва ҳаётнинг ниҳоятига комлар, балки комронлиглар била етибмен (ҳаётим ниҳоясига мақсадлар ижобати, балки баҳраамандликлар билан етибман). Ҳеч турлук армон хотиримда қолмайду ва ҳеч нав орзу кўнглумда сизингонин ҳаёлим топа олмайду. Ҳар не дунё муроди ва зоҳир комгорлигидур сурубмен ва сўзумнинг сайту садосин анинг мадҳида (яъни, Ҳусайн Бойқаро мадҳида) фалакка етқурубмен.

Кўринадики, Навоий яшаб ўтган мазмунли ҳаётидан мамнун, хусусан, кадрдон дўстигина эмас, балки ўзининг олампаҳоҳи деб билган Ҳусайн Бойқародан марҳаматлар кўрганлиги ва у туфайли кўплаб орзу-мақсадларга эришганлигидан ўзини бахтиёр санайди; хотирида ҳеч қандай армон қолмаганлигидан масрур.

Шундан кейингина гапни аста мақсад томон буради:

Онча орзу ҳайсиятидин ва армон жинсидин қолибтур, охират йўлининг суҳулат ва осонлиги ва ботин мулкининг аёлат ва комронлигидур. Ва ул вобастадур ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг тавфиқи бирла амри итоатиғи ва Расули саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг шафоати ва шариатининг мутобаатиға. Умидим улдурким, ул ҳазрат давлатидин бу иқболға доғи сарбаланд ва садоқатқа доғи баҳрааманд бўлғаймен”. Яъни, (шундай эса-да) охират йўлида амалга ошириш осон бўлган ботиний орзу армонлар ҳам борки, улар аллоҳ-таоло йўлида тоат-ибодату унинг буйруқларига итоатда бўлиш ва Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг шафоати-ю шариатиға мувофиқ йўл тутиш билан боғлиқдир. Умид қиламанки, ул ҳазрат – Султон Ҳусайн Бойқаро туфайли шу иқболға эришиш билан юксаклик ва бахтиёрликка ҳам эришгайман.

Бу борадаги арзи ҳолини ошқора баён этиши ва тилаклари амалга ошса, ғоятда мамнун бўлишини изҳор этаркан Навоий ана шу истакларини мазкур дебоҳа сўнгида қайд этишни мақбул кўрадики, муқаддимани ўқиганлар учун унинг бу муддаога етишганлигига очик ва равшан далил бўлсин ва улар Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақиға дуо қилгайлар ҳамда шафқатлиги ва одамийлигига сано айтгайлар.

Бу бобда ҳар неча сўз арзи ҳолимни тиларменким, зоҳир қилгаймен. Ва ул нишотим гули очилгандин мен ҳам нишотдин гунчадек очилгаймен. Ва ул арзадоштим саводин бу дебоҳа зайлида сабт этгаймен ва битгучиларга ҳам бу фихрастдин бу арзадоштни айирмасқа васият этгаймен. То кун сўнгги бу дебоҳани ўқугон элга бу аразадоштим била бу муддаомға етганим нишонаи бўлғай возиҳ ва далили бўлғай лойиҳ. Бу

жиҳатдан то олам инқироzi бўлғусидур Султони Соҳибқирон давлатига дуо қилғайлар ва шафқат ва бандонарварлигига сано дегайлар.

Ўша ўзи таъкидлаётган арзадоштда Навоий кексайган чоғида жисмида хасталик юзага келганини, ўша дард туфайли бадани қизиби, кўнгли беҳузур бўлаётганлиги, боши айланиб, кўз олди қоронғилашаётганлиги ва яна қанчадан қанча ташвишли аломатлар содир бўлаётганлигини, табиблар эса бу дардни даволашдан ожиз эканлиги кинояомуз ва муболағанамо тарзда баён этади. Насрий қисм давомидан берилган икки рубоийда ана шу руҳий ва жисмоний ҳолатнинг ихчам тарздаги ифодасини кўрамиз.

Рубоия:

**Ҳар шому саҳарга тегру инграмоқ иши,
Бу ёндин у ёнига айланмоқ иши.
Гаҳ-гаҳ иситма ўтидин ёнмоқ иши,
Гаҳ тўнгдурурдим яна чиранмоқ иши.**

Рубоия:

**Не жисмимда тобу не танида қувват,
Не кўнглида хушлуқ, не ўзида сиҳҳат.
Мундоқ кишининг муносибидур гурбат,
Вайронасидин чиқмоқ анга не нисбат.**

Ана шу даромаддан кейин асосий мақсадга ўтилади:

Султони Соҳибқироннинг инъоми беғоятидин ва эҳсони бениҳоятидин умрин бу давлатлиг даргоҳда ва ҳаётин бу саодатлиг боргоҳда юқори ўтган шарҳ била сарф этган банданинг илтимоси будурким, мазкур бўлгон тараддуд ва машаққатлардин озод бўлғай. Ва замгин кўнгли бу навъ заъф айёмида нисбатсиз қайгулардин шод, мундоқ умрданким, букун тонглалиг маълум эрмас.

Мисраъ:

Иш тенгрига тавбаю инобат бўлғай”.

Насрий қисмнинг сўнгги жумласи ҳамда келтирилган мисранинг маъносига эътибор бериш ўринлидир, улардан келиб чиқадиган умумий маъно: бугунги кунда эртага нима бўлишни билиб бўлмайди (шундай экан) асосий иш тангри таолога ишонган ҳолда тавба-тазарруда бўлмоқ керак. Янада кенгроқ мушоҳада қилинидиган бўлса: қолган умрида яна қанча яшашини ҳеч ким билолмайди, шундай экан, ўтиб бораётган вақтни ғанимат билган ҳолда яратган зотга тавба-тазарру қилиб яшаш керак. Бу эса тоат-ибодат билан бўлади. Охират ёди билан яшаган бандадагина ана шундай амал мужассамдир. Зотан, навбатдаги ёзилганлар ана шу фикр билан ҳамоҳанг равишда давом этади. Ва муҳими улар Навоийнинг илтимоси, тўғрироғи ўтинчи баёни эканлиги билан эътиборлидир. Шунга кўра, уларнинг баъзи ўринларини изоҳлаб ва шарҳлаб бориш мақсадга мувофиқдир:

Умид улким, ул ҳазрат (яъни Ҳусайн Бойқаро) давлатидин андоғким, дунё иқбол ва комидин мустафид бўлдум (бахраманд бўлдим), охират кому иқболидин ҳам ноумид бўлмоғаймен. Ул остонанинг (яъни,

Хусайн Бойқаро саройининг) қулларининг бу қул била ёрлиғ нишони улдурким, Султони Соҳибқирон иноятидин бир ёрлиғ нишони битилгай ва бу бандани султоний иморатнинг байтул-мағфирасининг сойир жорубакашларидин бирининг ўрнига мансуб ва сарафроз этилгайким, бу афтодалиғ айёмида бори ул остонада йиқилгаймен. Қувватим бўлғонида супурги олиб, илгим била ул остонани супурур баҳонаси била кўзумни ул мунаввар равза туфроғидин ёрутгаймен”.

Демак, Навоий шукроналик оҳангида Султон Хусайн Бойқародан кўп яхшиликлар кўрганини эътироф этади ва охират йўлидаги мақсадларига эришишдан умид қилади. Шунга кўра, саройдаги ҳаммаслаклари билан ўзининг ҳамжиҳатлигидаги нияти шундайки, Султони Соҳибқирон иноят қилиб бир фармон чиқарса. Ана шу илтимоси кўнгилларга марғуб равишда етиб борсин учун уни тажнис санъати воситасида ифодаламоқда. Яъни, “ёрлиқ нишонаси” ибораси аввалда дўстлик белгиси, кейинги ўринда эса фармон битиги маъносида қўлланмоқда.

Ўша фармонга кўра у гуноҳлардан фориғ бўлинадиган султоний иморатнинг супурувчиларидан бири бўлишга эришса-да, бундан ғоятда хушнуд бўлса ва кучдан қолиб, дармони қолмаганда мазкур иморат остонасида йиқилса. Қуввати борида супурги олиб кўлида ва қуввати бўлмаганида супурги ўрнига киприги билан ўша остонани супуриш баҳонасида у мунаввар равза нури билан кўзини равшан қилса. Ва у остонани бу супурги, яъни киприги билан покиза қилса ва кўнгил уйини ўша сурма билан ёритса. Ва ана шу амалларини бажаришини, дину охиратининг шарафи деб билади.

Бу ёзилганлардан, хусусан, “султоний иморатнинг байтул мағфираси”, “мунаввар равза” жумла ва ибораларидан ислом кишисининг амалга ошириши шарт бўлган бешта фарзнинг сўнггиси бўлмиш ҳаж амаллари назарда тутилаётганлигини тушиниш қийин эмас. Зотан, Маккаи мукаррамадаги Байтуллоҳни тавоф қилиш билан гуноҳлардан фориғ бўлиб, онадан туғилгандек покланилади, Мадинаи мунавварадаги Муҳаммад мустафо саллоллоҳу алайҳи ва салламнинг муқаддас қабрлари – равзаи мунаввараларини зиёрат қилинади. Барча мусулмонлардаги каби Навоийда ҳам бундай муборак сафар орзуси азалдан бўлган эса-да, зиммасидаги қатор ижтимоий вазифалар, эл-юрт ташвишлари йўлидаги елиб югуришлари туфайли уни амалга ошира олмаганлиги, умри эса поёнига яқинлашиб бораётганлиги ва соғлигининг ҳам ёмонлашиб бораётганлигидан бу ниятини тезроқ амалга ошириш ҳаракатига тушганлигини, бироқ Султон Хусайн Бойқаро турли важ-корсонлар билан бунга рухсат бермай келганлигини “Ушалмай қолган орзу” сарлавҳали мақоламизда батафсил ёзган эдик. Воқеан, ўша мақолада Навоийнинг ҳаж сафарига рухсат сўраб Хусайн

Бойқарога ёзган мактубига¹⁷ асосланиб сўз юритган ва керакли тўхтамларга келган эдик. Унда ёши олтмишга етганини (Син касрати “син” س ададиға баробар ўлмиш, яъни олтмиш ҳисобиға шумораси етмиш”) таъкидлайди. Маълумки, Навоий ҳижрий 844 йили рамазон ойининг ўн еттисида туғилган. Шунга кўра, ҳижрий ҳисоб бўйича унинг олтмиш ёши 904 йилга тўғри келади. Бу милодий ҳисоб бўйича 1499 йилнинг апрел ойидир. Хондамирнинг ёзишича, Навоий бир эмас, бир неча бор ўзини давлат ишларидан озод этиб, ҳаж сафарига рухсат беришни сўраб Ҳусайн Бойқарога мурожаат этиб келган, бироқ уларга султондан ижобий жавоб ололмаган. Чамаси, энди у бу масалада бошқачароқ йўл тутган – кўнглидаги ҳаж орзуси қанчалик қатъий эканлигини яна бир баёни сифатида уни “Ҳазойину-л-маоний” учун ёзилажак “Дебоча” охирига арзадошт тарзида сабт этишга қарор қилган. Ва бу “Дебоча”ни кўчирувчилардан ана шу арзномасини тушириб қолдирмасликларини сўрайдики, шояд шу туфайли дилдаги мақсади амалга ошиб қолса.

Нихоят, Хондамирнинг ёзишича, Ҳусайн Бойқаро ҳиж. 905 йил зулқада ойининг бешинчисида (мил. 1500 йил 2 июн) муборак ҳаж сафарига ижозат бериб, йўл фармонини чиқаради. Шу тариқа Навоий учун орзиқиб кутилган ушбу воқеа санаси бизни ўйлантираётган ижодий ҳодиса санасини аниқлашга ишончли асос бўла олади. Яъни, “Ҳазойину-л-маоний”нинг Истанбул (ҳиж. 902, мил.1496-97) ва Санкт-Петербург (ҳиж. 904, мил. 1498-99) нусхалари китобат этилаётганида ҳали лирик мажмуанинг ўзи учун дебоча ёзилмаганлиги боис уларда “Бадоеъу-л-бидоя” девонининг “Дебоча”си берилган. Шунга кўра лирик куллийёт учун “Дебоча” Санкт-Петербург нусхасининг китобат санаси билан йўл фармони чиқарилган сана оралиғида, аниқроғи, 1499 йилнинг охирлари, 1500 йилнинг июл ойи ўрталарида ёзилган бўлиб чиқади.

Албатта, савол туғилади: Навоий нима сабабдан ҳиж. 900 (мил. 1494-95) йилда тузган “Ҳазойину-л-маоний”га орадан қарийб беш йил ўтиб “Дебоча” ёзган? Бу кишини жиддий ўйлантирадиган ҳол. Наҳотки “Хамса”дек ўлмас бадийий обидани икки йилнинг нари-берисида яратган зот тўрт девондан иборат лирик мажмуасига муқаддимани беш йил давомида ёзган бўлса.

Бу саволга жавоб топиш ҳозирча анчайин мушкулдек кўринади. Шундай бўлса-да, “Дебоча” сўнгига арзадоштни қўшиб ёзилиши замирида мазкур масалага даҳлдор жиҳат бордек, назаримизда. Яъни, биз “Ушалмай қолган орзу” сарлавҳали мақоламизда келтирганимиздек, “Навоийда кўпдан бери ҳамма нарсадан кечиб ва баърини мурод сармояси қилиб Ҳижоз тарафларга бориш, ҳаж амалларини адо этиш ва ҳазрат расул (саллоллоҳ алайхи васаллам)нинг муқаддас қабрини зиёрат қилиш саодатига етишишни

¹⁷ Биз мазкур мактуб ҳақида “Муншаот” асарининг матний тадқиқи” номли китобимизда тўлиқ маълумот берган эдик қ а р а н г: Юсуф Турсунов, “Муншаот” асарининг матний тадқиқи. Тошкент, “Мумтоз сўз” наш-ти, 216, 19- бет. Мактуб матни эса китобнинг 136–137- бетларда берилган.

орзу қиларди” (Хондамир). Қолаверса, Навоийнинг ўзи “Вақфия” асарининг бир ўрнида “исломим шахси беш ҳисдин бирининг ўксуклиги жиҳатидан ноқис бўлмағай ва мусулмонлигим панжаси бир бармоқ йўқлиғидин малул қолмағай” дея таъкидлаган ҳам эди¹⁸. Бироқ у мана шу олий мақсаднинг амалга ошишига Ҳусайн Бойқаронинг рағбати йўқлигини ҳам яхши биларди. Зотан, “салтанат устуни, мамлакат таянчи, дину давлат арбобининг зубдаси, хайрли бинолар муассиси, покиза ишларга йўлланган, хоқоний давлатнинг мададкори, султон ҳазратларининг яқини” бўлмиш Навоийдек зотсиз қолган салтанатнинг қай аҳволга тушиб қолишини султон етарлича тасаввур қила оларди. Шунга кўра, унинг мазкур исломий амал ижросига деярли майли йўқ эди. Буни яхши билган Навоий ушбу монъеликка сўнгги чора деб ўз илтимосини, балки ўтинчини дейиш тўғри бўлар, “Хазойину-л-маоний”нинг “Дебеча”сида баён этишни режалаштирмаганмикан, деган фикр туғилади. Зотан, шахсий тарзда арз баён қилиш, у хоҳ оғзаки ёки ёзма бўлсин, унинг ижобати ёки қабул қилинмаслиги, асосан, арз қилувчи ва қилинувчининг ўртасида бўладиган гап. Борди-ю, буюк ижодкорнинг арзномаси унинг бебаҳо маънавий хазинаси бўлган асари муқаддимасида баён этилса, энди у омманинг назар эътиборидаги нарсаларга айланади. Бунда энди мусулмон кишиси учун фарз бўлган ҳаж амалини бажаришга изн берилмасликдек номатлуб иш туфайли нафақат замондошлари, балки келгуси авлодларнинг ҳам таъна маломатларига қолиниш ўз-ўзидан аён.

Қолаверса, Навоийнинг арздоштда “То кун сўнгги бу дебечани ўқуғон элга бу арздоштим била бу муддаомға етганим(!) нишонаи бўлғай возиҳ ва далили лойиҳ. Бу жиҳатдин то олам инқироzi бўлғусидур Султони Соҳибқирон давлатига дуо қилғайлар ва шафқату бандепарварлиғига сано дегайлар” дея ёзганида ўзи кутган ижобий жавобга ишонч борлиги англашилиб турибди.

Ҳартугул Навоий ўтинчи ижобат бўлиб, Султон Ҳусайн Бойқаро томонидан ҳаж сафарига ижозат берилибгина қолмасдан йўл фармони ҳам чиқарилади. Зотан, арздошздан кейин ҳукмдорнинг энди ваз-қорсон кўрсатишига ўрин қолмган эди.

Афсуски, муборак ҳаж зиёратини амалга ошириш Навоийга насиб этмади.

НАВОИЙШУНОСЛИКДА ҚЎЛЁЗМА БИЛАН ИШЛАШНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Султонмурод ОЛИМ,
Тошкент амалий фанлар университети
профессори, филология фанлари доктори

¹⁸ Алишер Навоий Мукаммал асарлар тўплами, 14-том. Тошкент, 1998, 261- бет.

Аннотация

Ҳозирга қадар буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий мероси тўлиқ ҳолда кирилл ёзуви асосидаги эски ва латин ёзуви асосидаги янги ўзбек алифболарида чоп этилди. Бунда араб ёзуви асосидаги ўрта асрлар ўзбек алифбосида битилган қўлёзмалар матнлари транскрипция қилинди. Аммо баъзан шундай муаммоли нукталар ҳам учрайдики, мутахассис бундай ҳолатларда, албатта, асл манба билан ишлашига тўғри келади.

Маърузада навоийшуносликда қўлёзма билан ишлашнинг ўрни ва аҳамияти кўрсатилади. Бунда Навоий асарларининг кирилл ёзуви асосидаги нашрларини қўлёзма билан қиёсан ўқиш зарур бўлган нукталар таҳлилга тортилади.

Аннотация

До настоящего времени полное наследие великого узбекского поэта и мыслителя Алишера Навои напечатано на старом, основанном на кириллицу и новом, основанном на латыни алфавитах. В этом транскрипцированы тексты средневековых рукописей, написанных на староузбекском алфавите, основанном на арабской графике. Однако встречаются такие проблемные тексты, в таких положениях специалисту обязательно придется работать с первоисточником.

В докладе показываются роль и значение работы с рукописями в навоиведении. В этом привлечены к анализу такие важные места изданий на кириллице произведений поэта, толкование которых требуют сравнительное изучение именно с рукописью.

Annotation

Until now, the complete legacy of the great Uzbek poet and thinker Alisher Navoi has been printed in the old, Cyrillic-based and new, Latin-based alphabets. This transcribes the texts of medieval manuscripts written in the Old Uzbek alphabet, based on Arabic script. However, there are such problematic texts; in such situations, a specialist will definitely have to work with the original source.

The report shows the role and importance of working with manuscripts in Navigation. In this case, such important passages of the publications in Cyrillic of the poet's works are brought into the analysis, the interpretation of which requires a comparative study with the manuscript.

Калит сўзлар: Навоий, “Хамса”, рубоий, қўлёзма, матн, араб тили, ҳарф, товуш, ёзув, маъно, мазмун, моҳият, аҳамият.

Ключевые слова: Навои, “Пятерица” (“Хамса”), рубай, рукопись, текст, арабский язык, буква, слух, письменность, смысл, содержание, суть, значение.

Keywords: Navoi, “Five” (“Khamsa”), rubai, manuscript, text, Arabic, letter, hearing, writing, meaning, content, essence, value.

Ўзбек мумтоз адабиётининг XI асрдаги Юсуф Хос Ҳожиб қаламига мансуб “Қутадғу билиг” достонию Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғот ит-турк” асаридаги шеърӣй парчалардан тортиб то 1929 йилга қадар яратилган намуналари араб ёзуви асосидаги эски ўзбек алифбосида битилган.

Ана шу улкан мерос орасида буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоӣй асарлари алоҳида ва хос ўрин тутати. Ҳозирга қадар унинг асарлари тўлиқ ҳолда кирилл ёзуви асосидаги эски ва лотин ёзуви асосидаги янги ўзбек алифболарида чоп этилди. Бунда араб ёзуви асосидаги ўрта асрлар ўзбек алифбосида битилган кўлёмалар матнлари транскрипция қилинди.

Аммо баъзан шундай муаммоли нуқталар ҳам учрайдики, бундай ҳолатларда мутахассиснинг, албатта, асл манба билан ишлашига тўғри келади. Навоӣйшуноснинг араб ёзуви асосидаги эски ўзбек алифбосини билмаслик эса хато талқинларга сабаб бўлиб қолиши ҳеч гап эмас.

Айнан шунинг учун ҳам ўзбек филологияси йўналишидаги факультетларда эски ўзбек тили, шунингдек, ҳозиргача араб ёзуви асосидаги алифбодан фойдаланадиган форс тили ҳам ўқитилади. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини бекаму кўст тушунишда форс-тожик тилининг аҳамияти ҳам – катта.

Бироқ очик тан олиб айтиш – керакки, мумтоз адабиётимиз тарихи тадқиқи билан шуғулланадиганларнинг кўпчилиги араб ёзувини етарли даражада билмайди. Бу эса кирилл ёки лотин ёзуви асосидаги матнни талқин этишда хатоликларга йўл қўйиш хавфини пайдо қилади.

Фикримизни мисоллар орқали исботлашга ҳаракат қиламиз.

Шоирнинг машҳурдан-машҳур мана бу рубоӣйсини кирилл ёзувчи асосидаги алифбода ўқиймиз:

*Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз.
Ҳар неники, севмак ондин ортуқ бўлмас,
Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз (1, 572).*

Рубоӣйдаги бош сўз – “умр”. Бугунги ўзбек тилида “умр” – кишига бир боргина тақдим этиладиган неъмат, яъни унинг бу дунёдаги яшаш даври.

Мусулмон Шарқи, жумладан, ўзбек мумтоз шеъриятида ишқ – энг асосий тасвир объекти. Ишқий мавзуда кўп рубоӣйлар ҳам ёзилган. Оддий ўқувчи бу шеърни мутолаа қилиб, уни, *умри лирик қаҳрамон учун азиз бўлган*

ёрга бағишланган, деб тушуниши ҳеч гап эмас. Бунга икки жиҳат сабаб ёки асос бўлади. Биринчиси – биз “умр” сўзини, аввало, “бирор кишининг яшаган йиллари” маъносида тушунамиз. Иккинчиси – лирик қаҳрамон “эй умри азиз” деб ундалма билан мурожаат қиляпти. Демак, ундалинаётган шахс ёр бўлиши – мумкин.

Лекин араб тилида “умр” бизда фаол бўлган кенг маънодаги “ҳаёт” маъносини ҳам англатади. Бунда бирор кишининг яшаган йиллари, эмас, умуман, ҳаёт кўзда тутилади. Унда лирик қаҳрамон ёрга эмас, айнан ҳаётга: “Эй азиз ҳаёт!” – деб мурожаат қиляпти.

Кўриниб турибдики, рубоийдан икки бир-бирига қарама-қарши маъно-мазмун келиб чиқяпти. Хўш, қайси бири – тўғри? Шоир булардан қай бирини кўзда тутган?

Бу нозик масалани кирилл ёки лотин ёзуви асосидаги алифболаримизда ифодаланган матн асосида ҳеч ҳам ҳал қилиб бўлмайди. Мутахассис олдида шундай вазифа қўндаланг бўлса, албатта, у – қўлёзмани кўришга мажбур. Бунда форс-тожик тилини билиш ҳам талаб этилади. Чунки агар шоир “мен учун умри азиз бўлган ёр” демоқчи бўлса, “умри азиз” сўзлари араб ёзуви асосидаги эски ўзбек алифбосида “عمرى عزیز” тарзида, яъни “умр” сўзига “ё” (“ى”) ҳарфини қўшиш орқали битилади. Чунки ўзбек тилидаги эгалик қўшимчаси бўлмиш “и” ёзувда, албатта, акс этиши – керак. Мабодо, “умри азиз” бирикмаси “азиз умр” маъносида форсий изофа билан келган бўлса, “и” изофаси ёзилмайди, яъни бу сўзлар қўлёзмада “عمر عزیز” шаклида ифодаланади.

Биз қўлёзмани кўрганимизда, рубоийда бу бирикма айнан ана шу форсий изофа билан келгани аниқлашди. Демак, рубоий лирик қаҳрамон учун умри азиз бўлган ёрга эмас, айнан ҳаётга мурожаат тарзида битилган.

Рубоий мазмуни ношоён қолмаслиги учун сатрлардаги маъно-мазмунни айтиб ўтишга тўғри келади. Бу эса мазкур шеър, чиндан ҳам, азиз ҳаёт таърифига бағишланганини яна бир қарра исботлаган ҳам бўлади.

Лирик қаҳрамон азиз ҳаётни жонидан ҳам ортиқ севади (1-мисра). Жон нима бўлибди?! Борди-ю, ҳаётга меҳр-муҳаббат миқдорини ўлчаш учун сон ишлатиладиган бўлса, унинг бу ишқини ҳисоблашга сон етишмайди, у ҳаётни сондан ҳам кўпроқ севади (2-мисра). *Бирон нарсани севишининг бундан ортиқ даражаси бўлмаса, эй азиз ҳаёт, мен ана ўшандан ҳам зиёд яхши кўраман сени*, дейди шоир (3 – 4-мисралар).

Бу рубоий мазмунан шоирнинг “Сабъайи сайёр” достонидаги:

*Хушдурур боғи коинот гули,
Борчадин яхшироқ – ҳаёт гули (2, 1088), –*

байтига яқин келади ва у Навоий ҳаётсеварлигининг олий бир ифодаси янглиғ жаранглайди. Шунинг учун бу рубоийни паст оҳангларда ўқишнинг иложи – йўқ.

Модомики, биз бу ерда қўлёзма билан алоқадор масалани муҳокама этаётган эканмиз, бу рубоийнинг Алишер Навоий “Мукаммал асарлар тўплами”даги вариантыда йўл яна бир ўта жиддий бир хатони ҳам қайд этишга тўғри келади.

Маълумки, “алиф” (“/”) ҳарфи ўзбек алифбосида ўрни билан “а”, баъзан эса “о” товушини ифодалайди. Фақат “о” кўзда тутилган бўлса, “алиф” устига “мад” қўйиш орқали “/” тарзида битилади. Ҳозирги “ундан” маъносидаги “ондин” сўзи вазн, қофия ёки ички оҳангдошлик талаби билан баъзан “ондин” тарзида битилади. Навоий асарлари қўлёзмаларида котибларнинг дангасалиги ёхуд эътиборсизлиги орқали баъзан “мад” қўймай кетилган бўлиши ҳам – мумкин. Бироқ бундай ўринларда мутахассис матннинг шаклий-поэтик моҳиятидан келиб чиқиб иш тутиши – шарт.

Таҳлил этилаётган рубоий 1-, 2- ва 3-сатрларининг ҳар бири 7 сўздан ташкил топган. Шундан 6 таси радиф таркибида такрорланиб келади (“*сени кўп севармен, эй умри азиз*”). Бу мисраларнинг фақат биринчи сўзларигина – қофия: “*жондин*” – “*сондин*” – “*ондин*”.

Афсуски, нашрда 4-мисрадаги “ондин” сўзи фаросатсизларча “андин” тарзида битилгани учун рубоийда қофия йўқолиб қолган. Боз устига, 3-сатрдаги “ондин” сўзи ҳам “андин” тарзида ифодаланган. Ҳолбуки, бу ҳам қофиядаги сўзлар билан ички оҳангдошликни юзага келтиришга хизмат қилиб турган эди.

Қўлёзма билан ишлаш – “Хамса”нинг “Ҳайрат ул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Сабъайи сайёр” ва “Садди Искандарий” дostonларини тўғри ўқиш ва тушуниш учун ҳам – жуда зарур. Чунки уларнинг кирилл ва лотин ёзуви асосидаги ўзбек алифболарида босилган нашрлари асосида айрим сўзларнинг айнан қайси маънода келганини аниқлашнинг асло имкони бўлмайдди. Бу, асосан, араб тилидаги икки ва баъзан ундан ортиқ товуш учун бизда битта ҳарф қўлланишидан келиб чиқади. Гап шундаки, араб тилида бир-бирига яқин, лекин ўзаро фарқ қилувчи бу товушларнинг айримлари – бизнинг тилимизда, умуман, йўқ. Шунинг учун биз уларнинг барчаси учун битта, яъни шунга яқинроқ ҳарф қўллашга мажбурмиз. Масалан, кирилл ва лотин ёзувига асосланган ўзбек алифболарида араб тилидаги “ث”, “س” ва “ص” товушларининг учаласини битта “с” (ёки “s”) билан ифодалаймиз. Худди шунингдек, “ز”, “ظ” ва “ض” ҳарфларини ҳам битта “з”, “ح” ҳамда “ه” ҳарфларини ҳам битта “ҳ” (ёки “h”) билан ёзамиз. Ёки араб тилидаги “ع” учун ҳам, “/” учун ҳам баъзан битта “а”ни ишлатамиз.

Оқибат нима бўлади? Араб тилида пароним, яъни талаффузи, эшитилиши, оҳанги бир-бирига ўхшаш, аммо айрим товуш(ҳарф)лардагина фарқ қилувчи (масалан, ўзбек тилидаги “*афзал*” – “*абзал*”; “*тариф*” – “*таъриф*”; “*энлик*” – “*элик*” ва ҳоказо каби) сўзлар ўзбек тилида омонимга айланиб қолади. Ўзбек ўқувчиси она тилдаги “*от*” (“*исм*”, “*ҳайвон тури*”, “*отмоқ*” феълининг биринчи шахс бирликдаги буйруқ майли), “*ўт*” (“*олов*”, “*ўсимлик*”, “*ўтмоқ*” феълининг биринчи шахс бирликдаги буйруқ

майли) омонимлари муайян маъноларини тагматн(контекст)дан билиб олаверади. Аммо “ота” маъносидаги “ато” араб ёзуви асосидаги эски ўзбек алифбосида “*اٲا*”, “бағишлаш”, “ҳадя бериш”, “мурувват қилиш” маъносидаги “*اٲا*” сўзи ҳам “ато” тарзида битилади. Шунингдек, “она” маъносидаги “*اٲا*” ҳам, “машаққат”, “қийинчилик”, “азоб”, “уқубат” маъносидаги – “*اٲا*” ҳам “ано”, асли форсча-тожикча бўлган “йўл” маъносидаги “*اٲا*” ҳам, асли арабча бўлган “шодлик” ва мажозан “май” маъносидаги “*اٲا*” ҳам “роҳ” тарзида ёзилади.

Ҳатто, араб тилининг ўзида омоним бўлган сўзлар Навоий асарларида ишлатилса, унинг маънодош эканини бугунги ўзбек ўқувчиси асло англай олмайди. Сўзсиз, бунда мутахассиснинг ёрдами керак бўлади. Масалан, “баён”, “маълумот”, “зорланиш”, “ёлвориш” маъносидаги “арз” ҳам, “эн”, “кенглик” маъносидаги “арз” ҳам арабчада бир хил, яъни “*عرض*” тарзида битилади. Яна арабчада “Ер”, “Ер юзи” маъносидаги “Арз” сўзи ҳам – бор. Бироқ у “алиф” билан “*ارض*” тарзида ифодаланади. Биз бу уч сўзни ҳам бир хил қилиб, “арз” тарзида ёзамиз (Келтирилган бу сўзлар ва уларнинг араб ёзуви асосидаги эски ўзбек алифбосида ифодаланиши ҳақида қаранг: 3).

Демак, қўлёзмадан беҳабар мутахассис Навоийнинг кирилл ёки лотин ёзуви асосидаги ўзбек алифболарида босилган нашрларини ўқиб, бундай нозик фарқларни аниқлаштира олмайди.

Нима қилмоқ – керак?

Табиийки, навоийшунос, зарурат туғилганида, қўлёзмалар билан ишлай олиш салоҳиятига эга бўлмоғи – лозим.

“Хамса”нинг илмий-танқидий матнини яратган Порсо Шамсиев бу бешликнинг кирилл ёзуви асосидаги алифбомиздаги нашрини тайёрлар экан, шундай паронимларни қавс ичида арабий ҳарфлар билан ифодалаш йўлини тутган.

Масала муҳим бўлгани ва илмда илк бор бу тарзда кўтарилаётгани учун уларни бир-бир келтириб ўтишга тўғри келади.

“Ҳайрат ул-аброр”да:

1. *Арз (ارض) у фалак йўқидину боридин,
Борчанинг ихфосию изҳоридин (2, 17).*
2. *Айламагинг афви хато, бас, қани?
Баҳри карам бирла ато (اٲا), бас, қани? (2, 22).*
3. *“Ҳо” (“اٲا”)и муҳаббат анга-ўқдур насиб, –
Ким ани Ҳақ деди ўзига “ҳабиб” (2, 24).*
4. *Аҳлию авлодию атбоиза,
Олию аҳфодию ашъёиза (اشياء عيغا) (2, 31).*

5. Чунки бу ҳайрат аро ранжу ано (عنا),
Фоний этиб хожани, балким фано (2, 70).
6. Кундуз ўқуш ранж ила муздурлуқ,
Кулбага бермак кеча маъмурлуқ (معمورلوق) (2, 128).
7. Из (عز) тиласанг, айла қаноат тамаъ,
Маснади иззат узадур “ман қанаъ” (2, 130).
8. Ҳар киши ҳамким, бу гуҳар бор анга,
Ранжу ано (عنا) доим эрур ёр анга (2, 133).
9. Қилса бало захмлари чораси,
Бутса ано (عنا) ўқларининг ёраси (2, 147).
10. Маҳри муажжал (معجل) бу дам ар жон бўлуб,
Тонгла муажжал (موجل) анга иймон бўлуб (2, 188).
11. Меҳри муажжал (معجل) тилабон жон олиб,
Сўнгра муажжал (موجل) тилаб, иймон олиб (2, 188).

“Фарҳод ва Ширин” достонида:

1. Кетур илгимга доғи жоми тавфиқ,
Етур кўнглумга доғи роҳ(رح)и таҳриқ (2, 275).
2. Сўзум роҳ(رح)ин қилиб равшан сафодин,
Шафоат жоми еткур Мустафодин (2, 275).
3. Ки чун шаҳ қилди Мулкорони маъмур (مامور),
Биолар мулкдин қилмоқда маъмур (معمور) (2, 326).

“Сабъайи сайёр” достонида:

Субҳ ринди чу қилди майли сабуҳ,
Роҳ(رح)и меҳр анга тоза айлади руҳ (2, 1071).

“Садди Искандарий” достонида:

1. Ато(عط)си қилиб баҳру конга жафо,
Анга баҳру кон доғи қилмай вафо (2, 1247).
2. Қилиб ар бирин лутфдин баҳраманд,

Ато (عطا) бирла таъзимидин аржуманд (2, 1394).

Бу мисолларнинг барида пароним сўзлар ишлатилгани учун ўқувчилар чалғимаслиги кўзда тутилган ва қавсда арабий шакл берилган. Шундай қилинмаган нашрлар билан ишлашда навоийшунос сўзларнинг маъноси ва байт мазмунини қўлёзмалар билан солиштириш асосидагина аниқлашга мажбур бўлади.

Навоийшуноснинг қўлёзмалар билан ишлашга тўғри келадиган жиҳатлар шулардангина иборат эмас. Шоир ўз асарларида ҳарфий санъатлардан ҳам маҳорат билан фойдаланади. Улар – шундайки, муаллиф араб алифбосидаги ҳарфларнинг шаклидан келиб чиққан ҳолда бадий ифодалар қўллайди.

Шоирнинг мана бу рубойсини араб ёзувидан, яъни қўлёзмалардан беҳабар мутахассис мутлақо тушунмайди:

*“Жон”имдаги “жим” – икки “дол”ингга фидо,
Ондин сўнг “алиф” – тоза ниҳолингга фидо.
“Нун”и – даги анбарин Ҳилолингга фидо,
Қолган ики нуқта – икки холингга фидо (1, 563).*

Чунки бу ерда лирик қаҳрамон ёрга мурожаат қилиб, “жон” деганда унинг “جان” тарзида битилишидаги ҳарфлардан келиб чиқиб бадий тафаккур қилади. Бу сўзнинг биринчи ҳарфи – “жим”. У – арабийда “ج” тарзидаги кўринишга эга. Уни шоир иккита “дол”га ўхшатади. “Дол” эса “د” шаклида бўлади. Чиндан ҳам, бир қарашда “жим” иккита долни бирлаштирганга ўхшайди. Лекин шеърда “дол” истиора бўлиб келган. Бу истиора эса ёрнинг икки гажжагини билдиради. 2-сатрда сўз ўртасида келган “алиф” (“ل”) истиоравий йўсинда ёрнинг тоза ниҳол каби тик қоматини англатиб келган. 3-мисрада “нун” (“ن”) ёрнинг анбар ҳидли Ҳилоли, яъни янги чиққан Ой каби қошига ишора қилинган. 4-қаторда эса “جان” сўзидаги “ج”нинг остида ва “ن”нинг устида келган икки нуқта ёрнинг икки холига фидо экани айтилади.

Қўлёзмалар билан ишлай олмайдиган мутахассис “Сабъайи сайёр”даги:

*Кўз (كون) уза нуқта қўймай, айлаб зўр,
Мардуми бўлмагондек айласа кўр (كور) (2, 1192).*

*Ғайб (غيب)дин нуқтае йўнуб амдо,
Хатт аро айб (عيب)айласа пайдо (2, 1192).*

Мазкур байтларда шоир пароним сўзларни қўллаган: “кўр” – “кўз”; “ғайб” – “айб”. Аммо бу ерда бутун дарди пул топишдан иборат бўлган саводсиз хаттотлар танқид қилиняпти. Бунини булардан олдинги байтлардан билиб оламиз:

*Яна котибки, тез этиб хома,
Истагай нақш қилса бу нома.*

*Неки мен ёздим, уйла сурса қалам,
Не рақам қилдим, они қилса рақам.*

*Байтларда тахаллуф айламаса,
Лафзларда тасарруф айламаса.*

*Оқ ўлуб анга номайи аъмол,
Тушсун илгига хомайи иқбол.*

*Кимки, ёзмоққа музд қилди ҳавас,
Борча мақсуди музд бўлса-ю, бас.*

*Қора пул узра можаро қилса,
Юзидек сафҳани қаро қилса (2, 1192).*

Бир нуқтани ташлаб кетиш билан “кўз” сўзини “кўр”, “ғайб” калимасини эса “айб” деб ёзган бундай хаттотларни шоир дуойи бад қилади:

*Хомасига кўзи мидод ўлсун,
Ул қародин анга савод ўлсун.*

*Тили шақ бўлсун, уйлаким, хома,
Орази тийра, уйлаким, нома (2, 1192).*

Демак, бундайларнинг қалами кўзига қора ранг тортсин, улар бундан савод (хулоса ҳам) чиқарсин, тили қалам учи каби ўртасидан кесилсин, юзи ёзилган хат каби қора бўлсин, дейди шоир.

Айрим арабча сўзларда бир товуш икки бор такрорланади: “дурр”, “хатт”, “сирр” ва ҳоказо. Ҳолбуки, туркий тилларда бир бўғинда икки ундош деярли учрамайди. Фақат “тинч”, “қўнж”, “севинч”. “қувонч”, “тўрт”, “мўрт”, “мурч” каби жами 25 – 30 тача туркий сўздагина бир бўғинда икки ундош келади, холос. Шунинг учун тилимизда одатда “дурр”, “хатт”, “сирр” каби сўзларни охириги ундошини тушириб қолдирган тарзда қўллаёвериамиз. Лекин Навоий шеърда, вазн тақозосига кўра, уларни соф арабий шаклда, яъни икки ундош билан ишлатаверади. Нопрофессионал

мутахассис нашрда бу сўзлар охиридаги ундошнинг биттасини қисартириб ёзади ва оқибатда вазн бузилади. Ҳатто, “Хамса”нинг 1958 йилги нашрида ҳам шундай хатога йўл қўйилиб, юқорида келтирилган бир байт:

*Ғайб(غيب)дин нуқтае йўнуб амдо,
Хат аро айб (عيب)айласа пайдо (2, 1192), –*

тарзида хато битилган. Бундаги “хатт” сўзининг битта “т” билан ёзилиши байтда вазннинг бузилишига олиб келган. Бундай ҳолатда ўқувчи ноширнинг хатосини Навоийга тўнкаши ҳеч гап эмас. Ҳолбуки, Навоий вазний сакталиққа йўл қўймаган эди.

Улуғ шоирнинг бу “қарғиш”и – қўлёзма билан ишлашни билмайдиган навоийшуносларга ҳам бирдай тегишли. Чунки биз келтирган каби мисоллар таҳлилида мутахассис ё адашади, ё айнан тиши ўтмагани учун айна нуқталарни кўриб, кўрмасликка олиб ўтиш йўлини тутишга мажбур бўлади.

Таклиф сифатида қуйидагиларни баён этамиз:

биринчидан, олий таълим муассасаларининг ўзбек филологияси ўқитиладиган факультетларида араб ёзуви асосидаги эски ўзбек алифбосини пухта ўргатиш;

иккинчидан, Навоий асарларининг бундан кейинги оммавий нашрларининг ҳаволаларида ҳам шундай пароним сўзлар қўллангани айтилиб, уларнинг матндаги маъносини изоҳлаб кетиш усулидан фойдаланишни йўлга қўйиш;

учинчидан, ўзбек адабиёти тарихи мутахассислари ислом Шарқи мумтоз сўз санъатининг ўзига хос поэтик хусусиятларидан яхши бохабар бўлиши;

тўртинчидан, навоийшунос форс-тожик тилини яхши билиши;

бешинчидан, навоийшунос, имкони бўлса, араб тилини билиши, ҳеч курса, бу лисоннинг энг муҳим хусусиятларидан бохабар бўлиши – зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 3. – Тошкент: Фан, 1988.
2. Алишер Навоий. Хамса. – Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси, 1958.
3. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972.

НАВОИЙ АСАРЛАРИ МАТНИДАГИ ФОНЕТИК ХУСУСИЯТЛАР ТАҲЛИЛИ

**Абдулхайров Манзар Хусанович,
Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ**

Матншунослик ва адабий манбашунослик
кафедраси профессори, филология фанлари доктори
E-mail: manzarabdulxayrov64@gmail.com

Аннотация

Ўзбек матншунослигида Алишер Навоий асарлари матнидаги фанетик хусусиятлар, қўлёзма асарларидаги сўз ва ибораларнинг шаклий ифодаси, хусусан, товуш таркибидаги ўзгаришлар, фонетик вариантларнинг юзага келиши оддий бир ҳолат эмас. Бу матннинг ички ривожланиш қонуниятлари, давр муҳити, тилларнинг ўзаро таъсири, янги-янги сўз ва ибораларнинг кириб келиши сингари тамойилларга асосланади.

Мақолада ана шу масалалар мухтасар шаклда таҳлилга тортилган. Унда матншуносликда қўлёзмалар матнидаги фонетик фарқ ва тафовутлар билан ишлашнинг ўрни ва аҳамияти кўрсатилади, XV асрдаги фонемалар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар таҳлил қилинади.

Аннотация

В узбекской текстологии фонетические особенности в тексте произведений Алишера Навои, формальное выражение слов и словосочетаний в рукописных произведениях, в частности, изменение звуковой структуры, возникновение фонетических вариантов – не простой случай. В его основе лежат такие принципы, как законы внутреннего развития текста, среды времени, взаимодействия языков, введения новых слов и выражений. Эти вопросы кратко анализируются в статье. Показана роль и значение работы с фонетическими различиями и различиями текста рукописей в текстологии, также проанализированы ценные сведения о фонемах в XV веке.

Annotation

In Uzbek textual criticism, phonetic features in the text of Alisher Navoi's works, the formal expression of words and phrases in handwritten works, in particular, changes in sound structure, the emergence of phonetic variants are not a simple case. It is based on principles such as the laws of internal development of the text, the environment of time, the interaction of languages, and the introduction of new words and expressions. These issues are briefly analyzed in the article. The role and significance of working with phonetic differences and differences in the text of manuscripts in textual criticism is shown, and valuable information about phonemes in the 15th century is also analyzed.

Калим сўзлар: матн, қўлёзма, таншунослик, фонетика, ундош ва унлилар, имло.

Ключевые слова: текст, текстология, фонетика, согласные и гласные, орфография.

Keywords: text, textual criticism, phonetics, consonants and vowels, spelling.

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайн» асарларида мумтоз ёзувимиздаги ундош ва унлилар ҳақида қимматли маълумотлар берган. Уларни тўплаб, тартибга келтириш натижасида XV аср вокализм ва консонантизми – мумтоз ёзувимиз ҳақида зарур маълумотлар олиш мумкин. Аини маънода, аввало, Навоийнинг товушлар тизими ҳақидаги ўз қарашларига эътибор қаратсак.

Масалан, шоир **а** унлисининг сифат хусусиятлари ҳақида қуйидагиларни баён этади. «... Ул жумладин бири, Алиф (ا) била ҳо (ه) орасида муносабат ва мушоракат берибдурларки, бир лафзни ҳам охири алиф лафз била қофия қилса бўлур. Андоқки, «ядо» (ياد) лафзин «садо» (ساد) била қофия қилса бўлур, «бода» (باده) била ҳам қофия қилса бўлур»[Alisher Navoiy, 2000:19].

Шоир ушбу мисол ёрдамида эски ўзбек тилида иккита **а** унлиси, бири алиф (ا) белгиси орқали ифодаланувчи меъёрий чўзиқликка эга **а** товушини, иккинчиси ҳойи ҳавваз (ه) орқали ифодаланувчи, маъно ажратиш хусусиятига эга бўлмаган қисқа **а** унлиси мавжудлигини маълум қилмоқда. Ва ниҳоят, шоир асарларида учровчи, жумладан, Алишер Навоийнинг Техрондаги салтанат кутубхонасида сақланаётган шоир дастхатидаги сўз бошида келувчи алифи мамдуда (ا) – чўзиқ **а** билан ёзилган: *алмиштур, атса, агулук* сўзларини ҳисобга олсак, XV асрда уч хил **а** унлиси мавжуд бўлганлиги маълум бўлади»[Ш.Шукуров,1990:36-43].

Навоий лабланган унли ҳақида сўз юритар экан, XV аср эски ўзбек адабий тилида тўртта мустақил фонема бўлганлигини таъкидлаб, қуйидаги мисолларни келтиради: «...тўр (تور) ки домдур, яна тўр (تور) ки андин дақиқ (ингичка)рокдурки: қуш ўлтурур йиғочдур ва тўр (تور) ки, андин дақиқрокдур: уйнинг тўридур ва тўр (تور) ки, барчадин ариқдур: тўрлуғни ё эшикни тўрмак уйдур»[Alisher Navoiy, 2000:19].

Ушбу мисоллардан кўриниб турибдики, Навоий эски ўзбек тилида бири-биридан узун-қисқаликда фарқланувчи тўрт мустақил фонема борлигини таъкидламоқда. Улардан биринчиси оддий чўзиқликка эга ў (تور – дом), иккинчиси (تور – қуш ўтирадиган ёғоч) биринчисидан қисқароқ бўлганлиги учун биринчи даражали қисқа **у**^{*}, учинчиси (تور – уйнинг тўри) иккинчисидан қисқароқ бўлгани учун иккинчи даражали қисқа **у**; тўртинчиси

* Алишер Навоий асарларига бағишлаб тузилган «Бадоеъ ул-луғат» маълумотларига асосланиб иккинчи, учинчи ва тўртинчи фонемалар – **у** қилиб олинди.

[Alisher Navoiy, 2000:19] (تور – тўрлиғ, эшикнинг тўри) учинчисидан қисқарок бўлгани учун учинчи даражали қисқа у.

Шоир XV асрдаги **и** унлилари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар қолдирган: «Ва **ёйий** мисол уч ҳаракатдан ортиқ топилмас: тер (تير) ки, термак маъниси биладир. **Тер** (تير) ки, андин дақиқдур, улдурки, сортлар они «арақ» ва «хуй» дерлар. **Тер** (تير) ки, боридин арикдур, ўқ маъноси биладур» [Alisher Navoiy, 2000:19]. Бу мисоллар XV аср эски ўзбек тилида бир-биридан узун-қисқаликда фарқ қилиб, маъно ажаратиш хусусиятига эга учта **и** унлиси бўлганлигини кўрсатади. Булардан биринчи сўздаги **и** унлисини биз **и'** деб олдик, иккинчи сўзда оддий чўзиқликдаги **и**, учинчисида чўзиқ **и** фонемаси акс этган. Агар бу маълумотларга шоир асарларидаги **қ**, **ғ** ундошлари ёнида келадиган қисқа **и** унлисини қўшсак (қыз, ғыл) XV асрда тўртта **и** товуши борлигини билиш мумкин. Бу эса, шоирнинг «...ва туркий алфозда бу маъруф мажҳул ҳаракат тўрт навъ топилур: ҳам **вовийси** ҳам **ёйийси**» фикрини тўла тасдиқлайди [Alisher Navoiy, 2000:19]. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, бу тўртта **и** дан учтаси фонема ҳисобланади, чунки юқоридаги мисоллардан кўринишича, улар маъно ажратиш хусусиятига эга. Қолган биттаси (қисқа **и**) бу хусусиятдан мустасно. Бу унлилар ёнига ўша давр тилида мавжуд бўлган ўрта кенг э унлисини қўшсак, XV асрда қуйидаги унли товушлар бўлганлигини кўрамиз: 1) маддали алиф – чўзиқ **ä**; 2) оддий чўзиқликка эга **а**; 3) ҳойи хавваз орқали ифодаланган қисқа **а**; 4) оддий чўзиқликдаги **ў**; 5) биринчи даражали қисқа **у**; 6) иккинчи даражали қисқа **у**; 7) учинчи даражали қисқа **у**; 8) оддий чўзиқликка эга **и**; 9) қисқа **и**; 10) узун **и**; 11) **и'** унлиси; 12) э унлиси.

Демак, Навоий асарлари тилида, яъни XV аср эски ўзбек тилида 12 та унли товуш бўлган. Улардан тўққизтаси фонема хусусиятига эга (**а**, **ў**, **у** – биринчи даражали қисқа, **у** – иккинчи даражали қисқа, **у** – учинчи даражали қисқа **и**, **и'**, **и**; э) қолган учтаси (чўзиқ **ä**, қисқа **а** ва **и**) бу хусусиятдан мустасно. Бундан ташқари, ёзув ёдгорликлар тилидаги унли товушларнинг имлоси, айниқса, алиф (ا), вов (و), йо (ي) ҳарфларининг имлоси ва вазифаларини айрим туркийшунос олимлар ўз илмий мақолаларида бирма-бир батафсил таҳлил қилиб ўтишган [Ш.Шукуров, 1990:19-24]. Аммо кейинги тадқиқотлар мумтоз ўзбек тилида 12 та эмас 10 та унли борлигини тасдиқлайди [Э.Умаров, 2009:28]. Улар бир-биридан узун-қисқалик билан фарқ қилган: **а**: - **а**, **и**: - **и**, **у**: - **у**, **ў**: - **ў**, **э**: - **э** [Э.Умаров, 2017:30]. Ундошлар эса 31 та бўлганлигини кўрсатади [Э.Умаров, 2017:30].

Қўлёзма асарлардаги сўз ва ибораларнинг шаклий ифодаси, хусусан, товуш таркибидаги ўзгаришлар, фонетик вариантларнинг юзага келиши оддий бир ҳолат эмас. Бу матннинг ички ривожланиш қонуниятлари, давр муҳити, тилларнинг ўзаро таъсири, янги-янги сўз ва ибораларнинг кириб келиши, фан ва техниканинг тараққиёти сингари тамойилларга асосланади. Демак, уларни

табдил қилиш жараёнида бу фонетик ҳолатларни чуқур ўрганиш жоиз бўлади. Бу борада XIV–XV асрларда яратилган Навоий асарларидаги айрим туркий сўзларнинг имловий хусусиятлари ҳақида сўз юритиш ўринлидир. Шоир асарларида баъзи туркий сўзлардаги унли товушлар МАТ нашрларида ифодаланмаган. МАТдаги бундай сўзларни қуйидагича гуруҳлантириш мумкин:

1. Биринчи бўғиндаги **а** товуши ёзувда ифодаланилган:

Мажнун ғамидин бори азолик,

Лайли ўлуми учун қаролик [Alisher Navoiy, 1992:306].

قىراقچى لىق қаролик [ЛМ,306], ياشيرماك яширмак [НМ,161],*
يخنه яхна [НМ,222,427], يخشىلىك яхшилиқ [НМ,155], يشقماق яшқамок [МЛ,
12], قارلۇغач қарлуғоч [МҚ,84], قارداشلىغ қардошлиғ [НМ, 83], قراقچى لىق
қароқчилик [ТАХ, 132], قىلوله қайлула [НМ, 206] ва бошқ.

2. Биринчи бўғиндаги **и** товуши ёзувда ифодаланмаган:

Бир қадаҳ май берсалар, ваҳ, гояти ифлосдин,

Неча лаъли қийматий топқон гадодек олдарай [Alisher Navoiy, 1987:528].

قىماتىي қийматий [ББ,528], قياغ қиёғ [БВ,491] ва бошқ.

3. Биринчи бўғинда **у** товуши ёзувда ифодаланмаган: «Ўз замонида балки бунча қурун (قرون)ларда алардек солиқ муртоз киши ёд бермас. Қабрлари ҳам ул кентда ўқдур»[НМ, 445].

4. Иккинчи бўғинда **а** товуши ёзувда ифодаланмаган: «Ҳақиқий ишқ беқарори ва анинг тажаллиёти садамининг беихтиёри, қалақ (قلق) ва изтиробда анга яраша керак бўлғай» [МҚ, 86]. Шунингдек, бу сўз шоирнинг бошқа асарларида ҳам учрайди قلق қалақ [НМ, 356].

5. Айрим сўзлар икки хил шаклда ёзилган **а** – нул: شوربا шўрба [НМ,167] – شوربا шўрбо [НМ, 246]; у – и: يوقسوزلوق йўқсузлук [НМ, 497] – كونگوللىك йўқсизлик [НМ, 59], كونگوللوك кўнгуллуқ [НШ, 411] – كونگوللىك кўнгуллик [НМ,168], г – в: چوگورتكه чугуртка [ТАХ, 131] – چوورتكه чувуртка [НМ, 23], б – п: چوبروتماق чубрутмоқ [ФК,114] – چوپروتماق чупрутмоқ [МҚ, 13], қ – ғ: آقلىق оқлик [ХА, 223] – آقلىغ оқлиғ [МҚ, 42], آچىلماغلىق очилмоғлик [ФК,393] – آچىلماغلىغ очилмоғлиғ [ХА, 61], آرالىق оралик [ХМ,15] – آرالىغ оралиғ [НМ,193], қ- к: قوراغلىق қуроғлик [НМ,490] – قوراغلىك қуроғлик [НМ,75],

* Қавс ичидаги қисқартма асар номининг («Насойим ул-муҳаббат» [НМ]), рақамлар эса асар саҳифаларинигина билдиради. Кейинги ўринларда МАТдаги барча асарларнинг номи ана шундай тарзда берилди.

كونگولسىزلىق كۆنگۈلسىزلىك [ХА, 283] – كونگولسىزلىك [FC, 433], у
– ноль: يورتاچى юрутаци [МК, 80] – يورتاچى юртачи [ЛТ,31] ва бошқ.

Хулоса қилиб айтганда, табдилда фонетик вариантдош сўз ва ибораларни таҳлил этишда эски ўзбек адабий тили меъёрларига амал қилинишини таъминлаш учун матншунослик, ўзбек тили тарихи, шунингдек, адабиётимизнинг айрим мумтоз намояндалари асарларининг аслиятдаги тил хусусиятлари ва олдинги асрларда яратилган луғатлар эътиборга олиниши лозим.

Адабиётлар рўйхати:

1. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 2000. – Б. 19.
2. Шукуров Ш. Эски ўзбек ёзуви имлоси//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990. -№ 4. – Б.36–43.
3. Шукуров Ш. Алиф ва унинг вазифалари//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1990. -№ 5. – Б.19–24.
4. Шукуров Ш. Ҳойи ҳавваз ва унинг вазифалари//Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1991. -№ 5. – Б.20–25.
5. Умаров Э. Долгота – краткость гласных в староузбекском языке. – Т., 2009. – С.28.
6. Умаров Э. Алишер Навоий унли ва ундошлар ҳақида. – Т., 2017. – Б.30.
7. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1992. – Б. 306.
8. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. – Т.: Фан, 1987. – Б. 528.

MUQIMIY SHE'RIYATIDA “KOTIB TAHRIRI” MASALASI

Pardayev Qo'ldosh Uzoqovich

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat O'zbek tili va adabiyoti
universiteti dotsenti, filologiya
fanlari doktori

Annotatsiya

Maqolada Muhammad Aminxo'ja Muqimiy she'riy asarlarining qo'lyozma va toshbosma manbalaridagi kotib tahriri masalasi tasnif qilinib, har bitta tasnifga

kotiblar dastxatlari misolida mulohaza yuritilgan. Shuningdek, Muqimiy asarlari ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlashda bu tahrirlarning muhim ilmiy ahamiyat kasb etishi haqida ilmi-nazariy xulosalar chiqarilgan.

Kalit soʻzlar: misra, bayt, adabiy muhit, adabiy manba, tshrir, talqin, qoʻlyozma, gʻazal, sheʼr, Turkiston, dastxat, toshbosma, kotib.

Аннотация:

В статье классифицируется вопрос писцовского редактирования поэтических произведений Мухаммада Аминходжи Мукими в рукописных и литографических источниках, причем каждая классификация рассматривается на примере подписей писцов. Также были сделаны научно-теоретические выводы о важном научном значении этих доработок при подготовке научно-критического текста произведений Мукими.

Ключевые слова: стих, строфа, литературная среда, литературный источник, сценарий, интерпретация, рукопись, газель, поэма, Туркестан, автограф, литография, писец.

ABSTRACT:

The article classifies the issue of scribal editing of Muhammad Aminkhoja Muqimi's poetic works in manuscript and lithographic sources, and discusses each classification on the example of scribes' signatures. Also, scientific-theoretical conclusions were made about the important scientific significance of these revisions in the preparation of the scientific-critical text of Muqimi's works.

Key words: verse, verse, literary environment, literary source, script, interpretation, manuscript, ghazal, poem, Turkestan, autograph, lithograph, scribe.

Muqimiy sheʼriy asarlarining aksariyati XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Qoʻqon va Toshkentda koʻchirilgan qoʻlyozma va toshbosma bayozlarga kiritilgan. Ularda shoir asarlarining kotiblar tomonidan qilingan tahrirlari uchraydi. Chunki “Kotiblar nusxa koʻchirish jarayonida oʻzlarini matnga aralashishga, uni oʻzgartirishga haqqi bor kishi deb bilganlar. Nusxa koʻchirish jarayonida matnga davr ruhi, tili, senzura, oʻz pozitsiyalari va boshqalardan kelib chiqib, bir oz erkin munosabatda boʻlganlar. Matnning ayrim oʻrinlarini tushirib, boshqasini qoʻshib yoki oʻzgartirib borganlar”¹⁹.

Bayozlarning baʼzilarida Muqimiyning bir nechta sheʼri uchrasa, ayrimlaridan 200 dan ortiq nazmiy asarlari joy olgan. Bu esa shoirning oʻz davrida nechogʻlik hurmatga loyiq ijodkor boʻlganidan darak beradi. Shu jihatdan, Muqimiy ijod namunalari kiritilgan bayozlardagi kotib tahririni quyidagicha tasnif qilish mumkin: 1) soʻz va jumlarlar tahriri; 2) misralar tahriri; 3) bayt va bandlar tahriri; 4) bayt va bandlarning qisqartirilishi; 5) yangi bayt qoʻshilishi.

¹⁹ Эркинов А.С. Алишер Навоий “Хамса”си талқинларининг XV – XX аср манбалари: Фил. фан. док... дисс. – Т.: 1998. – Б.180.

Kotib tahriri ichida **so‘z va jumlar** tahriri ko‘pligi bilan ajralib turadi. Jumladan, 309 raqamli toshbosma bayozning 20-sahifasida “Dog‘men” radifli she‘rning 2-misrasi “*Bir kecha yolg‘iz topib suhbat qilolmay dog‘men*” shaklida kelsa, asliyatda²⁰ esa “*Bir kecha yolg‘iz o‘zum suhbat qilolmay dog‘men*” tarzida uchraydi. Shu g‘azalning 4-bayti 7512 raqamli qo‘lyozma bayozning 172^a - sahifasida:

*Xasta ko‘nglum so‘zlaring marham, zamone ohkim,
Bir o‘zumga yondashib ulfat qilolmay dog‘men.*

Asliyatda:

*Xasta ko‘nglum so‘zlaring marham, zamone ohkim,
Bir o‘zunga yondashib ulfat qilolmay dog‘men.*

– tarzida berilgan. Ko‘rinadiki, birinchi bayozning kotibi “*o‘zum*” so‘zini “*topib*” so‘ziga almashtirgan bo‘lsa, ikkinchi bayozning kotibi ham shunday yo‘l tutgan bo‘lib, “*o‘zumga*” so‘zini, “*o‘zunga*” tarzida o‘zgartirgan.

Kotiblar tomonidan amalga oshirilgan tahrirlarni shoirning mashhur “*Navbahor ochildi gullar, sabza bo‘ldi bog‘lar*” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azalida ham kuzatish mumkin. She‘rning 3-bayti 9836 raqamli qo‘lyozma bayozning 95^a -sahifasida:

*Ruh ochib ko‘zdin nihon bo‘lsa paridek, naylayin,
Ayrilib hushu boshimdin telba bo‘lmay sog‘lar.*

336(59 -sahifa) raqamli toshbosma bayozda:

*Ruh ochib ko‘zdin nihon bo‘lsa paridek, naylayin,
Ayrilib hushu xiraddin telba bo‘lmay sog‘lar.*

Asliyatda:

*Ruh ochib ko‘zdin nihon bo‘lsa paridek, naylayin,
Ayrilib hushu aqldin telba bo‘lmay sog‘lar.*

Mazkur baytning uchala variantini qiyoslasak, birinchi variant mazmunan boshqacharoq. Ikkinchi variant esa mazmunan uyg‘un. Chunki “*xirad*” so‘zi forsha bo‘lsa, “*aql*” – arabcha, umuman, ikkala so‘z ham bir ma’noga ega. Bundan ko‘rinadiki, ba’zi kotiblar she‘rlar mazmunini saqlagan holda, o‘z tab’iga ko‘ra tahrir qilib borgan.

Xuddi shunday holni “Qolishmas” radifli g‘azal misolida ham ko‘rish mumkin. Jumladan, she‘rning 4-bayti 236 (15 -sahifa), 321(118 -sahifa) raqamli toshbosma bayozlarda quyidagicha berilgan:

*Muroding bismilim, bas bir qarosang,
Nigohing tiyri mijgondin qolishmas.*

Asliyatda:²¹

*Muroding bismilim, bas bir tikilsang,
Nigohing tiyru paykondin qolishmas.*

²⁰ 1325 raqamli qўlёзма баёз, 165^б- саҳифа.

²¹ 7688 raqamli qўlёзма баёз, 102^б- саҳифа.

Mazkur bayt misralaridagi matniy tafovutlar xususida adabiyotshunos Otabek Jo‘raboev bunday yozadi: “Farqlar ajratib ko‘rsatilgan so‘zlardan ko‘rinib turibdi. “Tiyru paykon” – o‘q va yoy o‘qlarining uchlari va “tiyri mujgon” – kiprik o‘qlari ma‘nosidadir. Fikrimizcha, muallif matnidagi mazmuniga ko‘ra, “nigoh” bo‘lgandan keyin “mijgon”ga hojat yo‘q. Chunki yor nigohining o‘zi o‘q bo‘lib, yurakka qadalishida rosmi naye uchlaridan qolishmaydi, deyilmoqda”²².

Ma‘lum bo‘ladiki, kotib tahriri aksar hollarda muallif variantiga zid ravishda she‘r badiiyatini tushirishga xizmat qilgan.

Misralar tahriri. Xuddi so‘z va jumlar kabi she‘r misralari ham kotiblar tomonidan tahrir qilinib, qayta yozilgan holatlar uchraydi. Natijada she‘rlar muallif variantidan tobora uzoqlashib borgan. Bunday holni Muqimiyning turli janrlardagi she‘riy asarlari misolida ko‘rish mumkin. Jumladan, “*Navbahor ochildi gullar, sabza bo‘ldi bog‘lar*” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azalning 4-, 7-baytlari Muqimiyning 1325 raqamli dastxat bayozida quyidagicha keladi (159^a –sahifa):

*Ul sitamgar zolimu bebok davron xazoni
Loladek qat-qat ko‘ngilda qildi paydo dog‘lar.*

*Shahrda kuymaymu men ajrab Muqim yoridin,
Kirmagay ketsa biri ketgay Oyimqishloqlar.*

Mazkur baytlardagi misralar 6352 raqamli qo‘lyozma (187^b –sahifa) bayoz kotibi tomonidan quyidagicha tahrir qilingan:

*Ul sitamgar zolimu bebok davron xazoni,
Qildi paydo loladek dillarga qat-qat dog‘lar.*

*Qolib ajrab emas ekan dilrabolardin Muqim,
Kirmagay ketsa biri ketgay Oyim qishloqlar.*

325 (45-sahifa), 334 (90-sahifa), 336 (59-sahifa) raqamli toshbosma bayozlardagi she‘rning 4-bayti 6352 raqamli qo‘lyozma bayozdan aynan ko‘chirilgani holda 7-bayti quyidagicha o‘zgartirilgan:

*Shaharda kuymaymu qolib dilrabolardin Muqim,
Kirmagay ketsa biri ketgay Oyimqishloqlar.*

Ko‘rinib turibdiki, kotib tahriri natijasida nafaqat g‘azal mazmuni xiralashgan, balki buning natijasida vazn saktaligiga ham kelib chiqqan.

“Dog‘men” radifli 7 baytli g‘azalning 1-, 2-, 5-, 7-baytlari 9971(394^b -sahifa) raqamli qo‘lyozma bayozda quyidagicha uchraydi:

- 1) *Rozi dil aytay desam xilvat qilolmay dog‘men
Bir kecha fursat topib suhbat etolmay dog‘men.*
- 2) *Javru, bedodu, sitam behad chekib dardu alam,
Xolimi bir so‘z ila izhor etolmay dog‘men.*
- 5) *Ohkim no‘sh aylabon vasling mayidin jur‘ae,
Ayladim umidkim vali ishrat etolmay dog‘men.*

²² Жўрабоев О. Фафур Гулом – муқимийшунос. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003.№2. – Б.38.

- 7) *Necha dermankim, Muqimiy g'urbat aylay ixtiyor,*
Ko'ngli bir yo'l uzib furqat etolmay dog'men.

Asliyatda²³ esa mazkur baytlardagi misralar quyidagicha berilgan:

- 1) *Rozi dil aytay desam xilvat qilolmay dog'men,*
Bir kecha yolg'uz o'zum suhbat qilolmay dog'men.
2) *Javru, bedodu, sitam behad chekib dardu alam,*
Ko'rmakingni birgina niyat qilolmay dog'men.
5) *Ohkim no'sh aylabon vasling mayidin jur'ae,*
Hosil aylab komi dil ishrat qilolmay dog'men.
7) *Necha dermankim, Muqimiy g'urbat aylay ixtiyor,*
Bir vatandin dil uzib hijrat qilolmay dog'man.

She'rning asliyat nusxasi bilan kotib varianti qiyoslansa, birinchi baytdagi misra mazmunan uyg'unroq bo'lsa-da, 2-,3-, 5-misralardagi mazmun tamomila o'zgarib ketgan. Natijada o'quvchiga estetik zavq beruvchi g'azal badiiyati zaiflashgan, ohangning ravonligiga putur yetgan.

Bunday holni shoirning muxammaslari misralari misolida ham ko'rish mumkin. Jumladan, Muqimiy Furqatning "Bir qamar siymoni ko'rdim baldai Kashmirda" matla'li 9 baytli g'azaliga taxmis bog'lagan. Muxammasning birinchi bandi 12195(32^b-sahifa) raqamli qo'lyozma bayozda quyidagicha keladi:

Dilbarekim, olam istig'nosidin tashvirda,
Yo'q qoshi oldida burrolig' dami shamshirda,
Lol etar shirin takallum to'tini taqrirda,
Bir qamar siymoni ko'rdim baldai Kashmirda,
Mardumni jodu qilg'ayki taxsirda.

Mazkur muxammasning asliyat varianti 1429(154^{a-b} -sahifa) raqamli qo'lyozma bayozda berilgan. Muxammasning beshinchi misrasi "Ko'zlari masxuru yuz jodu erur taxsirda" shaklida keladi. Ko'rinib turibdiki, 12195 raqamli qo'lyozma bayoz kotibi tahrir qilgan misrada birinchidan, vazn saktaligi yuzaga kelgan bo'lsa, ikkinchidan, misraning badiiy quvvati kamaygan.

Misralardagi kotib tahririning yana bir xususiyati shundaki, ba'zan satrlar tarkibidagi so'zlar aynan saqlangani holda ularning joyi almashtirilgan. Bunday o'zgarishlarni shoirning turli janrlardagi she'rlari misolida ko'rish mumkin. Misol uchun, "Dilda vasling erdi umri tamanno" misrasi bilan boshlanuvchi 7 bandli murabba'ning oxirgi bandi Muqimiyning 7521 (32^{a-b} -sahifa) raqamli dastxat bayozida:

Ey istig'no firdavsining nasimi,
Yod etmading qadrdon deb qadimiy,
Umid etdim har yerdakim, Muqimiy,
Ahdu paymonlaring yodimga tushdi.

Bandning tagiga chizilgan uchinchi misrasi 1429(176^b -sahifa) raqamli qo'lyozma va 334 (31-sahifa) raqamli toshbosma bayozlarda "Har yerdakim umid

²³ 1325 raqamli q'ul'ezma ba'ez, 165 ⁶- sahifa.

etdim, Muqimiy” shaklida o‘zgartirib berilgan. Murabba'ning asliyatdagi 2-bandiga tegishli “*yerga sabza baxmal kabi yopilib*” misrasi ham “*Sabza baxmal kabi yerga yopilib*” tarzida kotiblar tomonidan tahrir qilingan. Bu holda ham asosiy urg‘u berilishi zarur bo‘lgan so‘zlarning o‘rni almashinuv natijasida poetik mazmun mukammalligiga zaxa yetgan.

Bayt va bandlar tahriri. Kotiblar she'rlardagi so‘z, jumla va misralar tahriri kabi bayt va bandlarni ham tahrir qilib, butunlay boshqa ko‘rinishga keltirgan o‘rinlar ham borligini ta’kidlash mumkin. Jumladan, “Kelur” radifli 7 baytli g‘azalning 5-bayti 309 (25-sahifa) raqamli toshbosma bayozda quyidagicha keladi:

Xushdilu mastona kelgani sabodin misolkim,

Sarvi nozi mayl etib, bir-bir borib ham kelur.

Muqimiyning №7521(76^b -sahifa) raqamli dastxat bayozida:

Xushdilu mastona o‘xshar angakim kelganlari,

Sarvi nozi bosh egib, har sori borib ham kelur, –

tarzida berilgan. Ko‘rinib turibdiki, kotib tahriri jarayonida baytning ravonligi, badiiyati, vazni buzilgan bo‘lib, misra mazmuni xiralashgan. Natijada she'r matni butunlay asliyatdan yiroqlashgan. Xuddi shunday holni “*Soqiyo, jome karam qil, qilmay istig‘no sharob*” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azalda ham kuzatish mumkin. She'rning ikkinchi bayti 346 (14-sahifa) raqamli toshbosma bayozda quyidagicha o‘zgartirilgan:

Bazm aro, jono, o‘tar o‘rnig‘a zebo surating.

Suhbating miyno, labing sog‘ar, tiling guyo sharob.

7521(25^b -sahifa) raqamli dastxat bayozda aslida:

Bazm aro, jono, visoling boda o‘rnig‘a o‘tar,

Surating miyno, labing sog‘ar, so‘zing guyo sharob, –

shaklida uchraydi. O‘zgartirilgan baytda mazmun saqlangan bo‘lsa-da, muallif baytidagi teranlik boy berilgan.

Kotiblar she'r bandlarini ham tahrir qilib, muallif variantidan tobora uzoqlashtirib borgan. Misol uchun, Muqimiyning “Cho‘ntak bayoz”idagi (49.4100, 39^b-sahifa) “*Tokim, jono, jilva bunyod aylading*” deb boshlanuvchi 7 bandli murabba'ning 4-5-bandlarini quyidagicha o‘qiymiz:

Garchand o‘tib, so‘rmasang ham zamonlar,

Tilay, bo‘lsang har yerda bo‘l omonlar,

Bir demading:- “Qilding, lekin fig‘onlar,

Darding nadur, muncha faryod aylading?!”

Doim eldin nihon bo‘lib kanora,

Nola qilib, chiqib kettim mazora,

Rahm aylamay, qilmay o‘tting nazora,

Magar qattiq dilni fo‘lod aylading.

Mazkur bandlar 6352(202^{a-b} -sahifa) raqamli qo‘lyozma, 309 (10-sahifa), 333 (10-sahifa), 334 (25-sahifa), 325 (33-sahifa), 336 (88-sahifa) raqamlardagi toshbosma bayozlarda quyidagicha keladi:

*Garchand o'tib, so'rmasang ham zamonlar,
Naylay bo'lsang har yerda bo'l omonlar,
Bir demading, lekin qildim fig'onlar,
Darding nadur, muncha faryod aylading?!"*

*Doim nihon bo'lib olding kanora,
Yo'llaringda yig'lab turdim dubora,
Rahm aylamay, qilmay o'tting nazora,
Magar dilni qattiq fo'lod aylading.*

Matnlarni o'zaro qiyosiy tahlil etilsa, Muqimiy dastnavisidagi she'riy misralar ma'no va mantiq jihatidan aniq hamda puxta ekaniga ishonch hosil qilamiz²⁴. Yoki, 7688 (150^{a-b}–sahifa) raqamli qo'lyozma bayozda Muqimiy dastxati bilan yozilgan 6 bandli “Ko'zlaring” radifli murabba'ning 5-bandi:

*Baland o'lsun, yo Rab, sani iqboling,
Ofatlardin tegru bo'lsun panohing,
Boqsang agar mast aylagay nigohing,
Mujgonlaring – jomi sahbo – ko'zlaring, –*

shaklida kelsa, 236 (86-sahifa) raqamli toshbosma bayozda esa:

*Haq salomat qilsun umri boshlaring,
Davlat bilan mingga kirsun yoshlaring,
Baland o'lsun Yo rab, seni iqboling,
Ofatlardin tegru bo'lsun panohing –,*

tarzida uchraydi. Bu ikki bandning o'zaro qiyosi shuni ko'rsatadiki, kotib bandi ham muallif bandidan qolishmaydi. Chunki ba'zi misralar saqlangan holda o'rni almashtirilgan, xolos. Lekin baribir badiiy mantiq buzilgan. Matn muallif variantiga muvofiq emas.

Umuman, bunday bayt va bandlar tahriri bayozlarda ko'plab uchrashini ta'kidlash mumkin.

Bayt va bandlarning qisqartirilishi. Bayozlarda kotiblar tomonidan she'rlar bayt va bandlari qisqartirilib ko'chirilgan. Bularning ba'zilari davr mafkurasiga ko'ra tushirib qoldirilgan bo'lsa, ba'zilari sababsizdir. Natijada she'rlarda shoir ilgari surgan g'oya xiralashib, chala holga kelib qolgan. Jumladan, Muqimiyning Furqat g'azaliga taxmis qilingan “*Ishq yo'lida muhabbat rahnamo kam-kam bo'lur*” misrasi bilan boshlanuvchi 7 bandli muxammasi 7710 raqamli qo'lyozma (113^{a-b} -sahifa) bayozda 5 band holida uchraydi. Muxammasning “*Kezma, ey sayyod, sahroda sarosima mudom*”, “*Bo'lma har ishda qilib ta'jillar bepoyu sar*” misralari bilan keluvchi 5-, 6-bandlari tushirib qoldirilgan.

Ayni holni shoirning mashhur 9 bandli “*Boshlara ishqin tushub, savdo bo'lurmu muncha ham*” misrasi bilan boshlanuvchi muxammasi misolida ham kuzatish mumkin. 6352 raqamli qo'lyozma bayozda (113^{a-b} -sahifa) muxammasning quyidagi 5-bandi tushirib qoldirilgan:

²⁴ Бу ҳақда илк бор О.Жўрабоев маълумот берган. Қаранг: Муқимий дастнавислари ҳақида. //Адабиёт кўзгуси. – Тошкент, 2000, 5-сон. – Б.13.

*Bedavodir dardi, bemoringni ko'rmaysan hanuz,
yetdi ko'kka nola, yodingga keturmaysan hanuz,
Mushkul ishlar senga osondur, biturmaysan hanuz,
Qonga bag'rim loladek to'ldi-yu, so'rmaysan hanuz,
Ey maqoming avji istig'no bo'lurmu muncha ham.*

Mazkur muxammasning “*Muttasil bazm aylasang ag'yor ila laylu nahor*”, “*Tobakay mundog' tag'oful, holi zorimni bilib*”, “*Ahdu paymonlar ushatding qadrdomim, deb axir*” va “*Dahrda sargashtai osiy Muqimiy umrlar*” misralari bilan boshlanuvchi 5-, 6-, 7-, 8-bandlari 5666 raqamli qo'lyozma bayozda (159^a -sahifa) tushirib qoldirilgan.

Kotiblar tomonidan bayozlarda she'rlar matnining bu tarzda qisqartirilib berilishi xususida professor G'ulom Karimov ham 309 raqamli toshbosma bayoz misolida bunday yozgan edi: “Muqimiyning mashhur satirasi “Tanobchilar” to'plamga kiritilgan, lekin to'plamga kiritishdan ilgari satira ustida “tahririy ish” olib borilgan, uning “zararli”, keraksiz”, o'rinlarini keskin ravishda olib tashlangan, qisqartirilgan, satiraning asosiy salbiy personajlariga – Sulton Alixo'ja va Hakimjonga qaqshatg'ich xarakteristika beradigan quyidagi misralar to'plamdan chetlangan:

*Adl qulog'ila eshit holimi,
Zulm qilur baski menga zolimi.
Birlari mo'ltoninamo hiylagar,
Birlaridur kunda fixu, gavda har.
Og'izlari maqtanib o'n besh qarish,
Mayda suxan, ezma (so'zu) zanchalish.*

Bunday holni Muqimiy asarlarini o'z ichiga olgan qo'lyozmalarda ham ko'plab uchratish mumkin”²⁵

Professor G'ulom Karimov fikrlarini davom ettirgan holda ta'kidlash joizki, “Tanobchilar” satirasi Muqimiy dastxatida 7688 raqamli qo'lyozma bayozda (110^{a,b} -sahifa) to'liq holda 37 bayt bo'lib keladi. 5736 raqamli qo'lyozma (98^{a,b} -sahifa) va 309 (68 -sahifa), 317 raqamli toshbosma bayozlarda (206 -sahifa) esa 33 bayt shaklida uchraydi. Mazkur bayozlarda satiraning 34-, 35-, 36-bo'lib keluvchi quyidagi baytlari tashlab ketilgan:

*O'zga yana g'ussa budurkim, deyin.
Shunchaki bir qissa bulardin keyin:
Qo'shti Jalolxon degan o'g'lin menga,
Dedi: “Ruqum o'rgatadursiz siz anga”,
Yukladi o'g'lini menga, muxtasar,
Bu dag'i ortiqcha menga dardisar.
So'zni, Muqimiy, kerak etmak tamom,
Mazasi qolmas uzun o'lsa kalom.*

²⁵ Каримов Ф. Муқимий ҳаёти ва ижодини ўрганиш тарихидан. Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари. Ўзбек адабиёти. Янги серия, 15 китоб. – Т.: 1957. – Б.25.

Xullas, bunday bayozlarda she'rlarning qisqartirilib berilishi hollari ko'plab uchraydi.

Yangi bayt qo'shilishi. Bayozlarda Muqimiy she'rlariga kotiblar tomonidan yangi baytlar qo'shilishi holatlari ham uchraydi. Bularning ba'zilar muayyan she'r g'oyasini muvaffaqiyatli davom ettirgan bo'lsa, ayrimlari esa she'rning mazmuni g'ariblashuviga, badiiyat boy berilishiga sabab bo'lgan. Jumladan, shoirning zamon axloqsizliklari tasvirlangan g'azal janridagi 8 baytli *"Iloho, jumla tuxmi bevafo'larga, qiron kelsun"* matla'li she'ri 56 raqamli qo'lyozma bayoz (151^b-sahifa) kotibi tomonidan 9 baytga keltirilib berilgan. Yangi qo'shilgan bayt quyidagicha:

*Yurub behuda yo'lg'a farq qilmay do'stu dushman,
Oti badnom ularkim, behayolarg'a qiron kelsun.*

Ko'rinadiki, qo'shilgan baytda Muqimiy g'oyasi davom ettirilib, yangi misralar qo'shilgan. Bunday hol shoirning "Dog'men" radifli g'azali misolida ham ko'rinadi. Bayozlar tarkibida eng ko'p tahrirga uchragan g'azal ham ayni shudir. Misol uchun, 7512 raqamli qo'lyozma bayoz (172^b-sahifa) kotibi tomonidan qo'shilgan yangi bayt:

*Ey xush ul kunlar firoqida yetar gardun sari,
Birgina yolg'uz topib hasrat qilolmay dog'men.*

Ko'rinadiki, kotib she'rning birinchi baytidagi ikkinchi misrasini olib yangi bayt yaratgan. Shundan so'ng g'azal 7 baytdan 8 bayt holiga kelib qolgan. Bundan tashqari, 5666 raqamli qo'lyozma bayoz (156^b-sahifa) kotibi mazkur g'azalga axloqsizlik mazmunidagi yangi 2 bayt qo'shganki, bu hol kotiblarning saviyasi ham turlicha bo'lganini ko'rsatadi.

"Ming salom etgan kishiga bir salom etsang netar" matla'li g'azalning dasxat matni 1325 raqamli qo'lyozma bayozda (14^b-sahifa) 7 bayt. Ayni g'azal 56 raqamli qo'lyozma bayoz kotibi tomonidan 8 baytga keltirilgan. Yangi qo'shilgan bayt quyidagicha:

*Shum raqiblar shodkomu shod vaslingdin mudom,
Birgina yo'qlab meni ham shodkom etsang netar.*

Umuman olganda, kotiblar tomonidan qo'shilgan bunday yangi baytlarni ko'plab qo'lyozma va toshbosma bayozlar tarkibida uchratish mumkin. Har qanday holda ham muallif ishtirokisiz qilingan tahrir o'zini oqlamaydi.

Xulosa qilib aytganda, Muqimiy she'riy asarlarida uchraydigan "kotib tahriri"ni so'z va jumlar tahriri, misralar tahriri, bayt va bandlar tahriri, yangi bayt qo'shilishi kabi tarzda tasnif etish mumkin. Bunday tahrir natijasida shoir lirik va hajviy asarlari matnida ko'plab matniy tafovutlar yuzaga kelgan. Shu jihatdan, ularni o'rganish muhim ilmiy-nazariy umumlashmalar chiqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Каримов Ғ. Муқимий ҳаёти ва ижодини ўрганиш тарихидан. Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари. Ўзбек адабиёти. Янги серия, 15 китоб. – Т.: 1957. – Б.25.

2. Эркинов А.С. Алишер Навоий “Хамса”си талқинларининг XV – XX аср манбалари: Фил. фан. док... дисс. – Т.: 1998. – Б.180.
3. Жўрабоев О. Ғафур Ғулом – муқимийшунос. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003.№2. – Б.38; Муқимий дастнавислари ҳақида. //Адабиёт кўзгуси. – Тошкент, 2000, 5-сон. – Б.13.
4. О‘зР ФА ШИда Қо‘lyozma bayozlar №7521, 1325, 7688, 9309, 6352, 9019, 56, 9919, 5666, 60.
5. О‘зР ФА ШИда Toshbosma bayozlar №336, 333, 309, 325, 236, 321.
6. О‘зР ФА ШИда Муқимий dastxat bayozi №1325.
7. О‘зР ФА ШИда Қо‘lyozma bayoz №7710-qo‘lyozma bayoz.
8. О‘зР ФА ШИда Муқимий dastxat bayozi №7521.
9. О‘зР ФА ШИда Муқимий dastxat bayozi №7688.

ДЕВОНЛАРДАГИ МАТН ТАҲРИРИ МАСАЛАСИ (Алишер Навоий қўлёзмалари мисолида)

Жўрабоев Отабек Рустамбек ўғли,
филология фанлари номзоди, доцент,
ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат
адабиёт музейи директор ўринбосари.
atabekrj@gmail.com

Аннотация

Мақолада қўлёзма девонлардаги таҳрир масаласи, унда муаллиф ва хаттотнинг ўрни борасида сўз юритилади. Алишер Навоий девонларининг қўлёзмаларидаги таҳрирлар эътиборга тортилган. Навоий тириклик вақтида китобат қилинган қўлёзмалар тадқиқ этилади. Илк девон, Тўпқопи саройидаги 808 рақамли куллийёт, Давлат адабиёт музейи фондидаги 18 рақамли қўлёзма ва Ҳ.Сулаймон томонидан тузилган илмий-танқидий матнлар асосида мисоллар келтирилган, фикрлар баён қилинган.

Калит сўзлар: Алишер Навоий, девон, куллийёт, илмий-танқидий матн, таҳрир.

Аннотация

В статье рассматривается вопрос редактирования рукописей и роль в нем автора и каллиграфа. Привлекли внимание правки в рукописях диванов Алишера Навои. Основное внимание уделяется рукописям, подготовленным при жизни Навои. Приводятся примеры и высказываются мнения на основе “Илк дивана”, коллекции № 808 во дворце Топкапи, рукописи № 18 в фонде Государственного литературного музея и научно-критического текста составленный Х. Сулейманом.

Ключевые слова: Алишер Навои, диван, куллият, научно-критический текст, редакция.

ABSTRACT:

The article discusses the issue of editing manuscripts and the role of the author and calligrapher in it. The edits in the manuscripts of Alisher Navoi's divans attracted attention. The main attention is paid to manuscripts prepared during Navoi's lifetime. Examples are given and opinions are expressed based on "Ilk Divan", collection No. 808 in Topkapi Palace, manuscript No. 18 in the collections of the State Literary Museum and a scientific-critical text compiled by H. Suleiman.

Key words: Alisher Navoi, divan, kulliyat, scientific-critical text, edition.

Матн таҳрири муаллиф ёки асарни кўчирувчи (котиб, хаттот) томонидан ҳам амалга оширилиши мумкинлиги матншунослик фанида исботланган. Бу борада И.Ю.Крачковский, Е.Э.Бертельс, М.Қазвиний, Д.С.Лихачев, Б.Холидов, О.Акимускин, В.Эйхенбаум, П.Шамсиев, Ҳ.Сулаймон, М.Ҳакимов, А.Абдуғафуров, А.Шокиров, М.Ҳамидова, В.Раҳмонов, М.Менги, Б.Южел, В.Маркс, Ф.Михаэл, Д.Салоҳий, Ш.Сирожиддинов, Н.Жабборов, Р.Зоҳид, Қ.Пардаев каби олимларнинг яхши кузатишлари бор.

Шу билан бирга, на муаллиф ва на котиб бўлган учинчи бир шахснинг ҳам таҳрирларга аралашув излари қўлёзмаларда тез-тез учраб туради. Афсуски, вақтлар ўтиши билан манбалардаги бу каби битиклар аниқ кимга тегишли эканлигини аниқлаш имкони тобора камайиб бораверади. Чунки қўлёзманинг асосий матни ва саҳифа ҳошиясидаги ёзувлар бир хил бўлса, қиёслаш ва хулосалаш бирмунча осонроқ. Бироқ ҳошиядаги ёзув ва хат фарқли бўлиб қолса вазият мушкуллашади. Шунинг учун, манбанинг палеографик белгилари (қўлёзманинг ташқи кўриниши)га кўра баҳолаш муҳим бўлиб қолмоқда.

Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида, умуман туркий адабиёт тарихида Алишер Навоий девонлари энг кўп кўчирилган, энг кўп ўқилган ва айтиш зарурки, энг кўп таҳрир қилинган манбалар сирасига киради. Навоий девонларининг таҳрири шоир тириклик вақтидаёқ бошланган. Масалан, ҳижрий 870 (милодий 1465-66) йилда Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган, кейинчалик "Илк девон" дея аталган қўлёзма мана шундай таҳрир тарихига эга. Айнан шу сабабли ҳам, гарчанд у жуда гўзал тарзда китобат қилинган бўлса-да, муаллифнинг ўзига бу нусха ёкмаган. XVI-XIX асрлар давомида Навоий девонлари катта жуғрофий кенгликда юзлаб ададларда кўчирилган ва китобат қилинган. Албаттаки, ҳар бир қўлёзманинг хаттоти (айрим ҳолларда у тузувчи ҳамдир) ўша манбада у ёки бу даражада ўз изини қолдирмай қўймаган. Бу излар эса асосан шеърлар матнидаги таҳрирлар, "тузатмалар"дир. Буларнинг катта қисми эса шоир асарлари

саҳиҳлигига дахл қилувчи киритмалардир. Бундан девон матни фақат ва фақат зарар кўрган. Асл навоиёна матн олис ўтмишда қолиб, кўчирилаётган замоннинг китобхони англайдиган матнни тақдим этишга уриниш юзага кела бошлаган.

Яхши ҳамки ҳазрат Навоий ижодиётининг асл мухлислари ва синчков муҳаррирлар доимо бўлган. Уларнинг ҳар бири ўз қамрови доирасида Навоий асарлари матнига дахл қилинмаслик чораларини кўрганлар. Натижада, кўпгина қўлёзма девонларнинг матни аслиятга яқин тарзда сақланиб қолган. Ҳаттоки, бу борада айрим ҳукмдорлар жиддий чоралар ҳам кўришган. Мисол учун, “Ҳазойину-л-маоний” таркибидаги тўрт девонни муаллиф тартиблагандай ўз ҳолича эмас, сидирғасига матнни ўзгартирган ҳолда китобат қилиш ҳоллари учрайди. Яъни, мажмуадаги аввал ғазаллар, кейин бошқа жанрдаги шеърларни бир қилиб кўчирилган қўлёзмалар мавжуд. Қўқон хони Амир Умархон (1787-1822) Алишер Навоий “Ҳазойину-л-маоний”сини ҳеч бузмасдан, ўз тартибини сақлаган ҳолда “интизом билан” кўчириш кераклиги ҳақида буюрган (Муҳаббатнома, 476^b варақ. Истанбул университети кутубхонаси, №Т 5452).²⁶ Ёки, Муҳаммад Алихоннинг махсус фармойиши билан 300 нусхада китобат қилинган “Ҳазойину-л-маоний” бутун хонлик ҳудуди бўйлаб тарқатилган. Ана шу қўлёзмалардан бир нечаси бизгача ҳам етиб келган (ЎЗР ФАШИ фонди, 1230, 1709, 7509 рақамли).

Бу ўринда сўз Навоий девонларининг кейинги даврларда кўчирилган кўпсонли қўлёзмаларидаги таҳрирлар ҳақида эмас. Биз улуғ сўз санъаткори ҳаётлик вақтида китобат қилинган айрим манбаларгагина тўхталмоқчимиз. Тўғрироғи, бир ғазал мисолида мулоҳазаларимизни баён қилишга ҳаракат қиламиз.

“Ғаройибу-с-сиғар” девонидаги 39-ғазал шоирнинг ўзига хос ҳам лирик, ҳам орифона, ҳам наът мазмунидаги асарларидан бири ҳисобланади. Матлаъси:

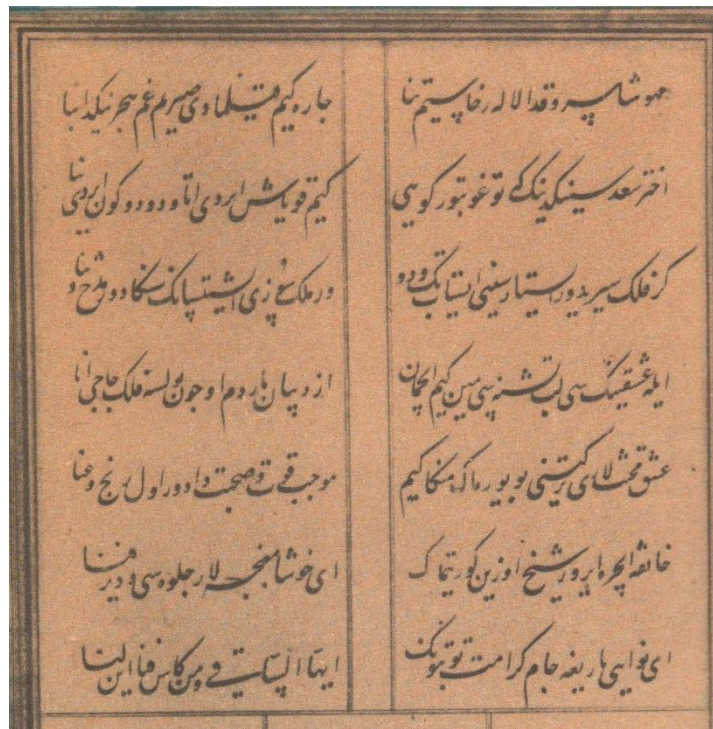
Маҳвашо, сарвқадо, лоларухо, сиймтано,

Чораким, қолмади сабрим, ғами ҳажрингда яно.

Шеър Навоийнинг ёшлик йилларига оид. Негаки, у дастлаб “Илк девон” матнида учрайди (20^a варақ).²⁷ Мана у:

²⁶ Бу ҳақда қаранг: О.Жўрабоев. “Ҳазойин-ул-маоний”нинг бир шоҳона қўлёзмаси ва унинг матний хусусиятлари // Адабиёт кўзгуси. Йиллик илмий нашр. №12. –Тошкент, 2011. 10-17-бетлар.

²⁷ Алишер Навоий. Илк девон. Факсимил нашр. Нашрга тайёрловчи: Ҳамид Сулаймон. –Тошкент: Фан, 1968.

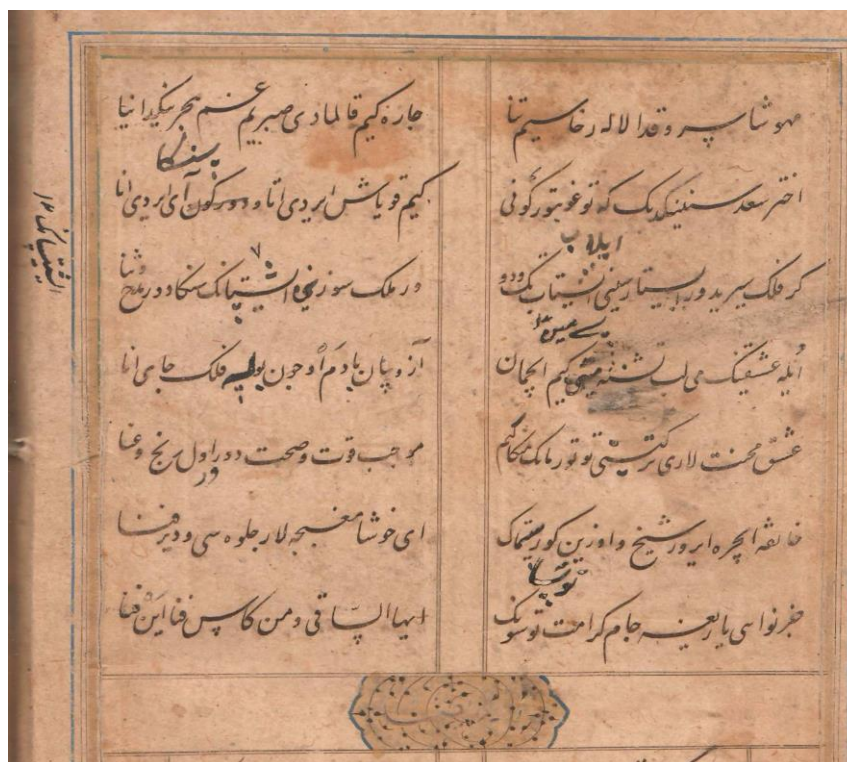
Ғазал “Ғаройибу-с-сиғар” девонининг деярли барча қўлёзма нусхаларида, ҳатто кўплаб терма девонлари таркибида ҳам келади.

Бизни қизиқтирган жиҳат шуки, Навоий тириклик чоғида китобат қилинган бир терма девон матнида котиб (ёки, муаллиф) тарафидан айнан шу ғазалнинг таҳрир этилган ҳолати сақланиб қолган.

Мазкур қўлёзма ЎЗР ФА Давлат адабиёт музейи фондида 18 рақами остида сақланувчи нодир манбадир.²⁸ 93 варақдан иборат ушбу қўлёзманинг китобат белгилари – тартибланиши, хати, қоғози, сиёҳи, жадвалларнинг ҳолати ва жойлашуви уни Ҳиротда XV асрнинг охирларида кўчирилганига далолат қилади. Афсуски, қўлёзма ноқис, хаттот номи ҳам маълум эмас; даврлар ўтиши билан эса ғоят уникқан ва бир неча бор таъмирланган. Аммо ҳозирги ҳолатида ҳам нафислигини сақлаб қололган. Унинг китобат хусусияти, қоғози, жадвалнинг нозик ва ранго-ранг ишланганлиги, хатнинг зеболиги ва олтин суви пуркалиб саҳифа жадвалларига жило берилгани манбанинг қадимий ва қимматли эканлигини кўрсатиб туради. Тахминимизча, ушбу қўлёзма Навоий ёки унга яқинроқ доира учун шоир шеърларидан алоҳида терма девон қилинган.

Сўзимиз мавзуси ғазал нусханинг 13^b варағида келади:

²⁸ Бу ҳақда қаранг: О.Жўрабоев. Алишер Навоий девонининг бир нодир қўлёзма нусхаси хусусида // “Алишер Навоий ижодий меросининг башарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” мавзусидаги IV анъанавий халқаро илмий-амалий конференция материаллари. –Тошкент: Фан, 2021. 168-169-бетлар.

“Ғаройибу-с-сиғар”нинг 20 жилдлик Мукаммал асарлар таркибидаги нашри²⁹ ва шу нашрга асос бўлган девоннинг атоқли манбашунос Ҳамид Сулаймон тузган илмий-танқидий матни³⁰ билан зикри кечган кўлёзмани солиштирганимизда баъзи фарқли ўринларни кўриш мумкин. Ушбу фарқлиликлар ғазалнинг 2-, 3-, 5- ва 7-байтларидадир.

Юқоридаги саҳифага диққат этилса, матнда бир неча тузатма қилинган. Сиёҳи ва хат услубидан буни кўлёзма котиби (хаттот) амалга оширган эмас. Бу тузатишлар бадий матнни билувчи, хаттоки муаллиф томонидан қилинган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Лекин бу ҳозирча фараз, холос. Аммо бу қарашимизни бадий парчадаги таҳрирнинг кўп жиҳатдан тўғри эканлиги ҳам ибсот этади, дея ўйлаймиз.

Одатда шарқ китобатчилигида тузатма, киритма ва шарҳлар кўлёзма саҳифасининг ҳошиясига қилинади. Таъкиди кечаётган саҳифа ҳошиясида эса биргина таҳрир ишораси билан сўз битилган. Бу эса 3-байтнинг тегишли “истасанг” сўзини “эшитсанг” билан алмаштириш деганидир. Қолган барча тузатмалар тўғридан-тўғри жадвалнинг ичида, ғазал матни устида амалга оширилган.

Бундай “кескин таҳрир”га эса фақат матнга жуда яқин киши қўл ура олади. Бу ўринда ҳам “у муаллифдан бошқа ким бўлиши мумкин”, деган сўроқ айланаверади.

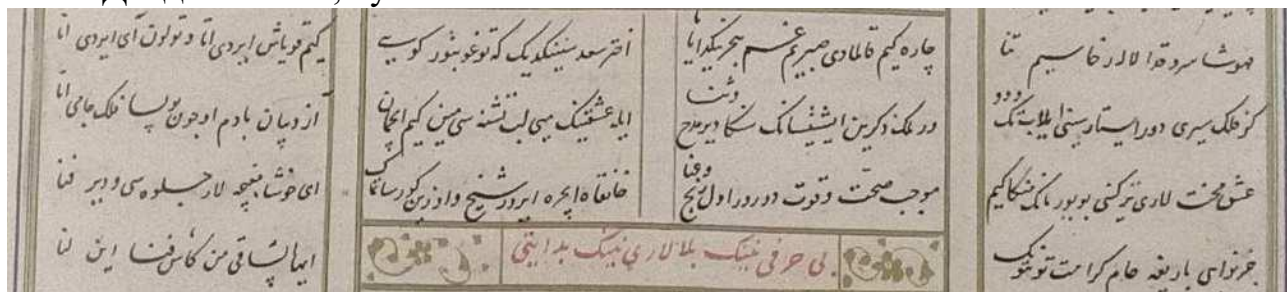
Ушбу муҳаррир матн саҳиҳ эмаслигидан шу қадар қоникмаганки, гўзал ишланган жадвал ва ҳуснихатга ҳам қарамай қалам теккизишга жазм этган.

²⁹ Алишер Навоий. МАТ. 3-том. Ғаройибу-с-сиғар. –Тошкент: Фан, 1988. 55-бет.

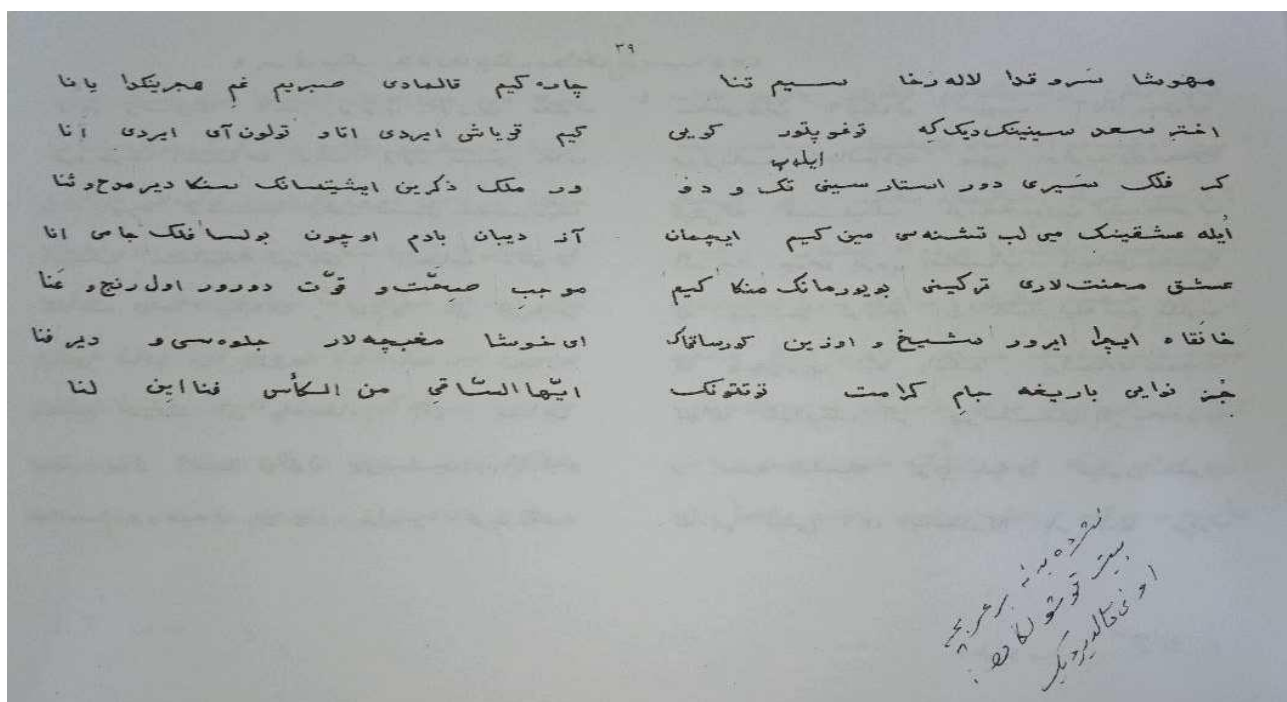
³⁰ Алишер Навоий. Ғаройибу-с-сиғар. Илмий-танқидий матн. Тузувчи: Ҳ.Сулаймон. –Тошкент: Mumtoz soʻz, 2012.

Муҳарримизни “ғазабини келтирган” хатоларга эътибор қилишдан аввал проф. Ҳ.Сулаймон илмий матни ва унга таянч манба бўлган Алишер Навоийнинг Истанбулдаги Тўпқопи саройи Равон кутубхонаси 808 рақами остида сақланувчи куллийети таркибидаги айни шу ғазал матнини берсак. Айтганча, ушбу куллийет Навоийнинг ўз назорати остида китобат қилинган ноёб ва муҳим манбадир.

Диккат этамиз, куллийет матни:

Ҳ.Сулаймон илмий матни:

МАТ 3-томдаги матн (фақат таҳрирга учраган байтлар)

Ахтари саъд сенингдекки туғунтур гўйий

Ким, қуёш эрди отаву тўлун ой эрди оно.

Гар фалак сайридур истар сени айлаб таку дав,

Вар малак зикрин эшитсанг санга дер мадҳу сано...

Ишқ меҳнатлари таркини буюрманг мангаким,

Мужиби сиҳхату қувватдурур ул ранжу ано...

Жуз Навоий борига жоми каромат тутунг

Айюҳас-соқий, мин-ул-каъси фано айна-ул-ано?

ДАМ фонди 18 рақамли қўлёзмада:

*Ахтари саъд сенингдекки туғунтур кун
Ким, қуёш эрди отадурур, кун санга ой эрди ано.
Гар фалак сайридуру истар сени истаб таку дав,
Вар малак сўзини эшитсанг сангадуру мадҳу сано...
Ишқ меҳнатлари таркини тутурманг мангаким,
Мужиби қуввату сиҳатдурур ул ранжу ано...
Жуз Навоий ёрига жоми каромат тутсанг
Айюҳас-соқий, мин-каъси фано айна-ул-фано?*

Албатта, ҳар бу икки матннинг таҳририда ўзига хос жиҳатлари бор. Мазкур 18 рақамли қўлёзмани марҳум Ҳ.Сулаймон кўрган бўлиши мумкин. Зероки, бу манбалар айна шу улуғ олимнинг шижоати билан музей фондига йиғилган. Бироқ Ҳ.Сулаймон домла ўз илмий матнларида кўп жиҳатдан куллийётларнинг қўлёзмасига таянади.³¹ Бунинг асосини у асарларида ҳам келтирган.

Энди матнлардаги айрим таҳририй ўринларга тўхталсак.

Хусусан, “Вар малак зикрин эшитсанг санга дер мадҳу сано” дан кўра “Вар малак сўзини эшитсанг сангадуру мадҳу сано” мисрасида реаллик сақланган. Сатр мазмуни эса Расулulloҳ (с.а.в.)га наът характериға эга. Айтиш керакки, 18 рақамли қўлёзма муҳаррири ушбу байтдаги “истаб” сўзини “айлаб”га айлантириб, яна бир тўғри таҳрирни қилган.

Шунингдек, “сиҳату қувватдурур” бирикмаси “қуввату сиҳатдурур” шаклида фақат шу манбада эмас “Илк девон”да ҳам шундай берилган.

“Жуз Навоий борига” жумласи эса “Илк девон”да нимагадир “Эй Навоий ёрига”, 18 рақамли қўлёзмада эса “Жуз Навоий ёрига” дея берилган.

“Илк девон” матнида мазмун анча саёз ва ғалат бўлиб қолаётгани аён. Лекин “борига” ҳам “ёрига” ҳам мазмунан мувофиқ эканлиги кўриниб турибди. 18 рақамли қўлёзмадаги “ёрига”, яна бир таҳрирланган сўз “тутсанг” билан бирга, мисра мазмунини уйғунлаштирмоқда. Шу билан бирга, МАТ матнидаги “туттунг” сўзи “борига”ни ҳам тўла оқламоқда.

Яъни, бу ўринда таҳрир воситасида байт маазмунининг ранго ранг бўлиши кўринмоқда. Аммо мақтаъдаги арабча мисра 18 рақамли қўлёзмада хато берилган. Аниқроғи, сўнги “фано” ўринсиз. У “ано” бўлиши лозим. МАТ матнида ҳам бу мисрада бироз хатолик бор.

Бизнингча, тўғриси: “Айюҳас-соқий, мин-каъси фано айна-лано?” (Эй соқий, барчага фанийлик шаробини бердинг, менга қани?) бўлади.

Умуман олганда, юқоридаги ғазалнинг ҳар икки варианты ҳам бир қараганда катта ўзгаришга ўхшамайди. Аммо муаллифнинг ижодкор сифатида бадиий контекстига ёндашувини диққатга олинса, 18 рақамли

³¹ Ҳ.Сулаймон. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Дисс.-я д-ра ф.н. – Ташкент, 1961.

кўлёмадаги таҳрирнинг ҳам бир қанчасида бошқа мазмун кўзда тутилгани боис ўринли эканлиги сезилади.

Демак, кўлёзма девонлардаги кичик ва жузъий бўлиб кўринган ҳар бир таҳрир ёки тузатма, ҳар бир матннинг ўзига хос индивидуал эканлигини кўрсатади, уларга жиддий тарзда ёндашилмоғи кераклигини уқтиради. Айниқса, улар ҳазрат Навоий даҳосига тааллуқли бўлса!

Adabiyotlar ro'yxati

1. О.Жўрабоев. “Хазойин-ул-маоний”нинг бир шоҳона кўлёзмаси ва унинг матний хусусиятлари // Адабиёт кўзгуси. Йиллик илмий нашр. №12. – Тошкент, 2011. 10-17-бетлар.

2. Алишер Навоий. Илк девон. Факсимил нашр. Нашрга тайёрловчи: Ҳамид Сулаймон. –Тошкент: Фан, 1968.

3. О.Жўрабоев. Алишер Навоий девонининг бир нодир кўлёзма нусхаси хусусида // “Алишер Навоий ижодий меросининг башарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” мавзусидаги IV анъанавий халқаро илмий-амалий конференция материаллари. –Тошкент: Фан, 2021. 168-169-бетлар.

4. Алишер Навоий. МАТ. 3-том. Ғаройибус-сиғар. –Тошкент: Фан, 1988. 55-бет.

Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. Илмий-танқидий матн. Тузувчи: Ҳ.Сулаймон. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2012.

Х.Сулаймон. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Дисс.-я д-ра ф.н. –Ташкент, 1961.

“ҲАМСАТУ-Л-МУТАҲАЙЙИРИЙН” ВА “РАШАҲОТ” АСАРЛАРИ МАТНЛАРИНИНГ МУҚОЯСАСИ

(Мавлоно Абдурахмон Жомий манокби мисолида)

Умурзоқов Бахриддин Сафарович

Umurzoqov Bahriddin Safarovich - filologiya fanlari doktori (DSc).

ORIENTAL universiteti, Shaq tillari kafedrası professor v,b

Аннотация. Фахруддин Алий Сафий бин Ҳусайн Воиз Кошифий (ваф. 939/1533), унинг ижоди дунёвий ва диний илмларнинг турли соҳаларини қамраб олганлиги билан аҳамиятли. Фахруддин Алий Сафий асарларида аждодларимиз илмий мероси орқали юксак фазилатларга эга бўлган инсонни тарбиялаш, ёшларни динимиз асослари орқали соғлом тафаккур ва пок ахлоққа тарғиб қилиш ғоялари ўз ифодасини топган.

Алий Сафий Кошифий Ҳиравийнинг “Рашаҳот” асарининг ёзилишида қайси манбаларнинг таъсири бўлган?

Ушбу мақолада ана шу хусус тафсилотли тадқиқ этилган. Шу вақтгача матншунослик ва манбашунослик илмида “Рашаҳот” асари матн яралиш тарихи ҳақида махсус тадқиқот олиб борилмаган.

Калит сўзлар: “*Рашаҳот*”, *Алий Сафий Кошифий Ҳиравий*, “*Нафаҳот ал-ун мин ҳазарот ал-қудс*” (*Жомий*), “*Насойиму-л-муҳаббат мин шамойим ал-футувват*” (*Навоий*), “*Хамсату-л-мутаҳаййирин*” (*Навоий*), *матн, тазкира, манокӣб асар*.

Шарқ мумтоз адабиёти ўзига хос бадииятга, теран мазмун-моҳиятга, улуг маърифатга эга. Бу адабиётнинг деярли барча дурдона асарлари энг аввало қалб-и салимлик³²нинг, сўнгра хулуқ-и азимлик³³, ахлоқ-и макорим³⁴, юксак инсоний фазилатларнинг олий самараси ўларок, яна бунга қўшимча сифатида ал-ъавн ёло ал-бирр ва ат-тақво, яъни улуг истеъдодларининг бир-бирларига ўзаро беғараз, ижобий мусобақалари ва таъсирлари натижасида пайдо бўлган ва ривожланган. Мана шу сабабдан шарқ мумтоз адабиётига, унинг бебаҳо асарларига қизиқиш сўнгги юз йилликда тадқиқотчиларни ўзига жалб этиб келмоқда.

Алишер Навоийнинг моддий ҳомийлиги, Абдурахмон Жомийнинг маънавий раҳнамолиги натижасида баракали ижод қилганлардан бири Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий (ваф. 910/1504) ва унинг ўғли Фаҳруддин Алий Сафий (ваф. 939/1532)дир.

Етук манокӣбнавис, «Ҳожагон тариқати нақшбандийя-аҳрорийя сулуки тазкирачиси», дея таърифланган Мавлоно Фаҳруддин Алий Сафий, ҳақиқатан, ўз даврининг етук алломаларидан, мумтоз адабиёт вакилларида бири ҳисобланади.

Алий Сафий ўз асарлари муқаддимасида ўзини:

(علي بن الحسين الواعظ الكاشفي المشتهر بالصفى)

Яъни, «*Фаҳруддин Алий ибн Ҳусайн ал-Воъиз Кошифий – у «Сафий» таҳаллуси билан танилган*» дея танитган.

Бошқа бир асарида, яъни “Ҳирз ал-амон мин фитан аз-замон” (حرز الامان من تن الزمان) қўлёзмаси аввалида эса “*Алий ибн Ҳусайн Воъиз Кошифий Ҳиравий*” (علي بن الحسين الواعظ الكاشفي الهروي) деб таништирган.

Маълум бўлмоқдаки, Алий Сафий Ҳирот илмий ва адабий мактабининг етук намояндаси бўлган Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий Сабзаворийнинг ўғлидир.

У ўзига хос ижодий фаолияти ва илмий-адабий мероси билан ўз даври тасаввуф адабиётига муносиб ҳисса қўшган буюк ижодкордир.

Алий Сафий Кошифий Ҳиравийнинг энг машҳур асари бу “*Рашаҳот айн ал-ҳаёт*” (Ҳаёт булоғидан томчилар) асаридир. “*Рашаҳот*” асари Ҳожагон-нақшбандийя тариқати тарихи ва тариқат мансублари ҳақида мукаммал маълумот берувчи бетакрор манба ҳисобланади.

³² Яъни, ширқдан холи соғлом ишонч-эътиқод.

³³ Покдомонлик.

³⁴ Комил инсонга хос одоб-ахлоқ билан зийнатланмоқ.

“Рашаҳот” асарининг ёзилишида қайси манбаларнинг таъсири бўлган?

“Нафаҳот ал-унс” (Абдурахмон Жомий) ва “Насойим ал-муҳабба” (Алишер Навоий) асарлари матни ҳамда “Рашаҳот”даги *ҳикоя ичида ҳикоя келтириши усули* (фабула)даги матн ўхшашлигидан шунинг англаймизки, Мавлоно Жомийнинг баён ва шаклдаги услуби Алишери Сафий учун ғоят қўл келган.

Абдурахмон Жомий, ҳақиқатан, ўз замондош шоир ва адибларига кучли таъсир ўтказган нодир шахсиятдир.

“Нафаҳот” матни “Рашаҳот” матнининг яралишида тузуккина хизмат қилгани маълум бўлди. Агар эътибор берсак, Алишери Сафий ўз салафлар (яъни, устозлари) билан ижодий мусобақалашган. Алишери Сафий ҳар бир асарида, айниқса, “Рашаҳот”ни ёзар экан, ўзига хос шакл ва мазмунда янгиликка интиланган. Ҳақиқий ижод одами, истасандод эгаси ана шундай ижодий янгиликка интилади.

Навоий илм-у ижодда Жомийдан қанчалик таъсирланган бўлса, Алишери Сафий ҳам Жомийдан, шунингдек, Навоийдан шунчалик таъсирлангани маълум бўлмоқда.

Назаримизда, Алишери Сафий учун “Рашаҳот”ни ёзишда, асарга тартиб беришда, асарни мазмундор айланиш борасида энг муҳим намуна асар, “Нафаҳот” асаридир. Ундан кейин, шубҳасиз, “Насойим” асари ҳам ўзига хос ўрнатилган кўринади. Аммо нима учун “Рашаҳот”да бу ҳақда бирон ишора ва ё аниқ-равшан бирон гап-сўзнинг йўқ. Бу масалага тадқиқотимиз охирида жавоб топилар, дея умид қиламиз. Аммо биз “Рашаҳот” асари матнининг юзага келишида асли сабабчи бўлган ва ҳозирча бизга номаълум ўша асосий тазкира ва ё манобеи асарни аниқламагунча, тадқиқот ишимизда давом этамиз.

Алишер Навоий ўзининг «Насойиму-л-муҳаббат мин шамоийим ал-футувват» (نسایم المحبة من شمایم الفتوة) асарида 735-чи *рижолуллоҳ* (эран, мардон-и Худованд азза ва жалло) зикрида Абдурахмон Жомий зикри-манобебини ҳам қўшган. Мазкур “Махдуми Нуран Абдурахмон Жомий зикри-манобеби” “Хамсату-л-мутаҳаййирин”даги Жомий зикри баёнига ва “Рашаҳот”даги Жомий манобебига қиёсланса, ҳажм жиҳатидан *важиздир*, яъни ғоят қисқа.

Навоийнинг ёзишича, Мавлоно Жомийни таърифлашда қалам ожиздир ва ул зот ислом уммати ичра беназир шахслардан биридир:

“Алар васфи-да хома тили лол ва тил хомаси шикаста мақол-дур... Бу бе-бизоят қалийлу-л-иститоят³⁵нинг йақийни мунга содиқ ва таҳқиқи мунга мувофиқ-дур-ки бу уммат-да алар-нинг камол-и суварии ва истикмол маънавий-лари жамъиййати била турамамин бўлғай...” (, 368-369)

³⁵ Бу жумла “Рашаҳот” муқаддимасига айланиб қўйилган.

Ва яна Навоийнинг баёнига кўра, Мавлоно Жомийга шогирд бўлмоқ замона фузало ва уламози учун бир шараф эди. Уламо ва шоирлардан кўпчилик ул зотнинг сийрат-у камолотини шарҳлаб, махсус рисоалар, китоблар, таснифот битишган:

”...Чун аср фузалоси-дин ва замон уламози-дин–ким аларнинг шогирд-лиги-га муъаззаз-у мумтоз-у мушарраф ва сараф-роз эрди-лар. Неча киши аларнинг сийрат-у камолоти шарҳида расойил ва кутуб битиб-дур-лар ва тасониф сабт этиб-дур-лар, ора-да-дур...”(, 368-369).

Шу ўринда Навоий Мавлоно Жомий ҳақида мустақил асар ёзганини таъкидлаган: *“...Бу заъиф дағи ҳам бу боб-да “Хамсату-л-мутаҳаййирийн” рисола-син битиб-мен.”* (, 368-369).

Навоий «Насойим»да Мавлоно Жомийнинг муборак зоҳир ва ботин нисбати борлигига алоҳида тўхталган.

Навоийга кўра, Мавлоно Жомий Ҳирот пири Саъдуддин Кошғарийга интисоб³⁶ қилган бўлса-да, аммо аслида увайсий³⁷ валийлардан бўлган: *“...Зоҳир йузи-дин ўзларин қутбу-л-муҳаққиқийн ва ғавсу-с-соликийн Мавлоно саъду-л-милла ва-д-дийн ал-Кошғарий қаддасаллоҳу руҳаҳу-л-азийз муриди кўргузурлар эрди. Аммо ҳамоно-ки “Увайсий” эрдилар ва Ҳазрат Хожа Баҳоуддин Нақшбанд раҳимаҳуллоҳу таъоло руҳонийати-дин тарбият топиб эрди-лар”*.

Яна Навоийнинг ёзишича, Мавлоно Жомий *“замон машойихидин Хожа Муҳаммад Порсонинг муборак назарларига тушган зот эди”*.

Алий Сафий ҳам “Рашаҳот”да бу хусусда тафсилотли маълумот берган.

«Насойим»да Мавлоно Жомийнинг ўз замонаси машойихидан ҳамсуҳбат бўлганлари алоҳида санаб ўтилган:

”...Шайх Баҳоуддин Умар қуддиса сирруҳу, Хожа Абу Наср Порсо ва Хожа Муҳаммад ал-Кунсурий, Мавлоно Бойазид Пуроний, Мавлоно Муҳаммад Асад, Мавлоно Муҳаммад Табодгоний, Шайх Шох Зийоратгоҳий, Мавлоно Муҳаммад Амин Кўҳистоний, Мавлоно Саъдуддин Жожармий ва сойир замон машойихи била суҳбат тутуб эрдилар”.(, 368).

Мазкур ўринда биз Навоий томонидан Мавлоно Жомийнинг замон машойихи ва фозиллари билан мулоқотини, ҳамсуҳбат бўлгани мана шу бир жумла билан баён қилиш билан кифояланганини кўрамиз.

Алий Сафий эса “Рашаҳот” асарида бу ҳақда батафсил маълумот берган. Масалан, “Рашаҳот”да Мавлоно Жомий учрашган суҳбат курган ўз

³⁶ Интисоб – қўл бермоқ, яъни муриди, хос шогирдларидан бўлмоқ

³⁷ Увайсий – зоҳирда устоз, пир, муридга эҳтиёж сезмаган солиҳ зот. Увайсий бўлганларни устози Ҳақк таъолонинг Ўзидир ёки Аллоҳ таъолодан хос вакил бўлган Хизр алайҳиссаломдир, деган қараш ҳам бор.

замонасининг ориф, фозил зотларига тегишли боблар: “Шайх Баҳоуддин Умар қуддиса сирруҳу зикри”, “Хожа Муҳаммад Порсо қуддиса сирруҳу зикри”, “Хожа Абу Наср Порсо зикри”, “Хожа Муҳаммад ал-Кавсуйий зикри”, “Мавлоно Бойазид Пуроний зикри”, Мавлоно Муҳаммад Асад зикри”, “Мавлоно Муҳаммад Табодгоний зикри”, “Шайх Шох Зийоратгоҳий зикри”, “Мавлоно Муҳаммад Амин Кўҳистоний зикри”, “Мавлоно Саъдуддин Жожармий зикри” ва ҳ.

Маълум бўлмоқдаки, Алий Сафий “Рашаҳот”да мазкур машойих билан Мавлоно Жомийнинг мулоқот ва ўзаро савол-жавобларини мазкур солих зотлар зикри баёни бобларида тафсилотли келтирган.

Назаримизда, Навоий “Насойим”да ғоят қисқа баён қилган, ишора этган мавзу ва хусусларни Алий Сафий “Рашаҳот”да тафсилотли баён этишни мақсад қилган.

Навоий “Насойим”да устози Мавлоно Жомийнинг саксон бир ёшга кириб ҳижр. 898 сана³⁸ Жума кечаси Ҳирот ташқарисидаги ўз хонақоҳида вафот этганини, устозига ихлос-у эҳтиром рамзи сифатида “*алар-нинг мухлис-лари-дин бири*”, яъни шахсан ўзи томонидан ўша жойда муборак мақбара ва мадраса ҳам қурдирилганини ҳам ёзган: “...Сексан бир йошқа етти-лар ва секиз йуз тўқсан секиз-да Жумъа кечаси Ҳирот шаҳри-да – Хийобон боши-да, ўз манзил-лари-да Тенгри раҳмати-га восил бўлди-лар. Ва алар-нинг мухлис-лари-дин бири (яъни, Ҳазрат Навоий ўзига ишора қилмоқда – Б.У.) мунаввар марқаदлари усти-да олий иморат йасаб...” (2, 368-369).

Алий Сафий бу хусусда, яъни Мавлоно Жомий қабри устида Навоийнинг мақбара ва мадраса иморат қилгани ҳақида тўхталмаган. Аммо Хондамир “Мақориму-л-ахлоқ” асарида бу ҳақда маълумот берган.

Навоий “Хамсату-л-мутаҳаййирийн”да Мавлоно Жомийнинг вафот кунларидаги ҳолатини ҳам охириги онларини “Ул Ҳазратнинг фавтлари воқеаси шарҳиға шуруъ қилали” жумласи билан бошланган қисмда муфассал баён қилган (2, 76).

“Рашаҳот” матни билан “Хамсату-л-мутаҳаййирийн” ва “Насойим” матнларидаги муштарак ўринларни солиштириш шуни кўрсатдики, Алий Сафий Навоийни такрорламаслик йўлидан борган. Яъни, Навоий тафсилотли келтирган воқеаларни Алий Сафий мухтасар баён қилган, аммо Навоий ҳар икки асарида мухтасар ҳикоя этган воқеалар баёнини эса муфассал баён айлаган. Демак, Алий Сафий Навоийнинг ҳар икки асарида яхши хабардор бўлибгина қолмай, ҳар бир мавзуда ижодий ёндошувни танлаган ва ўз асари матни ўзига хос, ижодий янгилик бўлишини хоҳлаган. Нима учун у Навоийнинг ушбу икки асарини “Рашаҳот”да умуман тилга олмаган? “Нафаҳот” асарини эса “Рашаҳот”нинг кўп ўринларида зикр қилади.

³⁸ Мил. 1492йил.

Бизнингча, “Рашаҳот”да “Хамсату-л-мутаҳаййирин” ва “Насойим”нинг тилга олинмагани туркий-чиғатой тилида ёзилгани учун бўлса керак. Кузатишимиз шуни кўрсатдики, Алий Сафий “Рашаҳот”да биронта ҳам туркий-чиғатойча манбани тилга олмайди. Аммо арабий ва форсий илмий-адабий, тасаввуфий манбаларни, албатта, тилга олган, ҳатто уларнинг номларини тўлиқ ва ҳатто баъзиларини муаллифининг номи билан бирга келтириб ўтган.

Навоий “Насойим”да, айниқса, “Хамсату-л-мутаҳаййирин”да Мавлоно Жомийнинг таълифот ва таснифоти, яъни асарлари номларини (“Хамсату-л-мутаҳаййирин”да уларнинг рўйхатдаги сони жами 31тани ташкил этган) бирма-бир зикр қилган.

Алий Сафий “Рашаҳот”да ўрни билан, яъни “Мавлоно Абдурахмон Жомий манокби зикри” давомида, шунингдек, “Рашаҳот”нинг бошқа фаслларида Мавлоно Жомийнинг назмий асарларидан, масалан, ғазал, рубоий, қитъа, қасида, марсия каби манзумаларидан ўндан ортиқ намуналар келтирган.

Навоий “Насойим”да Мавлоно Жомий зикрини ул зот ҳақидаги дуойи хайрлари билан якунлаган: *”...Ҳаққ субҳонаҳу ва таъоло алар руҳи-га Ўз вусул нузҳат-гоҳи-да Қийомат-қа-ча ором ва нийоз-манд-лар-га алар асрор-и ва маъонийси-дин ком-у нашот-и тамом насийб қилсун! Омийн, йо Рабба-л-ъоламийн!”*

Шу ўринда матншунослик ва адабий манбашуносликка тегишли масала-муаммолардан бир муҳим хусусни айтиб ўтиш лозим. “Насойим” асарининг бир нечта табдил нашрлари мавжуд бўлиб, уларнинг аксариятида асар матни соддалаштирилган шаклда нашр этилганини кўрамиз, натижада муаллиф назарда тутган асл мақсал ва мазмун-маънога путур етган. Ва ёки асарнинг баъзи ўринлари табдилларида туркий-чиғатойча жумла қурилиши яхши берилмаган. Масалан, “Насойим”нинг Ҳ.Исломий табдили матнида аксар ўринларда, айниқса, жумладаги изофали ўринларда камчиликлар кўп учрайди.

Қуйидани жадвалда юқорида келтирилган “Насойим” асари матни табдилимизни Ҳ.Исломий нашр эттирган табдил матни билан қиёслаб кўрсатмоқдамиз:

“Насойим”нинг табдили матни	“Насойим”нинг Ҳ.Исломий табдили матни	Тўғри табдил	Хато табдил

”...<i>Ҳаққ</i> <i>субҳонаҳу ва</i> <i>таъоло алар руҳи-</i> <i>ға Ўз вусул</i> <i>нузҳат-гоҳи-да</i> <i>Қийомат-қа-ча</i> <i>ором ва нийоз-</i> <i>манд-лар-ға алар</i> <i>асрор-и ва</i> <i>маъонийси-дин</i> <i>ком-у нашот–и</i> <i>тамом насийб</i> <i>қилсун! Омийн, йо</i> <i>Рабба-л-</i> <i>ъоламийн!”.</i>	”...<i>Ҳақ</i> <i>субҳонаҳу ва</i> <i>таоло алар руҳиға</i> <i>ўз вусул</i> <i>нузҳатгоҳида</i> <i>қиёматқача ором</i> <i>ва ниёзмандларға</i> <i>алар асрор ва</i> <i>маонийсидин ком</i> <i>ва нашот тамом</i> <i>насиб қилсун!</i> <i>Омийн, ё Рабба-л-</i> <i>оламин!”</i> <i>(1, 521).</i>	<i>Ҳаққ</i> <i>субҳонаҳу ва</i> <i>таъоло</i> <i>Ўз вусул</i> <i>нузҳат-гоҳи-да</i> <i>Қийомат-қа-</i> <i>ча</i> <i>алар асрор-и</i> <i>ком-у нашот–</i> <i>и тамом</i>	<i>Ҳақ</i> <i>субҳонаҳу ва</i> <i>таоло</i> <i>ўз вусул</i> <i>нузҳатгоҳида</i> <i>қиёматқача</i> <i>алар асрор</i> <i>ком ва нашот</i> <i>тамом</i>

Арабий имлодаги қадимги туркий, туркий-чиғатой, ва ҳатто охирги икки юз йиллик давр мобайнида битилган, китобат қилинган араб алифбосидаги туркий-ўзбекча матнлар табдили учун ҳам араб, форс тили қоидаларини яхшигина бохабар бўлиш, иложи бўлса, бу тилларни мукаммал билиш лозим бўлади. Ана шунда биз матн табдили борасида асарнинг мукаммал замонавий нашрини амалга ошираоламиз. (Олий таълим муассаларининг филология йўналишида, шарқшуносликнинг манбашунослик ва таржимашунослик йўналишларида, шунингдек, асосий шарқ тиллари араб, форс тили бўлганлар ўша тиллар бўйича яхши мутахассис бўлиб чиқишлари шарт.)

Алий Сафий эса “Рашаҳот”да “Мавлоно Жомий маноқиб”ни “*Ҳазрати Маҳдумнинг вафотлари зикрида ва аларнинг шажараи валоятларининг самарасига иймо ва ишорат этмак*” боби билан ўзига хос якунлаган:

”...*Билгилким, аларнинг касалларининг ибтидоси Муҳарраму-л-ҳаром ойининг ўн учланчисида якшанба куни сана секиз йуз тўқсон секиз³⁹да эрди. ...Жумъа куни сабоҳидаким мараз ориз (намоён) бўлиб эрди, набзлари соқит бўлди. Вақтиким намози Жумъанинги суннатиға азон айтилди, нафаси муборақлари мунқатиъ⁴⁰ бўлиб, дори фанодин дори бақоға рихлат этдилар.*

³⁹ Мил. 1492 йил.

⁴⁰ Нафас узилиши

Вақтнинг фузалолари ва замоннинг шуъаролари марсияларида вафотлари тарихида қасойид ва муқаттиъот кўб айтиб эрдилар...

Қитъа. Жомийким буд булбул-и Жаннат, қарор йофт
Фий равзатин мухалладатин арзуҳо ас-самоъ.
Килки қазо нўшт равон бар дар-и бихишт,
Тарихуҳу “...ва ман дахала кона оминан!” (3, 211).

(Таржимаси:

Жаннат булбули бўлган Жомий топти қарор
замини осмон каби кенг бўлган абадий Жаннатларда.
Тақдир қалами ул зот вафоти тарихини Жаннат эшигига
бундай ёзди: “...*Ва ман дахала кона омино!*”)

Ушбу оят-и карима абжад ҳисоби билан ҳисобланса, 1492 бўлади. Мавлоно Жомий вафот этган йил мана шу йилдир.

Навоий “Насойим” асарида Жомий зикрини мухлисона дуо билан якунлаган бўлса, Алий Сафий “Рашаҳот”да Жомий маноқибини юқоридаги қитъадан кейин Мавлоно Жомийнинг тўрт ўғил фарзандлари ҳақида қимматли маълумотлар баён қилиш билан якунлаган.

“Рашаҳот”да баён қилинишига кўра, биринчи ўғил, у ўзига ном қўйишларига улгурмасларидан туғилган кунӣёқ вафот этган экан.

Иккинчи ўғил, “Хожа Сафийуддин Муҳаммад ал-мулаққаб би-с-Сафий”дир. Жомийнинг унга аталган рубойисидан маълум бўлишича, “Фаҳр” сўзидан унинг туғилган йили маълум бўлур.

“Рашаҳот”да ушбу бобда ёзилишича: “*Иттифоқи ажабиййадан ул турурким, (Ҳазрати Маҳдум) бу фақирга “Сафий” тахаллус этдилар ва бу фақирнинг лақаби “Фаҳр” турур, анинг (яъни, Хожа Сафийуддин Муҳаммаднинг) валодатига нақл этдилар*” (3, 212).

Шундан сўнг учинчи ўғил, яъни “Зийоуддин Йусуф” туғилган тарих, унинг гўдаклик асносида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор назарига қандай мушарраф бўлгани ҳақида Жомийдан ажиб маълумот баён қилинган, яъни маъно оламида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор гўдак “Зийоуддин Йусуф”ни қўлига олиб, унинг ҳақида дуойи хайр қилган экан.

Тўртинчи ўғил - Заҳириддин Ийсога атаб ёзилган икки қитъани келтириш билан Алий Сафий “Мавлоно Жомий маноқибини” бобини ниҳоялаган. Шу боисдан ҳам у мазкур боб номини “*Ҳазрат-и Маҳдумнинг вафотлари зикрида ва аларнинг шажара-и валоятларининг самарасига иймо ва ишорат этмак*”, деб атаган.

“Рашаҳот”да “Мавлоно Жомий маноқибини” охири бобида “...аларнинг шажара-и валоятларининг самараси (меваси)” дейилди, “самаралари” (мевалари) дейилмади, “самара” дейилганидан мақсад ҳаётда узоқ умр кўрган биргина ўғил “Зийоуддин Йусуф”га ишорадир. Чунки Алий Сафийнинг баён қилишича, биринчи ўғил бир кун яшаган, иккинчи ўғил бир ёшга кириб вафот этган, тўртинчи ўғил эса қирқ кунгина яшаган. Фақат

учинчи ўғил, яъни Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор назарига мушарраф бўлган “Зийоуддин Йусуф”нинг умри узоқ бўлган.

Бизнингча, Алий Сафий “Рашаҳот”даги “Мавлоно Жомий маноқиби” хотимасини “Насойим” хотимасидан фарқли, яъни батамом ўзига хос бўлишини хоҳлаган.

Алишер Навоийнинг “Насойим”да келтирган “Мавлоно Жомий зикри” боби мухтасаргина, ҳақиқатан, шоирона, ҳатто Навоий услубига хос, яъни навоийонадир. Аммо Алий Сафий Жомий ҳазратлари билан ўзаро яқин қариндошлиги, яъни божалиги боисидан ул зот ҳақида, барча жиҳатлари хусусида батафсил ёзишга ҳаракат қилган.

“Рашаҳот”да Мавлоно Жомий ҳақида етти бобдан иборат алоҳида катта *фасл* (бўлим) бўлиб, унда Жомийнинг шахсий ва яқинлари, хусусан, авлоди ҳаёти, фаолияти, илм-у ижоди, тасаввуфий маноқиби, ирфоний қарашлари, хос сўзлари, ҳикматлари, шеърларидан нмуналар, Жомийнинг Хожа Убайдуллоҳга атаб ёзган “Қасида”си ҳамда “Марсия”си келтирилган. Алий Сафийнинг “Рашаҳот”да Мавлоно Жомий ҳақида маълумот бериш “Мавлоно Нуруддин Абдуррахмон Жомий – ул зотнинг мазори мунаввар бўлсин ва ихлосмандлари, зиёратчилари эса кўпайсин!” (مولانا نورالدين عبدالرحمن الجامى قدس سره السامى) сарлавҳаси билан бошланади. Алий Сафийнинг ёзишича, “*олорнинг* (Мавлоно Жомийнинг) *лақаби аслари Имомуддин ва лақаби машҳурлари Нуруддиндур*” (3, 176).

Акад. Алийбек Рустамий ҳар иккиси олим-у ижодкорлар, адиблар учун қўлланилишини таъкидлаб ўтган ва “нисба” ва ёки “лақаб” араб тилида аниқлик артикли олиши табиий экани, аммо ўзбек тилида эса “нисба” ва ёки “лақаб”нинг “ал” ҳарфи билан берилаётгани хато эканлигига ҳам урғу берган (4, 43).

Бизнинг назаримизда ҳам тўғриси шудир, яъни калималарнинг “ал” аниқлик артикли билан қўлланиши араб тилига хосдир. Ҳозирги замонавий тилимизда исмлар, “нисбалар”, лақаблар” аввалида “ал”ни ёзиш ва ёки уларни “ал”ни қўшиб талаффуз қилиш нотўғри ҳисобланади. Ҳар бир тил бошқа тилдан кирган сўзларни ўз қонуниятлари, қоидаларига мувофиқ ўзига мослайди. Аксинча бўлиши, яъни айнан олиши, қабул қилиши имконсиздир.

Демак, Мавлоно Жомийнинг кўпроқ “Нуруддин” (نورالدين) мақтов-лақаби билан танилгани, машҳур бўлгани аён бўлмоқда. “Нафаҳот”нинг арабча таржимаси муқаддимасида ношир, таржимон томонидан Мавлоно Жомийга “Абу-л-баракот” (ابو البركات) маъноси “баракалар отаси” деган мақтов-лақаби берилган.

Алий Сафий Мавлоно Жомийнинг насл-насаби, хонадони ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирган: “**Мавлоно Нуруддин Абдурахмон ал-Жомий қуддиса сирруҳу-с-Сомий. Аларнинг** (Мавлоно Жомийнинг –Б.У.) *лақаби аслари Имомуддин ва лақаби машҳурлари Нуруддиндур.*

Валодатлари Харжарди Жомда эркан, Шайбони муъаззамнинг йигирма учланчиси вақти ишоъ⁴¹ сана секиз йуз ўн ети⁴²да эрди...

Ҳазрат Махдумнинг нисбати шарифлари шайх, олим ва омил, имомул-мужтаҳидийн, вориси улуми-л-анбийо ва-л-мурсалийн Имом Муҳаммад Шайбонийга - раҳматуллоҳи алайҳ! - етишур...

Ҳазрати махдумнинг волидлари Мавлоно Низомуддин Аҳмад Даиштий турур ва боболари Мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Даиштийким, илм-у тақво аҳлидан...

Ҳазрат Махдумнинг вилодати вақтида Ҳоқони мағфур Шоҳруҳ Султон - анораллоҳу бурҳонаҳу! - Ироқ ва форс мамоликига даст топиб эрди... “(3, 176).

“Рашаҳот”да “Ҳазрат Махдум (Мавлоно Жомий – Б.У.) зикри” манокби етти бобдан иборат:

1.”Ҳазрат Махдумнинг мабодийи ҳолда таҳсили улумга иштигол кўргузуб, фазлу камол аҳлига ружуъ этганлари зикри” (3, 177);

2-боб: “Ҳазрат Махдумнинг таҳсили улумдан сўнг уломои русумга тарки ихлилот ва омизии қилиб Ҳазрати Мавлоно Саъдуддин қуддиса сирруҳу суҳбатларига восил бўлганлари зикри” (3, 181);

3-боб: ”Ҳазрат Махдумнинг ёш замонларидан то ниҳояти коргача машойихи киборга мулоқотларининг зикри” (3, 183);

4-боб: ”Ҳазрат Махдумнинг Ҳижоз сафари зикри...” (3, 191);

5-боб: ”Ҳазрат Махдумнинг – қуддиса сирруҳу! – анфоси нафисаларидан эшитилган сўзлар баёни” (3, 198);

6-боб: “”Ҳазрат Махдумнинг – қуддиса сирруҳу! хориқи одотлари зикри” (3, 203);

7-боб: “Ҳазрати Махдумнинг вафотлари зикрида ва аларнинг шажараи валоятларининг самарасига иймо ва ишорат этмак” (3, 211).

“Рашаҳот” ва “Насойим” матнларини ўзаро қиёслашимиз шуни кўрсатдики, Алий Сафий Навоий асари мазмунидан тзлик хабардор бўлса-да, аммо у асардан маълумот олмаган. У Навоий сўз очмаган Мавлоно Жомий шахсияти, ҳаёти ва фаолиятининг кўпчиликлари маълум бўлмаган кирралари ҳақида тафсилотли тўхталган.

Навоий “Насойим”дан фарқли ўлароқ “Хамсату-л-мутаҳаййирийн” асарида Мавлоно Жомий ҳақида тафсилотли ёзганини кўрамиз.

“Хамсату-л-мутаҳаййирийн” асари “Дебача”, “Муқаддима”, “Уч мақолат” ва “Хотима” қисмларидан иборат. “Хотима” қисми Жомий вафотлари таъриҳида “Манзума” ва “Марсия” (ҳар икки манзума ҳам Навоийнинг ўзига тегишли) билан тамомланган.

⁴² Вақт-и шоъ – хуфтан намози вақти

“Хамсату-л-мутаҳайирийн” асари “Дебача”си билан “Рашаҳот” “Дебача”си ўртасида ҳеч қандай ўхшашлик йўқ. “Хамсату-л-мутаҳайирийн” асари “Дебача”си жуфт шеър билан бошланган:

*“Ул олими Алломга юз ҳамду сано,
Ким Одам ила тузди чу бу дайри фано.
Илмига малак сурмади бир ҳарф яно,
Жуз нуктаи “Субҳаанака лаа илма ланаа!
Жалла шаънуҳу ва азима субҳаанаҳу”
Юз наът онгаким хулқи карим айлаб ани.
Яъники карам кони расули маданий.
Мундоқ деди илм аҳлини айларга гани,
“Ман акрама ғаалиман фақод акрамани!”*

Саллоллоҳу алайҳи ва ало олиҳи ва асҳобиҳи ва ӯбиъиҳи ва саллам. Ва баъд:...” (, 18) ⁴³

“Хамсату-л-мутаҳайирийн” асари “Дебача” (Кириш) қисмида Мавлоно Жомийнинг ёшлик чоғлари, тариқат одоби сулукида қандай нозик, яъни кўп диққат-эътибор билан, ихлос ила йўл тутганлари, ул зотнинг камолоти, Ҳирот шаҳри Хиёбон бошида Ҳазрат пири комил Мавлоно Саъдуддин ал-Кошғарий мазори яқинида иқоматгоҳ тутгани ва бу Рисолани ёзишга қачон киришилгани ҳақида қимматли маълумотлар баён қилингандир. “Рашаҳот”да эса Мавлоно Жомийнинг туғилиши ҳақида, ёшлик чоғлари, тариқат одоби сулуки, Мавлоно Саъдуддин Кошғарийга мурид, яъни шогирд тушиши, Ҳаж сафарига бориши ва йўлчилик асносида рўй берган ғаройиб воқеа-ҳодисалар баёни, ул зотдан эшитилган маъориф ва ҳикматлар, оятлар ва ҳадисларнинг ҳамда тасаввуфий сўз ва ибораларнинг шарҳи, ул зотнинг вафотлари ва фарзандлари ҳақида тафсилотли баёнлар алоҳида кичик боблар шаклида келтирилган.

⁴³ Хамсату-л-мутаҳайирийн. Танкидий матн. Нашрга тайёрловчи О. Алимов. Т., 2015.Б. 18.

Ҳар икки шеърнинг табида баъзи хатолар мавжуд. Бизнингча, ушбу икки шеър қуйидагича табида қилинса, янада яхши бўлар эди:

Биринчи шеър: “Ул Олим-у Алломга йуз ҳамд-у сано,

Ким Одам ила тузди чу бу дайр-и фано.

Илми-га малак сурмади бир ҳарф йано,

Жуз нукта-и “Субҳонака, ло илма лано!”

Жалла шаънуҳу ва азима субҳонаҳу.

Иккинчи шеър: “Йуз наът онга-ким хулқ-и карим айлаб аний,

Йаъни, ки карам кони Расул-и Маданий.

Мундоқ деди илм аҳлини айларга ганий:

“Ман акрама олимани фақод акраманий!”

Саллоллоҳу алайҳи ва ало Олиҳи ва асҳобиҳи ва атбоъиҳи ва саллам. Ва баъду:...”

“Рашаҳот” асарида кўпроқ “Нафаҳот” асари кириш қисмига тақлид сезилади: Алий Сафий ўз асарини Басмала ва арабча ҳамд-у сано, салавот жумлалари ила бошлаган (3, 16):

(1) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

(2) الحمد لمن رش رشحات الحقائق و الحكم على قلوب العرفين بفيضه الأقدس الأقدم و الصلوة على المظهر (3) الأتم و أويت جوامع الكلم ليكمل بها طوايف الأمم و السلام على آله و أصحابه مفاتيح الكرم (4) و مصابيح الظلم أما بعد----

Таржимаси: “Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ таъоло тноми билан! Ўзининг қадийм ва муқаддас файзи ила ориф бандаларининг қалбларига ҳақиқат ва ҳикмат томчиларини томизган Зот - Аллоҳ таолога мақтовлар бўлсин!

Ўзига берилган жавомиъу-л-калим калималар⁴⁴, яъни гоёят қисқа, аммо пурмаъно сўзлар ила умматини мукаммалликка етаклаган Зот - Ҳазрат Муҳаммадга, шунингдек, зулматларнинг⁴⁵ юлдуз-ёритқичлари ва лутф-у карам эшикларининг очқичлари бўлган ул Зотнинг Аҳл-и байти⁴⁶ ҳамда асҳобларига эса Илоҳий раҳматлар, саломлар бўлсин!

Шундан сўнг:...”

Маълум бўлдики, “Хамсату-л-мутаҳаййирийн” билан “Рашаҳот” асарлари “Дебоҳа” (Кириш) қисмлари умуман бир-бирига ўхшамайди. Энди ҳар икки асарнинг “Муқаддима” қисмлари муқоясасига ўтамиз.

“Хамсату-л-мутаҳаййирийн” асари “Муқаддима”си куйидагиларнинг баёнидан иборат: “Аларнинг (Мавлоно Жомийнинг – Б.У.) насаблари ва валодатлари ва сойир авқотларининг сулуки ва бу фақир аларнинг хидматиға қачон мушарраф бўлғони”. (3, 20).

“Рашаҳот” асари “Муқаддима” ўрнига катта ҳажмли “Мақола” қисми келган бўлиб, унинг сарлавҳасида “Хамсату-л-мутаҳаййирийн” асари “Муқаддима”си сарлавҳасига ўхшашлик бор (3, 26):

مقاله در ذکر طبقات خواجهان سلسلهء نقشبنديه قدس الله تعالى ارواحهم العليه من اولها (19) الى آخرها هم بوجه اجمال و هم بطريق تفضيل

والله يقول الحق و هو يهدي السبيل⁴⁷

Таржимаси: “Мақола⁴⁸: Хожагон табақалари нақшбандийя силсиласининг – Аллоҳ таоло олий рўҳларини азиз қилиб, мазорларини нурлантирсин! – аввалидан то охиригача бирма-бир муборақ ёдлари ҳақида. Бу ёдлов-баён аввало мухтасар, керак ўринларда эса тафсилотлидир. ”...Аллоҳ (таоло) ҳаққни (ҳақиқатни) айтур ва У Тўғри йўл (тавҳид)га ҳидоят айлар!⁴⁹” (3,26).

⁴⁴ қисқа, аммо пурмаъно сўзлар

⁴⁵ Яъни, жаҳолат зулматларининг

⁴⁶ Оила аъзолари

⁴⁷ ЎзР ФА ДАМ Қ.№33 26 саҳифа.

⁴⁸ Муаллиф сўз бошиси, кириш

⁴⁹ “Ал-Аҳзоб” сураси 4-оятини мазмуни.

“Хамсату-л-мутаҳайирийн” асаридаги “Уч мақолат” куйидаги мавзулардадир: “*Аввалги мақолат - Ул Ҳазрат била бу фақир* (Навоий – Б.У.) *орасида ўтган иттифоқий умур ва гаробатлиғ сўзларким, андин бу фақирга илтифот ва хусусиятлари зоҳир бўлур*” (3, 25),

“*Иккинчи мақолат – Ул Ҳазрат била бу фақир* (Навоий – Б.У.) *орасида ўтган руқъалар* (ёзишмалар, мактуб ва номалар –Б.У.) *бобидаким....*” (3, 38).

Мана шу иккинчи мақолатдаги баъзи маълумотлар “Рашаҳот”да айнан келтирилган: биринчиси, “*Ҳазрат Маҳдумнинг Ҳижоз сафари зикри...*” (3, 191) бобида зикр этилган ушбу рубоийдир:

انصاف بده ای فلک، مینا فام
تا زین دو کدام خوبتر کرد خرام،
خورشید جهانتاب تو از مطلع صبح،
یا ماه جهانکرد من از جانب شام
(Инсоф би-деҳ, эй фалак-и мийно фом,
То 3-ин ду кадом хубтар кард хиром,
Хуршид-и жаҳонтоб-и ту аз матлаъ-и субҳ,
Йо моҳи жаҳонгард-и ман аз жониб-и Шом.)

Тадқиқотчи О. Алимов амалга оширган “Хамсату-л-мутаҳайирийн”нинг танқидий матн наشريда ушбу рубоий форсий имлода тўғри ёзилган, аммо бу рубоийнинг табдил-транскрипсиясида баъзи сўзлар хато ўқилганини кўрамиз:

“Инсоф бидеҳ, эй фалаки минофом,
То 3-ин ду кудом хубтар кард хиром,
Хуршид-и жаҳонтоби ту аз матлаъи субҳ,
Ё моҳи жаҳонгарди ман аз жониби Шом. (3, 45).

Шунингдек, тадқиқотчи О. Алимов наشريда рубоий таржимаси мавжуд эмас. Шу боисдан биз ушбу рубоийнинг таржимасини келтирамиз:

Инсоф қил, эй кўк гумбазли фалак,
Шу иккисидан қай бири чиройлироқ юриш қилди:
Тонг вақти (сенга) чиққан нурли қуёшми,
Ёки Шом тарафдан чиққан менинг жаҳон кезувчи Ойим?

Навоий қаламига мансуб ушбу рубоийни Алий Сафий “Хамсату-л-мутаҳайирийн” рисоласидан олгани аниқ. Чунки бошқа манбаларда бу рубоий йўқ.

“Хамсату-л-мутаҳайирийн”нинг “Иккинчи мақолат”идан олинган ва “Рашаҳот”да айнан келтирилган яна бир муҳим иқтибос бир “Мисра” бўлиб, у “Бақои ҳаёти шумо бодо!” (بقای حیات شما بادا) жумласидир:

“*Ва анинг нақлидин* (Мавлоно Жомийнинг ўғли Хожа Сафийуддин Муҳаммаднинг вафотидан – Б.У.) *сўнг Амир Низомиддин Алийшер бу фақирни* (Алий Сафийни – Б.У.) *ким тўрт калимага муштамил турур, онинг тарихи вафотида мураттаб қилиб, аларнинг ёнларига юбордиким:*

بقای حیات شما بادا

”бақои ҳаёти шумо бодо!” (3, 191).

(Таржимаси: Сизнинг умрингиз боқий бўлсин!)

“Хамсату-л-мутаҳаййирин”да, шунингдек, “Рашаҳот”да ҳам баён қилинишича, бу “Мисра-таърих” Мавлоно Жомийнинг эрта вафот этган иккинчи ўғли *“Хожа Сафийу-д-дин Муҳаммад ал-мулаққаб би-с-Сафий”*нинг вафотининг абжадда ифодаланишидир.

“Хамсату-л-мутаҳаййирин” асаридаги *“Учунчи мақолат – Кутуб ва расоил бобидаким, аларнинг мусаннифотидур...”* (3, 52),

“Хотима. – Ул расоил ва кутуб тиъдодиким, бу фақир (Навоий – Б.У.) алар хидматида таълим ва истифода юзидин ўқубмен...” (3, 73).

“Рашаҳот” эса Муқаддима, Мақолат, Уч Мақсад (Боб), ҳар мақсад уч фасл олган ва ниҳоят Хотима билан тамомланган. Алий Сафий ўз асарининг “Хотима” қисмини Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор вафоти муносабати ила Мавлоно Жомий томонидан битилган “Марсия”, “Таърих”, яъни “Рашаҳот” тамомланган сана абжадда ифода этилган *Манзума* - олдин арабий қитъа ва сўнг эса шу қитъанинг форсий таржимаси бўлган рубоий билан тамомлангандир. Шаклда ажиб ўхшашлик.

Алий Сафий нима учун “Рашаҳот”ни ёзиб, ўз асарини маълум бир шаклга келтирар экан, Навоийдан таъсирланганини, бошқача қилиб айтганда, Навоийнинг шу икки асаридан, хоссатан, “Хамсату-л-мутаҳаййирин” асаридан “шакл”да бўлса-да андоза олганини айтмаган? Масалан, Навоий “Насойим” асари ёзгач, унинг муқаддимасида ўз асарини “Нафаҳот”нинг таржимасидур”, деб очик ёзган. Шунингдек, Навоий “Насойим”нинг кўп ўринларида “Мен бу ҳақда, бу зот ҳақларида сўзни узотмадим. Бу хусусда кўпроқ маълумот олишни хоҳлаганлар “Нафаҳот”га мурожаат қилсинлар!” деб ҳам ёзган.

Бизнингча, Алий Сафий тўғри йўл тутган. Чунки “Рашаҳот” асари, биринчидан - “Нафаҳот”нинг ҳам, “Насойим”нинг ҳам, “Хамсату-л-мутаҳаййирин” ҳам таржимаси эмас.

Иккинчидан - “Рашаҳот” шаклда ҳам, мазмунда ҳам ўзига хос, яъни Жомий ва Навоийнинг тазкира-моноқибларидан катта фарқ қилади.

Учинчидан – агар Алий Сафий “Мен Навоийнинг мазкур икки асаридан таъсирланиб ёки андоза олиб, “Рашаҳот”ни ёздим”, деганида, “Рашаҳот” ҳозиргидек маълум-у машҳур бўлмасди. Чунки Навоий камтарлик қилиб ва ўз устози Мавлоно Жомийга юксак эҳтиром кўрсатиб, “Насойим”ни “Нафаҳот” таржимасидур”, дегани учун ҳам ҳалигача илмда (замонавий тадқиқотчиларимиз орасида) “Насойим” асари мустақил асарми ва ёки, ҳақиқатан, “Нафаҳот” асарининг таржимасими”, деган илмий баҳс-мунозаралар, тортишувлар давом этиб келмоқда.

Алий Сафийга кўра “Насойим” асари, гарчи мустақил рисола бўлишига қарамасдан “Хамсату-л-мутаҳаййирин” асари ҳам мазмунан “Нафаҳот” асарининг туркий-чиғатойча таржимасидир. Алий Сафий ўз асарида “Нафаҳот”ни кўп бор зикр қилгани ҳолда Навоийнинг ушбу икки асарини мана шу сабабдан ҳам тилга олмаган кўринади.

Хулоса-и калом, бизнинг ожизона кузатишимиз, тадқиқимиз “Рашаҳот” асари матнининг юзага келишида энг кўп “Нафаҳот” асарининг, сўнгра “Насойим” ва “Хамсату-л-мутаҳаййирин” асарларининг таъсири катта бўлганини кўрсатди. Аммо Алий Сафий зинҳор бу асарларни таржима қилиш йўлидан бормаган. Аксинча, у истеъдодли адиб сифатида мустақил янги асар ёзишга эришаолган. Албатта, “Рашаҳот”нинг 16 йилдан кўпроқ улкан давр мобайнида такрор ва такрор таҳрир қилинишига, қайта-қайта бадий сайқал ва мукаммал тартиб берилишига кучли замин ҳозирлаганини ҳам унутмаслик лозим бўлади. Мана шу хусусларнинг барчаси “Рашаҳот” асари матнининг ҳам шаклан ва ҳам мазмунан муваффақиятини таъминлаган энг муҳим омиллардан ҳисобланади.

Адабиётлар рўйхати

1. Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат мин шамойимил футувват. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изох ва кўрсаткичлар муаллифи: Ҳ.Исломий. MAVOUNNAHR NASHRIYOTI, -Т., 1917. -Б.368-369.
- 2.Хамсату-л-мутаҳаййирин. Танқидий матн. Нашрга тайёрловчи О. Алимов. -Т., 2015.-Б. 76.
- 3.Рашаҳот. –Т.,2004. –Б.211.
- 4.Қаранг:Рустамий. А. Ҳазрати Навоийнинг маънавий олами. -Т.,2014.- Б. 43.
- 5.ЎЗР ФА ДАМ رشحات عين الحيات Қ№ 33/2, С.16.

SO‘ZDA NAVOIY NE DESANG CHIN DEGIL (Afg‘onistonda uch tilda o‘rganilayotgan Navoiy tafakkurlari)

Azizulloh Arol

Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik kafedrasi dotsenti.
aral_azizullah@hotmail.com

Annotatsiya

Afg‘onistonda Alisher Navoiy hayoti va ijodi bilan shug‘ullanuvchi navoiyshunoslik sohasi haqida so‘z borganda, bundan bir asr avval O‘zbekistonda navoiyshunoslik shakllanishga boshlab, XX asr ikkinchi yarmida o‘z ilmiy qiyofasiga ega bo‘lgan bo‘lsa, Afg‘onistonda bu sohadagi ilmiy-amaliy faoliyatlar ancha kechikib boshlanganinni kuzatish mumkin. O‘zbekistondagi Alisher Navoiy ijodini o‘rganishga qaratilgan navoiyshunoslik tarixi va mazkur soha bo‘yicha faoliyat olib borgan olimlaru ularning tadqiqotlari, nashrlari haqida ko‘p narsa yozilgan. Hozirda ham muttasil yozilmoqda. Ammo Navoiy tug‘ilib o‘sgan, ijod etgan, jahonshumul mutafakkirga aylangan Afg‘onistonda Alisher Navoiyni keng va chuqurroq o‘rganish 21-asr bilan bog‘liq hodisa desak xato qilmagan bo‘lamiz.

Bu yozuvimizda aynan yangi asrning boshlaridan e'tiboran Afg'onistonda kuchayib borayotgan navoiyshunoslik sohasida qalam tebratib kelayotgan uch muhaqqiqning uch yo'nalishdagi Navoiyga oid maqolalarining qisqacha mazmuni bilan tanishamiz.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Afg'oniston, O'zbekiston, ijod, navoiyshunoslik, Hirot, asar, Xusholxatak, Muhokimatul-lug'atayn, Foni.

Аннотация:

Что касается области навоиведения, посвященной жизни и деятельности Алишера Навои в Афганистане, то в Узбекистане навоиведение начало формироваться столетие назад и приобрело свой научный облик во второй половине XX века. что научная и практическая деятельность в этой области в Эстонии началась гораздо позже. Много написано об истории навоиведения, направленной на изучение творчества Алишера Навои в Узбекистане, об ученых, работавших в этой области, их исследованиях и публикациях. Оно до сих пор пишется непрерывно. Но в Афганистане, где Навои родился и вырос, творил и стал глобальным мыслителем, мы не ошибемся, если скажем, что широкое и глубокое изучение Алишера Навои – это явление, относящееся к XXI веку. В этой статье мы познакомимся с кратким изложением статей о Навои по трем направлениям трех исследователей, пишущих в области навоиведения, развивающегося в Афганистане с начала нового века.

Ключевые слова: Алишер Навои, Афганистан, Узбекистан, творчество, навоийведение, Герат, труд, Хушолхатак, Мухокиматул-лугатайн, Фони.

ABSTRACT:

When it comes to the field of Navoi studies dealing with the life and work of Alisher Navoi in Afghanistan, Navoi studies began to take shape in Uzbekistan a century ago and acquired its scientific appearance in the second half of the 20th century, while the scientific and practical activities in this field in Afghanistan are much more a late start can be observed. A lot has been written about the history of Navoi studies aimed at studying the works of Alisher Navoi in Uzbekistan and about the scientists who worked in this field, their researches and publications. It is still being written continuously. But in Afghanistan, where Navoi was born and grew up, created and became a global thinker, we would not be wrong to say that the wide and deeper study of Alisher Navoi is a phenomenon related to the 21st century. In this article, we will get acquainted with the summary of the articles on Navoi in three directions by three researchers who have been writing in the field of Navoi studies, which has been growing in Afghanistan since the beginning of the new century.

Keywords: Alisher Navoi, Afghanistan, Uzbekistan, creativity, Navoi studies, Herat, work, Khusholkhatak, Muhokimatul-lughatayn, Foni.

Kirish:

Alisher Navoiy butun dunyo o'zbeklarining eng katta ma'naviy boyligi. Ayni vaqtda, u – insoniyat mulki hamdir. Shu ma'noda, Afg'oniston o'lkasida yashayotgan o'zbeklar, qolaversa boshqa millat vakillari ham Navoiyga alohida e'tibor qaratib keladilar. Buning sabablari bir nechta: bu o'lka o'zbeklari bilan O'zbekiston o'zbeklari bir millatning ikki mamlakatdagi vakillaridirlar. Ayni paytda Navoiy ikki o'lka xalqlarining mushtarak tarixiy shaxsiyati hamdir. Uning maqbarasi Afg'onistonning Hirot shahrida joylashgan. Alisher Navoiy hayotining katta qismini Temuriylarning muhim shaharlaridan biri bo'lgan Hirotida yashab o'tgan. Hirotida joylashgan Temuriy Husayn Boyqaro saroyida katta mavqega ega bo'lgan. Ayni shaharda hayotdan ko'z yumgan. Shu bois Navoiy shaxsiyati va ijodiga e'tibor Afg'oniston o'zbeklari, tojiklari va pushtunlar orasida Alisher Navoiy yashagan davrdan mavjud bo'lib kelayapti.

So'nggi yarim asrdan ko'proq davrda Afg'onistonda Alisher Navoiy shaxsiyati, asarlari va ular haqidagi tadqiqotlarga ega bir qator kitob, maqola, maqolalar to'plamlari chop etildi. Alohida, ushbu regionga xos bo'lgan navoiyshunoslik shakllandi. Afg'onistonda Alisher Navoiy ijodi bo'yicha tadqiqotlar olib borgan va uning asarlarini nashr qilgan olimlar sirasida Afg'onistonlik Navoiyshunos tadqiqotchilarning Alisher Navoiy haqida yozgan pushtu, dariy va Afg'oniston o'zbekchasidagi maqolalaridan ayrimlarining asliyatini qisqacha sharhi bilan tanishtirib o'tamiz.

هماوردی علیشیر نوایی (فانی) در شعر فارسی با چهار غزلسرای بزرگ

(امیر خسرو، سعدی، حافظ، و جامی)

(Fors she'riyatida Alisher Navoiy (Foniy)ning to'rtta buyuk lirik (Amir Xusrav, Sa'diy, Hofiz va Jomiy) bilan qiyoslanishi)

Ziyo Raf'at

Muallif haqida:

Ahmad Ziyo Raf'at 1966 yili Hirot shahrining Mehtar bog'i degan joyda tug'ilgan. U yoshlikda madrasada fiqh ilmi bo'yicha bir qancha kitoblarni o'rganishdan tashqari, Hofiz va Sa'diyning sehrli so'zlari bilan ham yaqindan tanishadi.

U Hirot shahridagi Ansoriy boshlang'ich maktabida 7-sinfni tamomlaganidan keyin 1982-yilda oilasi bilan Kobulga ko'chib o'tadi. Kobulda u Habibiya maktabida o'rta maktabni tamomlaydi. Habibiya o'qib yurganida Ahmad Ziyo she'riyat va adabiyotga qiziquvch o'quvchilar bilan adabiy to'garak tashkil qilishadi. Raf'atning she'riy ijodi ana shu maktabdan boshlanadi. U 1987 yilda Kobul universitetining adabiyot fakultetiga o'qishga kiradi.

Ziyo Raf'atning "Eshitilmagan faryod nomi" nomli ilk she'riy to'plami dariy/fors tilida 1990 yilda Afg'oniston Yozuvchilar uyushmasi tomonidan nashr etiladi. Hozirga qadar uning o'nga yaqin asari kitobxonlar qo'liga yetib borgan.

Raf'atning "Fors she'riyatida Alisher Navoiy (Foniy)ning to'rtta buyuk lirik Xusrav, Sa'diy, Hofiz va Jomiy" sarlavhali maqolasi Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligi munosabati bilan nashr etilgan "Majmuai maqolot" ("Maqolalar to'plami")dan o'rin olgan.

Maqolaning qisqacha mazmuni:

Afg'onistonlik dariyzabon (fors tilli) shoir, yozuvchi va tadqiqotchi olim filologiya fanlari doktori Ahmad Ziyo Raf'at "Fors she'riyatida Alisher Navoiy (Foniy)ning to'rtta buyuk lirik Xusrav, Sa'diy, Hofiz va Jomiy bilan qiyoslanishi" mavzusida yozgan maqolasida dariy/fors (Afg'onistonda fors tili atamasi "Dariy tili" deb yuritiladi) she'riyatida "Foniy" taxallusi bilan ijod etgan Amir Alisher Navoiyni turkiy xalqlar adabiyotining otasi deb ta'kidlaydi.

Maqola muallifi Navoiyning "Devoni Foniy" asari xususida so'z yuritarkan, dastlab devanning tuzilishi va undagi she'riy janrlar, jumladan g'azal, shuningdek qasiyda, qit'a, ruboi, fard va musaddas xususida to'xtalib o'tadi va undagi shoirning ko'pgina she'rlari zamondoshlaridan ilhom olib yozilganiga ishora qiladi.

Olimning ta'kidlashicha, Faniy fors/dariy she'riyatida o'rtacha shoir hisoblanishiga qaramay, uning she'rlarining ahamiyatini inkor etib bo'lmaydigan darajada ekanligini ham e'tirof etadi. Chunki deydi u, Foniy devonida kishini hayratga soluvchi shunday she'rlari ham borki ular adabiyotda allaqachon o'z tasdiq muhriga ega bo'lgan va hattoki zamondosh shoirlardan ilhom olishi, uning fors/dariy she'riyatidagi tahsinga loyiq qobiliyatidan dalolat beradi. Qo'yida Ahmad Ziyo Raf'atning dariy tilida yozilgan ushbu maqolasining qisqacha mazmunini keltirib o'tamiz:

1. Foniy va Amir Xusrav:

Amir Xusrav (651-725 hijriy) Hindistonning Patilahi shahrida tug'ilgan; Otasi Balx tumanining Atrak shahridan bo'lgan. Amir Xusrav laqabli Xusrav ush-Shuaro va Manzur ul-Urafo edi. U lirik she'riyatda o'zining notiqligi, shirin tili

bilan mashhur bo'lgan. Uning mana shu ikki xususiyati, ya'ni she'riyat va ma'naviyatdagi mukammalligi tufayli Amir Alisher Navoiy "Foniy" unga qattiq mehr ko'rsatgan va uning ba'zi g'azallarini mamnuniyat bilan qabul qilgan va ularga naziralar yozgan.

2. Foniy va Sa'diy:

Birinchidan, Foniy Sa'diy g'azallariga taqlid qilishga harakat qilgan bo'lishi mumkin. Ikkinchidan, Foniyni bu harakati se'r-u shoirlikda yangilik emas. Chunki Foniyni Sa'diyga teng chiqishi yoki undan o'tib ketishi unga qadar hech ham kutilmagan edi. Hafiz xususida ham xuddi shunday fikrni olg'a surish mumkin. Shu asosda biz Foniy she'riyatining kuchli tomonlarini nazardan qochirmaylikka harakat qilamiz. Foniy aynan Hofiz va Sa'diy bo'lgan bo'lmasada, uning iste'dodi, she'riyatdagi o'tkir qalami va tafakkurini aslo nazardan chetda qoldirib bo'lmaydi.

3. Foniy va Hofiz:

Hofizdan keyin Foniy she'riyatida Hofizning tez-tez ishlatib turadigan so'zlaridan ko'p uchraydi, bu aslida uning uslubiy xususiyatlaridan biridir. Foniy divonida xuddi Hofiz devoni bo'ylab ko'p ishlatiladigan so'zlar: May, Soqi, Sabu, Qadh, Mug'bacha, Mug'on, Dayr kabilarni uchratish mumkin. Darhaqiqat u ham xuddi Hofiz kabi bu so'zlardan so'z timsolining asosini yaratishda foydalangan bo'lishi mumkin.

4. Foniy va Jomiy:

Foniy Nuriddin Abdurahmon Jomiyni alohida shogirdlari va fidoyilaridan bo'lgan. Bu ikkalasi doimo bir-biri bilan o'zaro ilmiy aloqada edi. Foniy umrining oxirigacha Jomiyni qo'llab-quvvatlagan va unga doimo alohida hurmat ko'rsatib kelgan. Ba'zi she'rlariga naziralar yozgan va muxammaslar bog'lagan. U Mavlono Jomiy hayoti va ijodiyotini tasvirlaydigan Xamsa tul-Mutahayirin nomli kitob ham yozgan.

Xullas, Temuriylar davri (hijriy IX asr) she'riyatining ahvoli ikki xususiyatga chambar-chas bog'liq bo'lib, bu davr she'riyati boshlanishda o'tmishdoshlar she'riyati ta'sir ostida qolgan, ammo asta-sekin, so'nggi o'n yilliklarda shoirlar yangilanishga harakat qilishgan.

علیشیرنوايي نینگ «محاکمة اللغتين» اثریده ایکی تیلنینگ
سیمنتیک، لېکسیک، فونیتیک و گرامری تحلیلی

(Alisher Navoiyning "Muhokimatul lug'atayn" asarida ikki tilning semantik, leksik, fonetik va grammatik tahlili)

Toshiqin. Bahoiy

Muallif haqida ikki og‘z so‘z:

Said Sirojiddin Bahoiy o‘g‘li Said Tojiddin Toshiqin Bahoiy 1961-yilda Foryob viloyati markazi Maymana shahrida dunyoga keldi. Boshlang‘ich va o‘rta maktabni o‘z zodgohida o‘qib, Unjallod qishlog‘idagi “Shahid Muhammad Aslam Vafo” maktabida o‘qituvchilik qildi. Toshiqin 1983 yili Kobul universiteti qoshidagi O‘zbek tili va adabiyoti bo‘limiga o‘qishga kirib, 1987 yilda ushbu dargohni muvaffaqiyatli tamomlab o‘z ona tili bo‘yicha faoliyat qilishga kirishdi.

Toshiqin Bahoiy ikki tilli shoir, ilk she‘rini 1978 yilda yozgan. Uning ilk she‘riy to‘plami “Suvloq” nomi ostida 1985 yili nashr qilindi. Bahoiy tilshunos, muhaqqiq va tarjimon hamdir. U sovet O‘zbekistoni tashkil topganining 60 yilligiga bag‘ishlab yozgan “Do‘stlar bayrami” sarlavhali g‘azalini mana bu baytlar bilan yakunlaydi:

Oltmish yil yashagan do‘stlar diyori,
Bayram muborak ey O‘zbekiston!
G‘uborsiz, ko‘k-movi, sof osmon bor,
Bu kunda faxirli O‘zbekiston bor.

Said Tojiddin Toshiqin Bahoiy hozirgi kunda Foryob universitetida o‘zbek tili va adabiyoti o‘qituvchisi. 2023 yilning yozida Alisher Navoiy „Xamsa“sini eski o‘zbek yozuvida 1300 betdan iborat bir jildda nashr qildi. Kitob so‘ngida ilova etilgan lug‘atnomada Xamsadagi murakkab so‘z, so‘z birikmalari, oyat va hadislar ma‘no etilgan va sharhlangan. Shu bilan birga muallif yaqinda Navoiyning „Mahbub al-qulub“ asarini ham qayta nashr etishga muvaffaq bo‘lgan.

Toshiqin Bahoiyning „Alisher Navoiyning "Muhokimatul lug‘atayn" asarida ikki tilning semantik, leksik, fonetik va grammatik tahlili“ sarlavhali maqolasi Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligi munosabati bilan nashr etilgan “Majmuai maqolot” (“Maqolalar to‘plami”)da e‘lon etildi.

Maqolaning qisqacha sharhi:

Afg‘onistonlik o‘zbek shoir va yozuvchi Said Tojiddin Toshqin Bahoiiy “Muhokimatul lug‘atayn”ni tahlil etarkan, Alisher Navoiyning tillarning kelib chiqishi, eski o‘zbekcha va forschaning so‘z boyligi, gramatik tuzilish imkoniyatlari va farqlariga e’tibor qaratgan va imkon qadar Navoiyning tilshunoslik qarashlarini hozirgi zamon tilshunoslik fani bilan solishtirib ko‘rishga harakat qilgan.

Muallfga ko‘ra, tilshunoslik tarixida Navoiy boshlab bergan ilmiy yo‘nalishga asoslangan tadqiqotlar Avropada 19-asrning birinchi yarmda yaratila boshlangan va tilshunoslik tarixida “Muqoisaviy-tarixiy tilshunoslik” nomi bilan o‘rin olgan, hozirda esa zamonaviy tilshunoslik sohasiga aylangan. Uning so‘zi bilan aytganda, “Muhokimatul lug‘atayn” o‘zbek tilida yozilgan ilk ilmiy tadqiqot hisoblanadi.

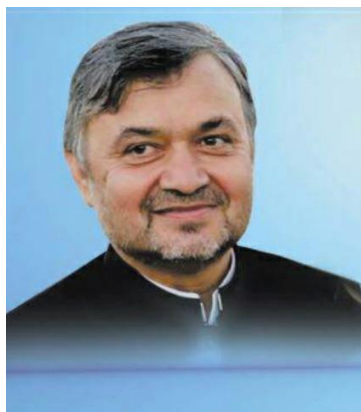
Toshqib Bahoiiy eski o‘zbek alifbosida yozgan ushbu maqolasida Alisher Navoiyning til va so‘z haqidagi fikrlarini ochiqqlab berishga, o‘zbek va fors tillaridagi so‘z, imkoniyatini, o‘zbek tilining badiiy mahorati, hamda “Muhokimatul lug‘atayn”da mazkur ikki tilning tovush imkoniyatlari xususidagi ma’lumotlarni tahlil qilishga uringan.

د ملت جوړونې دوه بنسټونه

(عليشير نوايي و خوشحال خټک)

DAVLAT QURILISHINING IKKITA INSTITUTI

(Alisher Navoiy va Xushhol Xatak)

Lal Pocho Ozmun

Muallif haqida:

Lal Pocho Ozmun 1957-yilida Afg‘onistonning Nangarhor viloyatining Haskiy Mina tumanida dunyoga keldi. Ozmun mashhur yozuvchi, shoir, pushtu tili va adabiyoti tadqiqotchisi va jurnalist hamdir. U pushtu tili sohasida ko‘p ishlar

qilgan va 140 ga yaqin asar egasi. Ashraf G‘ani prezidentligi paytida Ozmun uning madaniyat bo‘yicha bosh maslahatchisi bo‘lgan.

Lal Pocho Ozmun pushtu adabiyoti doktori, uzoq yillar Kobul universitetida o‘qituvchilik qilgan. Ozmun 2018 yil O‘zbekiston sharqshunoslik universiteti mehmoni bo‘lgan va ushanda unga universitetning faxriy onlayn o‘qituvchisi unvoni berilgan. Shoir tabiatli Ozmunning birinchi she‘iy to‘plami “Kulgan paytlarim bor” nomi bilan nashr etilgan. U Navoiy tavalludining 580 yilligi munosabati bilan hozirlagan “Davlat qurilishining ikki instituti” sarlavhali maqolasida O‘zbek mutafakkiri shoiri Alisher Navoiy bilan Pushtun shoiri Xushhol Xatakni turli o‘xshash jihatlarini ochib berishga harakat qilgan.

Maqolaning qisqacha sharhi:

Muallifning yozishicha, Amir Alisher Navoiyning siyosiy va madaniy harakatlari o‘zbek tili va madaniyatida uyg‘onish davrini boshlab berdi. Uning sa‘y-harakati bilan o‘zbek tilida ijod etish an‘anasi yo‘lga qo‘yildi, shoir, yozuvchilarni shu til va millatni o‘rganishga undadi. Aslida Navoiyni o‘zbek tilining otasi desa bo‘ladiv deydi Ozmun.

Uga ko‘ra, Xusholxon Xatak ham siyosat va madaniyat arbobi bo‘lgan. O‘z xalqining taraqqiyoti, erkinligi, tili va adabiyoti bo‘yicha ijod etgan. Shu maqsadda u xalq farovonligi uchun kurashgan. U xuddiy Navoiy kabi o‘z tilining imkoniyatlarini asarlarida ochiq bayon qilgan. U Xushol Xatakni pashtu tili va adabiyotining otasi deb ataydi.

Maqola muallifi, Navoiy va Xatakni buyuk madaniyat va siyosat arboblari bo‘lgani, o‘zbek va pushtu tillariga buyuk xizmatlari, sa‘y-harakatlari bilan Renssans yetakchilari bo‘lganliklarini isbotlashga urinadi va ularning ikkalasini ham ingliz tilining Sheksperi deb hisoblaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Amir Alisher Navoiy, Devoni Foni. Nashrga tayorlavchi – Rukniddin Humoyunfar. Tehron, 1997 yil.
2. Zabehulloh Safo, Forsiy nazmi va nasrining taraqqiyoti. 4-nashr, Tehron, 2010 yil.
3. Alisher Navoiy, Muhokimatul lug‘atayn. Nashrga tayorlavchi: Toshqin Bahoiy, Kobul, 2019 yil.
4. A. G‘ulomov va boshqalar, O‘zbek tilining morfim lug‘ati. Toshkent, 1977 yil.
5. Xushholxon Xatak, Kuliyot. Nashrga tayorlavchi: Abdulqayyun Zohid Mishvonay, Peshavur, 2015 yil.
6. Alisher Navoiy, Devoni Foni. Nashrga tayorlavchi: Said Abbas Rastoxia Sanchorakiy. Kobul, 2016 yil.

SHE’RIYAT – RAUF PARFI SHE’RIYATI TAHLILI

Abdulxayrov Manzar Xusanovich,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik
professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya

XX asr o‘zbek she’riyati – jahon adabiyoti sahifasida ko‘rib chiqilishi mumkin bo‘lgan poetik hodisadir. Bu davrda yaratilgan she’riy asarlar, davr yaratgan adabiy shaxslar jahon adabiyoti, adabiyot namoyandalari tomonidan mazmun-mohiyatiga e’tibor qaratgan holda boytilishi, shubhasiz. Ayni shu ma’noda, ushbu maqolada Rauf Parfi she’rlaridagi timsol va obrazlar tahlil qilinadi.

Аннотация

Узбекская поэзия XX века – поэтическое явление, которое можно рассматривать на странице мировой литературы. Нет сомнения, что поэтические произведения, созданные в этот период, литературные личности, созданные эпохой, могут быть обогащены мировой литературой и литературными деятелями с вниманием к сути. В этой смеси в данной статье анализируются символы и образы в стихотворениях Рауфа Парфи.

Annotation

Uzbek poetry of the 20th century is a poetic phenomenon that can be considered on the page of world literature. There is no doubt that the poetic works created during this period, the literary personalities created by the era, can be enriched by world literature and literary figures with attention to the essence. In this mixture, this article analyzes the symbols and images in the poems of Rauf Parfi.

Kalit so‘zlar: iztirob, ramz, tasvir, tajriba, she’riyat, yo‘l, yolg‘izlik.

Ключевые слова: Страдание, символ, образ, эксперимент, поэзия, путь, одиночество.

Keywords: Distress, symbol, image, experiment, poetry, road, solitude.

O‘zbek adabiyoti badiiy tafakkurida XX asrda bir yo‘la uch marotaba tub burilish kuzatiladi. Dastlabki o‘n yilliklarida jadidlar, 60-yillarda “iliqlik davri” sharofati bilan bir qator shoirlar avlodi, nihoyat, 90-yillarning oxirlarida milliy adabiyotda, xususan, she’riyatda keskin yuksalish bo‘ldi. Bu shoirlar she’riyati rang-barang ramz va timsollarga boyligi bilan ajralib turadi. Rauf Parfi she’riy mashqlarining ilk davridanoq Cho‘lponga payravlik qildi, ergashdi. Uning qo‘lma-qo‘l o‘qiladigan she’rlarini yod olish bilan kifoyalanmasdan qalb sardaftariga toabad muhrladi. Rauf Parfi Cho‘lponni ustoz bilgani, uning shonli yo‘lini davom

ettirish niyatida ekanini yigirma besh yoshida 1968-yili chop etilgan “Karvon yo‘li” ilk she‘riy majmuasining dastlabki she‘ri – mungzada sonetdayoq baralla ovoza qilgan. Unda Cho‘lponning “Kishan kiyma, bo‘yin egma, ki sen ham hur tug‘ilg‘onsen” da‘vatiga hamohang, cho‘lponona, biroq Rauf Parfi ko‘ngil mulkida toblangan ilohiy jazba yangraydi:

Ey samo, ey zamin, ey inson – qodir,
Gullar, chechaklarga to‘lsin oydin yo‘l,
Nafosatga axir chidamli odam.
Bu kun Sen boshqasan, dunyo boshqadir...
Sen-da hur tug‘ilding, bir kuyla, bir o‘l,
Va bilgil qaylarda sarsondir alam...

Shoir 1980-yilda yozilgan mashhur “Og‘riq” sonetlar turkumida:

Ruhga imon bergil, ey qodir hayot,

deya hayqiradi.

“Ijodkor e‘tiqodiga xiyonat qilmasligi kerak”, degan naqlni umrbod shoir qilgan Rauf Parfining bunday e‘tiqodtalabligi ajablantirmaydi. Biroq uning to‘hatto “qizil mafkura” hukmronligi sharoitida mana shunday mardona imontalabligi kishini hayratga soladi.

Biz Tolstoy, Dostoevskiy, Folkner, Vulf, Dumbadze, Shukshin, Rasputin, Evtushenko, Qodiriy, Cho‘lpon, Usmon Nosir singari ulug‘larga ergashib, ruhiyatimizdagi kishanlardan xalos bo‘lish yo‘llarini izladik. Rauf Parfi o‘zbek adabiyotini jahon modern she‘riyatiga bog‘lash bilan o‘ziga, o‘zbek adabiyotiga yangi yo‘l ochib, uning asoschisi bo‘la oldi. Asqad Muxtor boshlagan “eksperiment”larni chinakam san‘at, butun, yaxlit adabiyot darajasiga ko‘tara bildi.

Rauf Parfi ijodida Bodler she‘riyati bilan hamohanglik mavjud: Bodler: “Stradane – put odin v obitel slavu vechnoy” (“Iztirob – mangu shuhrat qasriga eltar yolg‘iz yo‘l”) deb ta‘kidlasa, Rauf Parfi: “Shoirning onasi iztirob axir”, deya yozg‘iradi. Ikki xil ifoda qilingan yagona shoirona fikr. Bodler shoirona ilhom jazavasi, iztirobni yo‘lga qiyoslaydi. Rauf Parfi esa bu fikrni rivojlantiradi, kuchaytiradi, iztirobni shoirning onasi deb ta‘kidlash asnosida, uni shoirlik isde‘dodining tamal toshi sifatida talqin etadi.

Rauf Parfi she‘rlarida, ayniqsa, “oy”, “tun”, “yomg‘ir” so‘zlari timsol darajasiga ko‘tarilgan.

Shoir she‘rlarida “yurak”, “qalb”, “ko‘ngil”, “ko‘ks” so‘zi bilan baravar maqomda “ruh”, “hurriyat”, “ruhimning qushi” iboralari ham tilga olinadiki, bu kalimayu iboralar negizida ramz va timsollarga boy mazmun-mohiyat yashirin. Shoir “Iztirobdan o‘lmas shoirning qalbi”, “Yuragimda ko‘hna anduhlar” deya baralla xitob qilar ekan, o‘zining qalb kishisi ekanligini ta‘kidlaydi. To‘g‘ri, ko‘ngil timsoli qadim mavzu. Lekin shoir shu ko‘hna mavzuni yanada rivojlantirib, uni yangi ramzlar bilan boyitishda davom etadi: “Ramz – voqelikning timsolidir. Voqelikning aynan o‘zi go‘zal emas, uning timsoli go‘zaldir. Illo, tosh emas, toshga yo‘nilgan xayol go‘zal. Adabiyotning ilohiy kuchi – ana shu xayolni yarata olishda ko‘rinadi. Ijod yaratishdir. Yaratish esa ilohiyotga daxldorlikdir. Yaratish

zavqi barcha zavqdan, yaratish azobi barcha azobdan yuksakroqdir. Go‘zallik yaratish esa – bu ilohiyotni charxlashdir”.

Men xonamga kirgayman alhol,
Yuragimda ko‘hna anduhlar.
Derazamga urilar shamol,
Qaydasan sen? Qayda ul ruhlar?..

Eng muhimi, Rauf Parfi she‘riyatida mumtoz she‘riyatmizdagi an‘anaviylikka xos tajrid, tafrid (yolg‘izlanish) holatlari qalamga olinadi. Binobarin, Rauf Parfi yolg‘izlik iztiroblarini “Sabr daraxti”, “So‘nggi vido” she‘riy to‘plamlarida ko‘p marotaba tilga oladi.

Shu o‘rinda Rauf Parfining “Yomg‘ir emas, marvarid yog‘ar” satrlari bilan boshlanuvchi she‘rida yomg‘ir poetik obrazlilik bilan ajralib turishini alohida ta‘kidlash zarur:

Yomg‘ir emas, marvarid yog‘ar,
Yomg‘ir – kecha shaklinda bu on.
Suv singari jildirab oqar,
Kecha kechar shod va bearmon.

Fikrimizcha, “oy”, “tun”, “yomg‘ir”, “ko‘ngil” va “yolg‘izlik” timsoli shoir she‘rlarida “ruhiy hurriyat”, “ma‘naviyat”, “ma‘rifat”, “azaliyat va abadiyat” kabi chuqur falsafiy-irfoniy tushunchalarni ham ifodalab kelgan.

Shoir uchun so‘z non-suv kabi kundalik ehtiyojidir. U har bir so‘zga zargarona ishlov beradi. Albatta, qadimdan chinakam so‘z san‘atkorlari so‘zga ana shunday yondashganlar. U poyonsiz ummondir. Zero, so‘z haqida qadim IV–VI asr Veda adabiyoti matnlarida qiziqarli ma‘lumotlar uchraydi, ya‘ni ularda So‘z (Nutq) ilohiy qo‘shiq va bilim vositasida tarannum etilib, ilohiylashtiriladi. Albatta, bu – qadim hindlarning Veda adabiyotlaridagi so‘z ilohasi ta‘sirida bu shoir she‘riyatida ham ko‘plab munozarali mushohadalar, qizg‘in bahslar, ayniqsa, mujib – ajoyib she‘rlar yuzaga kelgan edi. Ularda Veda adabiyotlarida tilga olingan inson – Yama (bu so‘z qadim hind matnlarida “Yima”, “Jama” tarzida ham qo‘llanilgan) – “u dunyo”, “o‘lim ma‘budi”, ya‘ni uning davrida insoniyat farovon hayot kechirgan, Sarasvati – “fan va san‘at ilohasi”, Shiva – “bunyod va barbod ma‘budi”, Srabon – “tinimsiz yomg‘ir yog‘adigan oy” singari badiiy obrazlar o‘z ifodasini topgan edi: “Yamaning ruhiga sokin so‘yladim/Sohir Sarasvati! Nadir bu aqlim/Tuproqni bulg‘amang. O, Sheva, etar!/Tovonimni teshdi srabon yomg‘ir” singari she‘riy satrlar shular jumlasidandir.

Aytish mumkinki, qadimgi hind matnlarida so‘z ilohiy qudrat darajasida ulug‘lanadi. Fikri ojizimizcha, uning inson ruhiga aloqadorligi ochiq e‘tirof etilmasa-da, lekin matn zamiridagi tagma‘nolar shunga ishora qiladi. Zero, “Hindlarning e‘tiqodiga ko‘ra, inson ruhi tamoman poklanmaguncha tanadan tanaga ko‘chib yuraveradi. Shu jarayonda inson ruhi nafsoniy illatlardan qutulib, asl ilohiy mohiyat kasb eta boradi... Agar inson ezgu ishlarni ko‘p qilib, ma‘naviy kamolotga intilsa, uning Ruhi oldingi “yuk” – kamchiliklaridan qutula boradi. Bu esa, inson ruhining ilohlar makonidan mangu joy olish jarayonini tezlashtiradi.

Ilohlar maqomiga erishish – har bir hindning soʻnmas orzusidir”. Albatta, qadimda Oʻrta Osiyo allomalari ham soʻz haqida koʻplab qiziqarli bahs-munozaralarni oʻrtaga tashlaganlar. Jumladan, XI–XII asrlarda yashab ijod etgan Shayx Farididdin Attor (vafoti 1220). “Oʻz koʻzing bilan boq oʻzingga, soʻzga oʻralgin. Dunyo odamlardan emas xoli. Ikki olamning asosi Soʻzdir, chunki Soʻz Haqdan mujda boʻlib keldi. Axir arshi aʼloda bitilgan “Lavhi mahfuz” (azaldan koʻkda insonlarning yaxshi va yomon amallari maxfiy saqlangan yozuv lavhi – M. A.) ham Soʻzdir. Hamma narsa Soʻzdan ijod etilgan va Soʻzga qaytadi”, – deydi. XII–XIII asrlarda Mavlono Jaloliddin Rumi ham soʻzga shunday tavsif beradi: “Har narsaning asli – soʻz. Sening soʻzdan xabaring yoʻq va uni mensimaysan. Soʻz amal daraxtining mevasidir. Chunki u amaldan tugʻiladi. Ulugʻ Tangri olamni soʻz bilan yaratdi va “Boʻl” deyishi bilan u ham boʻla qoldi”. Bundan tashqari, u “Xayol olami tasavvurlar olamiga qaraganda yanada kengdir. Chunki butun tasavvurlar xayoldan tugʻiladi. Oʻz navbatida, xayol olami ham uni bor etgan olamning qarshisida yoʻqsildir. Soʻz-la faqat shu qadar anglashiladi, xolos. Yoʻqsa, haqiqiy maʼnoning kalima va jumladan oshkor boʻlmogʻi imkonsizdir. Bittasi: “U holda jumla va soʻzning foydasi nimadir?” – deb soʻradi. Soʻzning foydasi shuki, seni istamakka yoʻllaydi, ilhom beradi. Yoʻqsa, istalgan (talab qilingan) soʻz-la hosil boʻlmaydi. Agar hosil boʻlsaydi, mujohadayu fidokorlikning nima hojati bor edi?”. Taʼbir joiz boʻlsa, XX–XXI asr ruhoniyyat shoirlaridan Rauf Parfi “Ollohim madad ber. Bir soʻz ber menga/Soʻzning gulxanida ruhim isindi/Hech tuzalmas yara, u Soʻzdir axir/Adashgan yoʻlchini yoʻllagan, ey Soʻz/Loyiqmanmi Soʻzga, bilmadim netay?/Soʻz meni taʼqib qilar/Chirqirtirar oʻyib koʻksimni/Sen kimning bojisani, ey Soʻz” singari soʻz ruhiga talpinishlari ham bejizga emas edi. Zero, ijod asnosida soʻz sanʼatkori ruhiyatidagi koʻtarinki yoki tushkun holatlar, aslida, badiiy tafakkurning qalbi boʻlgan soʻz ruhi, yaʼni soʻzning taʼqibi natijasida zohirlanadi. Boshqacharoq aytganda, bunda, ijodkor chinakam soʻz ruhining asiriga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

9. Rauf Parfi. Soʻnggi vido. – T.: Alisher Navoiy nomidagi Milliy kutubxona nashriyoti, 2006. – 128-bet.
10. Nazar Eshonqul. Ijod qudrati, goʻzallik ilohiyotga daxldorlikdir // Milliy tiklanish roʻznomasi. – T., 1998-yil 19-may).

МУЛЛА БЎРИ (ДИЛАФГОР) АДАБИЙ МЕРОСИ ИЛМИЙ ТАДҚИҚИ

Собир Мансуров,

ТошДЎТАУ катта ўқитувчиси

Аннотация

Ушбу Мулла Бўри Дилафгор шеърляти матний тадқиқига бағишланган бўлиб, унда шоир ижодининг текстологик таҳлили билан бир қаторда адабий таҳлили ҳам ёритилган.

Абстрактный

Данная статья посвящена текстологическому исследованию поэзии муллы Бори Дилафгора, которое включает текстологический анализ творчества поэта, а также литературоведческий анализ.

Abstract

This article is dedicated to the textual study of the poetry of Mulla Bori Dilafgor, which includes a textological analysis of the poet's work as well as a literary analysis.

Калит сўзлар: *Дилафгор, матний тадқиқ, колофон, қўлёзма, адабий таҳлил.*

Шоир Дилафгор шеърляти мавзулар бўйича тасниф этилса, адиб эстетик идеали қандай йўсинда ўсиб борганлигини кузатиш имкони туғилади. Шоирнинг ўз ҳисобидан Яковлев типографиясида нашр этилган “Гулшани Дилафгор” тўпламига 23 ғазал, 20 мухаммас, (1 мувашшах), 3 мусаддас, (1 таржеъбанд), 1 чистон ва 2 фард киритилган.

Бу ҳақда Дилафгор шеърларини нашрга тайёрлаган Адҳам Маматқулов ва Жалолиддин Жўраевларнинг шоир ижоди юзасидан билдирган қуйидаги фикрлари айни ҳақиқатдир: “Дилафгорнинг маълум шеърлари мумтоз адабиётда шаклланган анъанавий жанр ва мавзуларда битилган. Уларда Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Фузулий, Ҳувайдо, Ҳазиний каби ижодкорлар асарларининг таъсири сезилади”⁵⁰. Дарҳақиқат, Дилафгор ҳақиқий мусулмон фарзанди, қолаверса, шоир сифатида ўз салафларига эргашган.

“Дилафгор шеърляти Ҳазиний шеърларига яқин туради”, – деб ёзган эди Пўлотжон домла Қайюмий, шоир ижодига мумтоз адабиётимизнинг қайси вакили таъсири кўпроқ эканлигини қайд этиб. Қайюмий домланинг бундай хулосага келганини қуйидаги омиллар билан боғлаш мумкин:

*Ишқинг ўтига, жоно, бағримни чу доғларман,
Тиз остида ўлмоғни Тоҳир каби чоғларман,
Ҳажрингда Дилафгордек васлингни сўроғларман,
Найлайки иложим йўқ, ҳар кўчада йиғларман,
Тор ўлди Ҳазинийга Фарғона тонг отгунча.*

⁵⁰ Маматқулов А., Жўраев Ж. Дилафгор ва унинг адабий мероси ҳақида. // Гулшани Дилафгор. – Тошкент.: МУМТОЗ СО‘З. 2011.– Б. 7.

Биринчидан, бу ғазал ўз даврида жуда машхур бўлган. Ҳатто Мирзакалон Исмоилий ҳам ўз романини “Фарғона тонг отгунча” деб номлагани ҳам бежиз эмас эди. Ҳазинийнинг “Фарғона тонг отгунча” ғазалига Дилафгорнинг мухаммас боғлагани Пўлотжон домла Қайюмийни юқоридаги хулосага келганига ундагандир, эҳтимол. Қолаверса, “Гулшани Дилафгор” тўплами ноширларининг қуйидаги хулосалари ҳам фикримизни тасдиқлайди:

“Шубҳасиз, Муқимий, Хислат, Камий каби шоирлар иштирокидаги адабий суҳбатлар Дилафгор дунёқараши, ижодидаги ранг-барангликнинг шаклланишига ҳам замин бўлган. Жумладан, унинг асарларида Муқимий ҳажвиёти, Хислат ва Камийларнинг миллатпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари билан ҳамоҳанг мисраларни ҳам учратамиз”⁵¹.

“Гулшани Дилафгор”даги лирик асарларни ўрганиш асносида шу нарсага гувоҳ бўлдикки, шоир мадраса таҳсилини кўрган фозил, нуктадон, шеър илмидан хабардор инсон бўлиб, асарларида ўз истеъдоди ва салоҳиятини кўрсата олган. Дилафгор ўзбек мумтоз шеърлятида шоирларга йўлдош бўлиб келган мавзуларни четлаб ўта олмади. У ҳам ўзидан олдин қалам тебратган салафлари анъаналарини давом эттиришда ўз даври илгор ғояларига таянди. Шоир шеърлятининг мавзу кўлами кенг ва ранг-барангдир. Дилафгор лирик асарларининг каттагина қисмини ғазаллар ташкил қилган бўлиб, улар ифода шакли ҳамда мавзусига кўра ҳам турличадир.

Маълумки, Дилафгор яшаган давр адабиётимиз тарихида “Миллий уйғониш даври” деб юритилади. Албатта ҳар бир ижодкор асарида у яшаган давр, муҳит қайсидир жиҳати билан бўй кўрсатади. Биз бу ҳолни Дилафгор ижодида ҳам яққол кўришимиз мумкин. Шунга кўра шоир лирик асарлари мавзу кўламини *тасаввуфий руҳ ва мазмунни ифодаловчи, диний-маърифий, илм - маърифатни тараннум этувчи, севги-муҳаббат куйланган, ижтимоий муаммолар ёритилган шеърлар* тарзида ажратиш мумкин.

Дилафгор Яратганга чин эътиқод қилиш баробарида ўз гуноҳларини кечиришини сўраб муножотлар битган:

*Ғарибмен, бенавоман, зам била қадим дуто, ё Раб,
Жунун даштида ётган музтариб ҳолим табо(ҳ), ё Раб.
Карамлик подшоҳим, сендин ўзга такягоҳим йўқ,
Тилаб матлабни келдим дарғаҳингга мен гадо, ё Раб.*

Дилафгор бир неча муножотлар туркумини яратди. Шоир муножотномалари ҳам мумтоз адабиёт вакиллари асарлари сингари бир қатор фазилатлардан холи эмас. Ана шундай хусусиятлардан бири - банданинг чин дунёга имон билан бориши масаласидир:

⁵¹ Маматқулов А., Жўраев Ж. Дилафгор ва унинг адабий мероси ҳақида. // Гулшани Дилафгор. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z. 2011. – Б. 7.

*Тавба қилдим, тавбаи мақбули ҳидоят айлагил,
Фазли эҳсонинг ман осийга иноят айлагил,
Бул муножоти Дилафгорни ижобат айлагил,
Раббано, фағфирлано, эй Холиқи ҳар ду жаҳон,
Айласам рихлат бу оламдин, йиборғил боиймон.*

Мусулмон Шарқида чаҳорёри босафолар айтган ҳикматли гаплари мазмунида асарлар битиш анъанага айланганлиги маълум. Масалан, Ҳазрати Али (карамаллоҳу ваҷҳаҳу)нинг “Насру-л-лаолий” асаридан илҳом олган мутафаккир шоир Алишер Навоий ўзининг “Назму-л-жавоҳир” дея сўз дуру жавоҳирларини терган. Дилафгор ҳам Ҳазрати Абу Бакр Сиддик муножотларига таҳмис боғлаган. Бу таҳмис “*Кеч гуноҳимни баҳаққи Ҳазрати Одам халил*”, - мисраси билан бошланиб, шоирнинг Аллоҳга бўлган чин тавбаси, таваллоси, ихлос билан айтган муножоти сифатида жаранглайди.

Дилафгор пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)га чин уммат эканидан сарвари коинотга бағишлаб муносиб наът бағишлайди. Ғазал қуйидаги матлаъ билан бошланади:

*Зиҳи шоҳи араб, моҳи ажам, ул саййиди барно,
Худо Қуръонда айди васфинга “Ёсин” илан “Тоҳо”.*

Дилафгор ижодининг мумтоз адабиётимиз намуналаридан озиқланиши табиий ҳол бўлиб, Машраб шеърияти ҳам унга беҳад озиқ берганини таъкидлаш керак. Маълумки, Машраб адабиётимиз тарихида ўзига хос йўналишда ижод қилган ҳамда “Қаландария” сулуки асосчиларидан ҳисобланади. Машраб ижоди илоҳий ишқни куйловчи шеърят экани ҳам барчага маълум. Унинг:

*Ҳар кишининг дарди бўлса йиғласин ёр олдида,
Қолмасин армон юракда этсин изҳор олдида,-*

ғазалига Дилафгор қуйидагича тазмин боғлаган:

*Телба кўнглум кўз тутар, фурсат топиб ёр олдида,
Айласам ҳижрон гамин фил-жумла изҳор олдида,
Ўртаниб қуйсам тонг эрмас, раишқдин аҳбоблар
Ғайрлар базми Скандар тузса дилдор олдида.
Ваҳ нечун ўлмай тириклай, шомдин то субҳидам,
Бўлсалар доим рақиб эли чаманзор олдида.
Ҳар замон этсам тавозеъ, ер ўнуб қилсам салом,
Бир калом хуш эшитмайман вафодор олдида.
Дил ҳавас айлар ани лаъли лабидин бўса,
Ақл айлар беадад андиша бул кор олдида.
Айтингиз, аҳбоблар, раҳм этмаса ҳолим кўруб,*

*Ҳажрида қилсун шаҳид қоним тўқуб ёр олдида.
Куймасунму нотавон жони, Дилафгор, оҳким,
Сухбат этса доимо ул шўх азёр олдида.*

Дилафгор ижод намуналари ҳам ўз замондош шоирлари шеърлари каби миллат туйғусини шакллантиришда ўзгача аҳамият касб этади. Айниқса, унинг миллат ҳақидаги шеърлари Ҳамза, Абдулла Авлониёларнинг шу мавзудаги шеърляти билан ҳамоҳанг:

*Тун-кечалар чойхонада айтиб ҳамиша сафсата,
Кўк чой ичиб, шилқиллашиб ҳеч иш қилолмаймиз ҳануз.*

Ёки яна бир шеърида илмни тутган тараққиётдан мосуво қолмаслигини қуйидагича баён этади:

*Симсиз ҳавода телигроф юргузди илму фан илан,
Биз бодпарак, бедонадин ўзга билолмаймиз ҳануз.
Ул Ё(в)рупо одамлари илм йўлига айлар жадал,
Бизлар чафан, кўкрак очуқ, маҳрам бўлолмаймиз ҳануз.*

Бу ғазалда Ҳамза шеърларига хос ҳамоҳангликни кузатиш мумкин. Маълумки, Ҳамза Ҳакимзоданинг бир қанча ижтимоий-сиёсий шеърларида европа илм туфайли борган сари тараққиётга эришаётганлиги таъкидланади. Жумладан, шоирнинг 1914 йилда ёзилган “Ватандошларима хитоб” шеърида бундай дейилади:

*Ғафлат уйқусидин кўзунг оч, боқ замона,
Илм ила маориф тутуни тўлди жаҳона,
Солди ҳама миллат бу маорифга хазона,
Биз миллат этуб ор ила номуси баҳона,
На мактаба илм ўлди, на бозорда тижора,
Хушк ўлдугимиз боисидин бўлди касолат.⁵²*

Маълумки, Ҳамза ҳам бошқа жадидлар сингари миллатни ғафлат ва жаҳолатдан уйғотишни мақсад-матлаб деб билган, халқни басоратга – дунёга очиқ кўз билан қарашга даъват этган, илм ила маорифдан баҳра

⁵² Ҳамза. Ватандошларима хитоб. // Садои Туркистон, 1914 йил 27-сон. (Бу шеър “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1994 йил 11 март сонида адабиётшунос И. Ғафуров томонидан эълон қилинган).

олишга чақирган. Шоир ғазалларида илоҳий муҳаббат, сўфиёна севги мотивлари ҳам куйланади.

Лирик қаҳрамон ёрсиз бир нафас ҳам нафас олиши қийин. Мудом унинг хаёли билан яшайди. Айниқса, шоирнинг “Сенсиз” радибли ғазали ўзининг ўйноқилиги, енгил ўқилиши билан ажралиб туради. Шеър матлаъи қуйидагича:

Хулоса қилиб айтганда, “Гулшани Дилафгор” тўплами ноширлари Дилафгор ижодида Муқимий, Хислат, Камий каби шоирларнинг таъсири кучли бўлган деган хулосаларга келишсада, аслида шоир шеърятининг мавзу кўлами анча кенгрокдир. Дилафгорнинг ҳақиқий мусулмон фарзанди сифатида ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ муножотларига тахмис боғлаганлиги ҳам бунга далилдир. Дилафгор ғазалларида илоҳий муҳаббат, сўфиёна севги мотивлари ҳам куйланади. Шоир аксарият шеърларида ёр гўзаллигига мурожаат қилаётгандек бўлсада, аслида уларда Яратганга бўлган севгисини изҳор қилади.

Адабиётлар рўйхати

1. Маматқулов А., Жўраев Ж. Дилафгор ва унинг адабий мероси ҳақида. // Гулшани Дилафгор. –
2. Тошкент: МУМТОЗ СЎЗ. 2011. – Б. 7.
3. Ҳамза. Ватандошларима хитоб. // Садои Туркистон, 1914 йил 27-сон. (Бу шеър “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1994 йил 11 март сониде адабиётшунос И. Ғафуров томонидан эълон қилинган).

“TAZKIRAYI SHUARO”DA BAYONIY HAYOTI VA IJODI

Do‘stova Surayyo Savronovna
Jizzax davlat pedagogika
universiteti
dotsent f.f.b.f.d. (PhD)

Annotatsiya

XIX-XX asrdagi Xorazm ma’naviy olamining yirik namoyandalaridan Muhammad Yusuf Bayoniyning hayoti va ijodi haqida ma’lumot beruvchi manbalardan biri Hasanmurod Laffasiyning “Tazkirayi shuaro” asaridir. Bayoniy hayoti va ijodining “Tazkirayi shuaro” asarida qay tarzda yoritilganligi ushbu maqolada bayon etiladi.

Kalit soʻzlar. qoʻlyozma, kotib, manba, nusxa, inventar, fond, gʻazal, masnaviy, asar, xat, Xiva, adabiyot, shoir, sahifa, maʼlumot, meros, muallif, ijod, qalamkash.

Аннотатсия:

Одним из источников, рассказывающих о жизни и творчестве крупного представителя духовной среды Харезма XIX – XX веков Мухаммад Юсуф Баяни, является произведение Хасанмурада Лаффаси “Тазкирайи шуаро”. Данная статья посвящена тому, каким образом раскрыты жизнь и деятельность Баяни в «Тазкирайи шуаро».

Ключевые слова: рукопис, писар, источник, экземпляр, инвентар, фонд, газел, месневи, произведение, письмо, Хива, литература, поет, странитса, сведение, наследие, автор, творчество, писател.

ABSTRACT:

One of the sources of information about the life and work of Muhammad Yusuf Bayani, one of the great representatives of the spiritual world of Khorezm in the 19th-20th centuries, is the work "Tazkirayi Shuaro" by Hasanmurad Laffasi. This article describes how Bayani's life and work were covered in the work "Tazkirayi Shuaro".

Key words: manuscript, secretary, source, copy, inventory, fund, ghazal, masnavi, work, letter, Khiva, literature, poet, page, information, heritage, author, creation, penman.

Bayoniyning hayoti va ijodi haqida oʻzining “Shajarayi Xorazmshohiy”, “Tabibiyning “Majmuayi si shuaro”yi payravi Feruzshohiy”, Bobojon Tarroh Xodimning “Xorazm navozandalari”, E.Ibrohimovanning “Xalqparvar shoir” va Hasanmurod Laffasiyning “Tazkirayi shuaro” asarlarida maʼlumotlar berilgan.

Laffasiyning “Tazkirayi shuaro”si Xorazm adabiy muhitida yashab ijod etgan oltmishga yaqin shoirlar haqida maʼlumot berar ekan, bizga nazmda barakali ijod qilgan ijodkorlar bilan alohida tanishtiradi. Shunday insonlardan biri Muhammad Yusuf Bayoniydir. U haqida “Tazkirayi shuaro”da quyidagicha maʼlumotlarni oʻqiymiz: “Bayoniykim, Muhammad Yusufbek bin Bobojonbek bin Allohberdi toʻra bin Eltuzarxon turur. Bayoniy yoshligʻdin bir xiyli ziyrak farosatligʻ boʻlub, akasi Yaxshimurodbekdin tib ilmin taʼlim olib, anchaligʻ maʼlumotli boʻladur”⁵³.

Bayoniyning tavalludi haqida Laffasiyning “Tazkirayi shuaro”sida hech qanday maʼlumot yoʻq. Bobojon Tarroh Xodim oʻzining “Xorazm novozandalari” (1923) asarida Bayoniy toʻgʻrisida shunday fikrlarni bildiradi: U koʻrinishidan uzun boʻyli, xushbichim, sariq soqol, kambagʻal odam edi. Shunday boʻlsa ham

⁵³ Тазкирайи шуаро. Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 12651 39^a варақ.

har bir kuni mehmonsiz o'tmas edi. Kiyimlarini ozoda tutar, so'zlagan vaqtinda ovozi goh yo'g'on, goh ingichka tortar edi. Xalq orasida, ovozingiz Yusufbeknikiga o'xshar ekan, degan gap yurar edi. O'zi o'ta ketgan saxiy, suhbat ma'noli odam bo'lib, so'zlashib o'tirganda yonidan ketmasam, derding kishi. Odatlari ham yaxshi, shirinso'z kishi edi".

Bayoniy she'riyatga bo'lgan muhabbati tufayli she'rlar yozgan va devon tuzgan. "Muhammad Yusufbek xon farmonig'a muvofiq o'zig'a Bayoniy taxallus etib, anchalig' adabiyotlar yozib, Bayoniy isminda devon ham ta'lif etadur"⁵⁴. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asoiy qo'lyozmalari fondida 1120, 7106, 6666, 7082 raqamli qo'lyozmalarga ham devoni kiritilgan.

Bayoniy arab va fors tillarini mukammal bilgan insondir. Devonidagi gazallarning ba'zilar fors va arab tilida yozilgan. "Muhammad Yusufbek forsiy va ham arabiy lug'at lisonlarig'a oshno bo'lg'onidek har bir lug'atlig' kitoblarni ona til kabi o'qub yozur erdi. Feruz Muhammad Rahimxon farmoyishi bilan bir necha forsiy, arabiy lug'at ta'rixlarni tarjima qilib, "Shajarayi Xorazmshohiy" isminda bir ta'rix ham ta'lif qilib, Muhammad Rahimxong'a taqdim etib, maqbul-i tab' bo'lg'onidin Feruz Muhammad Rahimxon she'r mashqin ham farmon etadur"⁵⁵. Bayoniy o'z she'rlarini faqat o'zbek tilida emas, balki arab va fors tillarida ham ijod qilib, Feruzning tahsiniga sazovor bo'lgan edi. Shu sababli ham Bayoniyning hurmat- e'tibori ijod ahli orasida juda yuqori edi. Bu devonlarda shoirning 555ta dan ortiq g'azali, 1ta mustahzodi, 45 muxammasi, 10musaddasi, 2ta musabba', 10ta tarje'ot, musamman, qasidaları o'rin olgan. Bundan tashqari 1126, 1157- raqamli qo'lyozma bayozlarda hamda 29- raqamli Ahmadjon Tabibiyning "Majmu'ayi si shuaro'yi payravi Feruzshohiy" sida ham Bayoniyning ba'zi she'rlari uchraydi.

"Tazkirayi shuoro"da "Feruzning farmoni bilan "Haft shuaro" ham yetti nafar shahzodalarning yozg'on adabiyotlarin dog'i tartibga solib, Xiva qo'lchofasida ishlatib chiqaradur"⁵⁶, deyiladi.

Bayoniy o'z zamonasining o'tkir so'z shoiri bo'lishi bilan birga musiqaga ham qiziqqan, bundan tashqari yaxshi xattot ham bo'lgan. Bu haqda tazkirada quyidagicha bayon etiladi: "Bayoniy setor, tanbur, g'irjak musiqiysig'a ham yaxshi oshno bo'lg'onidek, shaxmat, satranj o'yinig'a ham bir xiyli mahoratlig' bo'lub, xatt-i kufiy, xatt-i suls, xatt-i rayhoni, xatt-i shikast, xatt-i hindiylarni ham yaxshi o'qub yozib bilur erdi"⁵⁷. Bobojon Tarroh Xodimning "Xorazm novozandalari"da

⁵⁴ Тазкирайи шуаро. Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 12651 39^a varaқ.

⁵⁵ Тазкирайи шуаро. Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 12651 39^a varaқ.

⁵⁶ Тазкирайи шуаро. Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 12651 39^a varaқ.

⁵⁷ Тазкирайи шуаро. Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 12651 39^a varaқ.

“Yusufbek mansabdor bo‘lg‘on emas, qo‘lining kuchi bilan kun kechirgan, xolos. U... shoirlik bilan shug‘ullana boshlagan. Ilmli odam bo‘lgani uchun ham Muhammad Rahimxon II she‘riga havaskor bo‘lishi bilan birga Ogahiy, Komil Xorazmiyning she‘riy kitoblarini o‘qib ko‘rib shoir bo‘lg‘on. Bayoniy olti yarim maqom sozni to‘liq bilar edi. Xeva olimlari, Yusufbekning joyiga borib soz qildirib kelamiz deb, uning uyiga kelib, ziyofat yeb, soz qilib ketar edilar. Tanbur, g‘ijjak, daryo (doira), bulomon, dutor kabi soz asboblari to‘liq bor edi. O‘zi cherta olar, lekin ayta bilmas edi”⁵⁸

Muhammad Yusuf Bayoniy juda oddiy yashagan. “Bayoniy ajab shirinmaqol, to‘tisuxandon bo‘lub, g‘arib dilnavoz erdi. Ammo, Bayoniyning o‘zi katta oila, katta ro‘zg‘or oilalig‘ qashshoq bo‘lushig‘a ham qaramay, doimiy g‘arib-miskinlar uchun dasturxonni ochuq erdi”⁵⁹. “Bayoniy Feruz Muhammad Rahimxon vafotidin keyin Isfandiyorxon zamonasida anchalig‘ hurmati bo‘lmay, hamma vaqt Isfandiyorxonning jabr-zulmidin shikoyatlar qilib, umaro, vuzaro, amaldorlarning dast-i sitamidin dod-faryodlar etib turar erdi”⁶⁰. “Bayoniy 1920 inji yili Xorazm sho‘rolar jumhuriyatining maorif nazorati qaramoqida vaqf sho‘ba mudirlik vazifasida ishlab, 1922inji yili⁶¹ minglarcha nadomat-hasrat birlan og‘u chekib, falak zolim, jafokorning sitamidin dodlang‘on holida ushbu yolg‘onchi dunyodin ko‘z yumib, baqo bo‘stonig‘a safar qilib, behisht-i jovidonida manzil qiladur”⁶².

Muhammad Yusufbek Bayoniyning vafoti “Tazkirayi shuaro” asarining 12561⁶³ raqamli qo‘lyozmasi 39^b varag‘ida “Ammo, Bayoniy 1920 inji yili Xorazm sho‘rolar jumhuriyatining maorif nazorati qaramoqida vaqf sho‘ba mudirlik vazifasida ishlab, 1922 inji yili minglarcha nadomat-hasrat birlan og‘u chekib, falak zolim, jafokorning sitamidin dodlang‘on holi.da ushbu yolg‘onchi dunyodin ko‘z yumib, baqo bo‘stonig‘a safar qilib, behisht-i jovidonida manzil qiladur”, deyilgan. Asarning 9494⁶⁴ raqamli qo‘lyozmaning 14^a varag‘ida esa quyidagilarni o‘qiymiz: “Bayoniy 1920-1921nji yillarda Xivada maorif nazoratini qaramog‘i sho‘basini mudirligi vazifasida ishlab 1923 yil dunyodin zillat kavsini sadog‘a kirgizib oxiratg‘a safar qiladur “, deya qayd etilgan. 11499⁶⁵ raqamli qo‘lyozmaning 10^a varag‘ida “Bayoniy 1920-1921nji yillarda Xivada maorif

⁵⁸ Бобожон Тарроҳ. Хоразм навозандалари. Урганч. 1992. 78 бет.

⁵⁹ Тазкираи шуаро. Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 12651 39^b варақ

⁶⁰ Тазкираи шуаро. Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 12651 39^b варақ

⁶¹ Бобожонов нусхасида 1923 йил қайд қилинган.

⁶² Лаффасий. Тазкираи шуаро. Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 12651 39^b варақ

⁶³ Лаффасий. Тазкираи шуаро. Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 12651 39^b варақ

⁶⁴ Лаффасий. Тазкираи шуаро. Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. 9494 14^a варақ

⁶⁵ Лаффасий. Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари. ЎзР ФА Шарқшунослик институти асосий фонди 11499 рақамли қўлёзма 10^a варақ.

nazoratini qaramog‘i sho‘basini mudirligi vazifasida ishlab 1923 yil dunyodini o‘tdi “, deb berilgan. P.Bobojonov nashri⁶⁶ning 41-betida ham Bayoniyni vafot yili haqida “1923 yili dunyodini shikoyatlar qilib hadsiz nadomatlar bilan oh chekib, falak zolim jafakorligi dastidin dodlangan holda boqiy bo‘stonig‘a safar qilib, buhishti jovidonida manzil qilodur “, degan ma‘lumotlar mavjud.

Bayoniyni ijodida g‘azal janrida bitilgan she‘rlar ko‘p va ularning aksariyati ishqiyni mavzuda ekanligiga guvoh bo‘ldik. She‘rlarida ham shoirning o‘ziga xos dadilligi sezilib turadi. “Tazkirayi shuaro” asarining 12561- qo‘lyozma nusxasida Bayoniyni 3ta g‘azali berilgan. “Ogahiydan tortib, Tabibiy, Komil, Bayoniyni, Avaz, So‘fi, Devoniyni, Doiyni, Rog‘ib, Niyoziiyni, Chokar kabi adabiyotimiz tarixidan munosib o‘rin egallagan shoirlar ash‘orining matniga bugungi kun nuqtayi nazaridan razm salsak, mazkur ijodkorlarning yurt tashvishiga sherik, xalq g‘amiga hamdard bo‘lib qalam tebratganlarini payqaymiz. Ro‘y bergan ijtimoiyni o‘zgarishlar ular ijodining mohiyatini belgilab bergan. Bu davr shoirlarining she‘rlari ruhan, mavzu jihatidan va mazmunan o‘z davri ijtimoiyni hayotining in‘ikosi deyish mumkin”⁶⁷.

Laffasiyni “Tazkirayi shuaro” asarida Muhammad Yusuf Bayoniyni hayoti va ijodi va gazallaridan namunalar bilan tanishar ekanmiz, Laffasiyni uning sarmahsul ijod qilgan shoir ekanligini va yaxshi sozanda, shaxmatchi, xattot, tarjimon, tarixchi bo‘lganligini misollar asosida ta‘kidlaydi. Bayoniyni bilan birgalikda bizga noma‘lum bo‘lgan, biroq barakali ijod qilgan ijodkorlarni tanitishda ham “Tazkirayi shuaro” muhim manba sifatida e‘tiborga molikdir. Unda keltirilgan ma‘lumotlar shoirlar shaxsi va iste‘dodini o‘rganishda va ularning ilmiyni biografiyasini yaratishda ham beqiyos ahamiyatga ega.

“Tazkirayi shuaro” asarida e‘tirof etilgan Bayoniyni “ijodini har tomonlama o‘rganish, u haqda to‘laqonli, mukammal tadqiqotlar yaratish fursati yetdi”⁶⁸. “Muhammad Yusuf Bayoniyni asarlari va devoni o‘zbek mumtoz adabiyotimizni boyituvchi bo‘lib xizmat qiluvchi XIX asr hamda XX asr boshlari Xorazm adabiy muhitini o‘rganishda muhim manba sifatida adabiyotshunoslik, matnshunoslik va adabiy manbashunoslikda ilmiyni tadqiq etilishi lozim bo‘lgan asarlardan ekanligi bilan ahamiyatlidir”⁶⁹.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Дўстова С. Баёний девонининг 1120 рақамли қўлёзмаси. Туркий халқлар филологиясида фундаментал тадқиқотлар ва инновацион технологиялар

⁶⁶ Лаффасий. Тазкираи шуаро. Урганч. Хоразм. 1992.-Б.41

⁶⁷ Исмоилова Г. Чақмоқли орзулар ижодкорлари.Тошкент.Истиқлол нури, 2014.79 бет

⁶⁸ Жумахўжа Н. ва Адизова И.Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдур. Тошкент.99 бет

⁶⁹ Дўстова С. Баёний девонининг 1120 рақамли қўлёзмаси. Туркий халқлар филологиясида фундаментал тадқиқотлар ва инновацион технологиялар номли халқаро илмий амалий конференция. Нукус 2022. 79 бет.

- номли халқаро илмий амалий конференция. Нукус 2022. Нукус давлат педагогика институти. 79- бет.
- 2.Жумахўжа Н. ва Адизова И.Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдур. . –Т.: Ўзбекистон, 1995. –Б. 8, 98-99.
 - 3.Комил Аваз. Олис оҳанглар. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1997. –Б.36.
 - 4.Лаффасий. Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари. ЎзР ФА Шарқшунослик институти асосий фонди 9494 рақамли қўлёзма 2^{а,в} , 14^а варақлар.
 - 5.Лаффасий. Тазкираи шуаро. ЎзР ФА Шарқшунослик институти асосий фонди 12561 рақамли қўлёзма 39^в варақ.
 6. Лаффасий. Тазкираи шуаро. Урганч. Хоразм. 1992.-Б.41
 - 7.Лаффасий. Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари. ЎзР ФА Шарқшунослик институти асосий фонди 11499 рақамли қўлёзма 10^а варақ.
 - 8.Отамуродова А. Абдурахимов О. Маоний арсаи. –Т.: Tafakkur qanoti, 2012. –Б.38.
 - 9.ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди 1120 рақамли қўлёзма
 - 10.ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди 7106 рақамли қўлёзма
 - 11.ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди 6666 рақамли қўлёзма
 - 12.ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди 7082 рақамли қўлёзма
 - 13.Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. – Т.: Бадий адабиёт, 1967. – Б.91
 14. https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4818
 15. https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4819
 16. https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4836
 17. https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/2375

“DEVONI G‘OZIY” VA UNING MANBALARI HAQIDA

Sohiba Umarova

Alisher Navoiy nomidagi
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, PhD
sohibaumar@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorazmlik shahzoda shoir Sayyid G‘ozi to‘ra Otajon to‘ra o‘g‘li hayoti va ijodi haqida so‘z yuritiladi. Vaholanki, o‘zbek adabiyotining ajralmas qismi bo‘lgan XIX asrning oxiri – XX asrning boshlari Xorazm adabiy muhitida faoliyat olib borgan, devon tartib bergan ushbu shahzoda shoir ijodi hanuzgacha to‘liq o‘rganilmagan.

Kalit so‘zlar: Xorazm, adabiy muhit, shoirlar, G‘oziy, devon, devonchilik, manba, nusxa, qo‘lyozma, matn.

Kirish. Muhammad Rahim Bahodirxoni Soniy o‘z yaqinlari, ya’ni og‘a-inilari va ularning farzandlarini ham san’atga da’vat etgan, ularni she’rlar yozishga undagan. Bayoniyning “Shajarai Xorazmshohiy” asarida Otajon to‘ra va uning farzandlari haqida shunday yoziladi: “Ushbu yil Otajon to‘ra baqo olamig‘a yuz qo‘yub, ondin Muhammadamin to‘ra va Sayyid G‘ozi to‘ra va Sayyid Asad to‘ra otlig‘ uch o‘g‘ul yodgor qoldi. Ul hazrat o‘zlari Komron taxallusi bila mutaxallis etib, she’r ham aytur erdilar”⁷⁰. Otajon to‘ra she’rlarini jamlab, devon ham tartib bergan.

“Otajon to‘ra 1903 yilda Xevada vafot etadi va o‘zining Gandimiyon qishlog‘idagi maqbarasiga daft etiladi. Undan Muhammadamin to‘ra, Sayyid G‘ozi to‘ra, Sayyid Asad to‘ra kabi farzandlar qolib, ular zamonasining devon tartib bergan yetuk shoirlari edilar”⁷¹.

Sayyid G‘oziy to‘ra Muhammad Rahimxon soniy – Feruzning inisi Otajon to‘raning ikkinchi o‘g‘li bo‘lib, shahzoda shoirlardan biri hisoblanadi. Sayyid G‘oziy to‘raning tug‘ilgan va vafot etgan yili turli manbalarda turlicha ko‘rsatilgan. Xususan, Xiva davlat hujjatlarida Sayyid G‘oziy to‘ra 1871-yil may oyida Xivaning Deshon qal’asi O‘r mavzesida tug‘ilgan deyilsa, “Muhammad Rahimxon II – Feruz kutubxonasi fehristi”ida taxminan G‘oziy 1860-1920-yillarda yashaganligi qayd etiladi⁷².

Sayyid G‘oziy to‘raning adabiy muhit ta’sirida adabiyotga bo‘lgan qiziqishi ortadi, 25 yoshidan boshlab g‘azallar yoza boshlaydi. Bobojon Tarroh – Xodimning “Xorazm shoir va navozandalari” kitobida yozilishicha, shoirning adabiy nomi o‘z nomi bo‘lgan. Sayyid G‘oziy to‘ra she’rlariga G‘oziy taxallusini qo‘yib, bobosi Feruzga taqdim etadi va xonga bu ma’qul bo‘ladi⁷³. Sayyid G‘oziy to‘raning ko‘rinishi va fe’l-atvori haqida “Xorazm shoir va navozandalari” kitobida shunday ma’lumotlar beriladi: “Sayyid G‘oziy to‘ra xushbichim, sariq soqol, fe’l-atvori juda yaxshi kishi edi. So‘zlashib o‘tirgan vaqtida yonidan ketmasam ekan, deb orzu qilar edik. Juda ham shirinso‘z, xushchaqchaq odam edi”⁷⁴.

Asosiy qism. Sayyid G‘oziy to‘raning lirik she’rlari “Devoni G‘oziy”ga jamlangan. Muhammad Rahimxon II – Feruz kutubxonasi fehristi”ida “Devoni G‘oziy”ning 909/IV raqamli nusxasi ko‘rsatilgan⁷⁵. Biz O‘zbekiston Respublikasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan ushbu nusxa bilan tanishganimizda bu nusxa bir nechta devondan

⁷⁰ Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. – Т.: “Камалак”, 1991. – Б. 252.

⁷¹ Раҳим Д., Матрасул Ш., Жумахўжа Н. Феруз. Шоҳ ва шоир қисмати. Иккинчи китоб. – Т.: “ЎЗБЕКИСТОН”, 1995. – Б.27.

⁷² Қаранг: Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Ҳ. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2000. – Б. 94.

⁷³ Қаранг: Бобожон Тарроҳ - Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. – Т.: “Tafakkur qanoti”, 2011. – Б.54-56.

⁷⁴ Бобожон Тарроҳ Азизов - Ходим. Хоразм навозандалари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. – Б.38.

⁷⁵ Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Ҳ. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2000. – Б. 111.

iborat kitob ekanligi ma'lum bo'ldi. Kitobga avval "Devoni Sultoni", "Devoni Sa'diy", "Devoni Sodik", "Devoni G'oziy", "Devoni Asad"lar kiritilgan⁷⁶. Ushbu nusxaning kitobat xususiyatlariga tavsif beradigan bo'lsak, kitob qatiq qalin qog'oz bilan muqovalangan, uchta o'yma naqsh tushgan, dastlabki 2 varoq ochiq qolgan, rus fabrika siliq qog'ozida nasta'liq xatida qora siyoh bilan hoshiyasiz, satrlar ikki ustunga 17 qatordan yozilgan. Asosiy matndagi she'rlar qizil siyoh bilan raqamlangan, poygir qo'yilgan. Kitobning asosiy matni yozilgandan keyin orasiga turli joyda qo'shimcha varoqlar qo'yilib, yelimlangan. Shuning uchun kitobning asosiy matni orasidagi bir yoki bir necha varoqli qo'shimchalar mavjud. Bu qo'shimcha varoqlar nusxaning qog'oz turi, sifati bilan ham farqlanadi. Ammo yozuvi bitta kotib qalamiga mansub, degan tasavvurni beradi.

Kitobning oxirida kolofon keltirilmagan, ammo "Devoni Sodik"ning oxirida "kotib mulla Bobojon Tarro ibn Abduaziz maxdum" deb yozilgan. Kitobdagi devonlarning yozuvi bir xilligiga asoslanib, "Devoni G'oziy"ning kotibi ham Muhammad Rahimxon II Feruzning saroy kotiblaridan Bobojon Tarro – Xodim deb bilamiz.

Kitobning 239-281-varoqlarida yangi 1-sahifadan 53-sahifagacha "Devoni G'oziy"idagi turli xil janrdagi she'rlar keltiriladi. 17-sahifagacha devonga qo'shimcha varoqlar solinmagan va G'oziyning 38ta g'azali berilgan. Kitobning 247-varog'idan qo'shimcha varoqlar solingan.

"Devoni G'oziy" Xorazm devonlari (Feruz, Ogahiy, Xodim, Sultoni, Sa'diy kabilar) uchun xos an'anaga binoan ushbu mat'la bilan boshlanadi:

*Zihi xoliqkim, xalq ayladi arzu samo paydo,
Falak uzra mulk birla qilib arshi a'lo paydo.
G'azal ushbu maqta bilan yakunlanadi:
Ilohiy sen o'zung G'oziyg'a qilg'il lutf ayla ehson,
Bo'lur mahzun dilida har nafas xavfu rajo paydo.*

"Devoni G'oziy"da asosiy matndagi she'rlar soni va janrlari quyidagicha ekanligi ma'lum bo'ladi: g'azallar – 120ta, muxammas – 7ta, qasida - 2ta.

Devonning asosiy matni sahifalangan, shuning uchun orasiga qo'yilgan varoqlar ajraladi. Jumladan, 29-30-sahifalari o'rtasida kelgan bir varoqda ikkita 7 baytli g'azallar keltiriladi. Shulardan biri:

*Olam aro g'avg'o solur ey sho'xi yakto surating,
Har kim ko'rar Majnun o'lur ey sarvi ra'no surating.
Gar surating ko'rsa sani Farhod Shirin izlamas,
Majnun Laylidin kechar ko'rganda zebo surating.
Gul ochilib fasli bahor ko'rsam agar bog' ichrakim,
Gul yafrog'ini to'kkusi qilg'onda iymo surating.
Ko'rgan emas yuzingnikim bog' ichra man kibi,*

⁷⁶ ЎзР Абу Райхон Бериуний номидаги Шарқшунослик институти. Қўлёзма инв.рақами: 909-IV.

*Havz ichra gar qilsang nazar ko 'rgumdur ammo surating.
Arz aylasam ahboblar ul xo 'blar shohig 'akim,
Xijlat chekib Shamsu qamar tolg 'usi husningni ko 'rib,
Yo sayr etarda bog 'aro ko 'rganda illo surating.
G 'oziy sanga jonin fido qilg 'usidur, ey mahvash,
Ko 'rsat kel emdi sen bu kun ey sho 'xi yakto surating.*

G 'oziyning taxmislariga keladigan bo 'lsak, ular asosan Navoiy, Feruz, Munis g 'azallariga bitilgan. Jumladan, devondagi 2-muxammas Alisher Navoiyning "Badoe' ul-vasat" devonidagi "Ulki solg 'ay shu 'la a 'zosig 'a o 'tlug ' ohlar..." deb boshlanuvchi g 'azaliga shunday bitiladi:

*Yor ruxsori ko 'ra olmas nazar kutohlar,
Manzili maqsuda yetmaydur bori gumrohlar,
Sud qilmas ul zamone nolai jongohlar,
Ulki solg 'ay shu 'la a 'zosig 'a o 'tlug ' ohlar,
Qayda bilgay kuymakim zarbaft kiygan shohlar.
Bexiradlar nuktadonlar asli fahmin bilmagay,
Har necha fikr etsalarkim rohi rasmin bilmagay,
Jong 'a tekkan rohat ila javri zulmin bilmagay,
Bahridin qon tomg 'uvchi ushshoq zaxmin bilmagay,
Tig 'idin qon tomg 'uvchi berahm oliy johlar.
Ishq ahlig 'a tushar har lahza rasvo hech kim,
Qochmas andin oshiq o 'lg 'on yetsa tig 'kim,
Mehnatin Majnun chekar yo 'q Navfali xunrezkim,
Shiddatin Farhod qilg 'ay fahm yo 'q Parvizkim,
Dardni xoki olar onglar yo 'q falak dargohlar,
Ishq aro mashhur bo 'ldum ko 'b takallum bo 'lg 'oli,
Dahri dunning hodisotidin tavahhum bo 'lg 'oli,
Yorning imkoni yo 'q sohibi tarahhum bo 'lg 'oli,
Jonu ko 'nglum kirdilar g 'am dashtig 'a kom bo 'lg 'ali.
Man ham etdim xurram chun azm etdilar hamrohlar,
Qon dorin ko 'rsa qotil bo 'lmasadur o 'lturur,
Xasm ko 'rsa har kishini bo 'lsa po 'r zo 'r o 'lturur,
Komkar ahli birovdin bo 'lsa ranjur o 'lturur,
Bo 'lsalar ogohki bir beg 'amni mahjur o 'lturur.
Fikr etar holig 'a hijron dardidin ogohlar,
G 'am bila xo 'y etmishom bilmangki hamrohim nedur,
Ko 'kka chiqg 'on dudi ohu faryodu jongohim nedur,
Manzili maqsudg 'a yetmak istagan rohim nedur,
Vah ne bilgay hajr zanjirida dil xohim nedur,
Halqa urg 'on bazmi ayshi davrida dilxohlar,
G 'oziy kim sanda juz zikri xudoni fikri yo 'q.*

“Devoni G‘oziy” qasida bilan yakunlanadi, asosiy matndan keyin kitobda ikki varoq ochiq qolgan. Keyin G‘oziyning inisi Sayyid Asad to‘ra’ning devoni yangi sahifadan boshlanadi. “Devoni Sayyid Asad Otajon to‘ra”dagi asosiy matndagi she‘rlar soni va janrlari quyidagicha: g‘azallar - 120, muxammas - 7, qasida - 1, ruboiy - 1. Sayyid Asad to‘ra devoni 64-sahifada ushbu ruboiy bilan yakunlangan:

Shoho karam aylading chu markob qutlug‘,
Farzdur manga qilmoq har kun shab qutlug‘,
Dargohingi tufrog‘in ko‘zumg‘a surtub,
Qilmoq manga merosdur aptab qutlug‘.

Yuqorida aytilganidek, devonning oxirida kolofon berilishi kerak, ammo berilmagan. Boshqa manbalarda G‘oziy ijodidan namunalar berilgan. Jumladan, Tabibiyning “Majmuai si shuaroi payravi Feruzshohiy” tazkirasining O‘zbekiston Respublikasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan inv.1152 raqamli nusxasida shahzoda shoirlarning Feruz g‘azallariga bitgan payravlari jamlangan. Debochadan so‘ng masnaviy, “G‘azali Feruzshohiy” ushbu matla’ bilan boshlanadi:

Zihi bordur zuhuringg‘a azad birla abad paydo,

Aql aylabon zoting ayta olmas hadu paydo.

G‘azalning to‘liq shakli berilgandan so‘ng Sultoniylar ijodi haqidagi uch baytli masnaviy, keyin 2-raqam bilan Sultoniylar ijodi haqidagi Feruz g‘azaliga yozgan payrav g‘azali beriladi. Keyin ikki baytli masnaviy, 3-raqam bilan Sodiqning, ikki baytli masnaviy, 4-raqam bilan Sa‘diy Xorazmiyning va ikki baytli G‘oziy haqidagi ushbu masnaviy beriladi:

Sayyid G‘oziy ham samo oytgoch oni,

Itoat bo‘lib jon ko‘ngil foni.

Dedi bu g‘azalni bo‘lib nadomati kom,

Ki so‘rmasinadurur xoli kalom.

Tabibiyning “Majmuai si shuaroi payravi Feruzshohiy” tazkirasidagi masnaviylar orqali Sayyid G‘oziy to‘ra ijodiga baho-munosabat shu tarzda bayon etiladi. Shundan so‘ng 5-raqam bilan G‘oziyning Feruzga payrav qilgan “Paydo” radifli g‘azali keltiriladi. Tabibiy har bir shoirning g‘azalini keltirishdan oldin masnaviylar berar ekan, iloji borsa qisqa, aniq va xolis fikrlarini bildiradi. Jumladan, G‘oziyning 35-g‘azalini keltirishdan oldin masnaviysida shunday yozadi:

Sayyid G‘oziy ul fozilu hushmand,

Ki qilg‘on itoat tarifi pisand.

Bu abyot erur oning ash‘oridin,

Mubarrodur ashkolu osoridin.

Umuman, Tabibiy tazkirasida G‘oziyga “shoiri xushmand”, “fozili xushmand” kabi ta’riflarni ko‘p keltiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo‘lyozmalar fondidagi yana bir manbada “Devoni Sultoniyy. Devoni Sa’diyy. Devoni Sodiyy. Devoni G‘oziiyy. Devoni Asad”lardan tashkil topgan majmua saqlanadi⁷⁷. Majmuaning 172-sahifasida kolofon “Zihi Subhonholifatur-rahmon boisi amnul-amon ya’ni Sayyid Muhammad Rahim Bahodirhoni doma davlati huva shavkata huning farmoni vojib iz’onlari bila ushbu Devoni Sultoniyy bir ming uch yuz dog‘i yigirma beshinchi. Domulla Bobojon Tarro ibn Abdulaziz maxdum marhumiiyning qo‘lida itmomi sarhadig‘a yetdi”, - deb berilgan. She’riy majmuadagi “Devoni Sa’diyy”, “Devoni Sodiyy”, “Devoni G‘oziiyy”, “Devoni Asad”larda ham shoirlar ijodidan she’riy namunalar jamlangan. Umuman, ushbu she’riy majmuadagi “Terma devon” lar matni bilan boshqa qo‘lyozma nusxalarni solishtirish, shahzoda shorlar ijodi o‘rganish va nashrga tayyorlashda muhim manba vazifasini bajaradi.

Xulosa. Sayyid G‘oziiy to‘ra XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xorazm adabiy muhitining Feruz, Munis, Ogahiy, Bayoniy, Avaz O‘tar, Rojiiy, Komyob, Sultoniyy, Sa’diyy Xorazmiyy kabi namoyandalari bilan hamnafas yashadi. Ulardan sharq mumtoz an‘analarini o‘rgandi va o‘zi ham devon tartib berdi. O‘zbek adabiyoti tarixida Sayyid G‘oziiy to‘ra tomonidan yaratilgan she’rlar sof turkona ohang, qofiya, radifga ega ekanligi bilan o‘z o‘rniga ega. Shu bilan birga, Sayyid G‘oziiy to‘ra she’rlarida qofiya yoki vazn talablarining buzilishi, badiiyy tasvirlarda takrorlanish, an‘analarga tayanib qolish kabi holatlar uchraydi. Lekin bu kabi kamchiliklarning bo‘lishidan qat’iiy nazar shoir ijodi o‘sha davr badiiyy namunalaridan biri ekanligi bilan ahamiyat kasb etadi. Bu davr adabiyotni ijtimoiy-siyosiy muhit bilan bog‘lab, tahlil etish bunday holatlarga yanada aniqlik kiritadi, deb o‘ylaymiz. Albatta, Sayyid G‘oziiy to‘ra kabi shahzoda shoirlar ijodiy niyati ruhiy yuksalish, adabiyot orqali o‘zlini tanishga intilish ekanligini unutmaslik kerak.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Бобожон Тарроҳ Ходим. Хоразм навозандалари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1994.
2. Бобожон Тарроҳ Ходим. Хоразм шоир ва навозандалари. – Т.: “Tafakkur qanoti”, 2011.
3. Жумахўжа Н., Адизова И. Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдур. – Т.: Фан, 1995.
4. Эркинов А.С., Полвонов Н.Т., Аминов Ҳ.А. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи. – Т.: Янги аср авлоди, 2010.

⁷⁷ ЎзР Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. Қўлёзма инв.рақами: Р N 909-V.

ДИЛАФГОР ШЕРИЯТИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Собир Мансуров,
ТошДЎТАУ катта
ўқитувчиси

Аннотация: Мустақиллик йилларида XIX аср охири – XX аср бошларида яшаб ижод қилган маърифатпарвар ижодкорлар адабий меросини ўрганиш борасида қатор илмий ва амалий ишлар амалга оширилди. Бироқ бу давр адабиёти бўйича тадқиқотчиларини кутаётган мавзулар талайгина экани ҳам айтиш ҳақиқатдир.

Дилафгорнинг “Гулшани Дилафгор” тўпламидаги лирик асарларни адабиётшунослик ҳамда адабий манбашунослик ва матншунослик эришган сўнгги ютуқлар асосида тадқиқ этиш долзарб илмий вазифалардан.

Калит сўзлар: “Гулшани Дилафгор”, сўфиёна севги, “Ал-мажозу қантаратул-ҳақиқат”, “мажозий йўл билан борувчи илоҳий ишқ”.

Дилафгор таржимаи ҳоли ва ижодий меросига доир маълумотлар унчалик кўп эмас. Мавжуд манбалар ҳам мазкур ижодкор фаолияти ҳақида қисқа хабарлар шаклидадир.

Дилафгор шоир сифатида анча баркамол лирик асарлар yaratган. У ҳам ижодда устоз сўз санъаткорларидан илҳомланган, уларга ўхшатмалар ёзган, шеърларига тахмислар боғлаган. Фузулийга ўхшатма ғазаллар ёзган. Яссавий, Машраб, Хислат, Ҳазиний, Муқимий, Фурқат, Завқий, Мискин, Камий каби шоирлар ижод намуналарига мухаммаслар боғлаган. Дилафгор лирик меросининг аксариятини ишқий ғазаллар ташкил этсада, кези келганда шоир бошқа турларга ҳам мурожаат қила борган.

XX аср бошларида фотографиянинг кириб келиши ғазал жанрининг бир қатор янгиликлар билан бойишига сабаб бўлган эди, десак муболаға бўлмайди. Лирик қаҳрамоннинг қалби муҳаббатга лиммо-лим бўлганида ёрнинг сурати унга янада қайноқ илҳом берган бўлса не ажаб:

*Илтифот айлаб юбормишсан, нигоро, суратинг,
Яхши соатда келиб тегди, дилоро, суратинг.*

Лирик қаҳрамон ёрсиз бир нафас ҳам нафас олиши қийин. Мудом унинг хаёли билан яшайди. Айниқса, шоирнинг “Сенсиз” радибли ғазали ўзининг ўйноқчилиги, енгил ўқилиши билан ажралиб туради. Шеър матлаъи қуйидагича:

Шоир ғазалларида илоҳий муҳаббат, сўфиёна севги мотивлари ҳам куйланади. Шоир аксарият шеърларида ер гўзалига мурожаат қилаётгандек бўлса ҳам, аслида Яратганга бўлган севгисини изҳор этади. Албатта, шу ўринда “Ал-мажозу қантаратул-ҳақиқат” (“Мажоз ҳақиқатга олиб боровчи кўприқдир”) эканлигини унутмаслик лозим:

*Дариго, умрим ўтди, эй пари, ҳажрингда жоно деб,
Қаронгу бўлди олам кўзларимга, шўху барно деб.
Бўлибман мисли Мажнун, кил тараҳҳум, ёри жононим,
Ютай токайгача қон лахта-лахта, оҳ Лайло, деб.
Қўйибман остонангга бошимни, эй жафонеша,
Жаҳон маҳвашиларидин сен пари пайкарни аъло деб.*

Дилафгорнинг юқорида таъкидлаганимиздек, “мажозий йўл билан боровчи илоҳий ишқ” тўғрисидаги байтлари талайгина. Улардан яна бири куйидаги матлаъ билан бошланади:

*Арсаи оламда, жоно, оразинг чун офтоб.
Ламъаи анвор аксинг кўкда гўё моҳтоб.*

Адабиётимиз тарихида Фузулийдан баҳраманд бўлмаган туркий тилли ижодкор бўлмаса керак. Бир вақтлар Фузулийнинг ширинзабонлигидан унинг тилида ғазаллар ёзиш ҳам урфга кирган эди. Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов ҳам Фузулий даҳосига тан бериб:

Менинг шоирлигим ёлғондир аммо,

Фузулий шеърига ошиқлигим рост, -

деб ёзган эди. Дилафгор ҳам салафлари сингари фузулиёна ғазаллар битиб, ушбу анъанани қайсидир маънода давом эттирди. Жумладан, шоирнинг куйидаги матлаъ билан бошланувчи ғазали Фузулийга ўхшатмадир:

*Гўзал маҳвашлар ичра сен каби ҳурлиқо бўлмас,
Қиёмингла нечун ташбиҳ қилам тубо расо бўлмас.*

Рикобинг бўса этмазми, гўранда ҳар нучук одам,

Аё, эй офати даврон, санингла подшоҳ бўлмас...

Исо пайғамбарнинг ўликни тирилтира олиш мўжизаси мумтоз адабиётимизда ёрнинг сўзлари ошиққа жон бағишлаши ё тирилтириши каби сифатлари мажозий образ бўлиб кўчган. Дилафгорнинг юқоридаги “*Нигоро, лаъли нобинг вермаям мен Хизри ҳайвона*” сатрларида эса “*Ҳаёт Хизри*” дея мажозий образ олинган. Ибн Сино “Шеър санъати” рисоласида бу ҳақда шундай ёзади: “... шеъриятдаги ҳар бир масал ва афсона ўзидан бошқа бир нарсасага ташбеҳ қилиб олинган бўлади, ё бўлмаса ўша нарсанинг ўзини қандай бўлса, ўша тарзда олмасдан, балки аксинча, уни бирмунча

ўзгартирилган ҳолатда олинади. Нарсанинг ўзи қандай бўлса, ўшандайлигича олмасдан, уни сал ўзгартирилган тарзда олинганига истиора ё мажоз дейилади. Шеър мана шу истиора билан мажознинг таркибидан ҳосил бўлади”⁷⁸.

Шарқ адабиётида назира битиш анча кенг тарқалган, замондош шоирлар ёки салафлар билан ўзига хос ижодий мусобақа тусини олган анъанадир⁷⁹.

*Нега, нечун манга сиз мунчалик жафо қиласиз,
Ғамингиз ила юрак-бағримиз адо қиласиз*⁸⁰.

Ҳамза ижодидан ўрин олган юқоридаги матлаъ билан бошланувчи шеърга шоир Дилафгор назира боғлаган ва у қуйидаги матлаъ билан бошланади:

*Итобу ноз ила боқиб мани адо қиласиз,
Тарахҳум айламайин ҳолима жафо қиласиз.
Зиёли оразингизга тасаддуқ ўлсун жон,
Кўнгул уйини қачон лутф илан зиё қиласиз?*

“Адабиётшунослик луғати”да қайд этилишича, “ўзга шоир асарига боғланган назиранинг тақлиддан иборат бўлиб қолмаслиги, шоирнинг унга ижодий ёндашиши талаб этиладики, бунда мавзунинг янада ёрқинроқ ифодаланиши ва бадий савиянинг юксалиши кўзда тутилади”⁸¹. Бу ўринда Дилафгор Ҳамза байтида айтилган фикрларни ривожлантириш баробарида бадий юксак сатрлар ижод қилганлигини сезиш қийин эмас.

Дилафгор шеърятининг яна бир жиҳати — ҳақиқий мусулмон кишининг Яратганга бўлган чин эътиқоди, маслакда қатъийликнинг намоён бўлишидир. Шоир ҳар бир мўмин киши бу ёлғончи дунёнинг ҳою ҳавасларига учмасдан, чин дунёга тайёрланиб бориши лозимлигини уқтиради. “Тақя қил” радифли ғазалида худди ана шундай ғояни давом эттирган шоир: *Бандалик шулдур санго, қодир Худога тақя қил, Ўн саккиз минг олама қудратнамога тақя қил*, - дея мудом Яратганга тақя қилиш (суяниш) кераклигини эслатади.

Шоир Дилафгор ҳам бир мусулмон кишиси сифатида тасаввуфий асарлардан бебаҳра қолиши, ундан илҳомланмаслиги мумкин эмас эди.

Бандасан, эй дил, ризойи Раббанони излагил,

⁷⁸ Абу Али ибн Сино. Шеър санъати. Саломон ва Ибсол. – Т.: Фан. 1980. – Б. 98.

⁷⁹ Қуронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2010. – Б. 200.

⁸⁰ Амонов Ш.Н. Ҳамза шеърятининг манбалари, матний тадқиқи: филология фан. номз... дисс. – Т.: 2010. – Б. 15.

⁸¹ Қуронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2010. – Б. 200.

Уммат ўлсанг, сарвари ҳақ Мустафони излагил.

Мисли Адҳамдек бу олам нашъасини тарк этиб,

Оҳ уруб йиглаб, ҳақиқий подшоҳни излагил.

Дилафгорнинг ушбу ғазалида “*Иброҳим Адҳам сингари подшоҳ бўлсанг ҳам бу дунёнинг жилваларига учма, уни тарк эт, ҳақиқий дунё роҳати сенга кўпроқ керак бўлади охиратда*” деган ғоя илгари сурилган бўлиб, бундай фикрлар ҳар қандай даврда ҳам ўз қимматини йўқотмайди.

Дилафгор шеърларида турк элининг машойихи Яссавий ҳикматлари мавзулари оҳангини ҳам кузатиш мумкин. Инсон охир қилар иши “тўрт оёқли чўбин от”га тушиши аччиқ ҳақиқат эканлигини тан олмай илож йўқ.

Табиат гўзалликларидан баҳраманд бўлиш, уларнинг қадрига етиш нафақат мусулмончиликдагина эмас, балки инсонман деган мавжудотнинг ҳар бири қалби қатларига-да кириб боргувчи бир хусусият эканлигини англаш қийин эмас. Мумтоз адабиётимизда “баҳориёт” туркумидаги бир қатор ижод намуналари вужудга келган. Бу сингари шеърларни Муқимий, Фурқат каби шоирлар ижодида кўриш мумкин. Маълумки, Фурқатнинг “Фасли навбаҳор ўлди, кетибон зимистонлар” ғазали жуда машҳур.

Хулоса қилиб айтганда, “Гулшани Дилафгор” тўплами ноширлари Дилафгор ижодида Муқимий, Хислат, Камий каби шоирларнинг таъсири кучли бўлган деган хулосаларга келишсада, аслида шоир шеъриятининг мавзу кўлами анча кенгрокдир. Дилафгорнинг ҳақиқий мусулмон фарзанди сифатида ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ муножотларига тахмис боғлаганлиги ҳам бунга далилдир. Дилафгор ғазалларида илоҳий муҳаббат, сўфиёна севги мотивлари ҳам куйланади. Шоир аксарият шеърларида ер гўзалига мурожаат қилаётгандек бўлсада, аслида уларда Яратганга бўлган севгисини изҳор қилади.

Адабиётлар:

1. Абу Али ибн Сино. Шеър санъати. Саломон ва Ибсол. – Т.: Фан. 1980. – Б. 98.
2. Қуронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2010. – Б. 200.
3. Амонов Ш.Н. Ҳамза шеъриятининг манбалари, матний тадқиқи: филология фан. номз... дисс. – Т.: 2010. – Б. 15.
4. Қуронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2010. – Б. 200.

ALMANAX GENEZISI VA UNING BOSHQA TO‘PLAMLARDAN FARQLARI

Zilola Shukurova,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
O‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, PhD*

E-mail: zilolashukurova7616@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada almanaxning kelib chiqishi, taraqqiyot bosqichlari, tarqalishi kabi masalalar xususida so‘z yuritiladi. Shuningdek, ayrim manbalarda berilgan ma’lumotlar tahlil qilinib, almanax antologiya, bayoz bilan qiyosiy o‘rganiladi, o‘xshash hamda farqli jihatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Almanax, antologiy, bayoz, to‘plam, adabiyot, kalendar taqvim, shoir, seriya.

Аннотация:

В данной статье рассматриваются такие вопросы, как возникновение, этапы развития, распространение альманаха. Также анализируются сведения, приведенные в отдельных источниках, сравниваются альманах, хрестоматия и баяз, выявляются их сходства и различия.

Ключевые слова. Альманах, хрестоматия, баяз, сборник, литература, календарь, поэт, серия.

Abstract:

This article discusses issues such as the emergence, stages of development, and distribution of the almanac. The information given in individual sources is also analyzed, the almanac, anthology and bayaz are compared, their similarities and differences are revealed.

Key words: Almanac, antologiya, bayaz, collection, literature, calendar, poet, series.

Har bir millat vakillari ma’naviy xazinalarini yig‘ib, saqlab, kelajak avlodga bekamu ko‘st yetkazishga harakat qilishi tabiiy hol. Ba’zan bu yodgorliklar to‘plam holida nashr qilinib, shu xalqning ilm-fan, adabiyoti, san’ati kabilarni bir yerda jamlash uchun tuziladi. Bunday to‘plamlar turi va shakliga ko‘ra xilma xil bo‘lib, shulardan biri almanaxlardir.

Dunyo adabiyoti, xususan, o‘zbek adabiyotida ham keng tarqalgan almanax arabcha المناخ so‘zidan olingan. Astronomik taqvim, vaqt o‘lchov [5], taqdim qilish [4] ma’nolarini anglatuvchi ushbu to‘plam dastlab astronomik

kalendar tuzish maqsadida yaratilgan. Boshqa bir kitoblarda unga adabiy asarlar to'plami, nodavriy adabiy nashr deb ham ta'rif beriladi. Yana bir manbada esa bu terminga "badiiy, adabiy, ilmiy asarlarning qaysidir belgilariga ko'ra (mavzusi, janri, g'oyasi) davomiy chiqadigan to'plam" [5] deb ham ta'rif berilgan.

Almanaxning paydo bo'lishi XIV-XV asrlarga to'g'ri keladi. Kelib chiqish vatani esa arab diyorlari bilan bog'lanadi. Manbalarda keltirilishicha, o'rta asrlarda G'arbiy yevropalik odamlar arablar bilan birga ishlagan paytlarda ushbu termini eshitgan va shu orqali u atrofga yoyilgan. Almanaxlarning dastlabki ko'rinishi taqvimiy kalendar shaklida bo'lib, yil oylarini bilish uchun chiqarilgan. U ko'rinishidan juda ixcham bo'lib, cho'ntakka olib yurishga qulay bo'lgan. Shuningdek tili va tuzilishiga ko'ra soddaligi ham aholining barcha qatlamlari uchun birdek tushunarli bo'lgan. Uning bu qulayliklari sayyohlar va o'sha yerdan o'tadigan savdo karvonlari uchun ham ma'qul kelgan. Bu esa almanaxlarning hududlararo tarqalishida zamin bo'lgan. Vaqt o'tib turli hududlarda yoyilgan almanaxlarning tuzilishi ma'lum o'zgarishlarga uchrab, qamrovi ham kengaydi. Masalan, qadimgi rimliklar ushbu almanaxlardan diniy bayramlarini yozib borishda foydalangan, qadimgi misrliklarning almanaxi toshdan tayyorlangan yassi tablichkalarda sayyoralarning harakatini qayd etib borishda foydalanilgan. Keyinchalik uning bu ko'rinishini boshqa davlatlar o'zlashtirishi natijasida 1460-yilda Vena, 1524-yilda esa Tyubingen shaharlarida ham paydo bo'ldi.

XVI asrdan boshlab almanaxlar yilda bir marta chiqadigan nashrga aylandi. bu nashrni chiqarishdan aniq maqsad belgilanib, uni bosqichma-bosqich amalga oshirish rejalashtirilgan. Masalan, "1560-yilda Fransiya hukumati aholiga ta'qiqlangan qarorlar va qonunlarni yetkazish uchun ularni ana shu almanax shaklida nashr qilishga majbur bo'lishadi" [3]. Demak, endi almanaxlar siyosiy maqsadlarda ham ishlatilib, qamrovi kengaya boshlangan.

XVII asrdan boshlab almanaxlar mavzu jihatidan ham ancha boyidi. Endi ular tarkibida faqat taqvimlar emas, balki yulduzlar bashorati, astrologik yozuvlar va qisqa yangiliklar ham qo'shib nashr qilina boshlandi. "1679-yilda Parijda nashr etilgan "Almanax qirolligi" to'plamida 1699-yilda qirollik nasl-nasabi haqida ma'lumot bo'limi, sud zallari, yarmarka va bozorlar, zarbxona va boshqalarning harakati haqida xabar berilgan" [7].

XVIII asrga kelib Germaniya, Prussiya, Saksoniya, Angliyada ham almanaxlar nashr etila boshlandi. Angliyada nashr etilgan almanaxda taqvim bilan birgalikda unga qo'shimcha ravishda ko'ngilochar latifalar, hikoyalar, she'rlar kiritildi va sekin-asta almanaxlarning hozirgi holatdagi ko'rinishi shakllana boshladi. Endi ularning tarkibiy qismi ham ancha murakkablashib, aholi asosiy qatlamining ularga ehtiyoji baland edi.

XIX asrga kelib almanaxlar fan sohalarining turli yo'nalishlarida ham yaratila boshlandi. Endi taqvim kalendar kunlarini bilish uchungina emas, balki fanning turli sohalarida ham yaratilib, har jihatdan rivojlanish cho'qqisiga chiqdi. Shu sababli bu davrda yaratilgan almanaxlarni tuzilishi va mazmuniga ko'ra ikki katta guruhga bo'lish mumkin:

1. **Taqvim kalendarlar.** Dastlabki ko‘rinishiga yaqin shaklda yaratilgan hozirgi taqvimlar. Ular vaqt o‘lchovi haqida ma’lumot berib turadi. Bu turdagi taqvimlar dunyoning turli burchaklarida nashr etiladi. Ba’zi manbalarda ular “Yilnomalar” [5] deb ham yuritiladi;

2. **Fan sohasining biror-bir yo‘nalishini yoritib boruvchi ilmiy to‘plam.** Almanaxlarning ushbu turi nisbatan keyingi asrlarda paydo bo‘lgan bo‘lsa ham keng tarqaldi va fanning ma’lum sohalarini yoritishda xizmat qiluvchi yilda bir marta chiqadigan to‘plam shakliga keldi. Almanaxlarning mavzu va tarkibiy tuzilishi xususida turli darajada tadqiq qilgan olimlar u haqidagi ayrim xulosalarini berishadi. Xususan, “Adabiyotshunoslik lug‘ati” kitobida “Odatda, almanaxlarga tartib berishda muayyan belgilar (asarlar mavzusi, janri, mualliflari yoshi, yashash hududi kabilar) asos qilib olinadi” [4] deb berilgan. Unga qo‘shimcha qilib quyidagi ma’lumotlarni ham ilova qilish mumkin: almanaxlar bir yilda yoxud undan ko‘priq vaqtda seriyali chiqadigan, fanning biror sohasiga bag‘ishlanib, unga oid yangiliklarni yoritib boruvchi to‘plamdir. Masalan, ikkinchi jahon urushi voqealariga bag‘ishlab “Voyennaya stranitsa” adabiy almanaxining birinchi seriyasi publitsistika, nasr, nazm, tanqid, yimor kabi bo‘limlardan iborat bo‘lib, unda berilgan maqola mualliflari almanax tuzilgan davrda yashagan mualliflardir [8].

Ayrim adabiyotlarda “O‘rta asrlarda Sharqda astronomiya kalendarlari Almanax nomi bilan atalgan. Bundan tashqari, Sharq adabiyotida zamondosh shoirlarning ijodlaridan namunalar yig‘ib „bayoz“lar ham tuzilganki, ularni ham almanaxlarning mukammal shakli deb baholash mumkin” [6] deya beriladi. Bu fikr nisbatan chalkash bo‘lib, o‘quvchini favqulotda chalg‘itadi. Buning sabablarini quyidagicha izohlash mumkin:

Avvalambor, almanaxlar tarixan astronomik taqvimni yoritib borish maqsadida tuzilgan. XVII asrdan boshlab unga kichik latifalar, munajjimlar bashorati va shu kabilar qo‘shilgan. XIX asrga kelib esa ular taraqqiy etib, turli sohalar ham yoritila boshlandi. Bayoz esa taxminan VII-IX asrlarda turli shoirlarning ijodini bir yerda to‘plash maqsadida yaratilgan va hanuzgacha uning tuzilishida deyarli o‘zgarish yo‘q.

Ikkinchidan, almanaxlar fanning turli sohalariga bag‘ishlangan bo‘ladi. Masalan, tibbiyot, fizika, falsafa, davlat qarorlari kabilarga bag‘ishlangan almanaxlar nashr qilingan va ularda sohaga oid erishilayotgan yangiliklar, bajarilayotgan tadqiqotlar haqida yoritib boriladi. Bayozlar esa dastlab paydo bo‘lganidan she’riy to‘plam sifatida yaratilgan va rivojlanish cho‘qqisiga chiqqanda ham ana shu an’anani saqlab qoldi. Ilm-fanning boshqa sohalarini bo‘yicha bayozlar yaratilmadi.

Uchinchidan, almanaxlar, odatda, yilda bir marta seriyali chiqadigan to‘plam. Unda hali fanga noma’lum bo‘lgan yangiliklar yoki asarnig bir parchasi kiritilgan. Ya’ni unda berilayotgan ma’lumotlar ayni zamon uchun yangilik hisoblangan va unga qadar boshqa manbalarda deyarli nashr qilinmagan bo‘ladi. Bayozda esa bu xususiyat yo‘q, u tuzuvchi tomonidan istalgan vaqtda tuzilish

mumkin. Unda turli davrlarda yashagan shoirlarning ijod mahsullari kiritilishi mumkin. Shu jihatdan bayozlarda zamon va vaqt tushunchasining ahamiyati yo‘q.

Demak, bayozlar almanaxlarning mukammal shakli emas, aksincha har ikkalasi alohida tushunchalar. Ularning birgina o‘xshash tomoni bor: almanaxning adabiyotga tegishli turida shoirlar ijodidan iborat to‘plam tuziladi. Bayozlar ham shoirlar ijodidan yig‘ilgan to‘plam bo‘lib, unda turli davrda yashagan shoirlar kiritiladi. Shunday ekan, ularga biri ikkinchisining mukammal shakli deb xulosa berib bo‘lmaydi.

Ba‘zan esa almanax va antologiya bir-biriga yaqin tushuncha sifatida qaralib, ularning o‘rtasidagi aniq chegarani aniqlash qiyin kechadi. Har ikkisi adabiy asarlarni to‘plash va nashr qilish imkoniyatiga ega bo‘lganligi sababli o‘xshash bo‘ib uni quyidagilarda ko‘ramiz: a) antologiya va almanax shoirlar ijodidan tarkib topgan to‘plam hisoblanadi; b) har ikki turda ham shoirlarning ijodini berganda avval shoirlar haqida qisqacha ma‘lumot, keyin ularning ijodi berilgan; s) antologiyani ham, almanaxni ham to‘plam termini ostida ishlatib bo‘ladi.

Ularning farqli jihatlari xususida gapirilganda V.Bajenovaning fikrlarini keltirib o‘tish lozim. U almanax va antologiyani bir-biridan farqini tushuntirar ekan almanaxning o‘zigagina tegishli bo‘lgan, antologiyada uchramaydigan quyidagi sifatlarini keltirib o‘tadi: “Almanax a) nomlanishiga ko‘ra mohiyatan har yili chiqadigan taqvimiy jadval (odatda har yilning oxirida kalendar chiqariladi); b) “doiraviy” muloqotning natijasi; v) turli avtorlarning ijodlariga mansub, odatda, avval umuman nashr qilinmagan yoki ma‘lum bir qismi nashrdan chiqqan asarlarning “ko‘rgazmasi”; g) almanaxda biror mavzudagi yoki bir nechta turdagi sohalar qamrab olinadi; d) siyosiy mavzudagi almanaxlar barcha turdagi almanaxlar ichida eng talabgir bo‘lgan va mavzularni tanlashda kitobxonlarning talabi inobatga olingan” [1].

Antologiyalar esa turli davrda yashagan shoirlarning hayoti va faoliyati haqida qisqacha tanishtirib, asosiy urg‘uni shoirning ijodiga qaratadigan to‘plam. Antologiyani tuzishda bir necha asrlik adabiyotni yoki ma‘lum bir davr adabiyotini qamrab olishi, mavzusi, janri va hududga ko‘ra tuzilish mumkin. Antologiyalar alfavit tartibida ham, aralash holda ham tuzilishi mumkin. Shu jihatdan mumtoz adabiyotdagi ayrim to‘plamlarga o‘xshab ketadi. Antologiyaning alfavit tartibida joylashtirilishi devonning tarkibiy tuzilishini eslatib, shoirlar haqida qisqacha ma‘lumot berilishi uning tazkiralari bilan o‘xshash ekanligini ko‘rsatadi.

Demak, antologiya bilan almanax biri ikkinchisini to‘ldiradigan yoki bir-biriga yaqin tushuncha emas. Ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga egaki, bu ularning bir-biridan ajratib turadi.

Taxminan XIV-XV asrda paydo bo‘lib, XIX asrda rivojlanish cho‘qqisiga chiqqan almanaxlarni nashr qilish jarayonining bugungi ahvoli qay tarzda kechayotgani xususida ham biroz to‘xtalsak maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu xususida ayrim mutaxassislar o‘z qarashlarini berib o‘tishgan. Xususan, Yu.Smironovning fikricha, “XIX asrning 40-yillarida rus adabiyotida almanax termini chiqib ketib,

oʻrnida toʻplam termini ishlatila boshlandi” [3], V.Bajenovaning fikricha esa, “XX asrning boshlarida almanax termining oʻrniga toʻplam termini paydo boʻldi va barcha nashriyotlarda seriyali chiqadigan asarlar toʻplam deb atala boshlandi” [1]. Har ikki olimning fikrlari oʻrinli, biroq bu fikrlarga toʻliq qoʻshila olmaymiz. Ikki olimning almanax termining muqobili sifatida ishlatila boshlangan toʻplam terminining qoʻllanishi xususidagi fikrlaridan B.Bajenovaning tahlillari ancha aniq, nazarimizda. Negaki, almanaxlarni nashr qilish XX asrning ikkinchi yarmida biroz sekinlashdi. Bu davrda ham almanax istilohini ishlatish davom etdi, biroq koʻp emas. Misol uchun, 1973-1993-yillarda davomiy chiqqan kitoblar, bibliograflar va nashriyotlar haqida maʼlumot beruvchi “Almanax bibliofila” [5] toʻplami, 1980-1986-yillarda shoirlar ijodini yoritib boruvchi “Istoki” almanax [2] kabi asarlar nashr qilingan. Bu esa almanax toʻplam istilohiga oʻz oʻrnini boʻshatib berdi degan qarashlar bir tomonlama ekanligini koʻrsatadi.

Umuman olganda, almanaxlar tarixan taqvimiy kalendarlarni chiqarishga moʻljallangan, keyinchalik rivojlanib maʼlum bir soha doirasida bajarilayotgan yangiliklarni nashr qilishga moʻljallangan boʻlib maʼlum muddatda (har oyda emas) chiqib turadigan toʻplam turi. Ular boshqa toʻplamlar kabi taraqqiy etib rivojlandi. Hozirgi kunda kelib ularning nashr qilinishi sekinlashib qolgan boʻlsa-da toʻxtagani yoʻq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Баженова В. В. Русский литературный сборник середины XX - начала XXI века как целое: альманах, антология: Дис. ... канд. филол. наук. новосибирск, 2010. С. 23-24
2. Истоки. – Москва. Молодая гвардия, Ред кол.. 1986.
3. Смирнова Ю. В. Антология как разновидность поэтического сборника : Дис. ... канд. филол. наук. М., 2003. С. 88
4. Қуронов Д, Мамажонов З, Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: AKADEMNASHR. 2013, 27 б
5. [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%85#:~:text=%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B0%CC%81%D1%85%20\(%D0%BE%D1%82%20%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1.,%D0%BF.\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%85#:~:text=%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B0%CC%81%D1%85%20(%D0%BE%D1%82%20%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1.,%D0%BF.)). 25.09.2023.;
6. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Almanax>
7. <https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%90%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%85>
8. [Военные страницы. – Москва: Воениздат. 1991, Вып 1. С 335](#)

**САДРИДДИН АЙНИЙ – АДАБИЁТШУНОС ВА МАНБАШУНОС
ОЛИМ**

Темиров Фаррух Умедович
Бухоро давлат университети
доцент, т.ф.ф.д (PhD)

Annotatsiya

Ушбу илмий мақолада, машҳур олим ва ёзувчи Садриддин Айнийнинг адабиётшунослик, шарқшунослик, манбашуносликка оид тадқиқотлари, ижодий фаолияти ва айрим адабий-бадний мақолалари илмий жиҳатдан таҳлил этилган.

Калит сўзлар: матншунослик, манбашунослик, адабиётшунослик, топография, тазкирачилик, кутубхона, Самария

Аннотация:

В данной статье научно проанализированы исследования по литературоведению, востоковедению и источниковедению, научная деятельность и некоторые статьи по литературе известного ученого и писателя Садриддина Айни.

Ключевые слова: текстология, источниковедение, литературоведение, топография, тезкире (поминание), библиотека, Самария

ABSTRACT:

This article scientifically analyzes the research on literature, orientalism and source studies, scientific activity and some articles on literature of the famous scientist and writer Sadriddin Ayni.

Key words: textology, source studies, literary studies, topography, tezkire (memorialization), library, Samaria.

Машҳур ёзувчи олим, жамоат арбоби С.Айний (1878-1954)нинг илмий-ижодий меросида адабиётшунослик, манбашунослик ва шарқшуносликка доир илмий тадқиқот ишлари муҳим ўринни эгаллайди. У асосий эътиборини адабиёт тарихида ҳали яхши ўрганилмаган, кам тадқиқ этилган муаммоларга қаратди. Олимнинг шарқшунослик ва адабиётшуносликдаги катта илмий ишлари сирасига “Фирдавсий ва унинг Шохномаси ҳақида”, “Шайх ур-раис Абу Али ибн Сино”, “Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий”, “Камол Хўжандий”⁸², “Устоб Рудакий”⁸³, “Алишер Навоий”⁸⁴, “Восифий ва унинг “Бадоеъ ул-вақоеъ” асари ҳақида”⁸⁵,

⁸² Айний С. Камол Хужандий // Шарқи сурх. 1957, № 5. – Саҳ. 70-76.

⁸³ Айний С. Устод Рудакий // Шарқи сурх. 1940, № 2. – Саҳ. 30-43.

⁸⁴ Айний С. Алишер Навоий // Шарқи сурх. 1941, № 1. – Саҳ. 23- 28.; № 2. – Саҳ. 36-43; № 4 – 5. – Саҳ. 15 -36.

⁸⁵ Айний С. Восифий ва асари ў “Бадоеъ ул - вақоеъ” // Шарқи сурх. 1946, № 4 – 5. – Саҳ. 19-29.

“Мирзо Абдулқодир Бедил”⁸⁶ каби илмий - адабий мақолаларни киритиш мумкин.

Адибнинг “Шайх ур-раис Абу Али ибн Сино”⁸⁷ номли асари буюк қомусий олим ва табибнинг вафотиға 900 йил тўлиши муносабати билан яратилган бўлиб, муаллифнинг қомусий илм эгаси эканини ва кўпгина шарқ тилларини (шу жумладан, араб тилини) яхши билишини асослаб туради. Муаллиф бу асарида Ибн Синонинг илмий ижодини мукаммал ўрганиб, таҳлил этган.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида бир қатор адабий тазкиралар майдонга келди. С.Айний Бухоро адабий муҳитидаги тазкирачилик анъаналарига ҳам катта эътибор берди. Ҳожи Азим Шаърий⁸⁸, Абдуллахожа Абдий⁸⁹, Мирсиддиқ Ҳашмат Бухорий⁹⁰, Ҳожи Неъматулло Муҳтарам⁹¹, Афзал Маҳдум Пирмастий⁹², Шарифжон Маҳдум Садр Зиёлар⁹³ томонидан тартиб берилган тазкира асарларини, шеърий мажмуаларини чуқур ўрганиш, таҳлил этиш асосида ўзининг “Намунаи адабиёти тожик”⁹⁴ (“Тожик адабиётидан намуналар”) тазкира мажмуасини яратади. Бу асар С.Айнийнинг тожик ва ўзбек мумтоз адабиёти тарихини ўрганиш йўлидаги дастлабки қадамлар эди.

Ўрта Осиё қадим замонлардан илм ва маданият ўчоғи бўлиб, унинг энг қадимий шаҳарлари Бухоро ва Самарқанд фақат Шарқдагина эмас, балки Ғарбда ҳам машҳур бўлган бир қанча илм хазиналари – кутубхоналар мавжуд бўлганлиги кўпгина тарихий манбалардан маълумдир. Биргина Бухоронинг ўзида бир неча катта-кичик кутубхоналарда турли даврларда яшаб ижод этган машҳур олимлар, файласуфлар шоирлар, тарихчи ва тарихшунослар, тазкиранавислар томонидан асрлар давомида ёзилган асарлар тўпланган. Ўзаро урушлари (араблар, мўғуллар истилоси даврида ва бошқа қонли тўқнашувлар) даврида халқимизнинг маданий бойликлари ер билан яқсон қилинган, қимматли қўлёзма китоблар мутаассиб руҳонийлар фатвоси билан

⁸⁶ Айний С. Мирзо Абдулқодир Бедил. – Сталинобод: нашриёти давлати Тожикистон, 1954. 339. Саҳ; **Шунигдек қаранг:** Бертельс Е.Э. Айнийнинг “Бедил монографиясига муқаддима / Айний Замондошлари хотирасида. – Б. 125-129.

⁸⁷ Айний С. Шайх ур-раис Абу Али ибн Сино. – Сталинобод: Нашрдавтож, 1939.

⁸⁸ Ҳожи Азим Шаърий. Тазкират-уш-шуаро / Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. № 64, вар. 122 а.

⁸⁹ Абдуллахожа Абдий. Шуарони мутааххирини Бухоро / Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. № 64, вар. 122 а.

⁹⁰ **Қаранг:** Мулложонова З, Азизкулов Ж. Феҳристи асарҳои С.Айний ва адабиёт оид ба ў (то охири соли 1961). – Душанбе: 1963. – саҳ. 44

⁹¹ Ҳожи Неъматуллох Муҳтарам. Тазкират-уш – шуаро. – Душанбе: 1975. – саҳ. 61

⁹² **Қаранг:** Мулложонова З, Азизкулов Ж. Феҳристи асарҳои С.Айний ва адабиёт оид ба ў (то охири соли 1961). – Душанбе: 1963. – саҳ. 44-45

⁹³ Садрӣ Зиё. Фузалои мутааххирин. / Саҳобиддини Сиддиқӣ. Садрӣ Зиё ва тазкираҳои ў. – Душанбе: Шӯжоиён, 2010. – Б. 102; Tazkare Ashar. Sharif-jan Makhdum Sadr Zia, Ed., by M. J. Shakuri Bokhari. Soroush. Press. Tehran, 2001. – P. 332.

⁹⁴ Айний С. Намунаи адабиёти тоҷик. – Москва: Чопхонаи нашриёти марказии халқии Ҷамоҳири шӯравии Сўсиёлистӣ, 1926.

ёндирилиб юборилган, яна бир қисми эса – Европа олимлари томонидан олиб кетилган эди⁹⁵.

Шунга қарамай, Шарқ тилларида (араб, форс, тожик ва туркий халқлар тилларида) ёзилган кўпгина қимматли ва нодир қўлёзма манбалар (тарих китоблари, девон, тазкира, жангномалар ва бошқалар) бизгача етиб келган. Илмий-маданий меросимизнинг бизгача етиб келиши ва сақланишида, давлат ҳамда мадрасалар ихтиёридаги кутубхоналар билан бир қаторда ноёб китобларга бой шахсий кутубхоналар ҳам катта роль ўйнайди.

Маълумки, Бухоро Халқ Совет Республикаси ташкил топгандан кейин 1921 йилда Туркистон Шўролар ҳукуматининг Маориф Халқ Комиссарлиги бу Бухородаги сақланган амирлик ва шахсий кутубхоналарни аниқлашга киришади. Бу ишда махсус комиссия тузилиб, унинг таркибида ҳайъат бошлиғи этиб, таниқли тарихчи олим, профессор Пўлат Солиев, тафтиш ишларни назорат қилиш ва ёзиб боришга масъул профессор Абдурауф Фитратлар раҳбарлик қилишган. Ҳайъат вакиллари 1921 йилда Бухородаги мавжуд кутубхоналарни излаш ва ундаги нодир қўлёзма китобларни рўйхатга олиб Тошкентга хабардор қилиш бўлган⁹⁶.

Бухородаги маданий ёдгорликлар, турли-туман, катта-кичик кутубхоналарни аниқлашга муваффақ бўлган профессор Абдурауф Фитрат бошчилигида ташкил топган комиссияси Туркистон Шўролар ҳукуматининг Маориф Халқ Комиссарлигига қуйидаги маълумотни хабар қилади: “Биз Бухорода келиб ўз ишимизга тушдик. Бухорода энг машҳур, энг бой уч кутубхона бор экан. Биринчиси бўлган қозикалоннинг⁹⁷ кутубхонаси, иккинчиси (шаҳзода, амир Музаффархоннинг ўғли) Муҳаммад Сиддиқхон Ҳашмат (Бухорий)нинг кутубхонаси, учинчиси, қози Муҳаммад Шарифжон Махдум Садр (Зиё) деган бир кишининг кутубхонасидир”⁹⁸.

С.Айний Бухоро мадрасаларида таҳсил кўриш даврида Бухородаги мавжуд кутубхоналар, жумладан Шарифжон Махдум Садр Зиёнинг бой шахсий кутубхонаси борлигини билган, ундан фойдаланган. У ўзининг “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” ва мемуар “Эсдаликлар” (1949-1954) асарларида Шарифжон Махдумнинг кутубхонаси Бухородаги энг бой шахсий кутубхоналардан биридир, деб ёзади⁹⁹. Чиндан ҳам китобни жонидан севган, ўзининг “Тазкира ул-ашъор” (1910) номли шеърӣй антологиясини тузган Шарифжон Махдумнинг шахсий кутубхонасида сақланаётган уч юз жилддан зиёд қўлёзма манбалар Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

С.Айнийнинг “Самария”га ёзган илмий изоҳлари диққатни тортади. Унда Самарқанд ва қисман Бухоро тарихининг айрим эътиборга молик

⁹⁵ Бу ҳақда қаранг: Инқилоб журна́ли, 1922 й, № 2. – Б. 20-21.

⁹⁶ Қаранг: Элбек. Бухороға юборилган ўзбек билим ҳайъатининг ишлаган ишлари // Қизил Байроқ. 1921 йил, № 29.

⁹⁷ Бухоро қозикалони мулла Бурҳониддин Садр қози ул-қуззот

⁹⁸ Элбек. Бухороға юборилган ўзбек билим ҳайъатининг ишлаган ишлари. // Қизил Байроқ. 1921 йил, № 29.

⁹⁹ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. ; Унинг ўзи: Эсдаликлар

жихатлари ўз аксини топган. Адиб, жумладан, Бухоро амалдорларидан бири Нодир девонбегининг Бухорода солдирган иморатлари хусусида тўхталиб, хонақоҳ ва ҳовузнинг абжаддаги санасини аниқлаган. Унга кўра, “Маҳалла машойиҳ” жумласида хонақоҳ қурилган сана, яъни 1029 / 1619 йил, “Ҳавзи ба зўр” иборасида эса ҳовуз, яъни ҳозирги Лабиҳовузнинг қазилган санаси – 1029/1619 йил яширинганини ёзади. С.Айнийнинг маълумот беришича, ҳовузни қазिश учун халқ мажбурий меҳнат ва машаққатга тортилгани сабаб, ўша даврдаги бир шоир унинг қазилиш тарихини абжад ҳисобида “Ҳавзи ба зўр” ибораси билан белгилаган¹⁰⁰.

Таниқли олимлар Б.Аҳмедов ва А.Жувонмардиев саъй-ҳаракатлари билан ушбу асар 1969 йил қайта нашрга тайёрланди. Ноширлар таржимани жузъий таҳрирдан ўтказган ҳолда, атоқли адиб - Садриддин Айнийга ҳурмат юзасидан у ёзган сўзбоши ва изоҳларни асл ҳолича қолдиришади. Лекин давр мураккабликлари оқибатида асар яна нашр юзини кўрмади. Ниҳоят “Камалак” нашриёти “Мерос” сериясида 1991 йил¹⁰¹, “Янги аср авлоди” нашриёти “Тарихий мерос” сериясида 2009 йил “Самария”ни нашр этди¹⁰².

Машҳур муҳаддис Имом Бухорий, тасаввуф алломаларидан Абдулқодир Жилоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Аловуддин Аттор, Хожа Аҳрор, Мавлоно Лутфулло Чустий, “Алфи соний” таҳаллуסי билан машҳур Шайх Аҳмад Сирҳинди кабилар хусусидаги биографик маълумотлари С.Айнийнинг исломшунослик ва тасаввуфшунослик борасида чуқур илмий тафаккурга эга бўлганини бот-бот тасдиқлайди.

Туркистон ва Шарқ алломалари Абу Ҳафс Кабир Бухорий, Имом Бухорий, Абу Али Ибн Сино, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Зайнуддин Восифий, Мирзо Абдулқодир Бедил, Аҳмад Махдум Дониш, Шарифжон Махдум Садр Зиё, Абдурауф Фитрат ва бошқа буюк алломалар, мутафаккир олимлар, Жалолиддин Мангуберди, Маҳмуд Торобий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек ва бошқа кўплаб тарихий шахслар, халқ қаҳрамонлари ва давлат арбоблари совет даврида биринчилардан бўлиб С.Айний томонидан муносиб эътироф этилган ва ҳолисона баҳо берилган.

С.Айнийнинг илмий-ижодий меросига тегишли, ҳалигача илмий муомалада бўлмаган, кам ўрганилган (қисман унут бўлган) XX-асрнинг 20-30 йилларидаги шарқшунослик, тарихшунослик, исломшунослик, тасаввуфшунослик, манбашунослик (қўлёзма манбалар), тарихий

¹⁰⁰ “Самария”. – Тошкент: “Камалак”, 1991.- 68-69- бетлар.

¹⁰¹ **Қаранг:** Абу Тохирхожа. Самария / Форсчадан Абдулмўмин Сатторий таржимаси. Масъул муҳаррир академик Садриддин Айний ва тарих фанлари кандидати Б.А.Аҳмедов. Нашрга тайёрловчилар: тарих фанлари кандидатлари Б.Аҳмедов, А.Жувонмардиев. Кўрсаткичларни М.Хўжаева тузган. – Тошкент: “Камалак”, 1991.- Б. -79.

¹⁰² **Қаранг:** Абу Тохирхожа Самарқандий. Самария (Самарқанд мазорлари зикри) / Форсчадан Абд ул--Мўмин Сатторий таржимаси. Масъул муҳаррир академик: Садриддин Айний (126, март) ва академик Бўрибой Аҳмедов (1969, 1991). Нашрга тайёрловчилар: Б.Аҳмедов, А.Жувонмардиев (1969, июль). Изоҳлар муаллифлари: А.Сатторий, С.Айний (1926), Б.Аҳмедов (1991). (Қайта ишланган ва тўлдирилган нашрига масъул Ш.Воҳидов, Б.Аминов) – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2009. – Б. 105-206.

топография, топонимика каби Бухоро ва Ўзбекистон тарихи масалаларига бағишланган тадқиқотлари мавжудки, бу тадқиқотларга бўлган илмий заруратнинг ҳамон мавжудлигидан далолат бериб турибти.

Адабиётлар рўйхати:

1. Айний С. Камол Хужандий // Шарқи сурх. 1957, № 5. – Саҳ. 70-76.
2. Айний С. Устод Рудакий // Шарқи сурх. 1940, № 2. – Саҳ. 30-43.
3. Айний С. Алишер Навоий // Шарқи сурх. 1941, № 1. – Саҳ. 23- 28.; № 2. – Саҳ. 36-43; № 4 – 5. – Саҳ. 15 -36.
4. Айний С. Восифӣ ва асари ӯ “Бадоеъ ул - вақоеъ” // Шарқи сурх. 1946, № 4 – 5. – Саҳ. 19-29.
5. Айний С. Мирзо Абдулқодир Бедил. – Сталинобод: нашриёти давлати Тожикистон, 1954. 339. Саҳ;
6. Айний С. Шайх ур-раис Абу Али ибн Сино. – Сталинобод: Нашрдавтож, 1939.
7. Айний С. Намунаи адабиёти тоҷик. – Москва: Чопхонаи нашриёти марказии халқии Ҷамоҳири шӯравии Сўсиёлистӣ, 1926.
8. Абдуллахожа Абдӣ. Шуарони мутааххирини Бухоро / Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. № 64, вар. 122 а.
9. Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Б. ; Унинг ўзи: Эсдаликлар
- 10.Бертельс Е.Э. Айнийнинг “Бедил монографиясига муқаддима / Айний Замондошлари хотирасида. – Б. 125-129.
- 11.Бухоро қозикалони мулла Бурҳониддин Садр қози ул-қуззот
- 12.Ҳожи Азим Шаърий. Тазкират-уш-шуаро / Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. № 64, вар. 122 а.
- 13.Садри Зиё. Фузалои мутааххирин. / Саҳобиддини Сиддиқӣ. Садри Зиё ва тазкираҳои ӯ. – Душанбе: Шӯжоиён, 2010. – Б. 102;
- 14.Муллоҷонова З, Азизқулов Ж. Феҳристи асарҳои С.Айний ва адабиёт оид ба ӯ (то охири соли 1961). – Душанбе: 1963. – саҳ. 44
- 15.Tazkare Ashar. Sharif-jan Makhdum Sadr Zia, Ed., by M. J. Shakuri Bokhari. Soroush. Press. Tehran, 2001. – P. 332.
- 16.Ҳожи Неъматуллоҳ Мухтарам. Тазкират-уш – шуаро. – Душанбе: 1975. – саҳ. 61
- 17.Инқилоб журнали, 1922 й, № 2. – Б. 20-21.
- 18.Элбек. Бухороға юборилган ўзбек билим ҳайъатининг ишлаган ишлари // Қизил Байроқ. 1921 йил, № 29.
- 19.Элбек. Бухороға юборилган ўзбек билим ҳайъатининг ишлаган ишлари. // Қизил Байроқ. 1921 йил, № 29
- 20.Самария”. – Тошкент:”Камалак”, 1991.- 68-69- бетлар

MANBALARDAGI TILIMIZDA UCHRAYDIGAN AYRIM ARABIY O‘ZLASHMALAR ETIMOLOGIYASI XUSUSIDA

Atayev Azamat Pulatovichning,

Toshkent amaliy fanlar universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti v.b.,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
azamatatayev79@gmail.com

Annotatsiya

O‘zbek tilida arabizmlarning qo‘llanilishi borasida o‘zbek tilshunosligi va matnshunosligida bir muncha e‘tiborli ishlar amalga oshirilgan bo‘lishiga qaramay bu borada hal qilinishi lozim bo‘lgan juz‘iy masalalar ham bor. Mazkur maqolada muhtaram olimimiz prof. Sh. Rahmatullayev tomonidan yozilgan “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” (arab so‘zlari va ular bilan hosilalar)da keltirilgan ma‘lumotlarga tayanilgan holda lug‘atning keyingi nashrlarini mukammallashtirish maqsadida tilimizdagi ayrim arabiy o‘zlashmalar etimologiyasi xususida mulohaza yuritilgan va ularni ilmiy dalillar asosida qayta ko‘rib chiqish tavsiya qilingan.

Аннотация

Несмотря на то, что в узбекской лингвистике и текстологии были проделаны некоторые значительные работы по использованию арабизмов в узбекском языке, существуют некоторые незначительные проблемы, которые необходимо решить в этом отношении. В этой статье наш уважаемый учёный проф. Ш. Опираясь на сведения, приведенные в «Этимологическом словаре узбекского языка» (арабские слова и их производные), написанном Рахматуллаевым, в целях совершенствования последующих изданий словаря была рассмотрена этимология некоторых арабских заимствований в нашем языке и их на основании имеющихся данных был рекомендован научный пересмотр.

Annotation

Nesmotrya na to, some significant work done in Uzbek linguistics and textology on the use of Arabicism in the Uzbek language, suschestvuyut some insignificant problems, which need to be solved and the relationship between them. V etoy state nash uvajaemyy uchyonyy prof. Sh. It is based on the evidence, brought in "Etymological slovar of the Uzbek language" (Arabic words i ix productions), written by Rakhmatullaev, and the lexicon of the following edition of the dictionary has been reviewed and the etymology of some Arabic loanwords

in the nashem language i ix is based on the basis of this data has been recommended.

Kalit so‘zlar: arabiy o‘zlashma, almisoq, iqtibos, mumtoz adabiyot, arabiy so‘z va birikmalar, lug‘at, etimologik lug‘at, manba.

Ключевые слова: арабское освоение, альмисак, цитата, классическая литература, арабские слова и словосочетания, словарь, этимологический словарь, источник.

Keywords: arabic development, almisak, quotation, classical literature, Arabic words and phrases, dictionary, etymological dictionary, source.

Arab tili ko‘plab ilmiy va badiiy adabiyotlar yuzaga kelgan til sifatida islom dini kirib borgan xalqlar tiliga, jumladan, o‘zbek tiliga ham sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Ikkinchi tomondan, bu til arab madaniyatigina emas, islom madaniyati tili sifatida Yevropa tillari lug‘at fondiga ko‘plab so‘zlar “hadya qilgan”.

Tilimizdagi ayrim arabiy o‘zlashmalar etimologiyasi xususida mulohaza yuritar ekanmiz, bunda muhtaram olimimiz prof. Sh. Rahmatullayev tomonidan yozilgan “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” (arab so‘zlari va ular bilan hosilalar)¹⁰³da keltirilgan ma‘lumotlarga ba‘zi bir qo‘shimchalar kiritishga harakat qilamiz.

Avvalo, ta‘kidlash kerakki, prof. Sh. Rahmatullayev o‘zbek tilshunosligining zabardast namoyondalaridan biridir. Xususan, o‘zbek leksikografiyasi taraqqiyotini prof. Sh. Rahmatullayev xizmatlarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. “O‘zbek tili omonimlari lug‘ati”, “O‘zbek tili antonimlari lug‘ati”, “O‘zbek tili frazeologizmlarining izohli lug‘ati”ni olim “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” yaratilmasidan oldin nashr qildirganini hisobga olsak, muhtaram professorimizning bu boradagi xizmatlari ko‘lamini yanada yorqinroq tasavvur qilamiz.

“O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” tilshunosligimizda o‘z yo‘nalishidagi birinchi asardir. Uning ikkinchi jildi arab so‘zlari va ular bilan hosilalarga bag‘ishlangan bo‘lib, kitobning tilshunosligimizdagina emas, butun madaniy hayotimizdagi katta ahamiyatini ta‘kidlagan holda, undagi ayrim etimologik izohlarga o‘zimizning fikrlarimizni bildirishni lozim topdik. Masalan, lug‘atda **almisoq** so‘ziga shunday izoh berilgan: “*Bu so‘z o‘zbek tilida almisoqdan beri (buyon), almisoqdan qolgan iboralari tarkibida qatnashib, “qadimdan” ma‘nosini anglatadi. Bu so‘z arabcha al anqlik artikli va Muso payg‘ambar nomidan tuzilgan bulib, so‘zlashuv nutqida bu ikki qism yaxlit talaffuz qilinadi, oxiriga q tovushi qo‘shiladi, shu q tovushi ta‘siri bilan uning oldidagi a unlisi â unlisiga almashadi; adabiy tilga shunday talaffuz shaklida olingan (O‘TIL, 1, 41)*”¹⁰⁴.

Ushbu etimologik izohga bizning quyidagicha e‘tirozlarimiz bor:

¹⁰³ Раҳматуллаев Ш. “Ўзбек тилининг этимологик луғати” (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент: Университет, 2003 йил. – 600 бет.

¹⁰⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (Араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент, 2003. –Б.29.

1. *Almisoq* soʻzi izohlanar ekan, uning asliyatdagi shakli eʼtiborga olinmagan. Sababi, Muso موسي dagi “s” arab alifbosida س – sin bilan, “almisoq”dagi “s” esa ث – sa bilan yoziladi.

2. Muso موسي ismi xos, ‘alam (atoqli ot) sifatida aniqlik artiklini qabul qilmaydigan ismlar sirasiga kiradi.

3. Yuqoridagi izoh soʻzda “q” tovushining qanday paydo boʻlgani va qanday maʼno anglatishi hamda vazifasini koʻrsata olmaydi.

4. Olim bu maʼlumotlarni “OʻTIL”dan olgan. Lekin bu manbadagi izoh xato ekanligiga eʼtiroz bildirilmagan. Holbuki, prof. Sh. Rahmatullayev “OʻTIL”dagi ayrim toʻgʻri izohlarga xato deb eʼtiroz bildirgan.

5. *Almisoq* الميثاق soʻzining etimologiyasi quyidagichadir: ميثاق – misoq soʻzi koʻp maʼnoli وثق – vasiqa feʼlining ishonmoq, ishonib topshirmoq, suyanmoq maʼnosidan masdar boʻlib, shartnoma, bitim, fakt maʼnolarini anglatadi¹⁰⁵. Unga ال – al aniqlik artikli qoʻshilgan va almisoq – “maʼlum shartnoma”, “muayyan kelishuv” degan maʼnoni anglatadi. Xoʻsh, shu muayyan shartnoma nima va nega “almisoq” soʻzi oʻzbek tilida qadimiy degan maʼnoni anglatadi?

Islomiy eʼtiqodga koʻra, Alloh taolo insonga tan baxsh etishidan oldin ularning ruhini yaratgan va ruhlarga السُّ بَرَكْمُ? (*alastu birobbikum?*), yaʼni “Men sizlarning robbingiz emasmanmi?” – deb murojaat qilgan. Ruhlarimiz esa: بَلِي (*balaa*) – “shak shubhasiz Sen bizning Robbimizsan” – deb javob bergan. Bu haqda Qurʼoni Karimning Aʼrof surasi 172–173-oyatlarida zikr etilgan.

Mazkur oyati karimalarning izohida esa Qurʼoni Karim maʼnolari tarjimoni Shayx Alouddin Mansur “almisoq” soʻzi xususida shunday deydi: *“Xalq orasida mashhur boʻlgan “almisoq”, “almisoqdan qolgan” degan iboralarning asl mazmuni yuqoridagi ikki oyatda mazkur boʻldi. Qurʼon bizga uqtirishicha, Tangri taolo oʻz qudrati bilan Odam a.s. ni belidan undan tarqaydigan barcha zurriyotlarini chiqarib, ularga oʻzining moʻjizalarini koʻrsatgach, “Aytinglar-chi, Men sizlarning Robbingiz emasmanmi?”, deganida, ular: “Parvardigoro, Oʻzing barchamizni robbimizsan, bizlar bunga guvoh boʻldik”, deb Tangriga ahdupaymon, yaʼni misoq bergan ekanlar. Shuning uchun islom ulamolari: “Kimda-kim kofir boʻlsa yoki dinidan qaytsa, oʻzining tangriga bergan misoqidan qaytgan boʻladi”, deyдилar”*¹⁰⁶.

6. Shu oʻrinda aytish kerakki, tasavvufdagi “mast-alast” (*masti alast - azaliy mast*) birikmasining manbasi ham ushbu oyatdandir. Alloh bilan ruhlarimiz oʻrtasidagi ushbu misoq – vaʼdalashuv, bitim “almisoq” deb ataladi va uning oʻzbek tilida “juda qadimiy” maʼnosini kasb etgani ham bejiz emas ekan.

Shuningdek, eʼtiqod ilmiga oid kitoblarda musulmonga “qachondan beri musulmonsan?” deb savol berilsa, “almisoqdan beri musulmonmiz” deya javob berish lozimligi taʼkidlanadi¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Носиров О., Юсупов М. Аннаџим. Арабча-ўзбекча луғат. –Тошкент, 2003. –Б.895-896.

¹⁰⁶ Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима/ Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 140-бет.

¹⁰⁷ Ислом дини асослари. – Тошкент: Внешторгиздат, 1992. – Б.3.

Etimologik izohlarda chalkashlikka yo‘l qo‘yilgan holatlardan yana birini iloha so‘zi izohida ham ko‘ramiz. Jumladan, “bu arabcha so‘z ilah (un) so‘ziga (ARS, 41) a murojaat yuklamasini (ARS 20) qo‘shib tuzilgan bo‘lib, “Ey Ollo” ma‘nosini anglatadi; O‘TILda (1,324) bu so‘z “xotin qiyofasidagi xudo” deb xato izohlangan...¹⁰⁸. Bu izohga quyidagi e‘tirozlarimiz bor:

1. Iloha – الله so‘zi iloh so‘ziga murojaat yuklamasi emas, a (*atun-* to‘yi ta‘nis, ya‘ni muannaslik “t”si) qo‘shib hosil qilingan.
2. Shunday ekan, O‘TILda berilgan izoh to‘g‘ri.
3. Bu so‘zga murojaat yuklamasi qo‘shilgan va “Ey Ollo” ma‘nosini anglatuvchi so‘z o‘zbek tilida “iloho” shaklini olgan bo‘ladi. Bu so‘z eski o‘zbek tilida ham, hozirgi o‘zbek adabiy tilida ham shu shaklda. Johiliya davrida arablarda uzzo, lot, manot kabi ilohalarga sig‘inilgan va shuning uchun ham ularning nomi muannas shaklida bo‘lgan. Jumladan, اعز – عزي sifatining muannas shaklidir.

Keyingi satrlarda ham olim iloha va iloho so‘zlarini bir-biriga chalkashtirib yuborgan va natijada O‘TILda berilgan izohga noo‘rin e‘tiroz bildirgan.

Yana bir misol: Avliyo so‘zi izohida berilgan vali va valiy so‘zlari izohida ham noaniqlik bor. “Hokim”, “idora qiluvchi” ma‘nosidagi voliy so‘zi ham borligi e‘tibordan chetda qolgan.

“Abduvali so‘zini atoqli ot sifatida ishlatish noto‘g‘ri¹⁰⁹” – degan fikrning o‘zi noto‘g‘ri! Chunki, olim vali so‘zining lug‘aviy ma‘nosinigina e‘tiborga oladi va “*Olloning bandasi vali (hokimga, boshqaruvchi) ga emas, faqat Olloga qul bo‘lishi mumkin*” – deb izohlaydi¹¹⁰. Bu fikr to‘g‘ri va dinimizning asosiy aqidalaridan birini bayon qiladi, lekin olim Allohning “al-Vali” الولي sifati ham borligi, bu sifat o‘zida “muhabbat qiluvchi”, “nusrat beruvchi” va “xalqining ishini yurituvchi” zot degan ma‘no mujassam qilishini e‘tiborga olmagan¹¹¹.

Yana lug‘atda nas so‘zi nahs so‘ziga havola qilingan. To‘g‘ri “nas bosgan” kabi birikmalarda bu havola o‘zini oqlaydi. Chunki, nahs – baxtsizlik. “Nas bosgan” birikmasi omadi yurmagan kabi ma‘noni anglatadi. “*Nas bosib yotma*” deganda ham “baxtsizlikka bo‘yin berma” kabi ma‘nolar mavjud va hokazo. Ammo “qatlim uchun nas keltirur” kabi mumtoz adabiyotimiz namunalarini o‘qigan o‘quvchi ushbu lug‘atga tayansa adashib ketadi. Shuning uchun olim ularni NAS I, NAS II tarzida izohlashi kerak edi, deb hisoblaymiz.

Umuman, lug‘atdagi quyidagi ayrim o‘rinlarga qayta nazar solish foydadan xoli bo‘lmaydi:

1. So‘zlarning original imloda berilishini ta‘minlash.

¹⁰⁸ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (Араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент, 2003. –Б.162.

¹⁰⁹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (Араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент, 2003. –Б.11.

¹¹⁰ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (Араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент, 2003. –Б.11-12.

¹¹¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Сунний ақидалар. – Тошкент: Мовароуннахр, 2005. – Б.105.

2. Omonimlarni farqlash. Masalan, arab tilidan nasr نثر (*proza*), nasr نصر (*yordam, g'alaba*), nasr نصر (*burgut*) so'zlari o'zlashgan holda faqat ularning birinchisigina izohlangan.

3. Ayrim so'zlarda umuman etimologik izoh yo'q. Masalan, *vazir, odam* so'zlari.

4. Ismlar izohini professor E. Begmatov asarlari asosida izohlash, uning "Ism chiroyi", "14600 ism izohi" asaridan havola berish foydadan xoli bo'lmasdi.

5. Zarur o'rinlarda katta ishtiyoq qoidalariga e'tibor qaratish lozim. Masalan, *tasnif, vasf, tavsif* kabi so'zlar izohida.

6. Ko'p o'rinlarda etimologik izohlarni chuqurlashtirish zarur. Masalan, *g'animat, nafs, rajab, rabi'ulavval, rabi'uloxir* kabi so'zlarda.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, o'zbek tilidagi arabiy o'zlashmalar va ularning etimologiyasiga doir ilmiy tadqiqotlar hali-hanuz mutaxassislar oldida dolzarbligicha qolmoqda. Mazkur mavzu doirasida yuritilgan mulohazalar esa lug'atning keyingi nashrlarini mukammallashtirish maqsadidagina, ilmdagi omonatni saqlash ilinjida bayon qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima./ Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur. – Toshkent: Cho'lpon, 1992.
2. Nosirov O., Yusupov M. Anna'im. Arabcha-o'zbekcha lug'at. – Toshkent, 2003. – B.895–896.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. II (Arab so'zlari va ular bilan hosilalar). – Toshkent, 2003.
4. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Sunniy aqidalar. – Toshkent: Movarounnahr, 2005. – B.105.
5. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. Beshinchi juz. – Toshkent: Sharq. - B. 629.
6. www.Furqon.uz.
7. www.Islom.uz.

АЛИШЕР НАВОЙИ ҲАМД ВА НАЪТ ҒАЗАЛЛАРИНИНГ ИСЛОМИЙ МОҲИЯТИ

Ғаффорова Зиёда Насриевна ,
Тошкент амалий фанлар
университети доценти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация

Маърузада буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” тўпламидаги ҳамд ва наът ғазаллар ажратиб олинади, уларнинг миқдори аниқлаштирилади, ғоявий-бадий хусусиятлари таҳлил этилади, шунингдек, Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар асосида бу асарларнинг исломий моҳияти очиқ берилади.

Аннотация

В докладе определяются газели хамд ва наът в сборнике “Сокровищница мыслей” (“Хазайн ул-мааний”) великого узбекского поэта и мыслителя Алишер Навоий, уточняется их число, анализируются идейно-художественные свойства, а также на основе Корани карим и хадисов шариф освещается исламическая суть этих произведений.

Annotation

The report identifies ghazals hamd va nat in the collection “Treasury of Thoughts” (“Khazain ul-maaniy”) by the great Uzbek poet and thinker Alisher Navoi, clarifies their number, analyzes ideological and artistic properties, and also illuminates Islamic the essence of these works.

Калит сўзлар: Аллоҳ таоло, Қуръони карим, Муҳаммад пайғамбар (с. а. в.), ҳадиси шариф, Навоий, ҳамд, наът, ғазал, ғоя, бадиият, моҳият.

Ключевые слова: Аллах таала, Корани карим, пророк Мухаммад (с. а. в.), хадиси шариф, Навои, хамд, наът, газель, идея, художественность, суть.

Keywords:

Allah taala, Korani kareem, prophet Muhammad (s.a.w.), hadisi sharif, Navoi, hamd, nat, ghazal, idea, artistry, essence.

Навоий – бутун туркий шеърятда энг кўп ғазал битган ижодкор. “Хазойин ул-маоний”даги тўрт девоннинг ҳар бирида 650 тадан, ҳаммаси бўлиб 2 минг 600 ғазал мавжуд. Бизнинг тадқиқотларимиз натижасида бу ғазалларнинг нақд 37 таси хамд, нақд 37 таси эса наът ғазал экани аниқланди. Бундан маълум бўладики, шоир – ўзбек тилида энг кўп хамд ва наът ғазал битган муаллиф.

“*Ҳамд*” сўзи “Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати”да “*мақтов, мадҳ*” деб берилган (1, 147). Исломий ақидага кўра, мақтов – фақат ва фақат Аллоҳгагина лойиқ, унигина мақташ – мумкин ва керак. Шундан ҳам маълум бўлиб турибдики, бевосита Аллоҳ таъриф ва тавсиф этилган асарлар “*ҳамд*” ҳисобланади. Агар бу асарнинг жанри ғазал бўлса, у “*ҳамд газал*” дейилади.

Шоирнинг ўзи айрим хамд ғазалларининг мақтаъсида шу асарнинг хамд эканини махсус таъкидлаб ўтади:

*Навоий қайси тил бирла сенинг ҳамдинг баён қилсун,
Тикан жаннат гули васфин қилурда гунг эрур гўё.*

(“Ғаройиб ус-сиғар”, 2-ғазал).
*Ушиоқ аро, ё Рабки, Навоийга мақоме
Бергилки, сенинг ҳамдинга бўлсун тили гўё.*
(“Ғаройиб ус-сиғар”, 3-ғазал).

Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг исломий моҳияти ҳақида сўз борар экан, шуни таъкидлаш керакки, бунда шоир қатъий равишда Қуръон оятлари ва ҳадисларга суянган. Бошқача айтганда, унинг ҳамд ва наът ғазалларидаги Аллоҳ ва сўнгги пайғамбар Муҳаммад (с. а. в.) таърифидаги ҳеч бир талқин Қуръон оятлари ва ҳадисларга, заррача бўлсин, зид эмас.

*Сени топмоқ баса мушкулдурур, топмаслиг осонким,
Эрур пайдолигинг пинҳон, вале пинҳонлигинг пайдо.*
(“Ғаройиб ус-сиғар”, 2-ғазал).

Шоир Аллоҳни топиш жуда мушкуллигию топмаслик осонлигини, шунингдек, унинг пайдолиги пинҳону пинҳонлиги эса пайдолигини таъкидлайди. Демак, бу ерда Аллоҳнинг икки сифати — пайдолик ва пинҳонлик тилга олинган. Аллоҳ яратган барча нарсаларни кўриб, унинг борлигига (пайдолигига) иймон келтирамиз, аммо қанча фикр, ақл, тафаккур билан интилсак ҳам, унинг зотиға ета олмаймиз. У пинҳонлиги ва сирлилигича қолаверади.

Аллоҳнинг ҳам пинҳон, ҳам пайдо экани Навоий ўзи тўқиган талқин эмас. Бу “Қуръон”ий талқин.

Аллоҳнинг яна икки сифати — а з а л л и к ва а б а д л и к “Бадоеъ ул-васат”нинг 2-ғазалидаги мана бу байтда шундай таърифланган:

*Азал ҳам сен, абад ҳам сен, не аввал бирла охирким,
Анга йўқ ибтидо пайдо, мунга йўқ интиҳо пайдо.*

Аллоҳнинг бу ғазалларда қайд этилган тўрт сифати, яъни а з а л л и к, а б а д л и к, п а й д о л и к ва п и н ҳ о н л и к Қуръони каримнинг 57-сураси, яъни “Ҳадид”(“Темир”)даги 3-оятда келтирилган: “У Аввал, Охир, Зоҳир ва Ботиндир. У барча нарсани билувчидир”. Мазкур оятга таржимон Абдулазиз Мансур битган изоҳда шундай дейилади: “Аллоҳнинг сифатларидан баъзилари келтирилмоқда. “Аввал”, яъни боиланиши йўқ. “охир”, яъни интиҳоси йўқ. У азалий ва абадийдир. “Зоҳир”, яъни Унинг борлиги ҳамма нарсадан билиниб туради. “Ботин”, яъни Уни бу дунёда

инсондаги бешта сезги аъзолари билан ҳис этилмайди, ақл билан танилади” (2, 537).

Аллоҳнинг охир ва абадлик сифати “Наводир уш-шабоб”нинг 364-ғазалида ҳам келтирилган:

*Зиҳе ниҳоятинг охир келиб абад аввал,
Вале хабар бера олмай бидоятингга азал.*

Ғазал давомида шоирнинг ўзи бу Аллоҳнинг сифати эканини таъкидлаб ўтади:

“Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати”да наътга шундай таъриф берилган: *“Наът – пайғамбарни мадҳ этиш, яхши сифатларини айтиб мақташ”* (3, 444).

Мусулмон халқлари мумтоз адабиётларида деярли барча асарлар Аллоҳ ҳамди ва Муҳаммад наъти билан бошланади. Бундан шеърий девонлар ҳам мустасно эмас.

Навоийдек буюк исломшунос зот Муҳаммад пайғамбар (с. а. в.) ҳақидаги талқинларда, шубҳасиз, Қуръон оятлари ва ҳадисларга суяниши табиий эди.

Навоий шеъриятида Муҳаммад пайғамбар (с. а. в.) ҳақидаги талқинларда, шубҳасиз, Қуръон оятлари ва ҳадисларга суяниши сиймоси фақатгина диннинг асосчиси, мўъжизакор ёки ўзининг гўзал ахлоқи билан ҳаммага намуна бўла олган пайғамбар сифатидагина эмас, балки комиллик тимсоли бўлган ҳазрати инсон қиёфасида гавдаланади.

Навоий наът ғазаллар ижод қилганда қатъий равишда Қуръоннинг расулуллоҳ (с. а. в.) ҳақидаги оятларига ва ҳадисларга суянган. Бошқача айтганда, шоирнинг пайғамбар (с. а. в.) таърифидаги ҳар бир талқини Қуръон оятлари ва ҳадисларга мувофиқ келади. Бу мувофиқлик Қуръон оятлари ва ҳадислардаги Муҳаммад пайғамбар (с. а. в.) билан боғлиқ фикр ва таърифларга буюк сўз устаси қаламининг кучи билан ўзига хос тарзда бадий “либос” кийдирилади, натижада таъсирчанлик янада оширилади, бу эса ўқувчига маънавий завқ беради.

“Хазойин ул-маоний”дан шоирнинг жами 37 наът ғазали жой олган. Навоий ғазалларидан бирида наът ёзиш ҳам махсус илм талаб қилишини айтиб ўтади. *Лекин, дейди у, бу борада илм истаганда ҳам пайғамбар(с. а. в.)дан олимроқ бўлган бошқа бир илм эгасини топмадим:*

*Чун Навоий наътинг айтурга тилар бўлғай илм,
Не ажаб гар бўлса бот олимлар ичра аъламе.*
(“Фавойид ул-кибар”, 575-ғазал).

Мана бу байтда пайғамбаримиз(с. а. в.)нинг ширинкаломлиги қаламга олинган:

*Қачонки ул бути ширин калом қилди ҳадис,
Хавосе шарбати юҳй ил-изом қилди ҳадис.
(“Ғаройиб ус-сиғар”, 89-ғазал).*

Расулуллоҳ (с. а. в.) тилининг ширинлиги шундаки, Аллоҳнинг сўзи – Қуръон шу улуғ зот орқали одамзодга етказилди, у кишидан сон минг мўътабар ҳадис мерос бўлиб қолди. Бинобарин, пайғамбар(с. а. в.)га берилган энг улуғ мўъжиза – ул зоти шарифга Қуръони каримнинг нозил қилингани Бу Навоийнинг наът ғазалларида алоҳида талқин этилган. Жумладан, “Ғаройиб ус-сиғар”даги 89-ғазалнинг мақтаъдан олдинги, яъни олтинчи байтида шу ҳақда сўз юритилганини кўрамиз:

*Зиҳе такаллуми мўъжизнизомким, келгач,
Араб фасиҳлариға ҳаром қилди ҳадис.*

“Такаллуми мўъжизнизом”, яъни мўъжизавий тарзда тартибли сўзлаш, деганда шоир бевосита Қуръонни кўзда тутган.

“Бадоеъ ул-васат”даги 521-ғазал “Қуръон”и каримни тилга олиш билан бошланган:

*Бу навъ ўлдум жамолинг мусҳафнинг сирридин оғаҳ, –
Ки фихрастида келди икки қошинг икки бисмиллаҳ.*

*Жамолинг буки Мусҳафдур, ҳадисинг Ҳақ каломи ҳам,
Дей олур мусҳафи нотиқ сени ҳар ким эрур оғаҳ.*

“Наводир-шабоб” девонидаги 295-ғазалнинг мана бу байтида ҳам пайғамбар(с. а. в.)га берилган Қуръон китоби ҳақида фикр айтилган:

*Китобинг ўзга кутубдинки бордурур аблаг,
Балогатингга муносиб Ҳақ айламиш иблог.*

Қуръони каримнинг “Қамар” деб номланган 54-сураси пайғамбар(с. а. в.)га ато этилган мўъжизалардан бири – Ойнинг бўлиниши ҳақидаги ояти карима билан бошланади. Суранинг “Қамар”, яъни “Ой” деб аталиши боиси ҳам шу.

“Ғаройиб ус-сиғар”нинг 101-ғазалида ана шу шаққ ул-қамар мўъжизаси ҳақида гап кетади:

*Фалакни чок қилиб ўтганинда гар баъзи
Таваҳҳум айлади, шаққ ул-қамарда бўлди сариҳ.*

“Фавойид ул-кибар” – “Хазойин ул-маоний”нинг тўртинчи девони. Шунинг учун “Фавойид ул-кибар”нинг сўнгги ғазали фақат шу девоннинггина эмас, балки бутун “Хазойин ул-маоний”нинг охириги ғазали ҳисобланади. Гап шундаки, бу ғазал девондаги умумий анъанага зид равишда жойлаштирилган. “Хазойин ул-маоний”нинг сўнгги ғазали, мавзу моҳиятига кўра – наът. Шу тариқа “Чор девон” ғазалиёти Аллоҳ ҳамди билан бошланиб, пайғамбар (с. а. в.) наъти билан тугалланади. Шу биргина фактнинг ўзи ҳам ҳамд ва наът ғазаллар Навоий учун девон тузиш қатъиятларини белгилашда асосий мезонлардан бўлганидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. Т. 4. – Тошкент: Фан, 1985.
2. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири (Қайта ишланган 3-нашри). Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2009.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. Т. 2. – Тошкент: Фан, 1983.

XILVATIYNING XXI ASR BOSHLARIDA CHOP ETILGAN NASHRIY MANBALARI XUSUSIDA

Boltaboyeva Ozodaxon Yuldashaliyevna

*Namangan davlat universiteti, o'zbek
adabiyotshunosligi kafedrasi dotsenti, filologiya
fanlari bo'yicha falsafa doktori., PhD.
Ozodaxonb@gmail.com*

Annotatsiya:

Ushbu maqolada namanganlik shoir Mulla Yo'ldosh To'raboy o'g'li Xilvatiyning nashriy manbalari haqida ma'lumot berilgan. Shoir asarlarining mazmun-mohiyati hamda bugungi kundagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: mudarris, olim, adib, shoir, devon, bayoz, qo'lyozma, toshbosma, nashriy manba, inventar, kolofon, xattot, sah Hof, zullisonayn.

Аннотация:

В данной статье представлены сведения о литературных источниках Хилвати, сына наманганского поэта Муллы Йулдоша Турабая. Подчеркнуты смысл и значение произведений поэта сегодня.

Ключевые слова: мударрис, учёный, писатель, поэт, диван, баяз, рукопись, литография, издательский источник, опись, колофон, каллиграф, писец, зуллисонайн.

Abstract:

This article provides information about the literary sources of Khilvati, the son of the Namangan poet Mulla Yuldoosh Turaboy. The meaning and importance of the poet's works today are highlighted.

Key words: mudarris, scholar, writer, poet, divan, bayaz, manuscript, lithograph, publishing source, inventory, colophon, calligrapher, scribe, zullisonayn.

XX asr boshlari Namangan adabiy harakatchiligi namoyandasi Mulla Yo‘ldosh To‘raboy o‘g‘li Xilvatiy arab, fors va turkiy tillarni mukammal bilgan, o‘zbek va fors tillarida ijod etgan zullisonayn shoirdir. Shoir merosining toshbosma nusxalari XX asr boshlarida ko‘p xonadonlarda sevib mutolaa qilingan. Shoir vafotidan so‘ng uning adabiy merosi o‘g‘li Akmalxon to‘ra tomonidan XX asrning qatag‘on siyosati tufayli asrab, ilm ahlidan yashirib kelingan edi. Mustaqillik tufayli shoirning adabiy merosi, qo‘lyozma va toshbosma asarlari ilmiy jihatdan tadqiq etila boshlandi, asarlari kirill va lotin yozuvida chop etildi. Xilvatiyning “Charog‘i maktab”, “Sayrul jibol” (Tog‘ sayri), “Mavludi sharif”, “Qasidai ilm” kabi asarlari XXI asr kitobxonlari qalbidan chuqur joy oldi.

Xilvatiyning **“Charog‘i maktab”** risolasi axloqiy, diniy-tarbiyaviy mazmunga ega bo‘lgan she‘riy asardir. “Charog‘i maktab”ni eski o‘zbek yozuvidan kirill yozuviga o‘girib, qo‘lyozmalarga qiyoslab, chop etish va tahlil qilish adabiyotshunosligimiz oldida turgan vazifalardan biri edi. NamDU o‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi dotsenti Ozoda Boltaboyeva hamda tadqiqotchi Muhammadsodiq Sayfullayevlar “Charog‘i maktab”ni eski o‘zbek yozuvidan kirill yozuviga o‘girib, lug‘at va izohlar tuzishdi hamda asar 2014-yil Toshkentda “Mavorounnahr” nashriyotida chop etildi¹¹². Asar 210 bayt bo‘lib, u **kirish, asosiy qism va xotima** kabi qismlardan iborat. Musulmonchilik shartlari va aqoid qoidalarini o‘rgatuvchi ushbu asarning asosiy qismi 54 bobdan tashkil topgan. Xilvatiy bu asarni masnaviy usulida, aruzning hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozgan. Asarda baytlar mazmuniga muvofiq arab va fors tillarida nasriy sarlavhalar qo‘yilgan. Bu asarda Allohning sifatlari, Qur‘oni Karimda nomi zikr etilgan 25 payg‘ambarning o‘ziga xos xislatlari, Muhammad alayhissalom sifatlari; me‘roj voqeasi, inson fe‘l-atvori qanday bo‘lishi; harom rizq va shubhali rizq; qiyomat hisob-kitoblari, jannat ne‘matlari; osiylarga do‘zax azoblari; qiyomat alomatlari; islom va iymon, payg‘ambarlarga berilgan mo‘jizalar; avliyolar karomati, namoz farzlari, islom shartlari, ro‘za ruknlari, haj farzlari hakida qisqa-qisqa she‘riy usulda fikr bildirilgan. Bularni yodlab olish orqali axloq-odob va musulmonchilik qonun-qoidalarini yosh o‘quvchilar ongiga osonlik bilan singdirish ko‘zda tutilgan. XX asr boshlarida bu kichik risola maktablarda yosh bolalarni musulmonchilikning boshlang‘ich ta‘limoti va axloq-odob yo‘l-yo‘riqlari bilan tanishtirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgani shubhasiz. Asar musulmonchilikning qonun-qoidalarini

¹¹² Хилватий. Чароғи мактаб / Соғлом эътиқод – мўминга нажот – Тошкент: Sharq, 2014. – Б. 147-178.

yosh o‘quvchilar ongiga oson singdirish maqsadida she’riy usulda yozilgan. Asar quyidagi bayt bilan boshlanadi:

*Xudo rabbim erur haqqo, Muhammaddur Rasululloh,
Ham islom dinidur dinim, kitobimdur kalomulloh.*¹¹³

Asar quyidagi baytlar bilan yakunlangan:

*Yorur bu nusxa birla ahli maktab bazmining shomi,
“Charog‘i maktab” o‘ldi bu sababdin ushbuning nomi.*

*Iloho, xilvatiy bechorani tavfiqini tom et,
Salohin barkamol et, ikki olamda naku nom et*¹¹⁴.

Bizga ma’lumki, o‘zbek adabiyotida aqidaga oid bir necha qimmatli asarlar mavjud. Xususan, Zahiriddin Muhammad Boburning “Mubayyin” islomning besh rukni haqidagi asari payg‘ambarimizning fazilatlarini, sahobalarning g‘ayratlari, oxirat kuni, shafolat va iymon haqida bo‘lib, asar she’riy usulda yaratilgan. Ushbu asar farzandlari Humoyun Mirzo va Komron Mirzolarga islom ilmini egallashlari uchun yozilgan. Masnaviy usulida yaratilgan ana shunday asarlar sirasiga kiruvchi Xilvatiyning “Charog‘i maktab” asari aqidaga oid boshqa asarlardan o‘ziga xos jihatlari bilan farq qiladi.

Xilvatiyning **“Mavludi sharif”** asari o‘ziga xos badiiy xususiyatga va qimmatga ega. Payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalomning tavallud topishlari va qisqa tarjimai hollari haqidagi arab tilida yozilgan birinchi she’riy asar “Mavludi Sharif” arab shoiri Sayyid Ja’far Barzanjiy (1763-yilda vafot etgan) qalamiga mansub bo‘lib, arab tilini yaxshi bilgan olimlar, ulamolargina bu asarni tushunganlar xolos. Xilvatiy “Mavludi sharif”i esa she’riy mustaqil asar. U Barzanjiyning arab tilida yozilgan “Mavludi Nabaviy”si tarjimasi emas, na mazmun, na boblarga bo‘linish va na uslubiy jihatdan unga butunlay o‘xshamaydi. Xilvatiy Barzanjiy asarini o‘zbek tiliga she’riy tarjima qilishi ham mumkin edi, lekin u mustaqil “Mavludi sharif” yozishni niyat qilgan va buning uddasidan chiqqan. Xilvatiyning bu asari 20 bobdan iborat bo‘lib, turkiy xalqlar orasida Muhammad alayhissalom mavludlari haqida yaratilgan birinchi she’riy rivoyatdir. Bunday asarning muallifi o‘zbek xalqining shoiri bo‘lganligi bizning faxrimizdir.

Ushbu asar NamDU o‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasida dotsenti Abdulhamid Qurbonov tomonidan eski o‘zbek yozuvidan kirill yozuviga tabdil etildi hamda 2000-yil Namanganda, 2015, 2016, 2017-yillarda Toshkentda kirill yozuvida ham nashr etildi.

¹¹³ Мулло Йўлдош Хилватий Кафавий ан-Намангоний. Чароғи мактаб. – Тошкент: О.А.Порцев босмахонаси, 1325 (1907) йил, 2-бет.

¹¹⁴Кўрсатилган манба. – Б. 27.

Xilvatiy hayotlik chog'ida chop etilgan nashriy manbalardan biri, ya'ni payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) tavalludlari haqidagi "mavludi sharif" asarining kompozitsion tuzilishi hali adabiyotshunoslik ilmida maxsus o'rganilmagan. Sho'ro davrida ma'naviyatimizni boyituvchi, diniy e'tiqodimizni mustahkamlovchi bunday asarlarni o'qish taqiqlangan edi. Shunday bo'lsa ham, xilvatiyning "mavludi sharif" asari xonadonlarda sevib o'qildi, o'rganildi. Shoir "mavludi sharif" asarini ustoz Inoyatxon Maxdum Langariy (vafoti 1889-yil) iltimosiga ko'ra yaratgan. Bu haqda Lutfullo Mahmudning "Mullo Yo'ldosh Xilvatiy" risolasida ham aytib o'tilgan. Unda "mavludi sharif"ning yaratilish tarixi shoirning quyidagi baytlari orqali izohlangan:

Bir kuni piri hidoyat dastgoh,
Tolibi diydor, shaydoyi iloh.
Shafqat aylab dedilarkim: "ey falon,
Senga bergumdur saodattin nishon.
Ilgingga olg'il davotu xomani,
Qil kitobat bu saodatnomani.
Ya'ni "mavludi nabiyy"ni nazm qil,
Ko'yi ummatlikka emdi azm qil¹¹⁵.

L.Mahmud ushbu "mavludi sharif"ning 1899-yil Peterburgdagi senzura tomonidan tekshirilib, nashr etishga tavsiya etilgan dastlabki nusxasi Jiydakapalik R.Hojimirzayev xonadonida saqlanishi haqida ma'lumot beradi. Ushbu manba Xilvatiy adabiy merosi va hayotlik davrida chop etilgan asarlarining yaratilish tarixi haqidagi ma'lumotlari bilan ahamiyatlidir.

Xilvatiyning **"Sayrul jibol" (Tog' sayri)** asari 1910-yilda yozilgan. "Sayrul jibol"ning 1910-yildagi toshbosma nusxasidan Xilvatiyning 1903-yil fors tilida yozilgan "Qasidai ilm" asari ham o'rin olgan. Yuksak tarbiyaviy va ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lgan "Qasidai ilm" asarida ilm va olimlikning fazilat va xislatlari bayon etilgan. She'rlarida fors va arabcha iboralar, Qur'on oyatlari va hadislardan iqtiboslar qo'llagan Xilvatiyning fors tilidagi merosi hali to'la nashr etilmagan. Ilm va olimlik fazilati bayon qilingan 96 baytli forscha "Qasidai ilm"¹¹⁶ asari 2009-yilda shoirning "Sayrul jibol" asari bilan birga "Fan" nashriyotida chop etilgan. Ushbu nashrda qasidaning olim Sayfiddin Sayfulloh tomonidan tayyorlangan o'zbekcha nasriy bayoni ham mavjud.

"Sayrul jibol"ni eski o'zbek yozuvidan kirill yozuviga o'girib, qo'lyozmalarga qiyoslab, chop etish va tahlil qilish adabiyotshunosligimiz oldida turgan vazifalardan biri edi. Ilmiy izlanishlar natijasida ushbu asar Ozoda Boltaboyeva tomonidan 2009-yil Toshkentda "Fan" nashriyotida chop etildi. Ko'plab kitobxonlarning talabiga ko'ra asarning lotin yozuvidagi nashri ham Ozoda Boltaboyeva tomonidan 2012-yilda chop etildi.

¹¹⁵Маҳмуд Л. Мулло Йўлдош Хилватий. – Наманган: Наманган, 2017. – Б. 72.

¹¹⁶Хилватий. Қасидаи илм / Сайрул жибол. – Тошкент: Фан, 2009. – Б. 65-78.

Xilvatiyning “Sayrul jibol” asari sayohatnoma janrida yozilgan bo‘lib, Muqimiy, Zavqiy an‘analarini muvaffaqiyatli davom ettirgan. Asar “Pochcha ota” tog‘ sayri taassurotlari haqida yozilgan.

Yoz mavsumida Xilvatiy va Namanganning taniqli shoirlaridan Nodim Namangoniy hamda uning o‘g‘li hoji Musallamxon, do‘stlari Fuzayluddin, Abdulmusavvarxonlar, to‘raqo‘rg‘onlik Sayfiddin Mahdum, Mirzo Olim Qoriylar Nodimning taklifi bilan Pochcha Ota (Namangandan 80 chaqirim yuqorida joylashgan Farg‘ona vodiysiga qarashli tog‘li, manzarali joy. 1924-yilda bu joy Qirg‘iziston Respublikasiga qo‘shib yuborilgan) tog‘iga sayohatga chiqishadi. U yerda chodir tikib, bir necha kun tog‘ bag‘rida dam olishadi, she‘rxonlik va do‘stlik suhbatlari bilan mashg‘ul bo‘lishadi. Sayohat juda qiziqarli va taassurotlarga boy bo‘lgan. Xilvatiy safardan qaytgach, Pochcha Ota havosi, manzarali joylari, o‘simlik dunyosi, sayohatga chiqqan kishilarning fazilatlarini haqidagi “Sayrul jibol” asarini Qodirxo‘ja eshon va Nodim Namangoniylar iltimosiga muvofiq oz muddat ichida yozib tugallaydi.

XVIII asrning oxiri – XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan shoir Maxmurning ham sayohatnoma yozganligi ma‘lum. O‘zbek adabiyotida alohida poetik shaklda tartib topgan, keyinchalik adabiy an‘ana tusiga kirgan bu janrning asoschisi Muhammad Aminxo‘ja Muqimiydir. Muqimiy “Sayohatnoma”lari maydonga kelib, xalq orasida mashhur bo‘lganidan keyin, xuddi shu uslubda Zavqiy, Furqat, Tajalliy va shoirga zamondosh boshqa ijodkorlarning “Sayohatnoma”lari yaratildi. Xilvatiy ham sayohatnoma janridagi “Sayr-ul jibol” asarini o‘zidan oldingi shoirlar an‘analarini ijodiy davom ettirgan holda yaratdi. Ya‘ni asar quyidagi ichki tuzilishga ega: **Kirish** (sayohatga chiqish ehtiyoji, sabablari nasriy usulda bayon etilgan); **yo‘l xotiralari bayoni** (yo‘l xotiralari batafsil bayon etilgan); **xotima** (sayohatdan muayyan xulosalar chiqarilgan).

Xilvatiyning “Sayrul jibol” asari Muqimiy “Sayohatnoma”sidan o‘ziga xos jihatlari bilan farq qiladi. Asar 16 bob bo‘lib, har qaysi bobga forscha sarlavhalar qo‘yilgan. Asar 557 bayt (1114 misra)dan iborat. Asar tuzilishiga ko‘ra kirish, 3 asosiy qism va xotimadan tashkil topgan. Asarda nasriy usulda yozilgan kirish mavjud. Asarning 1-qismida masnaviy usulida yozilgan hamd va na‘t, 18 baytli muqaddima hamda 2-qismida sayohat taassurotlari, 3-qismida esa Xilvatiyning Sayyid Burhonxo‘ja eshon ibni Aminxo‘ja eshon bilan uchrashgani va shoirning ushbu asarni Mavlaviyxon eshon huzurida o‘qib berishi voqealari bayon etilgan. Asar so‘ngida fors tilida nasriy xotima ham yozilgan. Asar Allohga hamdu sanolar aytish, Uning Zotini ulug‘lash, yuzlab sifatlarini badiiy bo‘yoqlarda tasvirlashi bilan ham boshqa “Sayohatnoma”lardan ajralib turadi.

Asarda tog‘ sayriga chiqqan do‘stlarning surat va siyratlari bir-bir ochib berilgan. Safar chog‘ida ular kamtarlikning foydasi, takabburlikning zarari haqida suhbatlashishadi. Asarda, ayniqsa, tabiat manzaralari, chor-atrofdagi go‘zalliklar, xususan, “Pochcha ota” manzaralari, o‘simlik dunyosi, suvlari va toza havolari mahorat bilan tasvirlanadi:

*Ketkonicha ikki yon ko'hsor ekan,
Turfa ko'hsori farahosor ekan.*

*O'rtasida bir ajoyib soyi bor,
Salsabilu jannatul ma'voyi bor.*

*Har qadam yurgon sori dil ochilur,
Siynadin g'am har tarafga sochilur.*

*Chor atrofi erur tog'u rafi',
O'rtasida sabzalik sahni vasi'.*

*Murdani keltursalar jon topqudek,
Kofiri sad sola imon topqudek.*

*Yetgon odam kelmagaydur ketgusi,
Orye, jannatdin qayonga ketgusi?!¹¹⁷*

Xilvatiyning epik asarlarida Sharq adabiyotidagi mavjud an'analarga rioya qilingan jihatlar ko'zga tashlanadi. Bu asar aruzning "foilotun, foilotun, foilun", ya'ni ramali musaddasi mahzuf vaznida bitilganligi, til, uslub, ohang va tasviriy vositalar qo'llash jihatidan o'ziga xosligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Umumta'lim maktablarida bugungi zukko o'quvchilarimizga Muqimiy ijodi va "Sayohatnoma" asarini o'rgatish bilan birga sayohatnoma janrida ijod qilgan shoirlar haqida, xususan, namanganlik shoir Xilvatiy va uning "Sayrul jibol" asari haqida ham ma'lumot berilsa, diqqatga sazovor bo'lar edi.

Xilvatiyning sayohat taassurotlari aks etgan "Sayrul jibol" asari adabiyotshunoslar tomonidan o'rganilmagan. Shoirning ushbu asari XX asr boshlarida yaratilgan muqimiy, Zavqiy va boshqa shoirlarning xuddi shu janrdagi asarlaridan o'ziga xos kompozision qurilish va poetik jihati bilan farq qiladi. Asar safar xotiralari aniq voqelikka asoslangani va yuksak badiiy mahorat bilan yaratilgani jihatidan ahamiyatlidir.

Xilvatiy. Devon. Shoirning ushbu devoni professor Ismatulloh Abdulloh tomonidan nashrga tayyorlangan va 2001-yil Toshkentda "Fan" nashriyotida chop etilgan. Devonda I.Abdullayevning 37 sahifali kirish so'zi mavjud. Unda Xilvatiyning hayot yo'li shoirning o'g'li Akmalxon to'ra tomonidan taqdim etilgan xotiralar hamda "Devon I", "Devon II" hamda "Bayoz-to'plam"dagi mavjud tarixlar orqali yoritilgan. Shoir hayoti va adabiy merosi haqida muhim ma'lumotlar berilgan.

¹¹⁷ Хилватий. Сайр-ул жибол. Тошкент:, Фан. 2009 йил. Б-5.

Nashriy dyevonning 38-51-sahifalarida B.Abdullayevaning Xilvatiy she'riyatiga doir maqolasi keltirilgan. Maqolada shoirning “Xasis”, “No‘noq shoir” hamda “Kafshim” radifli hajviy she‘rlari tahlili berilgan. Shoir hajviyalari kishilarni hayotda to‘g‘ri va halol bo‘lib yashashga, ziyraklikka chorlashi misollar asosida tahlil etilgan. Ushbu nashriy dyevonning 472-482-sahifalarida I.Abdullayev tomonidan tuzilgan izohlar, 483-486-sahifalarida esa Xilvatiy haqidagi rivoyatlar o‘rin olgan. Uning 487-522-sahifalari shoir ijodida uchraydigan arabcha, forsha so‘zlar lug‘ati berilgan. Xilvatiy hayoti va ijodi hamda she'riyatining janr xususiyatlarini yoritishda ushbu nashriy devon muhim manbalardan biri sanaladi. Hozirgi vaqtda esa Xilvatiyning har ikki qo‘lyozmasida mavjud 3000 misraga yaqin forsha lirik merosi nashr etishga mushtok.

Yuqoridagilardan ma‘lum bo‘ladiki, Xilvatiy she'riyati XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi o‘zbek adabiyoti yutuqlarini o‘zida mujassamlashtirgan ulkan xazina hisoblanadi. Xilvatiy g‘azallarida yoshlarni ilm-ma‘rifatga, hayotni, vatanni sevishga chorlab, sabr-qanoat va odob inson ziynati ekani alohida ta‘kidlanadi. Xilvatiy ijodi insonlarni sabr-qanoatli, mehr-muhabbatli, imon-e‘tiqodli bo‘lishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Boltaboyeva O. XX asr boshlarida Namanganda adabiy harakatchilik: namoyandalari, an‘ana va yangilanish: Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyasi. – Toshkent, 2019. – 146 b.
2. Boltaboyeva O. Xilvatiy hayoti va faoliyati haqida // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent. 2007. B-50-53.
3. Boltaboyeva O. Mulla Yo‘ldosh Xilvatiyning «Qasidai ilm» asarida ilm haqida: O‘zbek tili va adabiyoti masalalari. Namangan. 2009. B-99-102.
4. Mahmud L. Mullo Yo‘ldosh Xilvatiy. – Namangan: Namangan, 2017. – B. 72.
5. Xilvatiy. Devon. – Toshkent: Fan, 2001. – 524 b.
6. Xilvatiy. Sayrul jibol. – Toshkent: Fan, 2009. – 88 b.
7. Хилватий. Чароғи мактаб / Соғлом эътиқод – мўминга нажот – Тошкент: Sharq, 2014. – Б. 147-178.

“KITOBAT UL-ATFOL” ASARI VA UNING TALQINI

Avazov Normurod,

Alisher Navoiy nomidagi til va
adabiyot universiteti mustaqil

izlanuvchisi, dotsent, filiologiya fanlari
nomzodi,

normurod.avazov.63@mail.ru

Annotatsiya

Muallif tomonidan Maxmudxo‘ja Behbudiyning “Kitobat ul atfol” asari jadid adabiyotida va til sohasida muhim ahamiyati o‘rganib chiqilgan. Unda millatimizning yoshlari uchun savodxonlik kitobi bo‘lib, bu bolalarning ma‘rifati yo‘lidagi dastlabki qaldirg‘och darsliklardan edi. Unda xat urgatish saboqlari, maktub yozish qoidalari, ish yuritishga doir hujjat namunalari keng o‘rin egallaydi.

Kalit so‘zlar: milliy, jadid; millat; o‘lka; ilm; ma‘rifat; saboq; qoida.

Работы письменная книга и ее интерпретация

Аннотация

Автора произведения Махмудхудожа Бегбуди «Китоб ат ул Атфол» изучается значение в национальной литературе джади. В нем находилась книга грамоты для молодежи нашей нации, которая была одним из первых учебников по просвещению детей. В ней большое место занимают уроки учения, правила простого питания и примеры божия ведения этого дела

Ключевые слова: национальный, современный; нация; страна; наука; просвещение; урок; правило.

Works written book and its interpretation

Annotation

The author has studied the important importance of Mahmudhuja Bekhbudidjning “Kitabat ul Atfol” in the national literature and language field of Djadid. It contained a literacy book for the youth of our nation, and it was one of the first textbooks for children's education. In it, teaching lessons, simple writing rules, and examples of how to manage a book occupy a large place.

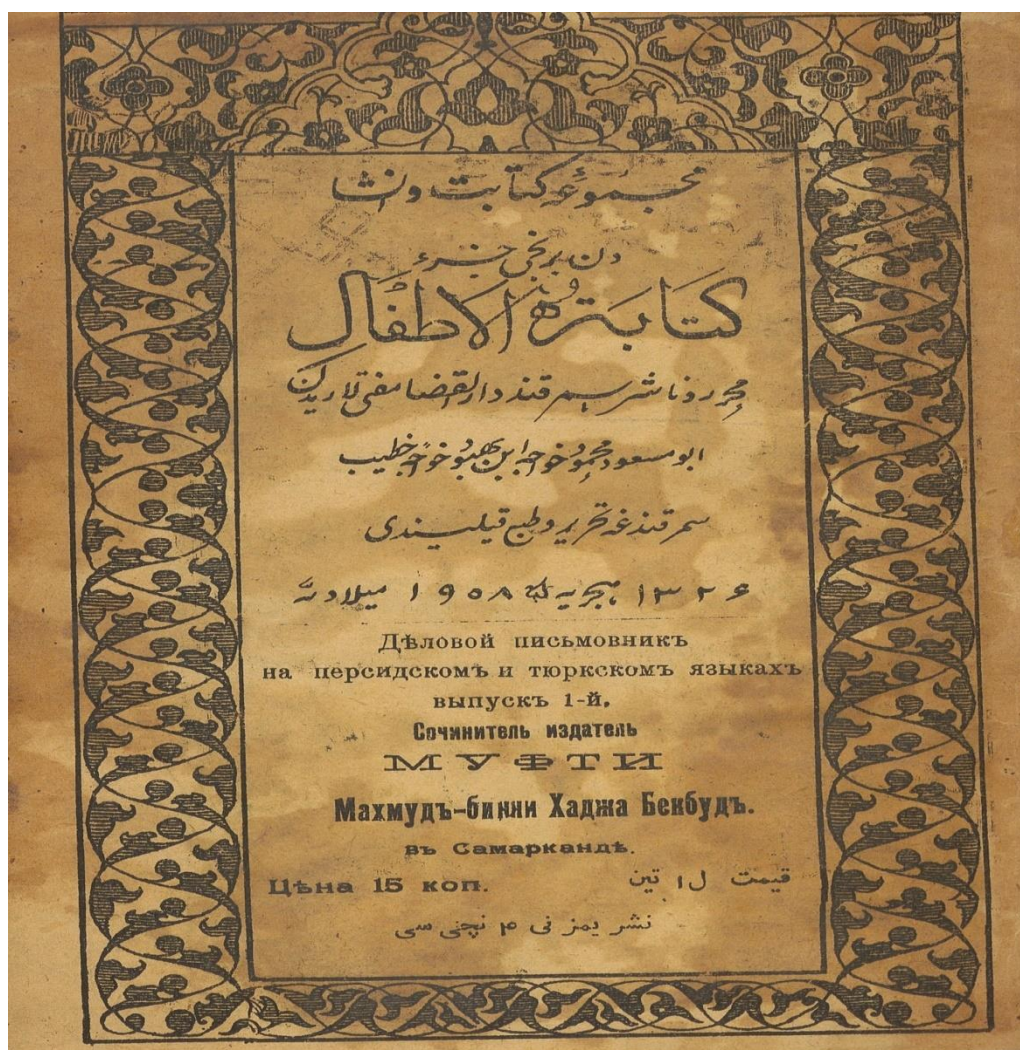
Key words: Turkestan, jadid; nation; acountry; the science; immorality; inattention; perspective.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Kitobat ul atfol” asari O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan 14325-raqamli[1] 1908 yilda Samarqandda chop qilingan nusxasidir. Kitob eski o‘zbek (arab) yozuvida bo‘lib, muqovada: “Majmuayi kitobat va inshodan birinchi juz maktabi ibtidoya uchun” deb ko‘rsatilgan. Shuningdek, muharrir va noshir mufti Mahmudxoja Behbudi deb yozilgan. Muqovadagi boshqa yozuvlarni ham aynan keltiramiz: Samarqand, tab’ va tartibi soniy, 1332, sanai 1914. Har yerda qimmat 13 tiyin.

Деловой письмовникъ на персидскомъ и узбекскомъ языкахъ. Выпуск 1-й. Изданий 2. Сочинитель Махмуд Хожа Бегбуди въ Самарканд.

Kitobning hajmi 27 bet, formati 27 X 18, yozuv hajmi o'rtacha har bir sahifasida 20 qator.

Kitob kirish, xat yozmoq shartlari, maktub yozishning tavsifi va odobi, oylarning nomlari, tinish belgilar va ish yuritishga doir hujjatlardan namunalarni o'z ichiga oladi. Kitob o'zbek va fors tillarida yozilgan. Darslik o'zbek tilida ish yuritish asoslarining dastlabki namunalaridan biri hisoblanadi. Unda ish yuritishga doir hujjatlarning nazariyasi hamda amaliyoti keltiriladi. Bu kitob nafaqat madaniy merosgina emas, amaliy ahamiyati jihatidan ham bugungi kunda qo'l keladi. Ushbu darslik eng avvalo, yoshlarni turli davlat idoralarida o'zbek tilida ish yuritishga vazifasini o'z oldiga maqsad qilgan bo'lsa, shuningdek, jadid maktab muallimlarining o'z oldiga maqsad qilgan bo'lsa, shuningdek, jadid maktab muallimlarining e'tiborlarini o'quvchilarning yozma nutqini o'stirishga qaratiladi. Qolaversa, uning amaliy namunalarini keltiradi.

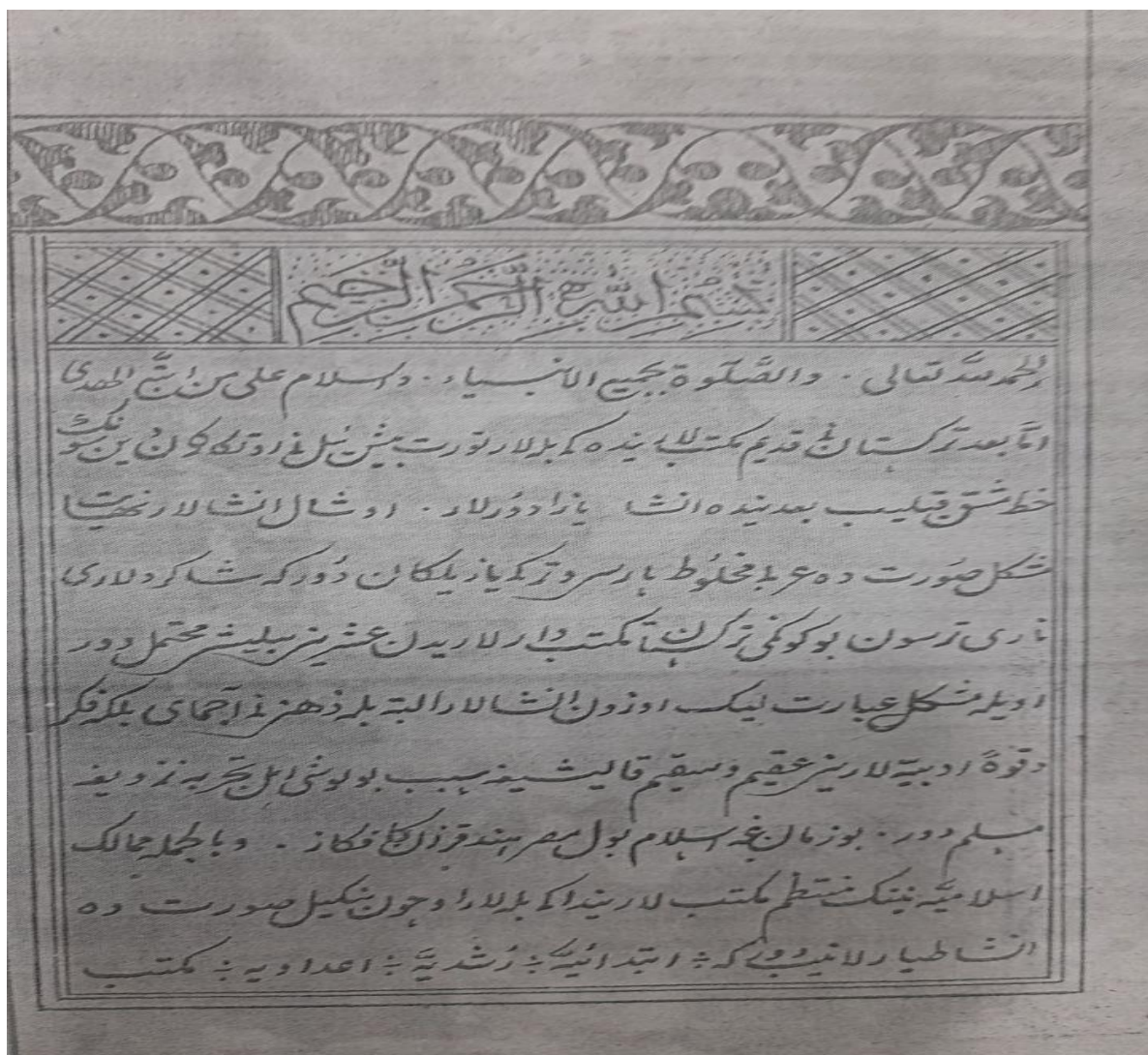
“Kitobat ut – atfol” kitobi Behbudiy tomonidan XX asr boshlarida usuli jadida maktablari ish yuritish qoidalaridan o'quv qo'llanma sifatida foydalanildi. U XX

asr boshida Turkiston o'lkasida davlat boshqaruvida va hujjat yuritish sohasida islohatlarni amalga oshirish nuqtai nazaridan tuzilgan.

Qo'llanmada hujjat yuritish qoidalari o'z aksini topgan bo'lib, ya'ni ota va onaning farzandlariga munosabatlari; farzandlarning ota – ona oldidagi burchi; bolalarning huquqlari; xat yozishning qoidalari va shartlari; mahalliy hokimiyatga ariza yozish; ma'lumotnoma; tasdiqnoma; mamlakat fuqaroligi uchun va xorijiy pasport berish; shahodatnoma; tilxat kabi hujjat namunalarining yozilish tartibi va qoidalari o'z aksini topgan.

Shuni aytish lozimki, taraqqiyparvar Behbudiy ushbu qo'llanmani usuli jadida maktablarning oxirgi bosqichi uchun mo'ljallab yozgan. Chunki, Behbudiyning ta'kidlashicha, usuli jadida maktabini tamomlagan o'quvchi barcha zamonaviy fanlarni egallash bilan bir qatorda Turkiston o'lkasida mirzo sifatida ishlarni amalga oshirishi, tijorat ishlari bilan shug'ullanishi, o'lkaning bo'lisnoyxonalarida, idoralarida ishlashi mumkin bo'lardi. Bu darslik asosan o'quvchiga mavjud idora va organlarda ish yuritish qoidalaridan saboq berishga mo'ljallangan edi.

Ayni paytda muallif kitobni nashr etishdan maqsadini ham aytib o'tadi. Ya'ni: ***“Biz ham shul qoidag'a binoan majmuai kitobat va insho” unvonida avlodi vatan uchun rasmiy va xususiy hamda Turkistonning shar'iy va milliy maxkamalarina ma'mul(amaldagi) barcha vasoyiq(vosiqalar), hujjatu va biljumla musulmon volosno'yi upraviteli (nohiya mudiri) huzurinda bo'ladigan doznoniya, protokul, qabohatnoma va rasmiy har nav maktublarni muxtaviy(o'z ichiga olgan) bir necha juzdan murakkab bir asar tahrir va nashr etmoq amalinda eduk. Shu maqsadg'a ushbu “Kitobat ul – atfol” nashri ila shuru' etdim. Matlabimizning asosi bolalar va barcha talaba toqatincha, tavhidi lison(til birligi), ta'mim(yoyish) va tafhimi(tushuntirish) maktuboti turkiya va forsiyadan iboratdur”***[2].

Behbudiy darslikning ushbu kirish soʻzida yozgan maqsaddan, qolaversa asarning tuzilishidan ham maʼlum boʻladiki, muallif ayni paytda davlat boshqaruv idoralari uchun ish yurituvchilar, boshqaruvchilar, mahalliy hudud rahbarlari, rahbariyat tarkibida olib boriladigan surishtiruvlar, davlat idoralari uchun majlis bayonnomalari, idoralar oʻrtasida yoziladigan xatlarning mazmuni, barcha fuqarolik holatlari bilan bogʻliq rasmiy yozishmalar kabi yuridik hujjatlarning namunalarini zamonaviy avlod mutaxassislarini tayyorlash niyatida amalga oshirgan.

Maxmudxoʻja Behbudiy “Kitobat ul – atfol”[3] darsligida qoʻyidagi yoʻnalishlarni urganib, oʻqib, amaliy jihatdan koʻramiz:

1. Ish yuritish sohasidagi barcha yoʻnalishlarda “xat yozmoqning shartlari”; 2. Xat yozish usullarining odobi va madaniyati; 3. Ish yuritish hujjatlarida tinish belgilarning qoʻllanilishi qoidalari; 4. Shaxsiy xat yozish qoidalari; 5. Idoralarga xat yozish tartiblari; 6. Ota – onaga xat yozmoq tartiblari; 7. Farzandga xat yozmoq tartiblari; 8. Doʻstiga xat junatmoqning uslubi; 9. Qarindoshga xat yozmoqning tartiblari; 10. Fuqaroni tasdiqlovchi pasport berish tartiblari; 11. Tasdiqnoma yozish qoidalari; 12. Shahodatnoma yozish qoidalari; 13. Ishonchnoma yozish tartiblari; 14. Ariza yozish qoidalari berilgan.

Darslikdagi ish yuritishning “Xat yozmoq shartlarida” uning o‘n sakkizta qoida keltiriladi. Eng avvalo ish yurituvchi ma’lum bir masalada xat yozishi zarur bo‘lganida, ushbu istaydigan masalasini anglagan, o‘zi yaxshi tushungan bo‘lishi zarur. Xat yozuvchi xatning mazmunida ya’ni tekstida o‘zi bilmaydigan, tushunmaydigan so‘zlarni kiritmasligi aytiladi.

Xat yozmoq shartlari

1. Kotib har muddaoni yozmoqchi bo‘lganda o‘shal muddaoni o‘zi yaxshi tushunib, so‘ngra yozsa kerak.

2. O‘zi bilmaydurgon lug‘atni mumkin qadarincha yozmasun.

3. Har til va lug‘at so‘zini o‘zi qoida va imlosi ila yozmoq lozim. Arabiy kalimalarni arabiy harf ila, forsiy va rusiy so‘zlarni o‘ziga tegishli tovush ila o‘qimoqg‘a mumkin bo‘lgudek harf ila yozmoq kerak. Chunonchi: sirot, azim, pedar, jole, gu, go‘y, chig‘anoq, gadik, tongla, Peterburg, Nijniy Novgord kabi. Arabiy so‘zni asli arabiy harflari ila yozmoq kerak.

4. Har kim ma’nosig‘a tushunmaydurgan kalima va begona lug‘atni so‘z ichiga yozmoq lozim bo‘lgonda harakatga qo‘ymoq kerak.

5. Xat borib tegaturgon odamni mulohaza qilib, oni fahmu bilishig‘a muvofiq yozmoq lozim.

6. Birovni ko‘r, kar, o‘g‘ri, hammor va shunga o‘xshash ayb va yamon sifatleri bo‘lsa, oni ismini yozganda o‘shal yamon sifatlerini yozmoq ayb va mamnu’dir.

7. Yozilaturgan so‘zlar ichig‘a har kim bilmaydurgon lug‘at mumkin qadarincha yozmasg‘a va inchunun, avomcha va ko‘chagi iborat va ayb sanalaturgan kalima va laqablarni yozmasg‘a kerak.

8. Xalq orasinda butun unutilgon, eski porsiy va turkiy kalimalarni qasddan yozib, o‘quvchilar zehnini tashvishg‘a solmaslik behroqdur.

9. Turkiycha yozilur ekan va bir iborani turkiysi bo‘lib turib oni o‘rniga rusiy va yo ajnabiy ismini yozmoqni ahli donish man’ qilgandurlar.

10. Ahli fan, ulamo va udabog‘a maxsus yozilaturg‘on xatlar, mahkama va dorulqazo maktublari, ilmiy va siyosiy maqolalar yaxshi va adabiy suratg‘a yozilsa kerak. Munday maktublarda arabiy, forsiy, hatto rusiy va fransaviy ba’zi bir ism va lug‘atni yozmasg‘a iloj yo‘qdur. Bovujudi shul baqadri imkon o‘shal so‘zlarni turkiy yo forsiychasini topib va topilmaganda jumla ila tafsir qilmoq lozimdur.

11. Xatni kamso‘z va serma’no yozmoq kerak. Eron, Afg‘oniston va Turkiyadek shikast va ta’limsiz yozmoqni tark qilmoq va xushxat yozmoqg‘a sa’y qilmoq kerak.

12. Uzun bir maqola yozgandan so‘ng lug‘z va ma’nosi, nazokat va odobi va tarzi shevasini tushunib tas’hih etib, ikkinchi marta yozmoq kerak. Birinchini – tasvid, ikkinchini – tabyiz ataladur. Maqolalarg‘a qaysi shahar va mahalladan yozilgoni bildirilsa kerak.

13. Maqolani o‘z muallimi va yo ahli do‘stig‘a ko‘rsatib, sahu xatolarini bilmoq kerak.

14. G‘azab va xafalik yo nihoyat xursand va behushlik vaqtlarda xat yozmay, holati darajayi e’tidolg‘a kelganda maktub yozmoq avlodur.

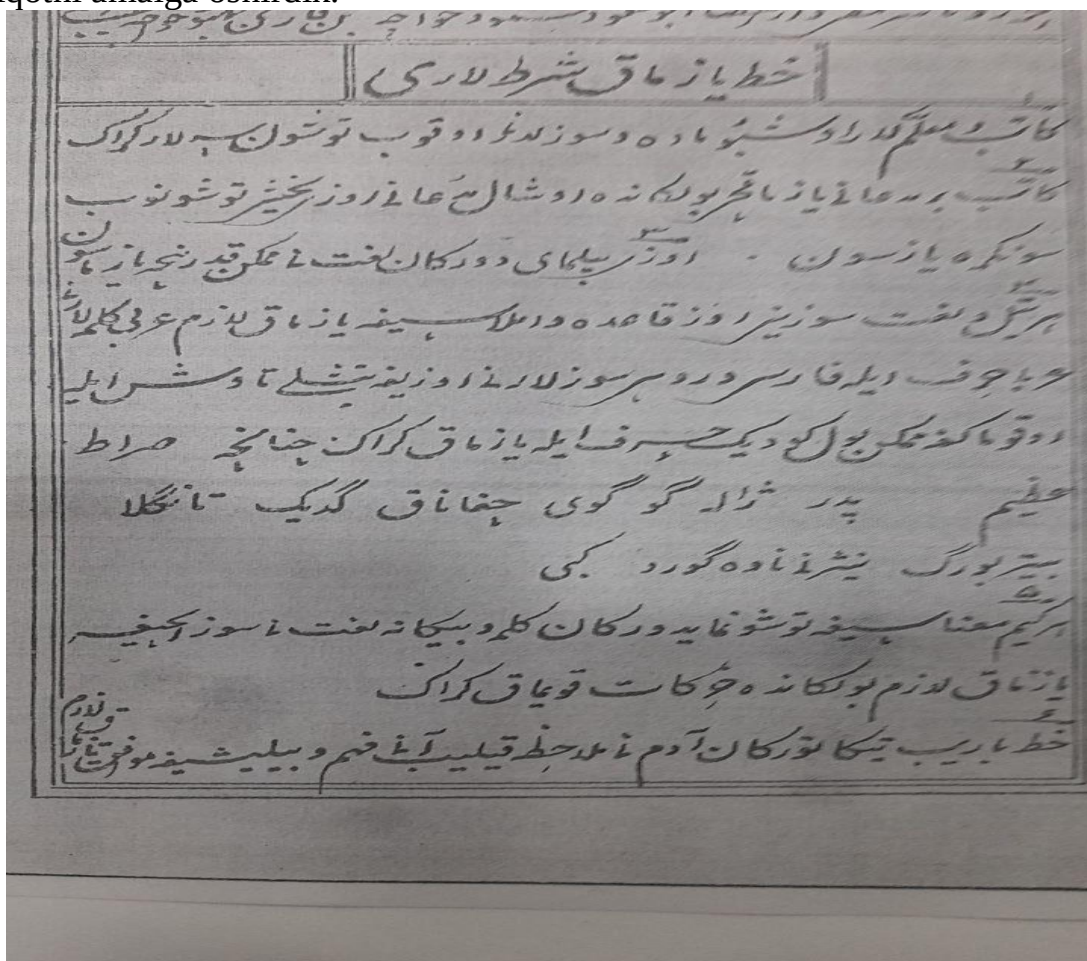
15. Har bir xatni o‘qub ko‘rub, ba’inda yuborilsun.

16. Bir nimarsa va yo odamni nihoyat madh va ta’rif va yo yamonlamoq mubolag‘a etmoqdin hazar qilib, barcha holda o‘rta qismga qalam ishlatmoq kerak.

17. Maktubga haqorat, ta’na, hazil, fisq va gunohg‘a taalluq so‘zlar aslo yozilmasun.

18. Bir kishini to‘g‘risinda xat yozilur ekan, o‘shal odamni oyandag‘a do‘st va yo dushman, yaxshi va yo yamon bo‘lishi va aholini tag‘yir topilishi ehtimolini yodg‘a tutub xulosa, har bir ishga dasturulamal hikmat bo‘lgon “Xayrul umuri – avsatu xo” hadisi sharifiga amal lozimdur.

O‘zbek adabiyoti tarixida bu asar alohida ajralib turadi. U bugungi kunda ham o‘z qadrini va qimmatini yo‘qotgan emas. Unda berilgan qoidalar bugungi kun uchun ham qo‘l keladi, albatta. Uning 1908-yildagi toshbosma nusxasi asosida tadqiqotni amalga oshirdik.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik Qo‘lyozmalar institutidagi №14325-raqamli qo‘lyozma.
2. Risolayi “ Kitobat ul – atfol”.Tab’i soniy, murattab va noshiri Samarqandda Mahmudxo‘ja Behbudiy. – Samarqand, 1908. –B. 3.
3. N.Avazov. Behbudiy ijodida millat va milliyat talqini. Monografiya. – Toshkent” Fan ziyosi”, 2022. – B.121-123.

ABDURAZZOQ BIMIIY ANDIJONIY VA YUSUFQORI MUNTAZIR G‘AZALLARIDA MATN TABDILI BILAN BOG‘LIQ TURFALIKLAR

Barziyev Oybek Xabibullayevich
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, PhD
Farg‘ona davlat universiteti
barziyevoybek@8486.mail.ru
Sayitxonova Barchinoy Axatovna
Farg‘ona shahar kasb-hunar maktabi o‘qituvchisi
sayidobarchin@22.gmail.com

Annotatsiya

Maqolada milliy uyg‘onish davri adabiyoti Andijon va Qo‘qon adabiy muhiti vakillari – Abdurazzoq Bimiy Andijoniy, Yusufqori Muntazir g‘azallarini tabdil qilishda yuzaga kelgan turfaliklar haqida gap boradi. Bu ikki shoir g‘azallaridagi farq va tavovutlarni eng so‘nggi manbaga tayangan holda aniqlashtirish asosiy maqsad qilib qo‘yilgani holda ularga sharhlar berilgan.

Kalit so‘z va iboralar: Bimiy va Muntazir tavallud yillari haqidagi qarashlar, “Nomatbu” g‘azali tabdilidagi turfaliklar, so‘z qo‘llash bilan bog‘liq har xilliklar: “domon” va “damon” hamda “ta‘m”, “tamiz” sifatlashlari orasidagi farq-tafovutlar.

Аннотация

В статье говорится о разногласиях, возникших при переводе газелей Андижанской и Кокандской литературной среды представителями национальной ренессансной литературы - Абдураззоком Бими Андижани, Юсуфкори Мунтазиром. Комментарии к газелям этих двух поэтов даны с основной целью выяснения различий в их газелях на основе новейших источников.

Ключевые слова и выражения: Мнения о годах рождения Бими и Мунтазира, различия в газели «Номатбу», различия в употреблении слов: между прилагательными «домон» и «дамон» и различия «таъм» и «тамиз».

Annotation

The article talks about the disagreements that arose during the translation of ghazals of the Andijan and Kokand literary environment by representatives of national Renaissance literature - Abdurazzok Bimi Andijani, Yusufkori Muntazir. Commentaries on the ghazals of these two poets are given with the main purpose of clarifying the differences in their ghazals based on the latest sources.

Key words and expressions: Opinions about the years of birth of Bimi and Muntazir, differences in the gazell “Nomatbu”, differences in the use of words:

between the adjectives “domon” and “damon” and the differences between “ta’m” and “tamiz”.

Adabiyotshunoslik sohasining yordamchi bo‘limlaridan sanalgan tekstologiyaning o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlaridan biri matn bilan ishlash, ularni to‘g‘ri tartibda tahrir qilish sanaladi. Ma’lumki, qo‘lyozma va toshbosma matnlarni to‘g‘ri tartibda mutoala qiliish hamda uni tahrirlash masalalari tadqiqotchidan yuksak iqtidor, tafakkur va savodni talab qiladi.

Milliy uyg‘onish davrida bir necha yillar mobaynida eski o‘zbek yozuvi, ayniqsa, uning nasta’liq turida ijod qilish an’anasi saqlanib keldi. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida esa aynan bu yozuv turining amalda bo‘lganligi hamda ijod ahli undan samarali foydalanganligi va u xalqimizning o‘tmishini, real bosib o‘tgan hayot yo‘lini aks ettirishda asosiy omil ekanligi bilan xarakterlanadi.

Ma’lumki, milliy uyg‘onish davri shoiri, Andijon adabiy muhitining vakili Abdurazzoq Bimiy Andijoniyning g‘azallari ham eski o‘zbek yozuvining nasta’liq usulida bitilgan.

Dastlab shoirning tavallud va vafot etgan yili haqidagi har xilliklar haqida to‘xtalish lozim. 1982-yilda G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti tomonidan chop etilgan “Asrlar nidosi. Mumtoz o‘zbek adabiyotidan namunalar” nomli kitobining Bimiy Andijoniy va Yusufqori Muntazir ijodlariga bag‘ishlangan qismi adabiyotshunos F.Ahmadjonova tomonidan nashrga tayyorlangan. Ushbu manbada shoir Bimiy andijonlik ekanligi va uning tavallud yili 1850 hamda vafot etgan davri 1926 yil ekanligi haqida qayd etilgan. Shoir hayot va ijod yo‘li xususida olib borilgan so‘nggi tadqiqotlarning birida ushbu raqamlarga aniqlik va oydinlik kiritildi.

2020-yilda “Ko‘hna sadolar” nomli “Akademnashr” tomonidan chop etilgan, kitobni to‘plab, nashrga tayyorlagan I.Madg‘oziyev (prof.D.Quronov rahbarligida) amalga oshirilgan nashrga milliy uyg‘onish davrida yashab ijod qilgan bir qator Andijon va Qo‘qon adabiy muhitiga mansub bo‘lgan ijodkorlarning adabiy meroslari jamlangan. Ushbu manbada shoir Bimiyning 1845-yili Andijonning Oyimqishlog‘ida tavallud topib, 1917-yili aynan shu qishloqda vafot etganligi yozilgani holda bu masalaga aniqlik kiritildi. Shoir hayot yo‘li haqidagi bizni qiziqtirgan turfalik “Asrlar nidosi” kitobida uni “o‘qimishli” oilada tug‘ildi, deb yozilgan bo‘lsa, “Ko‘hna sadolar”da “dehqon”oilasida tavallud topdi, deya izoh beriladi.

Yoki Qo‘qon adabiy muhitining vakili, shoir Yusufqori Muntazirning vafot etgan yili haqidagi har xillik ham e’tiborga molik. O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan pedagog Po‘lotjon Qayumiyning 1998-yilda nashr etilgan “Tazkirai Qayumiy” asarining ikkinchi jildi, 328-sahifasida shoir Yusufqori Muntazir hayoti va ijodi haqida to‘xtalib o‘tilgan. Tazkirada yozilishicha, “Shoir Muhiy o‘z xotira daftarchasida Xo‘qandli deb ko‘rsatadur. Kichik bir vafot tarixi yozadur. Shoir

Andijonda hijriy ila 1316 (1898-99) nchi yilda vafot etganini ko'rsatadur¹¹⁸”, deya ma'lumot beriladi. Yosh tadqiqotchi I. Madg'oziyev tomonidan amalga oshirilgan tabdil kitobida esa shoirning oilasi, ayoli va farzandlari hamda hayotining so'nggi damlari xususida fikr yuritilgani holda u 1903-yilda Andijon shahrida vafot etganligi, hamda u Bobo Sa'duddin qabristoniga dafn qilinganligi ayon bo'ladi.

Tekshirishlar va kuzatishlar natijasida mazkur shoirlarning hayot yo'lidan tashqari ularning ijodidagi har xillik ham aniqlandi. Abdurazzoq Bimiyning ishqiy mavzuda bitilgan to'qqiz baytli g'azalining ikkinchi bayti “Asrlar nidosi” nomli kitobida

Лаъли лабингни даврида холингму ё магар,
Кавсар лабида қилди қаро қуш ватан-ватан
tarzida ifoda qilingan. Lekin g'azalning mazkur bayti asl manba asosida
La'li labingni davrida xolingmu yo magar,
Kavsar labida qoldi qaro qush vatan-vatan¹¹⁹

deya to'g'rilangan. Ma'shuqa tasvirini berishda qora qush timsolidan foydalangan shoir bu jonzotning jannatdagi mashhur daryo nomi obi Kavsar labida o'ziga Vatan qurganligi yoki u yerda mangu qolganligi bizni qiziqtiradi.

Yoki Qo'qon adabiy muhitining vakili, shoir Yusufqori Muntazirning “Nomatbu” deb nomlangan yetti baytli g'azalida ham ijtimoiy muammolar o'ziga xos talqin qilingan. “Nomatbu” so'zi arabcha bo'lib, “ma'qul emas, ta'bga yoqimsiz¹²⁰” kabi ma'nolarni anglatadi. Voqeabandlik asosida yozilgan ushbu g'azalining matla'si lirik qahramonning sahroda unga yo'liqqan, o'zi giryon urgan, tirnog'i o'sgan kishini uchratib qolishi bilan boshlanadi. “Asrlar nidosi” nomli she'riy majmuada g'azal matla'si

Бир кун мен зори беёр ғамхор, саҳрода кўрдим бир инсон,
Ўз ўти бирла ўзи тутошган, гирёну урён, тирноғи ўсгон
tarzida ifodalangan bo'lsa, “Ko'hna sadolar” to'plamida
Bir kuni meni zor, beyoru g'amxor, sahroda yolg'iz ko'rdim bir
inson,

O'z o'ti birla o'zi tutoshgan, giryonu uryon, tirnog'i o'sgon kabi o'zgartirilgan holda yozilgan. Keyingi tabdil jarayonida g'azal matla'siga “yolg'iz” so'zining qo'shilishi diqqatni tortadi. Yoki aynan shu g'azalning uchinchi baytida so'z qo'llash bilan bog'liq bo'lgan holatlar ma'noni butunlay o'zgarishiga sabab bo'lgan.

“Asrlar nidosi” asarida

Гар дийда эрди, оҳлар бошида сингон ошиёни.
Саҳрони тутгон ўтлиғ фифони, сайр айлар бесабру сомон.

¹¹⁸Пўлотжон Домулла Қаюмий. Тазкираи Қаюмий II жилд. – Тошкент: ЎзрФА Кўлөзмалар институти тахририй нашриёт бўлими, 1998. – Б.328.

¹¹⁹Кўҳна садолар (Манзур, Ожиз, Мунтазир, Бимий, Муҳиб, Пиримқори, Ҳофиз, Мушток, Мавжий) / Тўплаб, нашрга тайёрловчи: Мадғозиев И, проф.Д.Қуроновиқнинг умумий тахрири остида. – Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б. 79.

¹²⁰Навоий асарлари луғати. Алишер Навоий асарларининг ўн беш томлиғига илова / Тузувчилар: Шамсиев П., Иброҳимов С. – Тошкент: Ғафур ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 372.

“Ko‘hna sadolar” asarida
Girdida erdi ohular oni, boshida erdi qush oshiyoni,
Sahroni tutgan o‘tlig‘ fig‘oni, sayr aylar erdi besabru somon
kabi o‘zgartirilgan holda uchraydi.

G‘azalning dastlabki misrasida lirik qahramonning tasvirini berishda “gar diyda erdi” birikmasi, “girdida erdi”ga “ohlar” so‘zi “ohular”ga aylanganligi va o‘z oshiyoniga qushning ega bo‘lganligini to‘liqroq anglab yetamiz. Bizningcha, “Ko‘hna sadolar” majmuasida keltirilgan keyingi tabdil to‘g‘riligiga ishonch hosil qilish lozim. G‘azalning kimsasiz sahroda harakatlanayotgan lirik qahramonini tasvirlashda avvalgi nashrda ayrim so‘zlarning tushib qoldirilgan holatlar ham uchrashi yuksak ahamiyatga molik sanaladi.

Yusufqori Muntazir qalamiga mansub bo‘lgan g‘azallarni solishtirish natijasida avvalgi tabdil ishlaridan jami to‘rtta g‘azalda tafovutlar mavjudligi aniqlandi. Yana bir muhim taomoni, keyingi tabdil qilingan asarda shoirning to‘rt g‘azalidan ikkitasida ayrim baytlarning tushirib qoldirilganligi e‘tiborimizni o‘ziga tortdi. Masalan, “Desangkim: “Fard o‘lay olamda mehri olamorodek...”deb boshlanuvchi g‘azali 1982-yildagi nashrda 6 baytli ekanligi va uning begona bayti, ya’ni

Fano vodiysi ichra o‘yla benomu nishon o‘lkim,
Vujudingdin asar ham qolmasun olamda anqodek
tushib qolganligi aniqlangan.

Mazkur g‘azalning matla’ qismida so‘z qo‘llash bilan bog‘liq bo‘lgan chalkashlik kuzatiladi. G‘azal avvalgi nashrda

Десангким, фард ўлай оламда меҳри оламородек,
Жаҳон асбобидин бир йўл дамон чеккил Масиходек¹²¹
tarzda havola qilingan bo‘lsa, keyingi nashrdagi tabdilda esa

Desangkim: “Fard o‘lay olamda mehri olamorodek,
Jahon asbobidin bir yo‘li doman chek Masihodek¹²²
kabi qo‘llangan.

G‘azal matla’sida uchrovchi “damon” yoki “doman” so‘zi bilan bog‘liq turfalik e‘tiborni tortishi, shubhasiz. Baytning mazmuni bu olamda mehribonlar kabi yagona bo‘lay, desang, bir yo‘li jahon anjomlari, ya’ni mol-mulkidan Masih kabi doman (arabcha دامن - “etak”) siltigan, mazmuni anglashiladi. Avvalgi nashrda esa “damon” so‘zi (arabcha دمان - бўкирувчи; кўрқинчли (кўпинча шер, пил, арслонга нисбатан) Дамон чекмак – Бўкирмоқ¹²³) ma’nolarini anglatadi. Matla’ning mohiyatiga ko‘ra, har ikki so‘z ham o‘rinli ishlatilganligi va birinchisida Masih kabi jahon boyliklaridan baqirgin mazmuni anglashilsa,

¹²¹ Асрлар нидоси. Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. – Б.290.

¹²²Кўҳна садолар (Манзур, Ожиз, Мунтазир, Бимий, Муҳиб, Пиримқори, Ҳофиз, Мушток, Мавжий) / Тўплаб, нашрга тайёрловчи: Мадғозиев И, проф.Д.Қурононинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: Akadernashr, 2020. – Б.56.

¹²³Навоий асарлари лугати. Алишер Навоий асарларининг ўн беш томлигига илова / Тузувчилар: Шамсиев П., Иброҳимов С. – Тошкент: Ғафур ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.177.

ikkinchi tabdilda u kabi dunyo boyliklaridan etak silta, ma'nosi ifodalanmoqda. Bu baytni tahlil qilish esa kitobxonni iyhom (arabcha "shubhaga solish") san'atiga murojaat qilishga da'vat etadi.

Yoki "To ko'zim o'ldi duchor ul sarvi gulruxsorg'a..." misrasi bilan boshlanuvchi g'azalining uchinchi bayti 2020-yilda nashr qilingan kitobda quyidagicha aks etgan:

Chehrai zardu sirishki ol basdur shohidi,
Ishq elin muhtoj emas ahvoli istig'sorg'a.

Shoir Muntazir qalamiga mansub bo'lgan "O'lmish" radifli g'azalining maqta'sida ham so'z qo'llash bilan bog'liq bo'lgan turfalik kuzatiladi. Bayt "Asrlar nidosi" she'riy to'plamida

Шукур, тамйизи топсанг, Мунтазир ашъоридин тонг йўқ,
Ким ул мадҳин адосила ажаб ширин мақол ўлмиш
kabi yozilgan bo'lsa, "Ko'hna sadolar" kitobida
Shukr, ta'mini topsang, Muntazir ash'oridin, tong yo'q,
Kim ul madhin adosi-la ajib shirin maqol o'lmish
tarzida yakunlanadi.

Ma'lumki, "ta'm" so'zi arabcha "maza, yoqimli his-tuyg'u" so'zlaridan tashqari ko'chma ma'noda "boshdan kechirilgandagi taassurot" ma'nolarini ham ifodalaydi. Avvalgi nashrda berilgan "tamyiz" so'zi esa arabcha "ажратиш (яхшини ёмондан), айириш, фарқига бориш"¹²⁴ kabi lug'aviy ma'nolarni bildiradi.

Demak, ilk nashrdagi tabdilda shoir o'z she'rlarida ifodalagan mazmuni farqlarini topishga undasa, keyingi kitobda ko'chma ma'noda ularni maza-ta'miga baho berishga chorlash g'oyasi yetakchilik qilmoqda.

Yoki Muntazirning yan bir to'qqiz baytli ishqiy mazmunda yozilgan g'azalining bir necha o'rinlarda so'zlar qo'llashdagi turfaliklar mavjud. G'azalning dastlabki bayti, birinchi misrasi oxiridagi "bir xamlanmasun" o'rniga "barhamlanmasun", uchinchi baytning ikkinchi misrasidagi "ozmuncha" o'rnida "arzincha" uchrashi, oltinchi baytning ikkinchi misrasidagi "farog'atlanmasun" "farohatlanmasun" tarzda o'zgartirilganligi va g'azal maqta'sidagi "madhini" so'zining o'rnida "maddahing"ning uchrashi tabdil ishidagi muammolarni yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Avvalgi nashrda bu kabi so'zlarning noto'g'ri qo'llanganligi g'azaldagi kontekstual bayt mazmunini ham tubdan o'zgartirib yuborganligini aytib o'tish joiz. Masalan, ozmuncha so'zining o'rnida qo'llangan "arzincha" atamasi "zorlanish, yolvorish" ma'nosini ifodalaganligi, farog'atlanmasun - rohatlanmasinning o'rnida o'zgartirilgan "farohamlanmasun, ya'ni "birikmasin, to'planmasin" mazmunining ifodalanishi va so'nggi baytda ishlatilgan madhing atamasi maddahing holidan hamda "asiri" atamasi o'rniga unga zid holda ishlatilgan kishi nomi, ya'ni Muntazirga zamondosh shoir bo'lgan Asiri ismining aniqlanishi tabdil ishining naqadar murakkab ekanligidan dalolat beradi.

¹²⁴ Yuqoridagi asar. – B.591.

“Asrlar nidosi” asarida:

Ahli ma’ni madh’ini ўлмиш асири Мунтазир,
Мундин ўзга ма’ни, ёраб, кўнглига замланмасун¹²⁵.

Keyingi nashrda:

Ahli ma’ni maddahing o’lmish, Asiriy, Muntazir,
Mundin o’zga ma’ni, yo Rabb, ko’nglig’a zamlanmasun¹²⁶.

Xulosa qilib aytganda, milliy mustaqilligimiz tufayli ajdodlarimiz tomonidan yozib qoldirilgan poetik meroslarni erkin va xolis baholash, ularni har tomonlama tahrir qilish imkoniyatiga ega bo’ldik. Matnshunoslik sohasining o’z oldiga qo’ygan vazifalaridan biri avval nashr qilingan she’riya asarlarni istiqldan keyin qayta tabdil qilingan asarlarga solishtirgan holda o’rganish, ularni tahrirlash sanaladi. Shunday ekan, milliy uyg’onish davri Farg’ona vodiysi shoirlari Abdurazzoq Bimiy Andijoniy va Yusufqori Muntazir adabiy merosiga mansub bo’lgan ayrim poetik haqiqatlarni yuzaga chiqargan holda o’rganish matnshunoslik yo’nalishining vazifalari o’talanganligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Po’lotjon Domulla Qayumiy. Tazkirai Qayumiy. II jild. – Toshkent: 1998.
2. Kўхна садолар (Манзур, Ожиз, Мунтазир, Бимий, Муҳиб, Пиримқори, Ҳофиз, Мушток, Мавжий) / Тўплаб, нашрга тайёрловчи: Мадғозиев И, проф.Д.Қуроновиқнинг умумий таҳрири остида. – Тошкент:Академнashr, 2020.
- 3.Навоий асарлари луғати. Алишер Навоий асарларининг ўн беш томлигига илова / Тузувчилар: Шамсиев П.,Иброҳимов С. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
4. Асрлар нидоси. Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.

ИСЛОМ ТАРИХИГА ОИД ҚИССАЛАРНИНГ ҚЎЛЁЗМА ВА ТОШБОСМАЛАРИ ТАВСИФИ

Азимова Лола Каримовна,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Аннотация: Мақолада ўзбек мумтоз адабиётида XVIII-XIX асарларда юзага келган ислом тарихи воқеаларини бадий ифодалаган халқ

¹²⁵ Асрлар нидоси. Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. – Б.292.

¹²⁶ Кўхна садолар (Манзур, Ожиз, Мунтазир, Бимий, Муҳиб, Пиримқори, Ҳофиз, Мушток, Мавжий) / Тўплаб, нашрга тайёрловчи: Мадғозиев И, проф.Д.Қуроновиқнинг умумий таҳрири остида. – Тошкент:Академнashr, 2020. – Б.59.

китобларининг қўлёзма ва тошбосма нусхалари илмий таҳлил этилган ва уларнинг бадиий хусусиятлари ёритиб берилган.

Аннотация: В статье научно анализируются рукописи и литографические копии народных книг, художественно выражающие события исламской истории, произошедшие в узбекской классической литературе XVIII-XIX веков, и выделяются их художественные особенности.

Abstract: In the article, manuscripts and lithographic copies of folk books that artistically express the events of Islamic history that occurred in the Uzbek classic literature in the 18th-19th centuries are scientifically analyzed and their artistic features are highlighted.

Калит сўзлар: қисса, ислом тарихи, дин, сюжет, халқ китоби, ғоя, фольклор, манба, ижодкор, воқеа, қўлёзма.

Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари бўлган бадиий асарларни ўрганиш, уларни асл манбалар асосида тадқиқ этиш, илмий-адабий қиммати, ғоявий жиҳатларини кўрсатиш долзарб масалалардан саналади. Бинобарин, Республика қўлёзма фондларида туркий, арабий, форсий манбаларнинг кўплиги уларни илмий-адабий жиҳатдан тадқиқ этишни тақозо қилади.

Маълумки, диний мазмундаги насрий ва назмий асарлар ўзбек мумтоз адабиётнинг салмоқли қисмини ташкил этади. Айниқса, ислом тарихини бадиий ифодалаган асарлар адабий меросимизнинг ўзига хос жиҳати сифатида майдонга келди. Бу жиҳат, халқ эҳтиёжи, маънавий тафаккур маҳсули ўлароқ юзага келди, дейиш мумкин. Асосан, илм масканларида “XVII асрларнинг турли йилларида Бухоро, Хева ва Самарқанд мадрасаларида “Шамойил ун-наби”, “Меърож ун-нубуват”, “Шарҳи виқоя” каби диний асарлар кўчирилиб”¹²⁷, ўқитилган бўлса, ислом тарихини бадиий ифодалаган асарлар эса, “шу даврларда юзага келган турли сиёсий курашлардан чарчаган меҳнаткаш халқнинг”¹²⁸ маънавий эҳтиёжи сифатида майдонга келган. Шу жиҳатдан, ўзбек адабиётида мавжуд ислом тарихини бадиий ифодалаган асарлар, асосан халқ руҳига яқин тарзда содда ва таъсирчан қилиб ёзилган ҳамда муайян тарихий шахс фаолиятини ёритиш нуқтаи назардан қисса жанрини ташкил этади. Шу нуқтаи назардан, “XVIII-XIX асрда яратилган асарларнинг кўпчилиги қисса жанрида бунёд этилган бўлиб, соф диний-дидактик асар тоифасига киради”¹²⁹. Дарҳақиқат, кўпроқ дидактик характерга эга бўлган ислом тарихини бадиий ифодалаган асарлар XVIII-XIX асрларда турли хажм ва савияда жуда кўплаб ёзилган бўлиб, уларда тарихий ҳақиқат ижодкор дунёқараши, бадиий мушоҳадаси ва воқеликка ўзига хос ёндашуви асосида майдонга келган. Албатта, тарихий воқелик бадиий тўқима, бўёқдорлик ҳамда халқ орасида мавжуд ривоят, ҳикоят, мақоллар билан қоришиқ ҳолда ифодаланганлигини кузатиш мумкин. Бу каби ёндашув асарларни қизиқарли ва ўқимишли чиқишини

¹²⁷ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. 2- китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1967. – Б. 8-9

¹²⁸ Ўша асар. – Б.10.

¹²⁹ Равшанов Ф. Холис ва унинг адабий мероси. Фил.ф.н.дис. – Самарқанд, 1997. – Б. 54-55

таъминлаган. Шунингдек, мазкур рухдаги асарлар “ислом тарихини тарғиб қилиш билан бир қаторда, улуғ зотлар образи орқали инсоний фазилатларни ифодалаш учун ҳам хизмат қилиб келган”¹³⁰.

Ўзбек адабиётида XVIII-XIX асрларда юзага келган ислом тарихини бадий ифодалаган асарларнинг мавзу қамрови кенг бўлиб, уларда дин тарғиботи учун курашган тарихий шахслар қаҳрамонлигидан тортиб, ҳазрат Али, Амир Ҳамза воқеалари, Уҳуд, Ҳайбар жанги ҳамда имом Ҳусайн тарихи билан боғлиқ воқеалар қаламга олинган. Шунингдек, ислом тарихида машҳур шахслар бўлган Муҳаммад Ҳанифа, Муҳаммад Боқир, Саййид Баттол Ғозий воқеаларини бадий ифодалаган асарларнинг турли вариантларининг кўплаб учраши, халқнинг диний шахсларга бўлган ҳурматининг юқори эканлигини кўрсатади. Хусусан, халқ китобалари сирасига кирувчи *“Жангномаи ҳафт газоти ҳазрат Али”*, *“Ҳикояти Амир Ҳамза”*, *“Мушибатномаи туркий”*, *“Қиссаи имом Ҳусайн”*, *“Қиссаи имом Ҳасан ва имом Ҳусайн”*, *“Қиссаи Карбало”*, *“Ҳикояти Ҳажжжоз ва Муҳаммад Боқир”*, *“Ҳикояти имом Муҳаммад Ҳанифа”* (ёки *“Зайнулараб”*), *“Жангномаи Зуфунун”*, *“Жангномаи Саййид Баттол Ғозий”* каби қиссаларни тилга олиш мумкин. Мазкур рухдаги асарларнинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари Республика фондларида талайгина эканлигини кўриш мумкин. Жумладан, *“Ҳикояти Ҳажжжоз ва Муҳаммад Боқир”* асарининг қўлёзмаси ЎЗРШИ қўлёзмалар фондида 344/III инвентарь рақам остида сақланмоқда. Асар ҳажман кичик бўлиб, 25 саҳифадан иборат. Қўлёзма настаълиқ хатида бўлиб, воқеалар насрий баён этилган. Насрий баён таркибида Муҳаммад Боқир тилидан 40 мисрали муножот ҳамда қаҳрамонлар руҳиятини очиб бериш мақсадида улар тилидан 136 мисрали шеърӣй парчалар келтирилган.

“Ҳикояти имом Муҳаммад Ҳанифа” (ёки *“Зайнулараб”*) қиссаси ЎзФА шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида 438, 9559, 5510, 10659 инвентарь рақам остида сақланади. Асар ҳажман кичик бўлиб, 71 варақдан иборат. Воқеалар асосан насрий баён этилган бўлиб, қаҳрамонлар тилидан жами 1196 мисрали савол-жавоб тарзидаги шеърӣй мурожаат, мухаммас, воқеликка муносабат тарзида назмӣй парчалар келтирилган.

“Жангномаи Зуфунун” қиссаси Ҳ.Сулаймон қўлёзмалар фондида 4485 инвентарь рақам остида сақланади. Қисса ҳажман кичик бўлиб, 94 варақдан иборат. Асар насрийда баён этилган ва воқеалар Абдуллоҳ ибн Аббос томонидан нақл қилинганлиги айтиб ўтилган. Асар ҳозирги ёзувга нашр этилган¹³¹. Насрий баён таркибида 3 та ғазал (34 мисра), 14 та назм (120 мисра), 6 та муножот (164 мисра), 5 та байт (41 мисра), 1 та марсия (14 мисра) келтирилган. Назм деб берилган шеърлар кўпроқ муножот сифатида келган.

“Жангномаи ҳафт газоти ҳазрат Али” қиссаси Ҳамид Сулаймон қўлёзмалар фондида 2954 инвентарь рақам остида сақланади. Котиб Ҳожи

¹³⁰ Soyipov S. «Qissayi Sayqaliy» asari qo'lyozma nusxalarining qiyosiy-tekstologik tadqiqi. Монография. – Т.: VNESHINVESTPROM” nashriyoti, 2020. – Б.32

¹³¹ Қаранг: Зуфунун қиссаси. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 1993. – Б.72.

Абдурауф ибн Абдуғани томонидан кўчирилган бўлиб, 175 варақдан иборат. Асар бир нечта воқеаларни ўзида жамлаган ва унинг қисмлари дoston, қисса сарлавҳаси остида берилган ҳамда воқеалар ҳажман қисқа бўлиб, насрий баён этилган. Асар 7 ғазот, 12 та кичик ҳажмли дoston, қисса, жами 19 та кичик қиссадан иборат. Хусусан, “Ҳазрат Али ва Қайс подшоҳ воқеалари” (дастлабки қисм махсус номланмаган, сюжетида келиб чиқиб, сарлавҳа берилди – Л.А.), “Уҳуд жанги ва Онҳазрат (с.а.в.) муборак тишларини шаҳид бўлмоқлиги баёни”, “Подшоҳ Толи Мағрибий ҳақида”, “Қаттол ва мусулмони саййидин баёни”, “Музаффар ҳазрати Муҳаммад Ҳанифа”, “Деви сафедни енгиш баёни” ва “Шоҳимардоннинг Аждар билан олишғони баёни” каби жанрлар ташкил этади. Ғазот қисмида, асосан, ҳазрат Али қаҳрамонлиги тасвирланган.

Кичик ҳажмли дoston ва қиссаларда “Ҳайбар қалъасини фатҳ этилиши баёни”, Молики Аждарнинг кофирлар билан урушгани, Шимил ибн Фозил воқеалари, имом Ҳасан ва имом Ҳусайннинг шаҳид бўлиши ҳамда охириги дoston “Пайғамбар (с.а.в.) Маккадан Мадинага сафар қилғонлари” каби сарлавҳаларга ажратилган ҳолда баён этилган. Мазкур қиссалар, Ҳамид Сулаймон фондида 4502, 1915, 3341 инвентарь рақам остида сақланаётган “Жангномаи ҳазрат Али” номли асарда ҳам келтирилган. Деярли воқеалар бир-биридан фарқ қилмайди. Фақат қиссаларнинг кетма-кетлигида фарқ бор. Мазкур асар “Ҳазрат Али ҳақида қиссалар” номи остида ҳозирги ёзувда нашр этилган¹³². Асарда ҳазрат Али жанглари ёритилган 14 қисса ҳамда “Уҳуд ва Ҳайбар жанги”, “Зарқум қиссаси”, “Молик Аждар қиссаси” каби қисмлардан иборат воқеалар ҳам баён этилган.

“Ҳикояти Амир Ҳамза” қиссаси Ҳамид Сулаймон фондида 2054/II инвентарь рақами остида сақланади. Асар ҳажман кичик бўлиб, 35 саҳифадан иборат. Асар насрийда бўлиб, Амир Ҳамза, Ҳазрат Али ва Умар ибн Хаттоб (р.а.) воқеаларига бағишланган бир неча сюжетли қисқа воқеалардан ташкил топган. Асарда қизил рангда “иккинчи қисса булдур”, деб келтирилган бўлса-да, аммо мазмунан воқеалар бир-бирининг узвий давоми сифатида келган.

Шунингдек, Ҳамид Сулаймон қўлёзмалар фондида 2954 инвентарь рақам остида сақланаётган “Жангномаи ҳафт ғазоти ҳазрат Али” қиссасининг 2-ғазоти “Уҳуд жанги ва Онҳазрат (с.а.в.) муборак тишларини шаҳид бўлмоқлиги баёни” (8 саҳифа), 8-ғазот “Ҳайбар қалъасининг фатҳ этилиш баёни” (10 саҳифа) ҳамда охириги дoston “Пайғамбар (с.а.в.) Маккадан Мадинага сафар қилғонлари” (6 саҳифа) қисмлари ислом дини тарғиботи ва ўлкаларни фатҳ этишга бағишланган. Мазкур ғазотларда Уҳуд, Ҳайбар фатҳи ва Муҳаммад (с.а.в.)нинг амакилари Абу Лаҳаб бошлиқ кофирларнинг зулми ҳамда ул зотнинг Мадинага хижрат қилишлари тарихий маълумотлар асосида бадий ёритилган.

¹³² Ҳазрати Али ҳақида қиссалар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С.Рафиддинов. – Т.: Ёзувчи, 1992. – 112 б.

Имом Хусайн тарихига бағишланган қиссалар “Қиссаи имом Хусайн”, “Қиссаи имом Ҳасан ва имом Хусайн”, “Қиссаи Карбало”, “Мушибатномаи туркий” номи остида 13196/1, 8405-I, 384-III, 13196, 1338/4, 8948-I, 3305/1, 9972/1, 11626, 6350-II, 7621-II, 12327-III, 8845-II, 12392, 6416, 6210, 8295, 12523, 177/1, 6849, 178, 12784, 180, 4686, 12549, 2982, 3713, 2487, 6147, 1237, 3397, 2616-II, 2096-I, 2596-IV инвентарь рақамларда ҳамда Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Манбалар хазинасида 67-II, 148-III, 288-I, 216-II, 245-III, 71-II, 180-III, 144 инвентарь рақамли қўлёзмалар ва 654, 1428, 1430 инвентарь рақамли тошбосма нусхаларда сақланмоқда. Мазкур асарларнинг баъзиларидан парчалар эълон қилинган¹³³. Кўпчилик асарларнинг тошбосма нашри 1900-1901 йилларда Тошкентда В.М.Ильин типографиясида Абдурауф Ҳожи ибн Абдунаби ва Акмалхон котиблар томонидан амалга оширилган. Бироқ асарнинг қўлёзма нусхаларини тўлиқ ва мукаммал, деб бўлмайди. Хусусан, 12523 инвентарь рақамли қўлёзма (яхши сақланмаган, анча уринган) ҳижрий 1281 (милодий 1865) йилда настаълик ёзувида кўчирилган ва 193 саҳифадан иборат бўлиб, биринчи қисмида имом Хусайн воқеалари, иккинчи қисмида, Зулқарнайн қиссалари баёни ўрин олган. Аммо имом Хусайнга бағишланган қисми тугалланмаган. Эътибор берилса, тошбосма нусхаларга нисбатан қўлёзма нусхалар озчиликни ташкил этади ва мавжудларининг ҳам кўпгина саҳифалари тўлиқ сақланмаган ёки тугалланмаган.

Умуман олганда, халқ қиссаларининг 50дан ортиқ туркий қўлёзмаларининг республика фондларида турли номларда мавжудлиги ва XIX аср охири – XX аср бошларида бир неча бор китобат қилиниши мазкур руҳдаги асарларга халқ маънавий эҳтиёжининг юқори бўлганлигини кўрсатади. Албатта, ислом тарихи бадий ифодаланган қиссалар тарихий-жангнома характерида бўлса-да, аммо улар моҳиятини инсонпарварлик ғоялари, эзуликка чорлов ташкил этади. Асар сюжетида ҳадислар, панд-насихатли ривоят, ҳикоятлар келтирилиб, бу орқали эзгулик қилиш, эътиқодда собитлик ҳамда тарихий воқеалардан ибрат олган ҳолда эзгу амаллар билан яшаш каби юксак ғоялар илгари сурилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. 2- китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1967.
2. Равшанов Ф. Холис ва унинг адабий мероси. Фил.ф.н.дис. – Самарқанд, 1997.
3. Soyipov S. «Qissayi Sayqaliy» asari qo‘lyozma nusxalarining qiyosiy-tekstologik tadqiqi. Монография. –Т.:”VNESHINVESTPROM” nashriyoti, 2020.
4. Зуфунун қиссаси. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 1993.
5. Ҳазрати Али ҳақида қиссалар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С.Рафиддинов. – Т.: Ёзувчи, 1992.
6. Имом Ҳасан ва Имом Хусайн қиссаси. – Т.: Янги аср авлоди, 2003.

¹³³ Имом Ҳасан ва Имом Хусайн қиссаси. – Т.: Янги аср авлоди, 2003.

FOLKLORSHUNOSLIK MANBALARIDA MAQOLLARNING BERILISHI, O'RNI VA XUSUSIYATI

Adizova Obodon Istamovna

(PhD), dotsent

Buxoro davlat universiteti,

G'aybullayeva Gulmera Sayfullo qizi

Buxoro davlat universiteti talabasi

Annotatsiya

Maqolada folklorshunoslikda va manbashunoslikda maqol janrining o'rni va uning taraqqiyoti haqida ma'lumotlar keltirilgan. Folklorga xos matnlarda maqollarning berilishi, milliylik tushunchalari o'rganilgan hamda ayrim maqollar ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Tayanch so'zlar: folklorshunos, adabiyotshunoslik, manbashunoslik, xalq og'zaki ijodi, tarixiy matn, xarakter, urf-odat, etnografiya

Annotatsiya:

В данной статье представлены сведения о месте жанра пословицы и его развитии в фольклористике и источниковедении. Изучена подача пословиц в фольклорных текстах, понятия народности, научно проанализированы некоторые пословицы.

Ключевие слова: фольклорист, литературоведение, источниковедение, фольклор, исторический текст, персонаж, традиция, этнография

Abstract:

The article: The article provides information about the place of the proverb genre and its development in folklore and source studies. The presentation of proverbs in folklore texts, the concept of nationality have been studied, and some proverbs have been scientifically analyzed.

Key words: folklorist, literary criticism, source study, folklore, historical text, character, tradition, ethnography

Xalq og'zaki ijodida folklorshunoslik janrining tarixiy merosi, adabiyotshunoslik va manbashunoslikda esa maqollarning berilishi, o'rni va xususiyati ilmiy tadqiqot ishlarida muhim o'rin egallaydi. Maqol, masal, matal, zarbulmasal, naql, hikmat, hikmatli so'z, tanbeh, mashoyixlar so'zi, donolar yoki donishmandlar so'zi va otalar so'zi atamaları bilan el orasida yurgan bu janr

namunalari g'oyat ommaviy bo'lib, umumfolklor hodisasi hisoblanadi. Maqol arabcha "qavvola" so'zidan olingan va "aytmoq, so'zlamok" ma'nolarini anglatadi. Xalq orasida «Qavlida sobit» yoki «Qavlida tuturuqsiz» iboralari bor: birinchisida "so'zida qatiyatli, bir so'zli" ma'nolari anglashilsa, ikkinchisida "so'zida turmaydigan, o'z so'zi ustidan chiqa olmaydigan, so'zi bilan ishi bir bo'lmagan" manolari ifodalangan. Binobarin, "maqol" so'zi o'zbek tilida ikki manoda, avvalo, o'z lug'aviy manosida - "so'z, nutq"ni anglatasa, ikkinchidan, istilohiy manoda - folklorda keng tarqalgan janrni ifoda etadi.

Maqollar og'zaki badiiy ijod va falsafa oralig'ida turgan hodisa bo'lib, ularda aytilgan hukmni hech kim inkor etolmaydi. Chunki bunday hukm, avvalo, asrlar davomida turmush tajribasida qayta-qayta sinalib tasdiqlangan, so'ngra esa, xuddi shu xususiyati tufayli tarix hikmatiga aylanib tashviqiy mohiyat kasb etgan. Shuning uchun maqollardagi fikrlar tinglovchilar tomonidan e'tirozsiz, hech bir qarshiliksiz va izohsiz qabul qilinishi odatiy holdir. Maqollarda har bir xalqning dono siymosi, tarixiy taqdiri, mentaliteti, bag'rikengligi, saxovati, adolatpeshaligi, ilmga, mehnatga chanqoqligi, bunyodkorligi, mehmondo'stligi, oilaparvarligi, bolaparvarligi, mehmonnavozligi, to'g'riligi, sevgi-sadoqati, jo'shqinligi, tiyrakligi, g'ayrat-shijoati, quvonchi, iztirobi, dushmanlariga qahr-g'azabi, betakror urf-odatlar va an'analar yaqqol aks etib turadi. Xalq shu maqollari orqali kelajak avlodiga o'z turmush tajribalaridan saboq beradi. Maqollar maxsus ijod qilinmaydi, ular xalq donishmandligining nodir namunalari sifatida og'zaki badiiy ijodning keng tarqalgan mustaqil janridir.

Maqolga Larousse lug'atida qisqa ta'rif berilganiga guvoh bo'lamiz, shunday bo'lsa ham maqollar, vaqt o'tishi bilan mashhur bo'lib boraveradi. Maqol mashhur bo'lib qolgan qisqa og'zaki badiiy ijodning natijasi ekanligi rost bo'lsa-da, shuni aniqlash kerakki, hamma og'zaki ijod va ta'riflar mashhur bo'lavermaydi va shuning uchun ularning hammasi ham maqol emas. Shuningdek, maqolga oid boshqa ta'riflarni ko'rib chiqamiz.

Petit Robert 1 lug'atida biz maqollarni "Tajriba haqiqati yoki butun ijtimoiy guruhga xos bo'lgan amaliy va ommabop donolikning maslahati, elliptik formulada, odatda, tasviriy va majoziy" deb ta'riflanganligini ko'ramiz. Alen Montandon uchun esa: "Maqol o'zining qisqa, elliptik va tasviriy ifodasida, tajriba haqiqati, butun ijtimoiy guruh uchun umumiy amaliy donolik maslahati sifatida berilgan" deb atashini guvoh bo'lamiz.

Oxunjon Safarov esa "O'zbek xalq og'zaki ijodi" asarida maqolga quyidagicha ta'rif beradi: «Maqollar xalqning asrlar davomida hayotiy tajribalarida sinalgan ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy, axloqiy-falsafiy qarashlarining g'oyat ixcham, lo'nda, siqiq va obrazli ifodasidan tug'ilgan hodisadir». ¹³⁴

Maqollar ma'lum vaziyatda, ma'lum voqea-hodisa munosabati bilan yoki fikrni boshlash oldidan, yoki fikr bayoni jarayonida, yoki fikrni xulosalash maqsadida aytiladi. Uni keksayu yosh baravar aytsa-da, ko'proq hayotiy tajriba

¹³⁴ O.Safarov. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Toshkent. « Musiqi », 2010.

egasi bo'lgan katta avlod nutqida faolroqdir. Maqollarni ish jarayonida ham, oddiy yoki jiddiy muomala-munozaralarda ham, to'y-hashamlarda ham aytish mumkin. Har bir gapga bir maqolni qo'shib, fikrni dalillash, tasdiqlash yo inkor etish asosida nutqning ta'sir kuchi oshiriladi. Bunday nutq tinglovchini befarq qoldirmaydi, uning his-tuyg'ulariga tez ta'sir qilib, fikrini uyg'otadi, adolatli xulosalarga kelishi va hukm chiqarishini ta'minlaydi. Maqollarning axloqiy hukm sifatidagi mohiyati shunda ko'rinadi, zero, maqollarda hukmdan kechinmaga qarab boriladi. Maqollarda ajdodlarimiz axloqiy qarashlari narsa-hodisalarga munosabatlari, ruhi va tafakkuri sezilib turadi. Ularda ifodalangan yagona hukm har bir tinglovchida har xil kechinma yoki fikr uyg'otishi tabiiy. Lekin baribir barcha bir xil xulosaga keladi.

Maqollarda mantiq kuchi baland, fikr ishonarli va bahslashishga o'rin qoldirilmagan. Shu sababli ulardan nutqning istalgan joyida, istalgan maqsadda foydalanish mumkin. Shunga qaramay, maqollar, odatda, jiddiy tusda aytiladi va tinglanadi. Lekin bazi hollarda maqollar kinoya, piching, istehzo, zaharxanda manolarida ham ishlatilishi mumkin: "Jo'jani kuzda sanaydilar" maqolida ishining natijasi ko'rinmay maqtanadigan kishilarga kinoya, "Gado arazlasa-to'rvasiga ziyon" maqolida huda-behudaga achchiqlanadigan kishilarga zaharxanda manolari ifodalangan.

Maqollar ma'no-mazmunini to'la anglash va idrok etish uchun tinglovchi, avvalo, o'sha maqolni yaratgan xalqning tarixini, dunyoqarashini, urf-odatlarini, diniy aqidalarini, o'sha xalq yashayotgan yurtning jug'rofiy muhitini, hayvonlar va o'simliklar dunyosini, iqlim sharoitlarini puxta bilmog'i lozim. Chunki har bir maqol o'zicha mustaqil qomusiy asar bo'lib, uning asosida kishilik yaratgan bilimlarga oid tushunchalar o'zaro qorishib ketgan. Maqollarning kelib chiqishi qadim zamonlarga borib taqaladi, chunki bugungi kunga qadar, maqolning birinchi yozma izlari Qadimgi Misrga to'g'ri keladi. Bu sivilizatsiyaning asos solingan qadimiy davrligi bo'lsa, u miloddan oldingi III ming yillikda boshlanib, Rim imperiyasining paydo bo'lishi (miloddan oldingi 31 yil) bilan tugaydi. Maqollarni aks ettiruvchi birinchi matn miloddan oldingi 2400-yillarda Misrning oliy martabali shaxsi Ptahxotep ta'limoti yoki Ptahxotepning Maksimlar kitobida keltirilgan.

Bu 1843 yilda fransuz tadqiqotchisi Emile Prisse d'Avesnes tomonidan topilgan papirus bo'lib, bu topilma insoniyat tarixining birinchi qo'lyozmalaridan biridir. Xalq maqollari ko'p asrlik tadrijiy yo'lni bosib, avloddan-avlodga, og'izdan-og'izga o'tish jarayonida yanada silliqalanib, zamon ruhiga yo'g'rilib, teranlashib borgan, hamda ijtimoiy hayotdagi o'zgarish ularda ham aks topa borgan.

Jahondagi barcha xalqlarda yashamoqning asosiy sharti-yemoq va kiymoq bo'lib, buning moddiy negizi ekin ekish va undan mo'l-ko'l hosil olgan holda ham moddiy, ham ma'naviy imkoniyatlarini ta'minlashdir. Ekin ekish uchun yerni qay vaqtda shudgor qilish uning unumdorligini oshiradi? Bu savol javobi necha asrlik dehqonchilik tajribasining axloqiy xulosasi sifatida "Yer haydasang, kuz hayda,

kuz haydamasang, yuz hayda” maqolining yuzaga kelishiga sabab bo’lgan. Qolaversa, xalq turmushidagi tajriba bir xil xulosalarni keltirib chiqargan. Natijada mohiyatan bir mazmundagi maqollar yuzaga kelgan. Chunonchi, o’zbeklardagi “Bug’doydan-bug’doy, arpadan-arpa” va “Nima eksang-shuni o’rsan” maqollari « Du blé au blé, de l’orge à l’orge », « Vous récoltez ce que vous semez » fransuzlarda shu shakllarda qo’llanilib kelgan. Bu holat xalqlarning o’zaro manaviy aloqalari ta’siri yanada chuqurlashib borayotganligi natijasi ham bo’lishi mumkin. U holda maqolning dastlab qaysi tilda yaratilganligini aniqlash oson emas. Shu sababli turli tillarda mavjud bir xil mazmundagi maqollarni o’sha xalqlar turmush tarzidagi o’xshash jihatlariga oid hayotiy tajribalarning mantiqiy-axloqiy yakunlari sifatida qarash asosliroqdir. Har bir xalq maqollarida o’sha xalqning milliy tabiatiga xos qarashlari ifodalanadi. Masalan: “Do’stingga qarz berib, do’stingdan ham, pulingdan ham ayrilasan”, “Qui prête à l’ami perd au double” yoki “Qarz bersang, do’st ko’payar, Talab qilsang – dushman”, “C’est en forgeant qu’on devient forgeron” – “Usta ishlab o’rganadi”, “On ne fait pas d’omelettes sans casser les œufs” – “Jondan kechmasang, jonona qayda, toqqa chiqmasang, do’lona qayda?”, “ La vie est une échelle, les uns montent, les autres descendent” – “Borga – bor dunyo, yo’qqa – tor dunyo”, “Qui suit les poules apprend à gratter » – « Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqadi», « Mieux vaut aujourd’hui un œuf que demain un bœuf » , kabi maqollari orqali xalq kelajak avlodiga o’z turmush tajribalaridan saboq beradi.

Bir qismli maqollar va nisbatan ko’p qismli maqollar mavjud bo’lib, ular tez o’zgarishga moyilroqdir. Chunki ba’zi holatlarda maqol aytuvchining unda ifodalanayotgan ma’noni tushunib etmasligi yoki eshitganini eslay olmasligi natijasida o’zicha qo’shimcha so’zlar, izohlar qo’shishi tufayli maqolning yo mazmuniga, yoki tuzilishiga jiddiy zarar etkazilishi mumkin. Bunday vaziyatda o’sha maqolda asosiy fikrni tashigan uzvlardan birining tushirilib qoldirilishi hech gap emas. Binobarin, maqollarni aytish va tinglash ham alohida e’tibor va ma’suliyatni taqozo etadi. Aks holda beparvolik tufayli maqolning asl ma’nosiga putur etkazilib, kelajak avlodga noto’g’ri talqinda o’tib qolishi va mantiqqa zid ma’noda qo’llanilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, maqollar bu xalqning madaniy merosidir. Ularda o’sha xalqning barcha o’y - fikr-lari, dunyoqarashi, turmush tarzi, fe’l - atvori va e’tiqodi aks etadi. Har bir millat o’ziga xos tavsiflarga ega ekan, bu ularning maqollariga ham ta’sir etmay qolmaydi. Hatto maqollardagi mavzular o’xshash bo’lsa-da, ulardagi obrazlar takrorlanmasligi bilan ajralib turadi. Aynan ana shu tasvirlar maqollardagi milliy bo’yoqdorlikni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adizova O. I. The exceptional in the works of Van Gennep. Special issue ijssir april 2023 issn 2277-3630 (online), published by international journal of social sciences & interdisciplinary research., comparative study of literature, comparative linguistics, translation studies ,2023y,121-126b

2. Adizova O.I.Folklorshunoslikka bir nazar. Zamonaviy psixologiya, pedagogikada fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasi: muammo va yechimlar. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi tezislari to'plamini 30-aprel 2023-yil 127-131b
3. Adizova O. I. Les contes biographiques et esthétiques. Innovative Development in Educational Activities ISSN: 2181-3523 VOLUME 2 | ISSUE 6 | 2023 Scientific Journal Impact Factor (SJIF): 5.938
4. Adizova O. I. Medieval Tales and Fairy Tales in the 17th Century. Journal of Survey in Fisheries Sciences 10(2S) 1689-1697, 2023 Skopus
5. Arnold Van Gennep Le folklore. Croyances et coutumes populaires françaises. Paris : Librairie Stock, 1924, 16 p. Édition complétée le 3 août, 2009 à Chicoutimi, Ville de Saguenay, Québec
6. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Darslik. T.: "Musiqachi", 2010. 72b
7. O'zbek xalq maqollari. Ikki tomlik. T.: "Fan", 1-tom, 1987, 2-tom, 1988. 11b
8. O'zbek xalq maqollari. T.: "Sharq", 2003. 48b.
9. В.Я.Пропп. Фольклор и действительность. Избранные статьи. Москва: издательство « Наука», 1976, 16стр
10. Xamidova .M. Fransuz va o'zbek she'riyatida deopetonimlarning badiiy qo'llanilishi. Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti 3(10.00.00;N1), 210-215. 2020
11. M.Xamidova Fransuz va uzbek makollarda meteonimlar. Sentra nauchnix publikatsiy (buxdu.uz) 32(32), 2023.
12. Jumaxo'ja, Nusratullo, and Iqboloy Adizova. O'zbek adabiyoti tarihi: (XVI-XIX asr I yarmi)-O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2019-yil 21-noyabr 5-sonli qaroriga asosan 5120100-Filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishi bo'yicha bakalavriat bosqichi talabalari uchun darslik. Innovatciya-Ziyo, 2020.
13. ADIZOVA, Iqboloy. "AMIRIY ADABIY MEROSIDA TAXMISLARNING O'RNINI." Oltin bitiglar"–Golden Scripts 2.2 (2019).
14. Narzullaeva, D. B. (2023, January). HISTORY OF THE TRANSLATION OF THE QURAN INTO FRENCH. In INTERNATIONAL CONFERENCES (Vol. 1, No. 2, pp. 116-118). <http://erus.uz/index.php/cf/article/view/1495>

**ALISHER NAVOIYNING “MAHBUB UL-QULUB” ASARIDA
QO‘LLANILGAN MA’MURIY-BOSHQARUV TIZIMIDAGI MANSAB
VA UNVON NOMLARI**

Adilova Shohista Tohirovna
Jizzax davlat pedagogika

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida qoʻllanilgan maʼmuriy-boshqaruv tizimidagi mansab va unvon nomlari tadqiq etiladi, misollar orqali izohlanadi. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida maʼmuriy-boshqaruv tizimidagi mansab va unvon nomlari haqida tasavvurga ega boʻlish imkonini beradi. Bugungi kunda ularning nechogʻlik ahamiyatga ega ekanligi va qanchalik darajada leksik jihatdan toʻgʻri qoʻllanilganligi yuzasidan misollar asosida tahliliy materiallar bilan izohlanadi.

Kalit soʻzlar: vazir, devon, bek, dodxoh, yasavul, noib

Аннотация

В статье рассматриваются названия должностей и титулов в административно-управленческой системе, использованные в произведении Алишера Навои “Махбуб уль-Кулуб”, и поясняются их на примерах. Произведение Алишера Навои “Махбуб уль-Кулуб” дает представление о названиях должностей и званий в административно-управленческой системе. Сегодня это объясняется аналитическими материалами на примерах того, насколько они важны и насколько лексически правильно используются.

Ключевые слова: министр, деван, бек, додхох, ясавул, найб.

Annotation

The article examines the names of positions and titles in the administrative-management system used in Alisher Navoi's work “Mahbub ul-Qulub” and explains them through examples. Alisher Navoi's work “Mahbub ul-Qulub” gives an idea about the names of positions and titles in the administrative-management system. Today, it is explained with analytical materials based on examples of how important they are and to what extent they are used lexically correctly.

Key words: minister, devan, bek, dodkhoh, yasavul, naib

Tarixiy matnlarda uchrovchi mansab va unvonni bildiruvchi vazir, hokim, qushbegi kabi soʻzlar qoʻllanilib, ular xalqimiz tarixining maʼlum davrida maʼmuriy boshqaruv tizimida mansab va unvonni ifodalash uchun xizmat qilgan. “Mahbub ul-qulub” asarida asosan vazir va hokim leksemalari mansab maʼnosini ifodalash maqsadida qoʻllanilgan. Mustaqillik sharofati bilan faqat oʻtmishda qoʻllangan vazir, hokim soʻzlari funksional-semantik jihatdan yangi davrga moslashgan holda yana muomalaga kiritildi. Hozirgi davrda ularning qoʻllanish doirasi sezilarli darajada kengaydi.

Vazir soʻzi ham diaxronik, ham sinxronik jihatdan qoʻllanishiga koʻra faolligi bilan ajralib turadi. Mamlakatimiz oʻz mustaqilligini qoʻlga kiritgunga qadar bu leksemaga eskilik boʻyogʻiga ega boʻlgan soʻz sifatida munosabatda boʻlindi. “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi”da berilishicha, **Vazir** (arab. – yuk koʻtaruvchi) – oʻrta asrlarda Yaqin va Oʻrta Sharq davlatlarida, shu jumladan, Oʻrta

Osiyo xonliklarida hukumat idorasi yoki kengashi (*devon*) boshlig'i. Vazirlar vaziri *a'zam* rahbarligida davlatni idora etish vazifalari bilan shug'ullangan. Vazirlar podshoh, xon viloyat hokimligiga tayinlagan shahzoda va xonzodalarning yordamchilari hisoblangan. Arab xalifaligida vazirlar lavozimini birinchi bo'lib xalifa al-Mansur (754–775) joriy etgan. Somoniylar davrida 10 devon bo'lib, ularni xojayi buzurg, sohib barid, mushrif, vakil, muxtasib va boshqa vazirlar boshqargan. Amir Temur va uning vorislari zamonida saltanatning markaziy ma'muriyatini bosh vazir – devonbegi boshliq 7 vazirdan iborat arkoni davlat boshqargan. Ular: 1) mamlakat va ra'iyat ishlari; 2) harbiy ishlar; 3) tijorat; 4) moliya ishlari bo'yicha vazirlar sanalib, yana 3 nafar maxsus vazir chegara viloyatlari va tobe mamlakatlardagi ishlarni nazorat qilib turgan. Mazkur 7 vazir devonbegiga bo'ysungan va ular bilan bamaslahat davlatning muhim moliyaviy ishlarini olib borishgan. Xiva xonligida vazir yuqori mansabdor shaxs sanalib, vazifasi soliq to'plash, qo'shni xonliklar bilan aloqa qilish, amaldorlarni tayinlash va hokazodan iborat bo'lgan¹³⁵. “Mahbub ul-qulub” asarining “Vuzaro zikrida” deb nomlanuvchi beshinchi faslida “*Vazir vizrdin mushtaqdur va bu fe'l aning zotig'a ahaq va alyaqdur*” (6-bet), “*Bu zolimlar - mulkni barbod berguvchilardur va mulk ahli yig'ishturg'onlarin bitirguvchilardur. Avlo ulkim, bular zikrida kishi xoma surmagan va bu xomadek qora yuzluklar otin qalam tiliga kelturmagay. Zahr berib bemor o'lturguvchi tabib, bularning holig'a mushobehdur va qarib. Bu ikki xayldin har biri bir af'i, shohg'a vojibdur bularning daf'i. Bular, jumlası chiyonlar, xaloyiqqa yetkurur ziyonlar. Kilklari no'g'i aqrab nishi, raiyat jonig'a ul nish tashvishi. Necha bu nish mazlumlarg'a sanchilg'ay, umid ulki, boshlari ajal toshi bila yanchilg'ay*” tarzida izoh berilgan.

“Qutadg'u bilig” leksikasi bo'yicha kuzatishlar olib borgan M.Xolmurodovanning ko'rsatishicha, Vazir so'zi “podsho, xon saroyida yuksak lavozimga tayinlandi” ma'nosini anglatuvchi vazara fe'lining masdari (O'TEL, II, 80): Vazirlıy anar berdi tamya ayay, tuyi küwrügi birlä berdi qıyay – Unga vazirlikni (va uning belgisi) tamg'a, idish berdi, tug'i, nog'orasi bilan jig'asini berdi (QBN, 1022; 44a12). Vazir – davlatni boshqaruvchi asosiy shaxslardan biri. Asarda vazir lavozimini egallagan shaxslarga juda katta talablar qo'yilgan. Biror kishi vazirlik lavozimiga erishganidan keyin unga tamg'a, qadah, tug', do'mbira, egar-jabduq kabi ashyolar ham taqdim qilingan (DTS, 584)¹³⁶.

Shunisi e'tiborliki, Navoiy vazirlarga ta'rif berishda ularga nisbatan o'zining salbiy munosabatini ochiq-oydin ifodalaydi: Vazir “vizr”dan mushtaqdur – vazir so'zi “vizr gunoh, ayb” so'zidan olingandir. Va bu fe'l uning zotiga to'g'ri va birdan-bir chindur. Bu ishni yoqtirib, xohlab qilg'an Osaf erishkim, uzugining ko'ziga “Insof qilganga Alloh rahm qiladi” degan so'zlar yozilgan erish.

¹³⁵ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005. 363-бет.

¹³⁶ Холмуродова М. “Қутадғу билиг” лексикаси. . Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) дисс. автореф. – Т., 2018. 62-бет.

Qachonki, Osaf bordi, ya'ni bu dunyodan ketdi, insofni olib ketdi. Va insof gavharin bu noinsoflar orasidan chiqardi – orasida, o'rtasida qoldirmadi. Kishi agarchi o'zin yeldek, shamolday har yon solg'ay, urg'ay, Osafni bu xokdan, dunyodan qayta topa olmag'ay. Olam elida biror kishi Osaf tabiatli emasdir, bilgaykim, Sulaymon taxti yo'qlikka yo'liqqandir¹³⁷.

“Mahbub ul-qulub” asarida ma'muriy-boshqaruv tizimidagi mansab va unvon nomlari doirasiga “bek”, “noib” leksemalarini ham kiritish mumkin. **Bek** – tar. Turkiy xalqlarning ba'zilarida xonliklar davrida davlat arboblari, shahar yoki viloyat hokimlariga, ularning bolalariga berilgan faxriy unvon hamda shunday unvonga sazovor bo'lgan shaxs¹³⁸. *Mundoq shohga musulmon bek nabi xizmatida to'rt yordin biridek. Nomurodlarning panohi va podshohning davlatxohi. Shohg'a dunyoda chin so'z deguvchi va aning oxirati g'amin yeguvchi. Yomonlar andin haroson va yaxshilar dushvorlig'i oson. El moli tama'i ko'nglida nobud va ayoli xayoli zamirida nomavjud. Murodi raoyo amniyati va maqsudi baroyo jam'iyati. Ul musulmonlarga rizojo'y va musulmonlar anga duogo'y. O'zining zoti tuzuk va sa'yi shoh eshigida tuzukluk. Shoh eshigi mundoq bekdin xoli bo'lmasun va davlatning andin o'zga intiqoli bo'lmasun* (5-bet).

“Mahbub ul-qulub” asarining boshqa asarlardan farqli xususiyati shundaki, unda muallif davr nuqtayi nazaridan mansab va unvon bildiruvchi so'z leksik ma'nosiga izoh beradi va unga subyektivlik nuqtayi nazaridan yondashib, izohlaydi. Ana shunday birliklardan biri “dodxoh” leksemasi hisoblanadi. Aslida forsha bo'lgan, da'vogar; odillik istovchi ma'nolarini bildiruvchi bu leksemaning lug'aviy xususiyatlari haqida “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi”da 1. esk. kt. Adolat talab etuvchi, adolat istovchi, da'vogar. 2. map. Buxoro xonligida adolat, haq-huquq istovchilardan amir nomiga ariza qabul qiluvchi va uning javobini arzchilarga yetkazuvchi lavozimli kishi. 3. map. Qo'qon xonligida qozixona ishlari ustidan nazorat olib boruvchi amaldor. 4 map. O'tmishda Farg'ona vodiysi va Toshkentda mingboshi va boshqa ba'zi amaldorlarni ulug'lash uchun ishlatilgan so'z” tarzida izoh berilgan¹³⁹.

Dodxoh. *Ammo shug'l va komronliq chog'ida va ko'ngul mulki xalq hujumi bulg'og'ida va goh amorat masnadida o'turdum va hukm va hukumat mahkamasida dodxoh so'rdum va goh podshoh nayobatida taraqqub tuzdum va nazzoragar elga o'zumni komron ko'rguzdum* (2-bet).

Yasavul — o'rta asrda turkiy va mo'g'ul xonliklaridagi saroy mansabi. Dastlab Yasa ko'rsatmalariga asoslangan farmonlarni (hukmdor farmonlarini) ijro etuvchi mansabdor shaxs. Keyinchalik zimmasiga saroyda turli xildagi ma'muriy-siyosiy mayda topshiriqlarni bajarish yuklangan kichik xizmatchi. Manbalarga ko'ra, yasovullar soliq to'plash va olingan o'ljaning xonga tegishli qismini

¹³⁷ А.Навоий. Махбуб ул-қулуб. Муҳокамат ул-луғатайн: асарни ўғирувчи Баходир Қобул. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2021, 16-бет.

¹³⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 213-бет.

¹³⁹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005. 636-бет.

hisoblash bilan ham shug‘ullanganlar¹⁴⁰. “Mahbub ul-qulub” asarining sakkizinchi fasli yasovullar zikriga bag‘ishlangan. Xususan, asarda yasovullarga quyidagicha tavsif beriladi: *Yasovul, bir mazlum ishi keyincha borg‘ay va ul mazlumni zolimdin qutqorg‘ay. Agar muzd tilamagi maqdurdin ortuqroqdur, ul zolimga ulug‘roq o‘rtoqdur. Agar sa‘yig‘a yarasha olur xayoli bo‘lg‘ay, ota merosi va ona sutidek haloli bo‘lg‘ay. Va agar tama‘i haqq us-sa‘yidin kamdur, erlik va muruvvat anga musallamdur. Va agar sa‘y qilg‘ay va olmag‘ay, muzdkim anga haqdur, ani desa bo‘lg‘aykim, valiyi mutlaqdur* (8-bet).

“Mahbub ul qulub” asarida qo‘llanilgan davlat, hukumat boshqaruvi bilan bog‘liq mansab va unvon nomlari asar leksikasi tarkibida salmoqli o‘rin egallaydi. Bu leksik-semantik guruhga mansub bo‘lgan mansab va unvon nomlarini anglatuvchi leksemalarni ma’no qurshovi va qo‘llanish doirasiga ko‘ra ajralaib turadi. Tarixiy matnlarda uchrovchi mansab va unvonni bildiruvchi vazir, hokim, qushbegi kabi so‘zlar qo‘llanilib, ular xalqimiz tarixining ma’lum davrida ma’muriy boshqaruv tizimida mansab va unvonni ifodalash uchun xizmat qilgan.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир маъсаларига доир // А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти асарлари тўплами. 1-китоб. – Тошкент: 1949.
2. Азизова Н. “Девону луғотит турк”даги лексемалар семантикаси хусусида. Лингвист: илмий мақолалар тўплами // Масъул муҳаррир Ҳ.Дадабоев. –Тошкент: Akademnashr 2012. III жилд, 216-бет
3. Алишер Навоий. Махбуб ул-кулуб. Муҳокамат ул-луғатайн: асарини ўғирувчи Баҳодир Қобул. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2021. 16-бет.
4. Дадабоев Ҳ. Эски ўзбек тилида қайд этилган мўғулча ўзлашмалар // Адабиёт кўзгуси. – Тошкент: 1998. № 4. –Б. 126–135.
5. Дадабоев Ҳ. Эски ўзбек тилида қайд этилган мўғулча ўзлашмалар // Адабиёт кўзгуси. – Тошкент: 1998. № 4. –Б. 126–135.
6. Примов А. Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асаридаги кийим-кечак ва безак буюмлари лексикаси // “Ilm sarchashmalari”, 2020. № 2. –Б. 106–110.
7. Умаров Э. Алишер Навоий асарларида “оқ уй” атамаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005. № 1. –Б. 31-32.
8. Холмуродова М. “Қутадғу билиг” лексикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати –Т.: 2018. 62-бет.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 213-бет.

¹⁴⁰ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005, 97-бет.

10. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005. 363-бет.

MAHDUMI A’ZAM DAHBEDIY ASARLARINING QO‘LYOZMA MANBALARI

Kattayev Po‘lat A’zamovich
Toshkent islom Instituti katta o‘qituvchisi
Annotatsiya

Ushbu maqolada Mahdumi A’zam Dahbediy qalamiga mansub asarlarning O‘zRFA ShI da saqlanayotgan qo‘lyozma nusxalari haqida fikr yuritilgan, u yerda saqlanayotgan “Majmuat ur-rasoyil” asari nusxalari o‘rganilgan. Mavjud qo‘lyozma asarlar tavsifi amalga oshirilgan.

Аннотация

В данной статье рассматриваются рукописные копии произведений Махдуми Азама Дахбеди, хранящиеся в О‘зРФА ShI, и изучаются хранящиеся там копии произведения «Маджмуат ур-расайил». Проведено описание существующих рукописных произведений.

Annotation

This article discusses the manuscript copies of the works written by Mahdumi A'zam Dahbedi, which are kept in the O‘zRFA ShI, and the copies of the work "Majmuat ur-rasayil" kept there are studied. Description of the existing manuscript works has been carried out.

Kalit so‘zlar: Dahbediy, “Majmuat ur-rasoi”, risola, qo‘lyozma, qo‘lyozma nusxalar, matn tarixi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondi unda saqlanayotgan yozma manbalarning turi, mavzusi, tili va soni jihatidan jahonning eng boy qo‘lyozma xazinalari qatorida turadi. Bu manbalarning aksariyati milodiy IX–XX asrlar oralig‘ida yozilgan bo‘lib, ulardan Markaziy Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharq, Janubiy Osiyo mamlakatlari tarixi, madaniyati, adabiyoti va fani bo‘yicha muhim ma’lumotlar o‘rin olgan. Bu asarlar arab, fors, turkiy, urdu va boshqa sharq tillarida bitilgan. Institut tashkil etilgan davrdan (1943-yil) hozirga qadar qo‘lyozmalar xazinasi muntazam boyitib kelinmoqda. Bugungi kunda fondida 13319 jild qo‘lyozma saqlanadi. Dublet fondi esa 5237 jilddan tashkil topgan, Hamid Sulaymonov fondi 7586 jilddan iborat, tarixiy hujjatlar jamg‘armasida uch mingdan ortiq hujjat yig‘ilgan, shuningdek, toshbosma va arabiy yozuvdagi bosma kitoblar kolleksiyasi hamda tasmali nusxalar (mikrofilmlar) fondida 39900 jild kitob to‘plangan. 2000-yil institut qo‘lyozmalar

fondi dunyoning eng boy qadimiy kitob xazinalaridan biri sifatida YUNESKO tashkilotining “Butunjahon madaniy merosi” ro‘yxatiga kiritildi.

Qo‘lyozmalarning ko‘pchiligi fors tilida, XIV-XV asrlarga qadar bitilgan asarlarning aksariyati arab tilida yozilgan. Turkiy tildagi qo‘lyozmalar nisbatan ozroq, ularning ham asosiy qismi arab va fors tilida yozilgan mashhur asarlarning keyingi davrlardagi turkiy tarjimalaridan iborat. Aytish joizki, fondagi badiiy adabiyot namunalarining aksariyati o‘z davri kitobat san’ati uslublari bo‘yicha bezatilgan. Xazinada nazm bilan bir qatorda nasriy asarlar ham bor. Ular arab, fors va o‘zbek tillarida yozilgan hikoya, rivoyat, masal, latifa va sarguzashtlarning turli davrlarda ko‘chirilgan nusxalaridir. Sharq mumtoz adabiyotida muammo janri alohida o‘rin tutgan. O‘ziga xos bu janrni kitobxonlarga o‘rgatish uchun maxsus risolalar yozilgan, institut fondida shu risolalarning ham ko‘plab nusxalari mavjud.

Nazariy asarlarning son jihatdan katta qismi Naqshbandiya tariqatiga mansub mualliflar qalamiga tegishli. Bu tariqatning atoqli nazariyotchisi Xoja Muhammad Porso edi. U bibliofil sifatida ham tanilgan va o‘zining 3000 dan ziyod kitobini Buxoroda qurdirgan madrasasiga vaqf qilgan. Shu kutubxona kitoblarining asosiy qismi institut fondida saqlanadi. Mashhur shayxlardan yana Xoja Ubaydulloh Ahror (XV asr), Jaloliddin al-Dahbediy (Mahdumi A’zam)larning ham bir nechta risolalari bor. Yuqorida zikr qilingan turli mavzulardagi qo‘lyozma manbalar arabiy yozuvning asosan kufiy, suls, nasx, nastaliq, riq’a va rayhoniy uslublarda yozilgan bo‘lib, ular Hirot, Buxoro, Samarqand, Xorazm, Farg‘ona, Toshkent xattotlik maktablari vakillari qo‘li bilan Samarqand, Buxoro, Hirot, Qo‘qon va Hind qog‘ozlariga ko‘chirilgan. Kalligrafik usulda asosan badiiy adabiyot namunalari, Qur’oni Karim nusxalari, hukmdorlarga atalgan va buyurtma bo‘yicha tayyorlangan tarixiy va ilmiy asarlar kitobat qilingan. Sulton Ali Mashhadiy (XV asr), Abduljalil (XV asr), Munis Xorazmiy (XVIII asr), Muhammad Latif (XIX asr), Muqimiy (XIX asr), Ahmad Donish (XIX asr), Sidqiy Xondayliqiy (XX asr) kabi xattotlarning qo‘li bilan ko‘chirilgan ana shunday qo‘lyozmalarni nafis san’at asari sifatida baholash mumkin.

Tadqiqot olib borish davomida biz Mahdumi A’zam Dahbediyning Majmuat ur rasoil to‘plami qo‘lyozmasi maanbalarini tadqiq qilishni maqsad qilib belgilandi. Asosiy qo‘lyozmalar fondida “Majmuat ur rasoil” nomi bilan nomlanuvchi 23 ta qo‘lyozma kitob topildi, ularning ba’zilarida muallif nomi berilmagan, ba’zilari boshqa yozuvchilar tomondan yozilgan. Tadqiqot davomida ushbu qo‘lyozmalardan faqat Mahdumi A’zam qalamiga mansub “Majmuat ur rasoil”lar ajratib olindi va keyingi bosqich ko‘p nusxali qo‘lyozmalarning ishonchli matnini tiklash tamoyili amalga oshirildi. Buning uchun dastavval mavjud manbalar xillandi ya’ni qo‘lyozmalar va toshbosmalarga ajratildi, ikkinchi bosqichda xillangan manbalar sanalar bo‘yicha ajratildi, ushbu tasniflash orqali Majmuat ur rasoil” tadqiqi uchun asosiy manba sifatida inv: 501 hamda inv 1443 raqamli qo‘lyozmalarni tanlandi. Ushbu ikki qo‘lyozma muallif hayotlik davriga yaqinligi bilan, risolalar to‘liq berilganligi bilan hamda matn xati xushxatligi bilan boshqa qo‘lyozmalardan afzal deb topildi. Ushbu qo‘lyozmalarda muallif nomi

to'liq keltirilgan, undan tashqari asarning qayerda yozilganligi, kotibning imi sharifi, nechanchi yilda ko'chirilganligi kabi nodir ma'lumotlar mavjud. Keyingi navbatda yuqorida saralangan manbalarning ichki tuzilishi ham ko'rib chiqildi. Natijada Muhammadshoh ibn Poyanda Muhammad Buxoriy tomonidan ko'chirilgan Inv: 1443 raqamli qo'lyozma tadqiqot uchun obyekt sifatida tanlab olindi. Undagi har bir risola aniq nomma-nom berilganligi, hatto asar boshida risolalarning tammatul fihristi ham borligi tadqiqotchi ishini osonlashtiradi.

Mahdumi A'zam Dahbediy qalamiga mansub "Majmuat-ul rasoyil" matni tarixini o'rganishda quyidagi asosiy mezon tamoyillariga tayanishga harakat qildik.

Matnshunos oldida turgan bosh vazifa – matn tarixini tiklash, tadqiq doirasiga tortilgan manbaning turli nusxalarini qiyosan o'rganish, tadqiq etish, ular asosida matnning asosiy variantini yaratish va ilmiy muomalaga kiritishdir¹⁴¹.

Muayyan matnning paydo bo'lishidan to oxirgi holatigacha davom etgan o'zgarishlar silsilasi *matn tarixini* tashkil qiladi. Aksar matnlar ma'lum vaqt mobaynida sub'ektiv (muallif, kotib, nashrga tayyorlovchi muharrir) va obyektiv (ijtimoiy) omillar ta'sirida o'zgarishga uchraydi. Matnshunosning vazifasi mana shu o'zgarishlarni aniqlash, ularni tarixiy, ilmiy dalillar bilan asoslash va shu yo'l bilan asl matnni tiklashdir.¹⁴²

Matn tarixini o'rganishda tarixiy yoki adabiy yodgorlikning yaratilgan va ko'chirilgan davrini aniqlash, manba nusxalari ko'p bo'lsa, ularning o'zaro bog'liqligini o'rganish muhim hisoblanadi. Shu sababli yodgorliklar matni ustida tekstologik tadqiqotlar olib borishdan avval shu yodgorlikning mavjud barcha qo'lyozmalarini yig'ish, ko'chirilish davri, matniy to'liqligiga qarab tasniflash va shundan keyingina uning tarixini kuzatish lozim. Chunki har bir qo'lyozma birinchi navbatda o'z davrining tarixiy yodgorligi sifatida o'zigagina xos bo'lgan muayyan tarixga ega¹⁴³.

Matnshunos N.Jabborovning o'zbek matnshunosligida lirik devonlarni matn tarixi nuqtai nazaridan tahlil etganda hazrat Navoiyning devon tartib berish, badiiy ijodga qo'yilgan talablarini asarning matn tarixini o'rganish jarayoniga ham tatbiq etish mumkinligi haqidagi fikrlari ham qimmatlidir¹⁴⁴.

Qo'lyozma manbaning ilmiy-monografik tavsifi muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot olib borilayotgan ob'ekt haqida ilmiy-monografik tavsif orqaligina to'liq ma'lumot berish mumkin bo'ladi. Shunga ko'ra, Mahdumi A'zam Dahbediy qo'lyozmasi holati, ko'chirilgan yili, davri bilan bog'liq ma'lumotlar izchil tadqiq qilindi. Mahdumi A'zam Dahbediy risolalar to'plamining birqancha qo'lyozmasi

¹⁴¹ Сирожиiddинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги кирралари. – Т.: Akademnashr, 2015. – 8-бет.

¹⁴² Зоҳидов Р. "Саботул ожизин" асари матни, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. – Т.: Turon zamin ziyo, 2015. – 184-бет.

¹⁴³ Ҳамидова М. Алишер Навоий "Садди Искандарий" достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи: Филол.фанлари докт.... дис. –Тошкент, 1994. – 37-бет.

¹⁴⁴ Жабборов Н. Матн тарихи ва унинг генезисига доир айрим мулоҳазалар./Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. 1-китоб. – Наманган, 2021. 5-12-бет.

mavjud. Shu sabab biz qiyoslab o'rganish imkoniga egamiz. Asosiy qo'lyozmalar fondida "Majmuat-ul rasoyil" nomi bilan 23 ta qo'lyozma manba topildi. Ulardan 4 tasi; Inv: 11260, inv: 2352, inv: 501, inv: 1443, I-XXIX Xojagi Ahmad ibn Jaloliddin Kosoniy Mahdumi A'zam qalamiga mansub bo'lib qolganlari boshqa mualliflar tomonidan yozilgan, yoki muallifi ma'lum emas¹⁴⁵. "Majmuat -ur rasoyil" Samarqand, Dahbedda yozilgan. Abu rayxon Beruniy nomidagi O'zRFASHI asosiy qo'lyozmalar fondida Inv: 11260, inv: 2352, inv: 501, inv: 1443, I-XXIX –tartib raqami ostida saqlanadi. Ushbu asarning inv: 2352 nusxasi 257 sahifadan iborat bo'lib, 30 ta risola berilgan. Kotib Muhammadrizo tomonidan ko'chirilgan. Ko'chirilgan yili, joyi kabi ma'lumotlar mavjud emas. Yozuv turi nastaliq bo'lib forsiy tilda yozilgan. Ikkinchi nusxasi Inv: 11260 raqammi ostida saqlanadi. Ushbu qo'lyozma 314 sahifadan iborat. Kotibi aniq emas. Hijriy 1297(mil; 1879-yil)-sanada ko'chirilgan. Uchinchi qo'lyozma inv: 501 nusxasidir. Ushbu manba oldingilariga nisbatan asar haqida ko'proq ma'lumotlarni o'ziga qamrab olganligi bilan farqlanadi. Asarning dahbedda yozilganligi, Jaloliddin Kosooniyning hijriy 979-sanada vafot topganligi kabi ma'lumotlar ham bor. Qo'lyozma hijriy 997-yil Sayyid Muhammad Jaloliddin Buxoriy kotib tomonidan ko'chirilgan. 288 sahifali ushbu qo'lyozma 17x 24,5 sm o'lchamdagi kitobda forsiy tilde nasta'liqda ko'chirilgan. Ko'rinib turibdiki ushbu manba muallif vafotiga yaqin davrda ko'chirilgan. Manbaning oxirgi sahifasi ushbu bayt bilan tugagan:

*Sharob shavqi mayi no'shin bekardi yor mikardam,
Sihat mastona miguyam vale hushyor mikardam.*¹⁴⁶

Keyingi muallifi aniq bo'lgan qo'lyozma inv: 1443, I-XXIX manbadir. Ushbu nodir qo'lyozmani ko'rib chiqish davomida kotib tomonidan tartib bilan har bir risola nomma-nom ko'chirilganiga guvoh bo'ldik. Risolalarning tartib bilan joylashganlik to'g'risidagi tammatul fihristi, matnshunos e'tiborini o'ziga tortadi. Kotib Muhammadshoh Poyanda Mahmud Buxoriy tomonidan 1134-hijriyda ko'chirilgan. Ushbu "Majmuat-ul rasoyil" 405 sahifadan iboratdir. Yozuv yo'li 15 qatordan iborat go'zal nasta'liq xati namunasini ko'rishimiz mumkin. Manbada 29 ta risola o'rin olgan bo'lib ular: 1. Risolai asrori nikoh, 2. Risolai samoiya, 3. Risolai vujudiya, 4. Risolai ilmiya, 5. Risolai odob-us solikin, 6. Risolai ganjnom, 7. Risolai bukoya, 8. Risolai nasihat-us solikin, 9. Risolai savod-ul vaj, 10. Risolai bayni as-salotin, 11. Risolai ul valad birobii, 12. Risolai nafahot as-solikin, 13. Risolai zikr, 14. Risolai sharhi obiyot, 15. Risolai bayoni silsila, 16. Risolai chahor kalima, 17. Risolai silsilat siddiqin, 18. **Risolai** 19. Risolai murot us safo, 20. Risolai bayon ahvoli ilmi, 21. Risolai gul va navro'z, 22. Risolai meroj ul oshiqin, 23. Risolai murshid as solikin, 24. Risolai fathnoma, 25. Risolai Boburiya, 26.

¹⁴⁵ Abu rayxon Beruniy nomidagi O'zRFASHI asosiy qo'lyozmalar fondi.

¹⁴⁶ Xojagoniy Ahmad ibn Jaloliddin Kosoniy mahdumi A'zam, "Majmuat-ur rasoyil", Abu rayxon Beruniy nomidagi O'zRFASHI asosiy qo'lyozmalar fondi. Inv: 501. 284-b.

¹⁴⁶ Qo'lyozma K.Kattayevning shaxsiy kutubxonasida saqlanadi.

Risolai botiniya ilmi, 27. Risolai fanoiya, 28. Risolai shaybiya, 29. Risolai ilmiya, 30. Tammatul fihrist.¹⁴⁷

Risolalarning har biri hamd va Payg‘ambarimiz alayhissalomga na’t bilan boshlanadi. Har bir risola mavzusiga doir oyat va hadislar keltirib o‘tilgan. Qo‘lyozma 405 sahifadan iborat. Qo‘lyozma shuncha yillar davomida yaxshi saqlanib kelgan, hushxat yozilgan.

Fondagi qo‘lyozma asarlar orasida Maxdumi A‘zam asarlarlarining qo‘lyozma nusxalari alohida e‘tiborga molik sanaladi. Uning 30 ga yaqin risolalarini o‘z ichiga olgan “Majmua ar-rasoil”¹⁴⁸ to‘plami nusxalarini dunyodagi barcha yirik Sharq qo‘lyozma kitobxona xazinalarida uchratish mumkin. Ammo, uning mukammal nusxasi Maxdumi A‘zamning shajarai-samarai-tayiba (ya’ni, sara avlodlari) hisoblangan Eshoni Kattaxonxojai Dahbediy (1868-1969)ning shaxsiy kutubxonalarida mavjud bo‘lib, ul zotdan avlodlariga meros qolgan. Ushbu qo‘lyozma ko‘p ilm ahllarini qiziqtirib kelmoqda. Masalan, AQShning Michigan Universiteti manbashunoslik doktori Vika Gardner xonim AQSH qo‘lyozma xazinalarida bu kitob nusxalari bo‘lgani holda, ushbu mukammal nusxamizni ko‘rish uchun maxsus kelib, tadqiq etgan; Tojikistonlik mashhur olim, professor Rasul Hodizoda va boshqalar ham ushbu qo‘lyozmani tekshirishgan edilar va h.k.

Ushbu qo‘lyozma kitob- muallifning original dastxat (ya’ni, avtograf) nusxasi bo‘lib, uni shaxsan Maxdumi A‘zam o‘z qo‘llari bilan ko‘chirganlar. Boz ustiga, qo‘lyozma to‘liq va kamchiliksiz bo‘lgani uchun, dunyodagi eng mukammal nusxa deb topilgan. “Majmua ar rasoil” qo‘lyozmasining ushbu asl nusxasi bilan yurtimizning yirik olimlari akademiklar Boturxon Valixo‘jayev va Bo‘riboy Axmedov yaqindan qiziqishib tanishishgan va uning mukammalligini e‘tirof etishganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Сирождинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: Akademnashr, 2015.
2. Зоҳидов Р. “Саботул ожизин” асари матни, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. – Т.: Turon zamin ziyo, 2015.
3. Ҳамидова М. Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи: Филол.фанлари докт.... дис. –Тошкент, 1994.
4. Жабборов Н. Матн тарихи ва унинг генезисига доир айрим мулоҳазалар./Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик

¹⁴⁷ Xojagoniy Ahmad ibn Jaloliddin Kosoniy mahdumi A‘zam, “Majmuat-ur rasoyil”, Abu rayxon Beruniy nomidagi O‘zRFASHI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv: 1443. 1-b.

¹⁴⁸ Qo‘lyozma K.Kattayevning shaxsiy kutubxonasida saqlanadi.

- муаммолари. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. 1-китоб. –Наманган, 2021.
5. Abu rayxon Beruniy nomidagi O‘zRFASHI asosiy qo‘lyozmalar fondi.
 6. Xojagoniy Ahmad ibn Jaloliddin Kosoniy mahdumi A’zam, “Majmuat-ur rasoyil”, Abu rayxon Beruniy nomidagi O‘zRFASHI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv: 501.
 7. Qo‘lyozma K.Kattayevning shaxsiy kutubxonasida saqlanadi.
 8. Xojagoniy Ahmad ibn Jaloliddin Kosoniy mahdumi A’zam, “Majmuat-ur rasoyil”, Abu rayxon Beruniy nomidagi O‘zRFASHI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv: 1443.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МАДРАСАЛАРИ ТАРИХИДАН

Нуридинова Т.С.,

Ўзбекистон давлат
санъат музейи катта илмий ходими, т.ф.н.

Ерназаров Ф.Т.

Имом Бухорий номидаги
Тошкент ислом институти, катта ўқитувчи,
ernazarovfah@gmail.com,

Нурматов Ё.И.,

Ориентал университети,
катта ўқитувчи,
nurmatorvyorkin@gmail.com,

Аннотация:

Ушбу мақолада Марказий Осиё мадрасалари тарихи кўриб чиқилди. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хива ва Қўқон мадрасалари фақат Марказий Осиёда эмас, шунингдек ислом дунёсида ҳам машхур бўлганлиги ҳақида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: мадраса, араб тили, ўқув йили, илмий ва диний билимлар.

Аннотация:

В статье рассмотрена истории медресе Центральной Азии. Медресе Бухары, Самарканда, Ташкента, Хивы и Коканда были источником знания не

только в Центральной Азии, но также были известными в мусульманском мире.

Ключевые слова и выражения: медресе, арабский язык, год обучения, научный и религиозные знания.

Annotation:

In this article it is considered the history of madrassahs of Central Asia. The madrassahs of Bukhara, Samarkand, Tashkent, Khiva and Kokand were the source of knowledge not only in Central Asia, but they were well-known in the muslim world.

Key words and expressions: a madrassah, the Arabic language, the year of study, scientific and religious knowledge.

Миллий қадриятларимиз, маънавий бой меросимизни тиклаш ва уларни ўрганиш, унинг мазмуни ва моҳиятини, аҳамиятини халқимизга тарғиб этиш, Имом ал Бухорий, Имом ат-Термизий, Абу Мансур Мотрудий, Бурхониддин Марғиноний, Баҳоуддин Нақшбандий, Маҳмуд Замахшарий ва бошқа юртимизда етишиб чиққан буюк алломалар меросини ўрганиш, юксак инсоний ғоялар ва муқаддас қадриятларимизни ўзида сақлаган манбалар устида ижод этиш, улардан диний таълим, маънавий-ахлоқий тарбия ишларида фойдаланиш, диний ходимларнинг малакаси, билим ва тажрибасини ривожлантириш бўйича ўқув-услугий ишларини амалга ошириш, ёш авлоднинг руҳий ва маънавий оламини бойитиш, қадимий миллий қадриятларимизни сақлаш, улуғлаш, фахрланиш ва Ватанимиз тарихи зарварақларига олтин ҳарфлар билан ёзилган нодир қўлёзмаларни келажак авлодларга етказиш ва улар қалбида боболаримиз қолдирган меросга ҳурмат, эъзоз, муҳаббатни шакллантириш, диёримизнинг Бухоро, Тошкент, Самарқанд, Урганч, Ахсикент, Хива, Марғилон ва бошқа шаҳарлардаги маърифат масканларидаги мадрасалар ва ҳозирги кунда юртимиз Ўзбекистонда фаолият юритаётган мадрасалар ҳақида толиби илмларга керакли маълумотлар бериб бориш бугунги куннинг энг долзарб мавзусидир.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти мухтарам Шавкат Мирзиёев айтганларидек: "Бизнинг қандай буюк ва шонли ўтмишимиз, қандай улуғ аجدодларимиз борлигини яхши биламиз ва бу билан ҳамиша фахрланамиз. Биз ҳам юртимизни, унинг ўзига хос тарихи, маданияти, улуғ олиму уламоларини, бебаҳо маънавий меросимизни тўлиқ ўрганганимиз йўқ".¹⁴⁹

Қадим замонларда аجدодларимиздан йирик илм шайдолари, уламолар, имомлар, қозилар, эшонлар етишиб чиққан. Улар қолдирган яхши ном ва маънавий-маърифий мерос авлоддан авлодга ўтиб халқимиз хотирасидан ўчмай келмоқда, айримлари эса ҳозирги кунгача ўз фаолиятларини тиклаб,

¹⁴⁹ Амирсайдхон Усмонхўжаев. Динимиз фидойилари (тарих, хотиралар, сабоқлар) Тошкент-2021 й. 3- бет

жамиятимиздаги илм-фан ривожига ўз хиссаларини қўшиб келаётган мадрасалардир. Улар Яқин ва Ўрта Шарқ давлатларида алоҳида нуфузга эга бўлган ўқув масканлари ҳисобланади. Мадраса арабча “дараса”(“ўрганмоқ”) сўзидан олинган бўлиб,” ўрганиш жойи “ деган маънони англатади.

Мовароуннахрга ислом дини кириб келиши билан диний таълим ва у билан боғлиқ илмлар ҳам ривожлана бошлади. Маънавиятда хурфикрлилик, илм-фанга эътибор ва унинг қадрини юксак баҳолаш ривожланиб борди. Шу даврдан ҳудудларда мактаблар ва мадрасалар пайдо бўла бошлади.Аммо мадрасаларни аниқ пайдо бўлган вақти номаълум. Лекин IX-XII асрларда ислом динидаги мамлакатларда жумладан Ўрта Осиёда мадрасалар фаолият олиб борган. Тарихчи Наршахийнинг ёзишича, 937 йилги ёнғиндан зарарланган “Форжак” мадрасаси Марказий Осиёдаги илк мадрасалардандир. Аммо К.Катаевнинг фикрича Имом Мотуридий ва Абулқосим Ҳаким Самарқандаги Роботи Ғозиён мадрасасида янада қадимийроқ бўлган мударрис Муҳаммад ибн Фазл Балҳийдан (ваф. 931) дарс олганлар. Аммо Абу Ҳафс Кабир Бухорий (150-216/217х.ж., 768-832 мил. йй.) ҳам Бухорода илмий ва диний билимларни ривожланишига ҳисса қўшганини ушбу мадраса кўрсатилган мадрасалар билан бир вақтда ёки улардан ҳам қадимийроқ эканлиги маълум бўлади ¹⁵⁰

XVII асрда яшаб ўтган Маҳмуд ибн Вали “Бухорони олимларнинг кўплигидан, уни олимлар ва илм-фан булоғи деб атайдилар”.¹⁵¹Рус сайёҳи Н.Ханыков ўз эсдаликларида Бухорони йирик илм-фан ва маърифат, диний билимлар маркази сифатида таърифлайди. Ўрта асрларда Бухоро мадрасалари илм маскани жиҳатидан Марказий Осиёдагина эмас,балки мусулмонлар шарқида ҳам машҳур бўлган.

Амир Темур ва темурийлар даврида мадрасалар олий маълумот берувчи марказ вазифасини ўтаган. Мадрасалар Мовароуннахр ва Хуросонда давлат ва бойларнинг маблағлари ҳисобига қурилган. Мадрасалар сони кўпайиб, олий ўқув даргоҳи сифатида диний соҳа вакиллари, сиёсий арбоблар ва олимларни тайёрловчи олий ўқув юртига айлана бошлаган.

Ўрта Осиё мадрасаларининг турлари кўп бўлган, жумладан хон мадрасалари, эшон мадрасалари, хусусий мадрасалар ва ҳаказолар бўлган. Мадраса муассасалари мадрасани таъминлаш учун махсус вақф ажратган ва бу мулкни бошқарувчи мутававалини тайинлашган. Мадрасаларнинг вақф даромадларидан бир қисми вақф мулкани сақлаб туриш, мадраса биносини таъмирлаш учун ажратилган, маълум қисми мутававали, мударрислар, талабалар, масжид имоми, муаззини, сартароши, фароши ва бошқа хизматчиларига берилган. Мадрасаларга мактаб болалари савод чиқариб, сўнгра бирор бир мутахассис бўлиш учун кирганлар. Талабаларнинг ёши 10 ёшдан 40 ёшгача бўлган. Улар мадраса ётоқхоналарида яшаш ҳуқуқига эга

¹⁵⁰ Ахророва Лабар Қобилжон кизи Бухоро мадрасалар тарихидан (Ахмаджон ибн Исмоилхон мероси) Тошкент, 2 бет.

¹⁵¹ 3 Асророва Лобар Қобилжон қизи ўша рисола, 1бет.

бўлган. Талабалар кундузги бўлим дарсларига эркин қатновчи ва сиртки бўлим тоифаларига ажратилган.

Мадраса ўқув дастурининг умумий жиҳатлари X-XII асрларда ишлаб чиқилган ва сўнг такомиллашиб борган. Машғулотлар сентябрда бошланиб, мартгача давом этган. Ёз ойларида ва рамазон ойида таътилга чиқилган. Ўрта Осиёни Россия империяси босиб олгач, таълим тизимида мактаб ва мадрасалар фаолияти давом эттирилади, чунки маҳаллий аҳолининг манфаатларига зид бўлган мустамлакачилик қоидаларини бирдан жорий қилиниши маҳаллий аҳолини қаршилигига олиб келишини Россия империяси яхши билар эди.

Мадрасаларда шанба, якшанба, душанба, сешанба кунлари дарслар ўтилган. Чоршанба, пайшанба, жума кунлари таътил кунлари саналган. Дарслар бомдод намоздан кейин бошланган. Мадрасада таълим уч босқичда: бошланғич (адно), ўрта (авсат) ва юқори (аъло) гуруҳларда олиб борилган. Адно босқичи “Ақоид” китобини ўқишга ўтгунча давом этган, авсат босқичи “Ақоид” китобини ўқишдан бошланиб, “Шарҳи мулла” китобини ўргангунча давом этган ва ундан кейинги мураккаб қўлланмаларни ўрганувчилар аъло босқич талабалари ҳисобланган. Мадрасада ўқиш талабаларни иқтидорига қараб, ўртача 7-12 йил давом этган. Мадрасани битирганлар турли лавозимларда ишлаганлар ва зиёлилар қатламини ташкил қилган.

Ўрта Осиё мадрасаларида китоблар араб ва форс тилида бўлган ҳамда улар талабаларга мударрис томонидан туркий тилдаги ўқув қўлланмасини ўзлаштириши билан бошланган. Кейинроқ ўрта асрларнинг илмий тили ҳисобланган араб тили грамматикаси ўқитилган. Араб тили грамматикасидан кейин ўқув курси икки бўлимга: умумтаълим курси – машғулот ва фикҳ курси-масала бўлимларига ажратилган. Мадрасаларда фикҳ курсининг фароиз-мерос ҳуқуқи қисми билан бирга математика фани ҳам мажбурий ўқув курсига киритилган. Талабалар ўз ҳоҳиши-истаклари ва қобилиятларига қараб мушкулот ёки масала бўлимларидан бирини агар ҳоҳласалар ҳар икки бўлимини ўқиб тамомлашлари мумкин бўлган. Мадрасаларда тўлиқ курсни тамомлашга талабалардан фалсафа ва ҳуқуқ фанларига оид тахминан 137 та дарслик-қўлланмани ўзлаштириш талаб этилган. Бу дарсликларнинг кўпи Имом Бухорий ва Исо Термизийларнинг ҳадис тўпламлари, Абу Мансур Мотуридийнинг “Китоб ат-тавҳид”, Бурҳониддин Марғилонийнинг “Ал-ҳидоя фи шарҳ ал-бидоя”, Умар Қазвинийнинг “Ар-рисола аш-шамсия фил кавоид ал-мантиқия”, Абдурахмон Жомийнинг “Ал-фавоид ад-диёия”, Маҳмуд ибн Аҳмад Маҳбубийнинг “Виқоят ар-ривоя фи масоил”, Убайдуллоҳ ибн Масъуд Маҳбубийнинг “Ан- нуқоя” каби асарлари ташкил этган.

Мадрасаларда талабаларнинг қизиқишлари ва мударрисларининг мавжудлигига қараб, фалакиёт, хандаса, тиббиёт, кимё, жуғрофия, тарих, адабиёт, аруз илми, меъморлик асослари, ҳаттотлик, мусиқа, ахлоқ, нотиқлик каби фанлар ҳам ўқитилган.

Ўрта Осиёнинг Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Қўқон, Хива шаҳарларининг мадрасалари таълим тизимининг бир биридан фарқ қилиши билан ажралиб турган. Самарқанд Ўрта Осиёнинг йирик илм-фан ва маърифат марказларидан бўлган, аммо уларнинг бирортаси ҳам сақланмаган. Темурийлар даврида қурилган мадрасалар ҳам ҳозиргача сақланиб, ўз кўркини йўқотмаган, чунки Амир Темур Самарқандни пойтахт сифатида танланган ва ҳар жиҳатдан намунали бўлишига алоҳида эътибор берган. Бу ҳол таълим тизими муассасаларидан бўлмиш мадраса ва мадрасаи олияларни кўриш, уларни етук аллома мударрислар билан таъминлаш ишида ҳам яққол кўзга ташланади. Ўша даврда Амир Темурнинг амирларидан Идигу Темур, Шоҳмалик, Фирузшоҳлар ҳамда Бибиҳоним ва набиралари Муҳаммад Султонлар томонидан қатор мадрасалар ва мадрасаи олиялар қурилган (ҳозирги кунда улар сақланмаган).

Амир Темур бошлаган бу фаолиятни набиралари Мирзо Улуғбек кенг қўламда ривожлантириб, жаҳонга машҳур илмий кашфиётларни майдонга келтирган мадрасаи олиялар ва расадхона мажмуасини бунёд этган. Улуғбек мадрасаси 1424 йилда қурилган. Ҳозирда мадраса бир қаватлидир. Мадрасанинг иморати битгандан кейин Улуғбек Мирзо у ерда Қозизода Румийни мударрисликка белгилади. Баъзи вақтларда Мирзо Улуғбекнинг ўзи ҳам дарс ўтган.

Мадрасаи олияни битирганларга дарс ўтиш учун ижозатнома-дипломлар берилган. Ана шундай дипломларнинг бирига Қозизода Румий қўл қўйган ва у ҳозирги кунда (ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади) унинг ўзбек тилига ўтирилган матни академик Бўрибой Ахмедов томонидан “Улуғбек” эссесида нашр этирилган.¹⁵²

Самарқандаги мадрасаларда хорижий юртлардан келган илмга ташна вакиллари кўплаб учратиш мумкин эди. Бу ҳолатни турли асрларга оид маълумотлар орқали кузатиш мумкин. Жумладан, XVI асрда яшаган олим Зайниддин Восифий 1504 йили Самарқандда содир бўлган қаҳратон қиш воқеалари баёнида ўнта хуросонлик талабалар ҳақида маълумот беради.

Бухоро ҳам Ўрта Осиёнинг йирик илм-фан ва маърифат, диний билимлар маркази сифатида машҳур бўлган. “Бухоро илм тарқатувчи марказ ҳисобланган ва ҳисобланади”, деб айтган эди рус сайёҳи Н.Ханыков ўз эсдаликларида Бухоронинг диний мактабларда 7 йилдан то 20 йилгача хат-савод чиқарганлар ва ундан кейин хоҳишларига қараб мадрасага бориб ўқиганлар. Талабалар мадрасада 20 йил бўлиб, йилига 6 ойдан ўқиганлар ва қолган 6 ой давомида қишлоқларга бориб, имомлик қилиб, пул топганлар. Талабалар таҳсилнинг биринчи ва иккинчи йилларида ўқилиши лозим бўлган китоблардан дарс бошламоқ учун, ҳар ким қурби етганча, масалан, 20 тангадан 500 тангача пул тўплаб, устоз ҳазратларига етказганлар.

¹⁵² Ушбу қимматли маълумот ҳозирги кунда ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади ва унинг ўзбек тилига ўтирилган матни академик Бўрибой Ахмедов томонидан “Улуғбек” эссесида нашр этирилган.

Мадрасадаги биринчи даражали охунд 25 минг танга маош олган, агар у яхши олим бўлса, яна 10 минг танга маош олган. Мадраса мударриси шарафли касб бўлиб, уни амир ёки қозикалон берган.

Бухоро мадрасаларида талабалар 20 йил таҳсил олганлар.

Биринчи йили - “Авали илм”, “Бидон”.

Иккинчи йили – “Мўъзий Занжоний”.

Учинчи йили – “Қофия”.

Тўртинчи йили – “Шарҳи Жомий”дан “Ал-марфуъот”.

Бешинчи йили – “Ал-мажрурот”.

Олтинчи йили - “Ал-мансубот”.

Еттинчи йили – “Ал-мабниййот”.

Саккизинчи йили – “Ҳамд” ва “Баҳси исм”.

Тўққизинчи йили – “Қутбий” хошиясидан “Ва рот-табтуху ала муқаддима”.

Ўнинчи йили – “Ҳамди ақойид”.

Ўн биринчи йили – “Баъд”, “Ақойид” дан.

Ўн иккинчи йили – “Самава”, “Ақоид” дан.

Ўн учинчи – “Ҳақойиқ ул-ашйа”, “Ақойид”дан.

Ўн тўртинчи йили – “Ҳамди таҳзиб”.

Ўн бешинчи йили – “Таърифи илм”, “Таҳзиб”дан.

Ўн олтинчи йили – “Ҳикмат ул-айн”дан “Ал-ҳикмату истикмал ун -нафси”.

Ўн еттинчи йили - “Ҳикмат ул-айн” дан “Ал-вужуди бадиҳийун”.

Ўн саккизинчи йили – “Мулла Жалол” дан “Йаман ваффақана”.

Ўн тўққизинчи йили – “Мулла Жалол” дан “Сатафтариқу”.

Ўн тўққизинчи йили охирида “Саҳиҳ Бухорий” дан, “Иннамал-амалу бин ниййат” ни, “Тафсири Байзовий”дан “Муаввазатайн” ўқилиб, ҳатми таҳсил қилинади.

Бухоро мадрасаларида аёллар ўқимаганлар. Таҳсил 37 ёшда тамом бўлган.

Бухорода 200 га яқин мадраса бўлиб, улар 3 тоифага бўлинади: олий, ўрта, куйи.

Олий тоифага қуйидагилар киради:

Мадрасаларнинг номи Йиллик вақфи

1. Кўкалдош 150 000 танга
2. Жаъфархўжа 250 000 танга
3. Жўйбор 130 000 танга
4. Мири Араб 150 000 танга
5. Муғаммад Али Ҳожи 150 000 танга
6. Турсунжон 140 000 танга
7. Девонбеги 150 000 танга
8. Говкушон 190 000 танга
9. Абдулазизхон (икки мадраса) 120 000 танга
10. Мирзо Улуғбек 60 000 танга
11. Калобод 80 000 танга

12. Хожа Порсо 50 000 танга
13. Иброҳим Охунд 40 000 танга
14. Фатҳуллоҳ Қушбеги 80 000 танга
15. Биби Ҳалифа 50 000 танга
16. Ҳалифа Ниёзқул 55 000 танга
17. Мулла Муҳаммад Шариф 60 000 танга
18. Ғарибия 40 000 танга
19. Хиёбон 60 000 танга
20. Жўйборча 60 000 танга
21. Абдуллоҳ 50 000 танга
22. Модарихон 40 000 танга
23. Асирий 40 000 танга
24. Хожаниҳол 50 000 танга
25. Шодимбий 40 000 танга
26. Дорушшифо 40 000 танга
27. Чорбакр 70 000 танга
28. Бадалбек 40 000 танга
29. Хожа Давлат 120 000 танга
30. Мискин 60 000 танга
31. Домулло Шер 40 000 танга
32. Дўстчеҳра Окоси 40 000 танга
33. Нақиб 120 000 танга

Жами: 2 815 000 танга

Ўрта тоифага қуйидагилар киради:

Мадрасаларнинг номи Йиллик вақфи

1. Ҳизр 25 000 танга
2. Афғон 15 000 танга
3. Раҳмонқул 30 000 танга
4. Ўткур Қушбеги 25 000 танга
5. Ҳусанбой 30 000 танга
6. Олимжон 20 000 танга
7. Атолиқ 25 000 танга
8. Исмоилхўжа 30 000 танга
9. Модари хони хурд 30 000 танга
10. Рашид 25 000 танга Ғозиён 25 000 танга
11. Ғозиён 25 000 танга
12. Ғарибони чоқ 30 000 танга
13. Чучук ойим 25 000 танга
14. Шарофатбону 30 000 танга
15. Нақиб хурд 25 000 танга
16. Чубини калон 30 000 танга
17. Болои ҳавз 30 000 танга
18. Миржон Али 30 000 танга

19. Аскарбий 30 000 танга
 20. Садрбий 25 000 танга
 21. Эски Бадалбек 25 000 танга
 22. Қўнғирот ҳофиз 35 000 танга
 23. Искандархон 35 000 танга
 24. Чорбаққолий 22 000 танга
 25. Сартарош 30 000 танга
 26. Мирзо Фузайл 25 000 танга
 27. Тўпчибоши 20 000 танга
 28. Сайид Камол 22 000 танга
 29. Абдушукурбой 20 000 танга
 30. Карбос 24 000 танга
 31. Чукур 30 000 танга
 32. Қози Латиф 18 000 танга
 33. Бадриддин 16 000 танга
 34. Пушайман 22 000 танга
 35. Эрназар 35 000 танга
 36. Домулло Ҳасан 15 000 танга
 37. Эшони пир 16 000 танга
 38. Миркамол 14 000 танга
 39. Жўрабек 12 000 танга
- Жами: 961 000 танга

Қуйи тоифага мансуб мадрасалар юздан ортиқ бўлиб, уларнинг вақфи минг тангадан ўн минг тангагачадир. Бу мадрасаларнинг умумий вақф миқдори 500 минг тангага етади. Бухорода 300 та мактаб ва 11 та кутубхона бўлган.

Кутубхонанинг номи Йиллик вақфи

1. Жаъфархўжа 18 000 танга
 2. Говкушон 5 000 танга
 3. Хожаниҳол 8 000 танга
 4. Қўкалдош 1 000 танга
 5. Абдулазизхон 2 000 танга
 6. Мирзо Улуғбек 800 танга
 7. Бадалбек 800 танга
 8. Дор уш-шифо 3 000 танга
 9. Бозори гўсфанд 1 500 танга
 10. Болои ҳавз 1 600 танг
 11. Жуйбор 1 400 танга
- Жами: 43 100 танга

XVI асрда яшаган Ҳасанхожа Нисорийнинг кўрсатишича, сайфул-уламо Камолиддин Иброҳим Ширвоний “бир неча вақт шаҳарлар фахри бўлган” ва унинг етук шогирдларидан барчаси мавлонолик даражасига эришганлар.

Бухоро мадрасалари мана шундай етиштирган буюк мударрисларни етказиб берувчи илм ўчоқлари ҳисобланади.

XIX асрнинг 40 йилларида Н.Ханыков кўрсатишича Бухорода амир рўйхатида кўрсатилган 103 та мадраса бўлган ва улардан 60 таси энг йирик мадрасалар ҳисобланган (Кўкалдош, Улуғбек, Заргарлар, Ҳиёбон мадрасалари ва бошқалар).

XIX асрнинг 20 йилларига оид маълумотларга кўра, Бухорода Россия фуқороларидан 300 га яқин татарлар, уларнинг 300 таси ислом асосларидан таълим олиш учун Бухорога келганлар. Бухорода XIX асрнинг охирида 170 та катта ва кичик мадрасалар бўлиб, уларда 10 минг муллавачалар, мударрислар, имомлар ва уламолар – амирнинг истаган ҳаракати устидан фатво беришга ҳақли қонуншунос олимлар хизмат қилганлар. Мадрасалар иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган ва уларнинг даромади 5 миллион танга берувчи улкан вақф берувчи мулкларга эга эди. Ундан тушган фойдадан мударрисларга маош ва илм толибларга нафақа (стипендия) тўланган. Тушган фойдани мударрислардан бири фойданинг ҳаражатини назорат қилган. Ҳар йили мадрасадаги имтиҳонлар муваффақиятли топширган дин хизматчиси умр бўйи бериладиган нафақа (стипендия)-деҳак олар эди. Талабалар сони ўша даврда 9 мингдан 10 мингга етган.

Тошкент Кўкон хонлигининг йирик марказларидан бири бўлиб, ундаги мадрасалар Мовароуннаҳрдагина эмас, ҳатто Шарқ мамлакатлари учун ҳам илм-фан маркази бўлган. Турли манбаларда Тошкент ўқув муассалари ҳақида ўтказилган изланишлар сақланган.

Жумладан А.П.Хорошхин Тошкент ўқув даргоҳларининг тарихи, ўқув услуби ва дарсликлари ҳақида маълумотлар берган.¹⁵³

Шайхонтахур ёдгорлик мажмуасига катта дарвоза орқали кирилган. Дарвозахона 1892 йили тошкентлик устанинг ўғли Абдурахим уста томонидан пишиқ ғиштдан қурилган. Унинг ёнида бир қаватли Эшонкул додхоҳ мадрасаси бўлган ва у хужрадан иборат билим даргоҳи бўлган. Мадрасада бир масжид ва бир бошланғич мактаб бўлган. Мадрасада 70 талаба ўқиган. Бу ерда 1884 йилда рус тузем мактаби, шўро даврида киностудия жойлашган. Мадраса 1964 йили бузиб ташланган. Бароқхон мадрасаси XVI асрнинг иккинчи ярмида қурилган. Дастлабки бинонинг бурчагида кичик мадраса қад кўтарган. 1530 йилларда Тошкент ҳокими Суюнчхўжахон мадрасаси қурилган ва унинг қўшқават гумбази бўлган. Ташқи томони диний муассасалар қаторига давлатдан ажратилиб, “хурофат ўчоқлари” тамғаси билан тугатилган.

Ўзбекистон Республикасида айрим мадрасалар диний ишлар бўйича кадрлар тайёрлайдиган ўрта ва олий диний ўқув юртларига киритилган.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистондаги жараёнлар тарихи бўйича изланишлар олиб борган Й. Абдуллаевнинг “Эски мактабда хат-савод

¹⁵³ Хорошхин А. Очерки Ташкента /Туркестанский сборник, Ташкент, с.116. 1876 г.

ўрганиш” асарида коммунистик мафкура таъсири билан ўрганилаётган даврда маҳаллий мактаб ва мадрасаларнинг “қолоқ” ҳолатига қаратилсада, лекин даврнинг таълим даргоҳларининг фаолиятлари ҳақида қизиқарли тафсилотлар бор. Муаллиф Россия империяси Ўрта Осиёни босиб олишдан аввалги таълим мактаблари, мадрасалар ва қорихоналар бўлганлигини ёзади.¹⁵⁴ А. Атаев “Мадрасалар тарихига бир назар” номли мақоласида Ўрта Осиё мадрасаларига тегишли маълумотларни беради.¹⁵⁵ Мадрасалар Ғарб университетларининг Шарқдаги кўриниши ҳисобланади. Демак мадрасалар жамиятга турли соҳалар бўйича кадрларини етказиб берувчи таълим ўчоғи бўлган ва халқимиз қадимдан илм-маърифатни эгаллаш, таълимнинг узлуксизлигини таъминлаш, аجدодлардан қолган анъанавий таълим-тарбия ва фан ютуқларини келажак авлодга ўргатишда ўзига хос тажрибага эга бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М.Олий Мажлисга Мурожаатномаси, 2018 йил.
- 2.Амирсайдхон Усмонхўжаев. Динимиз фидойилари (тарих, хотиралар, сабоқлар). Тошкент. 2021йил, 3-бет.
- 3.Асророва Л.Қ. Бухоро мадрасалари тарихидан (Аҳмаджон ибн Исмоилхон мероси). 2-боб, Бухоро амирлигида таълим тизими,2бет.
- 4.Хорошхин А. Очерки Ташкента/Туркестанский сборник.Ташкент, с.116.1876 год
- 5.Тангиров О.Э. XIX аср охири - XX аср бошларида Тошкент шаҳрининг маҳаллий ўқув муассасалари тарихи.Тошкент. Abu Matbuot-Konsalt, 2017йил.
6. Атаев А. Мадрасалар тарихига бир назар/ “Мозийдан садо“ журнал. 2008. №3.
- 7.Абдуллаев Й. Эски мактабда хат савод ўргатиш. Тошкент.” Ўрта ва олий мактаб” нашриёти.1960 йил.

MUMTOZ MATNLARDA MUHABBAT MAVZUSI TALQINI

To‘raqulova Sabina Ulug‘bek qizi
Jizzax davlat pedagogika universiteti
talabasi

toraqulovasabina30@gmail.com
Jo‘rayev Shukrullo Alishboyevich
Jizzax davlat pedagogika universiteti
o‘qituvchisi manaviyvk@umail.uz

¹⁵⁴ Абдуллаев Й. Эски мактабда хат савод ўргатиш. -Тошкент 1960 й.

¹⁵⁵ Атаев А. Мадрасалар тарихига бир назар / «Мозийдан садо» жур., 2008, №3

Annotatsiya: Maqolada mumtoz asarlarda muhabbat, ishq, sevgi tasviri tahlil qilingan, asarlarda keltirilgan matnlarda ilohiy hamda avom ishq talqini, Alisher Navoiy hamda Zavqiy asarlaridan keltirilgan parchalarda tahlil etiladi.

Аннотация: В статье анализируется образ любви, любви, любви в классических произведениях, трактовка божественной и общественной любви в текстах, представленных в произведениях, анализируются отрывки из произведений Алишера Навои и Завки.

Annotation: The article analyzes the image of love, love, love in classical works, the interpretation of divine and public love in the texts presented in the works, and the excerpts from the works of Alisher Navoi and Zavqi are analyzed.

Kalit soʻzlar: Alisher Navoiy, Zavqiy, “Xamsa”, “Layli va Majnun”, “Mahbub ul-qulub”, muhabbat, avom, xoslar, ilohiy, nav’,

Muhabbat, ishq, sevgi bir-biriga sinonim tushunchalar hisoblanadi bularning eng oliy koʻrinishi muhabbatdir. Sharq mumtoz adabiyotida Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarida ishqni uch xil tarzda anglashimiz mumkin. Bular: avom ishq, siddiqlar ishq va xoslar ishq. Avom ishqidurkim, avomunnos orasida bu mashhur va shoyeʼdurkim, derlar: «Falon falongʻa oshiq boʻlubtur». Va bu navʼ kishi har navʼ kishigʻa boʻlsa boʻlur, shagʻab va iztiroblaricha lazzati jismoniy va shahvati nafsoniy emish va bu qismning biyikrak martabasi sharʼiy nikohdurkim, bari xaloyiqqa sunnatdur va muboh. Va pastroq martabasida parishonliq va mushavvashliqlar va besomonliq va noxushliqlareki, zikri tarki adabdur va bayoni behijobliqqa sabab. [1:72-73] Yaʼni, avom ishq - insonning hayotiy istaklariga asoslangan boʻlib nikoh bilan yakunlanadi.

Xoslar ishq: xavoss ishqidurkim, xavoss ul ishqqa mansubdurlar. Ul pok koʻzni pok nazar bila pok yuzga solmoqdur va pok koʻngul ul pok yuz oshubidin qoʻzgʻolmoq va bu pok mazhar vositasi bila oshiqi pokboz mahbubi haqiqiy pok jamolidin bahra olmoq.[1:73-74] Aytmoqchiki, xoslar ishq poklikka asoslangan. Bunda Haqning jamoli biror-bir insonda deb tushuniladi va uni Allohga boʻlgan ishq bilan sevadi. Bunday oshiqni mahbubning vujudi qiziqitirmaydi, uning koʻziga mahbuba butkul ilohiy ruh boʻlib koʻrinadi. Bu ishqni biz Alisher Navoiyning “Xamsa” asaridagi “Layli va Majnun” dostonidagi Laylini Majnunga nisbatan Yaratganning yerdagi tajalliysi deb qiyoslagan. Unda shoir olamning yaratilishi tun, kun, oy, quyosh, yulduzlarning, yil fasllari va ulardagi tabiatning oʻziga xos jilolari, insonning tabiat ichida yaratilishi, yoʻqdan bor, bordan yoʻq boʻlishi - bularning hammasi Allohning beqiyos qudrati va ulugʻligi ifodasi ekanini taʼkidlab unga hamd-u sanolar oʻqiydi. Yaratuvchining har yerdagi tajallisi jahonda Layli boʻlib koʻrinadi, jilva qiladi, uning bu xususiyati esa yaratilganlarni Majnun qilishdan iboratdir:

Ey, har sorikim qilib tajalli,
Ul mazhar oʻlub jahonda Layli.
Ey, oniki Layli aylab otin,
Majnun qilmoq qilib sifotin. [2:116-121]

Shuningdek, yana bir o'rinda ko'rishimiz mumkinki, Majnun Laylining ishqida iztirob chekib yurgan paytlarida uning ota-onasi Haj mavsumi boshlangani uchun ziyorat qilishga borishlarini rejalashtirishadi va "Majnunni ham olib ketsak ancha o'ziga kelib Laylini unutmidi?" - degan o'y bilan Majnunga ham birga borishlarini aytishadi. Majnunga bu gap ma'qul tushadi, chunki bu safar uning ham orzusi edi. Yetib borishganida Majnun Ka'bani ko'rgach, ko'z yoshlari yomg'irdek quyila boshlaydi, ishqdan azoblanishiga qaramay Allohga munojot qilib Layli ishqini ko'ngliga mustahkamroq jo etishni so'raydi:

Layli ishqin tanimda jon qil,
Layli shavqin tanimda qon qil.
Dardini najotim et, ilohiy!
Yodini hayotim et, ilohiy!
Dardimga xayolini tabib et,
Jonimg'a visolini nasib et.
Jannat sari cheksa sarnavishtim,
Vasli haramini qil behishtim.
Onsiz meni bir dam etma mavjud,
Budunni qil onsiz o'lsa nobud! [3:213]

Ushbu misralardan shuni anglashimiz mumkinki, "Ey dono hakim, ey ishq o'tini jon-u tanimga urgan, bugun men ishq ichida majruh bo'lgan, oyoqlari bog'langan asir huzuringga keldim. Menga shodlik bag'ishla yoki ishq g'amidan qutqar demayman, menga bu ishq o'tini ko'proq qil-u zarracha kam etma ko'nglimni g'am bilan to'yg'izib, ishq ichra meni yo'q qilgin" - deb aytadi. Ko'ryapsizki, bu yerda Navoiyning tasavvuf ilmidan qanchalik go'zal foydalanganini anglashimiz mumkin. Majnun aynan Layliga nisbatan o'zining mehr-muhabbati kuchayishini emas, balki Layli deya o'zini Allohga bo'lgan ishqini, iymonini mustahkam bo'lishini so'ramoqda. Yuqorida ham aytib o'tganimdek, tajallisi deb ma'lum bir misralarni keltirishimda ham yaqqol namoyon bo'ladi. Ka'ba ziyorati lavhasi tasavvuf ahlining har qanday suratlar, timsollarga sig'inishni inkor etishlariga ishoradir.

Xususan, biz pok muhabbatni Zavqiyning ijodida ham ko'rishimiz mumkin. Zavqiy pok sevgini insoniy fazilat deb biladi, uningcha sevgi ahlining qalbi toza, vijdonli, bir-birlariga xiyonat qilmaydigan, boshqalarga namuna bo'ladigan, axloqli kishilar bo'lishi kerak. Inson hayotda shularga amal qilib vafoli va sadoqatli bo'lsa, bir-birlariga ishonishsa, oshiq yoki ma'shuqasidan ham shuni talab qilsa va ular birgalikda amal qilishsa, haqiqiy muhabbatga erishishadi. Farovon hayot kechirishadi. Albatta, har birimizning ham niyatimiz shudir. Shoir shu o'rinda o'zining pok muhabbatini chiroyli badiiy ifodalar orqali ifodalaydi:

Qani menga vafo-yu ahd qilg'oning guli g'uncha,
Qani bulbul sifat oldingda turg'onim ochilguncha,
Bizlarga ham suhbat ayla raqiblardek tong otguncha,
Seni dardu firoqing aytib-aytib yig'lay o'lguncha,
Yuzingni bir ko'ray desam, qo'lingni pardalar qilding.[4]

Siddiqlar ishqidurkim alar Haqning tajalliyoti jamolig'a mazohir vositasidin ayru vola va mag'lubdurlar. [1:75] Bu ishq to'g'ridan- to'g'ri Allohga qaratilgan avliyo va anbiyolar muhabbatidir.

Xulosa qilib aytganda, Inson Allohning roziligi uchun qilishi kerak bo'lgan ish - kimnidir Alloh uchun yaxshi ko'rishi, do'st bo'lishi zarur ekan. Zero, Yaratganning yo'lida muhabbatli bo'lish abadir ayrilmasdir. Muhabbat bu- oliy tuyg'u. Har kimga ham Alloh mehr-muhabbat, insof, adolat, pokvijdonlilik kabi oliy fazilatlarni ravo ko'rmaydi, qalb ham unikidir u bilan o'ynashib bo'lmaydi, har kimning qalbiga bizga mos insonni o'zi joylaydi. Har bir narsaga muhabbat ko'zi bilan qaray olsangiz, birovlariga nisbatan qilinayotgan adolatsizlikni ko'rib vijdoningiz qiynalsa, demak siz - insonsiz.

Dunyoda millionlab odamlar muhabbatsiz ham yashasa bo'ladi deyishadi, biroq men aytmoqchimanki, to'g'ri muhabbatsiz ham yashasa bo'ladi, biroq muhabbat bilan yashasa hayot yanada go'zalroq va yoqimli tuyiladi. O'zbekning mehr-muhabbati, sevgisi, sadoqati o'chmasdir. Shuni bilingki, kun kelib ayolning chiroyi, erkakning sog'ligi zavol topadi, ulardan esa faqatgina mehr-muhabbat qoladi. Insonning o'zi qarisa ham vafosi qarimaydi. Har qanday holatda ham bir insonga sodiq qolmoq har yurakning qo'lidan kelavermaydi. Sodiq qolish ham insonning iymoniga bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" Yoshlar nashriyoti uyi Toshkent 2018.
2. Dilnavoz Yusupova "O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi" Toshkent Akademnashr 2013.
3. Alisher Navoiy "Xamsa" asarini qisqartirib tayyorlagan A. Hojiahmedov Toshkent 2016.
4. <https://arboblar.uz/uz/people/ubajdulla-salikh-ogly-zavki>

“НАХЖУ-Л-ФАРОДИС” АСАРИ ИСТАНБУЛ ВА ҚОЗОН ҚЎЛЁЗМАЛАРИ МУҚАДДИМАСИНИНГ ЧОҒИШТИРМА- ТЕКСТОЛОГИК ТАДҚИҚИ

Сайдакбархон Валиев,

Тошкент давлат шарқшунослик
университети таянч докторанти
e-mail: kaminasaid@gmail.com

Аннотация: “Нахжу-л-фародис” асари фанга маълум бўлгандан буён туркологияда катта эътибор қаратила бошлади. Айниқса, турк ва татар

олимлари бу асар устида қайта-қайта илмий тадқиқот олиб борганлар. Ҳатто бир неча марталаб таржима ҳам қилганлар.

“Nahju-l-farādīs” – “Uštmaxlarniñ aşıq yoli” ёки “Жаннатларнинг йўли” асари XIV асрда Олтин Ўрда давлатига қарашли Хоразм диёрида “чиғатой тили”да ёзилган диний-фалсафий, илмий, тарихий-бадий ва дидактик мазмундаги асардир. Унинг муаллифи Маҳмуд ибн Али ал-Кардарий ас-Саройидир.

Асар қирқ ҳадис асосида тузилган ўзига хос “Арбаъин” китобидир. Асар муқаддима, тўрт боб ва уларнинг ҳар бири ўн фасл – жами қирқта фаслдан иборат. Фасллар бирор бир мавзуга бағишланган. Ҳар бир фаслнинг бошида бир ҳадис келиб, унда ана шу ҳадиснинг моҳияти, мазмуни ибратли ҳикоятлар, диний ривоятлар, ўғитлар асосида талкин қилиб берилади.

“Наҳжу-л-фародис”нинг турли асрларда кўчирилган қўлёзма нусхалари дунё қўлёзма фондларида сақланмоқда. Уларнинг айримлари илм аҳлига маълум бўлса, айримлари ҳақида қисқа маълумотларгина бор.

Таянч сўзлар: *Наҳжу-л-фародис, Маҳмуд ибн Али ал-Кардарий, Истанбул нусхаси, Қозон нусхаси, Муқаддима.*

Аннотация: С тех пор, как труд «Нахджу-л-Фародис» стал известен науке, тюркологии стало уделяться большое внимание. Тем более турецкие и татарские учёные неоднократно проводили научные исследования по этой работе. Даже переводили несколько раз.

“Nahju-l-farādīs” – “Uštmaxlarniñ aşıq yoli” или «Путь небес» — религиозно-философский, научный, историко-художественный и дидактический труд, написанный в Хорезмской области Золотоордынского государства в XIV веке. . Ее автор – Махмуд ибн Али аль-Кардари ас-Сарай.

Произведение представляет собой уникальную книгу «Арбаин», основанную на сорока хадисах. Произведение состоит из пролога, четырех глав и по десять глав в каждой — всего сорок глав. Времена года посвящены определенной теме. В начале каждого сезона есть хадис, в котором суть и содержание этого хадиса интерпретируются на основе показательных историй, религиозных повествований и учений.

Рукописные копии «Нахджу-л-Фародиса», переписанные в разные века, хранятся в мировых рукописных фондах. Некоторые из них известны ученым, а о других имеются лишь краткие сведения.

Ключевые слова: *Нахджу-ль-Фародис, Махмуд ибн Али аль-Кардари, Стамбульский список, Казанский список, Предисловие.*

Annotation: Since the work "Nahju-l-farodis" became known to science, great attention has been paid in Turkology. Especially Turkish and Tatar scientists

repeatedly conducted scientific research on this work. They even translated several times.

“*Nahju-l-farādīs*” – “*Uštmaxlarniņ ačuq yoli*” or “The Way of Heavens” is a religious-philosophical, scientific, historical-artistic and didactic work written in the Khorezm region of the Golden Horde state in the 14th century. Its author is Mahmud ibn Ali al-Kardari al-Sarai.

The work is a unique “Arba’in” book based on forty hadiths. The work consists of a prologue, four chapters, and ten chapters each - a total of forty chapters. Seasons are dedicated to a particular theme. At the beginning of each season, there is a hadith, in which the essence and content of this hadith is interpreted based on exemplary stories, religious narrations, and teachings.

Manuscript copies of “*Nahju-l-farodis*” copied in different centuries are kept in the world's manuscript funds. Some of them are known to scientists, while others have only brief information.

Key words: *Nahju-l-farodis*, Mahmud ibn Ali al-Kardari, Istanbul copy, Kazan copy, Preface.

“*Nahju-l-farādīs*” – “*Uštmaxlarniņ ačuq yoli*” ёки “Жаннатларнинг йўли” асари XIV асрда Олтин Ўрда давлатига қарашли Хоразм диёрида “чиғатой тили”да ёзилган диний-фалсафий, илмий, тарихий-бадий ва дидактик мазмундаги асардир. Унинг муаллифи Маҳмуд ибн Али ал-Кардарий ас-Саройидир.

Асар қирқ ҳадис асосида тузилган ўзига хос “Арбаъин” китобидир. Асар муқаддима, тўрт боб ва уларнинг ҳар бири ўн фасл – жами қирқта фаслдан иборат. Фасллар бирор бир мавзуга бағишланган. Ҳар бир фаслнинг бошида бир ҳадис келиб, унда ана шу ҳадиснинг моҳияти, мазмуни ибратли ҳикоятлар, диний ривоятлар, ўғитлар асосида талқин қилиб берилади.

“Наҳжу-л-фародис”нинг муаллифи ҳақида деярли маълумот йўқ. Муаллиф асар муқаддимасида ўзига нисбатан “*Ҳақ та’ālā bu kitābni jam’ qilgan ’āṣī va jāfī qulini yarliqağay*”, (NFĪ.1b,11)деб умидланади. Асарнинг хотимасида эса хаттот муаллифни “Мусанниф” дея, қўйидаги маълумотни келтиради: “*Taqī bū kitābniņ muṣanniṣi maḍkūr yakšanba kūn dāru-l-fanādīn dāru-l-baqāğā riḥlat qildi*” (NFĪ.222a,16-17).

“Наҳжу-л-фародис”нинг Қозон нусхасида, асар хотимасида асар муаллифи ҳақида шундай жумла бор: “*Ikkinči yılqa yetti yüz ellik toqüzda Sarāy šahrinda erdi. Jam qilğüci al-’alimu-r-rabbanī va-l- ’alimu-ş-şamadānī ustadu-l-muṭlaq Maḥmud bin ’Ali šayx as-Saro’i manša’an va-l-Bülğārī mavlidan va-l-Kardarī*” (NFQ.264a,13-15)

Шарафуддин Маржоний эса ўзининг “Мустафаду-л-ахбор фи аҳвали Қозон ва Булғор” асарининг биринчи қисмида муаллиф ҳақидаги юқоридаги

иктибосини келтириб, бу жумла бошқа нусхаларда йўқлигини таъкидлайди.¹⁵⁶

“Нахжу-л-фародис”нинг турли асрларда кўчирилган қўлёзма нусхалари дунё қўлёзма фондларида сақланмоқда. Уларнинг айримлари илм аҳлига маълум бўлса, айримлари ҳақида қисқа маълумотларгина бор.

Биз мақоламизда “Нахжу-л-фародис”нинг Муқаддимасини ўзаро қиёсий-текстологик тадқиқ қилиш ва чоғиштирма матн тузиш учун иккита энг қадимий ва муаллиф даврида кўчирилган манбалардан фойаландик.

Биринчи манба Истанбулдаги Янги жоме кутубхонасида сақланаётган 879- рақамли қўлёзма. Бу нусха асар қўлёзмалари орасида энг қадимийларидандир. Биз ўз тадқиқотимизда ана шу қўлёзмани таянч нусха сифатида олдик.

“Нахжу-л-фародис”нинг ушбу нусхаси ҳақида энг аввал Аҳмад Закий Валидий Тўғон “Туркият мажмуаси” тўпламининг 1928 йил 2- сонидида эълон қилинган “Хоразмда ёзилмиш эски туркча асарлар” номли катта илмий мақоласида хабар берган. Жумладан:

“Нахжу-л-фародис” – мафқуд зон ўлуна бу асарнинг нусхаси “Янги жоме” кутубхонасинда 879 нўмеруда мавжуд ўлуб, “Фазоилу-л-мўъжизот” исми ила қайд ўлмишдир”¹⁵⁷, дейилади.

Асарнинг тўлиқ номи китобнинг 1b саҳифанинг 16-қаторида муаллиф асарнинг номи ҳақида: “*Taqī bu kitābkā ‘Nahju-l-farādīs’ at berdūk. Ma’nāsi Uštmaxlarniñ aṣuq yolī demāk bolur*” (NFĪ.1b,16), дейди.

Янги жоме кутубхонаси фихристи (каталоги)да 879 рақамли китобнинг номини “Фазоилу-л-мўъжизот”, муаллифини эса Муҳаммад ибн Хусрав ал-Хоразмий деб берилган¹⁵⁸.

Ваҳоланки, бу Муҳаммад ибн Хусрав ал-Хоразмий китобни кўчирган хаттот бўлиб, асарнинг охирида котиб китобнинг қачон кўчирилганини баён қилади:

“*Bū kitāb tamām boldī tārix yetī yūz āltmīš birdā šahrullāhi-l-mubāarak jumādi-l-ulā āyiniñ āltinč künindā erdi-kim, kitābnī qoşlūq vaxtindā tamām boldī. Taqī bū kitābnīñ muşanniḫi maḍkūr yakšanba kün dāru-l-fanādīn dāru-l-baqāğā riḥlat qıldī.* (NFĪ.222a,15-17).

Ундан кейинги, асарнинг колофон саҳифада котиб ўзини таништиради:

“*Al-kātibu-l-’āsiī-l-ḥāfī-r-rājī ilā raḥmati rabbihi-l-laṭīfu ’alā yadi ’abdi-ḍa’ifi-n-naxīfu-l-faqīr mulaqqab bismi Muḥammad ibn Muḥammad Xusravu-l-Xārazmī ḡafara Allohu lahu li-man katab va li-man naḏara va li-man qar’a va li-jamī’i-l-mūminiyna val-mūmināt. Amin Rabba-l-’alamiy*”. (NFĪ.222b,13-17).

¹⁵⁶ Шарафуддин Маржоний. Мустафаду-л-ахбор фи ахвали Қозон ва Булғор. Биринчи қисм. Казан. 1897й. – Б. 14.

¹⁵⁷ Аҳмад Заки Валидий. Хоразмда ёзилмиш эски туркча асарлар. Туркият мажмуаси 2 -1928. – Б. 331 (17).

¹⁵⁸ Фихристи мактабати Яни жоми. 46-бет.

Бу иқтибослардан маълум бўлишича, китоб 761 ҳижрий йилнинг Жумадул ула ойининг олтинчи куни, якшанба кунида Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Хусрав ал-Хоразмий тарафидан кўчирилган.

Аҳмад Закий Валидийнинг ёзишича бу сана милодий 1360-йилнинг 25 март, Чоршанба кунига тўғри келади. Мусаннифнинг вафот санаси эса уш йилнинг 22-март, якшанба куни бўлган¹⁵⁹.

Лекин, бизнинг ҳисоб китобимизга кўра 761 ҳижрий йилнинг жумадул ула ойи 1359 йилнинг апрел ойларига тўғри келди.

Иккинчи манба эса “Наҳжу-л-фародис”нинг Қозон давлат университети кутубхонасида 60261 рақами остида сақланаётган нусхаси. Бу нусха ҳам энг қадимги нусхалардан бири бўлиб, тахминимизча, муаллифнинг назорати остида кўчирилган бўлиши керак. Бундай дейишимизга сабаб, бу нусха билан Янги жоме нусхасини солиштирганимизда Янги жоме нусхаси ушбу нусханинг янгиланган ва тўлдирилган варианты экани маълум бўлади. Бундан ташқари, бу нусха билан Янги жоме нусхасининг кўчирилган йиллари орасида икки йил фарқ бор.

Шу нусха устида докторлик диссертацисини ёзган Айше Шекернинг (Ayşe Şeker) маъулмот беришича бу нусхани профессор Готвалднинг авлодлари 1928 йилда Қозон давлат университети кутубхонасига тақдим қилган экан. 534 (536) саҳифадан иборат бўлган бу асар 18x30 ўлчамда бўлиб, 14-16 сатр, баъзилари эса 17-19 сатрдан иборат.

264 варақда асарнинг 759 йилда кўчирилгани қайд этилган. Бундан ташқари муаллиф билан боғлиқ баъзи маълумотлар берилган: *“İkkinçi yılqa yetti yüz ellik toqüzda Sarây şahrında erdi. Jam qılğüçî al-‘alimu-r-rabbânî va-l-‘alimu-ş-şamadânî ustadu-l-muṭlaq Maḥmud bin ‘Ali şayx as-Saro’î manşa’an va-l-Bülğârî mavlidan va-l-Kardarî”* (NFQ.264a,13-15)

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкинки, “Наҳжу-л-фародис”нинг Қозондаги нусхаси асарнинг муаллиф назорати остида кўчирилган энг биринчи варианты ҳисобланади. Кейинчалик муаллифнинг ўзи асарни таҳрир қилган ва ўзининг назорати остида котибга кўчиртирган. Бу ҳолат икки нусхани солиштириб кўрилганда янада яққол намоён бўлади.

Биз мақолада тадиқиқот объекти ўлароқ асарнинг муқаддима қисмини танладик. Чунки айнан муқаддима қисмида ўзаро текстологик фарқлар мавжуд. Бу фарқларни биз шартли равишда уч қисмга тақсимлашга қарор қилдик:

- а) матнлардаги йирик ҳажмли фарқлар;
- б) матнлардаги бир сўз ёки иборанинг бор ёки йўқлиги, ўрин алмашиш ва ёки ўрнига ўша сўзнинг синоними ишлатилишидаги фарқлар;
- в) кўшимчалардаги ва лексик фарқлар.

Иккала нусха ҳам ҳам “Басмала” билан бошланади. Фақат “басмала”дан кейинги дуо матни турлича. NFİ нусхасида (رَبِّ يَسِّرْ وَتَمِّمْ بِالْخَيْرِ) “Rabbi yassir

¹⁵⁹ Аҳмад Заки Валидий. Хоразмда ёзилмиш эски туркча асарлар. Туркият мажмуаси 2 -1928. – Б. 333 (19).

va tammim bi-l-xayr” (NFİ.1b,1) (Раббим осон қил ва яхшилик билан тамомлат), дуоси келган бўлса, NFQ нусхасида (وَبِهِ نَسْتَعِينُ) “Va bihi nasta’iynu” (NFQ.1b,1) (Унинг исми билан ёрдам сўраймиз) жумласи келган.

Ҳамду сано қисми ҳам деярли бир хил. Фақат NFQ нусхасида (الطَّيِّبِينَ) “aṭ-ṭāyūbiyina” дан олдин (أَجْمَعِينَ) “ajma’iyn” (NFQ.1b,2) сўзи қўшилган.

Ҳамду сано дан кейинги китобга асос бўлган ҳадис матни ҳам деярли ўхшаш. Фарқи шундаки, NFİ нусхасидаги (فِي زَمْرَةِ الْعُلَمَاءِ) “fiy zumrati-l-’ulamā’i” (NFİ.1b,4) жумласидаги (زَمْرَةَ) “zumrati” NFQ нусхасида сўзи тушиб қолган. Бу гапни Маржонийнинг “Мустафаду-л-ахбор” китоби ҳам тасдиқлайди¹⁶⁰. Лекин ҳадиснинг туркий таржимасида ҳам фарқли жиҳатлар бор.

Ҳадис таржимасида ҳам бир қанча сўзлар ва қўшимчаларда фарқлар бор. Бу фарқларни 1-иловда яққол кўриш мумкин. Масалан, NFİ нусхасида: “Qāyü mōmīn va muwaḥḥid qīrq ḥadīṣni manīm ḥadīslārimdin ešitmāgānlārgä tegürsä, bilmāgānlārgä ögrätsä” (NFİ.1b,5-6) шаклида ёзилган бўлса, NFQ нусхасида: “Qāyü mōmīn va muwaḥḥid qīrq ḥadīṣ manīm ḥadīslārimdin ešitmāgānlārgä tegürsä, bilmāgānlār ögrätsä” (NFQ.1b,7-9) кўринишда қўшимчасиз ёзилган. Ёки NFİ нусхасидаги “āmanṇa va šaddaḡna” (NFİ.1b,7) ибораси NFQ нусхасида “āmanṇa **bihi** va šaddaḡna **bihi**” (NFQ.1b,10) шаклида ёзилган. Яна ҳадис охирида NFİ нусхасидаги “qayū kim **ersä** man aytamīš **ḥadīṣni** manīm aytāgānīmni bilip” (NFİ.1b,7-8) жумласи NFQ нусхасида “qayū kim man aytamīš **ni** man aytāgānīmni bilip” (NFQ.1b,11) шаклида қисқарок ёзилган.

Яна бир эътиборли томони таржималарда ҳам кишилар ортидан айтиладиган соллаллоҳу алайҳи ва саллам, алайҳис салом, розияллоҳу анҳу, розияллоҳу анҳо, раҳматуллоҳи алайҳи каби жумлалар араб тилади берилган ва туркий тилга таржима қилинмаган.

Кейинги қисм фақат NFQ нусхасидагина бор бўлган, шу билан бирга асар муаллифига боғлиқлиги сабабли муҳим аҳамиятга эга бўлган қисмидир. Бу қисм таҳрир жарёнида, яъни NFİ нусхаси кўчиралаётган вақтда нега тушиб қолгани бизга номаълум. Балки котибнинг хатоси билан ёки муаллифнинг ўзига маълум бўлган сабаб билан таҳрир жараёнида олиб ташланган. Яна бир мулоҳаза, бизнингча бу қисм аввалги котибнинг ўз ижоди бўлиб, кейинги котиб бу жумлани кўчирмаган бўлиши ҳам мумкин.

Бу қисм “Emdi” сўзи билан бошланиб, давомидан то қисм охиригача араб тилида давом этади. Бунда асосан асар муаллифини юксак сифат ва тавсифлар билан алқаш ва мақташлар билан бошланади:

شَيْخُنَا وَسَيِّدُنَا وَأَسْتَاذُنَا وَمَوْلَانَا وَهُوَ الْإِمَامُ الْكَبِيرُ الْمُعْظَمُ الْهَمَامُ التَّحْرِيرُ الْمُكْرَمُ عِلْمُ الْهُدَى مُفْتِي الْأُمَّةِ نَاصِبُ الْأُمْتِي نَاصِيبُ رَايَاتِ الشَّرِيعَةِ كَاشِفُ آيَاتِ الْحَقِيقَةِ قُدْوَةُ الْمُتَبَحِّرِينَ مَوْلَانَا تَاجُ الْمَلَّةِ وَالْذِّينِ شَيْخُ الْإِمَامِ وَالْمُسْلِمِينَ مُحَمَّدٌ شَيْخُ سَرَائِي

“šayxunä va sayyidunä va ustaḡunä va mavlanä va huva-l-imämu-l-kabiru-l-mu’zzamu-l-humämu-t-taḥriru-l-mukarramu, ’ilmu-l-hudä, muftiyu-l-ummati,

¹⁶⁰ Мустафад аль-ахбар фи ахваль Казан ва Булгар. Часть первая. 14 с.

nāṣibu-l-ummati, nāṣiybu rāyāti-š-šariy’ati, kāšifu ayāti-l-ḥaḥiqati, qudvatu-lmutabahrayni mavlānā tāju-l-millati va-d-dini šayxu-l-imāmi va-l-muslimiyna Muḥammadun šayxun Saro’ī”. (NFQ.1b,13-16-2a,1).

Бу иктибосдаги бизга муҳим бўлган ягона жихат Муҳаммад Шайх Сарой ким эканлиги. Чунки “Наҳжу-л-фародис”нинг Қозон нусхасида, асар хотимасида асар муаллифи ҳақида шундай жумла бор: “*Ikkinçi yılqa yetti yüz ellik toqüzda Sarāy šahrında erdi. Jam qilğüçi al- ‘alimu-r-rabbani va-l- ‘alimu-ş-şamadāni ustadu-l-muṭlaq Maḥmud bin ‘Ali šayx as-Saro’i manša’an va-l-Bülğāri mavlidan va-l-Kardari*” (NFQ.264a,13-15).

Бу иктибосда асар муаллифи Маҳмуд ибн Али шайх ас-Саройлиги очиқ-ойдин ёзилган. Бу ҳолатга икки хил тахмин келтириш мумкин. Биринчиси, котиб Маҳмуд исмини адашиб Муҳаммад, деб ёзган бўлиши, ёки иккинчиси котиб Муҳаммад исмли бошқа киши ҳақида ёзган. Бу масала алоҳида бошқа тадқиқот бўлганлиги учун шу билан кифояланамиз.

Бундан кейин муаллиф асарнинг ёзилиш сабаби, мақсади, асарнинг умумий таркиби ва асарнинг номи ҳақида қўйидагича тўхталиб ўтади:

Bu ḥadişgā tamassuk qilip, **qırq ḥadiş jam’ qıldıuq**. Payğambar ‘alayhi-s-salām ḥadişlāridin mu’tamad kitāblardın yana bu ḥadiş**lārgā** munāsib ḥikāyatlar Payğambar ‘alayhi-s-salām aḥvāli**din**, taqī xulafā’-i rāşidīn af’ālidin, taqī ‘ulamā va maşāix aqvālidin **ḍam qıldıuq**. Taqī bu kitābnī **tört bāb üzā qıldıuq**. Taqī **tekmā bir bābini on fasl üzā qıldıuq**. Taqī tekmā bir fasl avvalında bir ḥadiş keltür**dük**. Payğambar ‘alayhi-s-salām ḥadişlāridin-kim majmu’i qırq ḥadiş bolur. (NFİ.1b,9-13).

Avval bābī Payğambar ‘alayhi-s-salāmnun faḍā’iliniḡ bayānī içindā turur. İkinci bābī **xulafā’-i rāşidin**, taqī ahl-i bayt, taqī tört imām faḍā’iliniḡ bayānī içindā turur. Üçünçi bābī Ḥaq ta’ālā **ḥaḍratıḡa yawunḡu** eḍḡü ‘amallar bayānī içindā turur. Törtinçi bābī Ḥaq ta’ālā**nin** ḥaḍratidīn yiratḡu yawuz ‘amallar bayānī içindā turur. **Taqī bu** kitābkā “Nahju-l-farādīs” **at berdük**. Ma’nāsi Uştmaxlarniḡ açuq yolī demāk bolur. Umid ol turur-kim, bu kitābnī oqıḡanlar **bolḡay-kīm**, bu kitāb sözlāri birlā ‘amal qilḡaylar. Taqī bu kitāb **anlarqa Ḥaq ta’ālānin** uştmaxlar**iḡa** yolçi bolḡay. Ol ‘amal qilḡānlār **barakātında** bolḡay-kim, Ḥaq ta’ālā bu kitābnī jam’ qilḡān ‘āşī va jāfī qulīnī yarlıqāḡāy. **Āmīn Rābbi-l-’ālāmīn**. (NFİ.1b,13-17-2a, 1-2).

Бу жумлалар NFİ нусхасидан тўлиғичи келтирилди. Чунки, бу нусхадаги матн NFQ нусхасидан кўра тўлиқроқ. Фарқлари 1-иловада кўрсатилган. Фақат бир жойига эътибор қаратишни лозим топдик. NFQ нусхасида ““*Nahju-l-farādīs*” *deyu ism qilindi*” (NFQ.2a,10) тарзида келган бўлса, NFİ нусхасида эса ““*Nahju-l-farādīs*” *at berdük*” (NFİ.1b,16) дея ёзилган.

Бу ердаги матнлардаги ўзгаришлардан ташқари асосий эътибор берганимиз, арабча “*ism*” сўзининг “*at*” шаклида туркийлашуви. Яъни муаллиф кейинги таҳрир жараёнида туркий сўзларни ишлатишга ҳам эътибор қаратган.

Булардан бошқа фарқ ва ўхшаш томонларини янада аниқроқ кўриш учун қуйида икки илова ҳам қўшдик. 1-илова икки нусхадаги муқаддима қисмининг қиёсий таҳлили. 2-илова икки нусха асосида тузилган чоғиштирама матн.

Хулоса қиладиган бўлсак, энг аввало эътибор бериш керак бўлган нарсга “Нахжу-л-фародис”нинг иккала нусхаси ҳам муаллиф ҳаётлик чоғида ёзилганидир. Бу ҳолат асарнинг қийматни оширади. Бундан ташқари орадан икки йилга яқин вақт ўтган бўлишига қарамасдан икки нусхадаги тафовутларнинг кўплиги муаллифнинг асар устида қайта ишлаганидан далолатдир.

1-илова:

№	Истанбул нусхаси (NFI)	Бети	Қозон нусхаси (NFQ)	Бети
МУҚАДДИМА				
1.	بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ رَبِّ يَسْرٍ وَتَمَمٍ بِالْخَيْرِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ الطَّاهِرِينَ	1b- 1-2	بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِهِ نَسْتَعِينُ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ الطَّاهِرِينَ الطَّاهِرِينَ	1b-1-3
2.	عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ نَقَلَ عَنِّي إِلَى مَنْ لَمْ يَلْحَقْنِي مِنْ أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا كُتِبَ فِي زَمْرَةِ الْعُلَمَاءِ وَخُسِرَ فِي جُمْلَةِ الشُّهَدَاءِ وَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ	1b- 2-4	عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ نَقَلَ عَنِّي إِلَى مَنْ لَمْ يَلْحَقْنِي مِنْ أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا كُتِبَ فِي الْعُلَمَاءِ وَخُسِرَ فِي جُمْلَةِ الشُّهَدَاءِ وَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ	1b-36
3.	'Umar oğlı 'Abullāh raḍīallāhu 'anhumā rivāyat qīlūr. Payğambardīn ṣāllallāhu 'alayhī va- sallam andağ yarlıqar: “Qāyü mōmīn va muwaḥḥid qīrq ḥadis <u>ni</u> manīm ḥadislarimdin eşitmäğänlärğä	1b- 4-9	'Umar oğlı 'Abullāh raḍīallāhu 'anhumā rivāyat qīlūr. Payğambardīn ṣāllallāhu 'alayhī va- sallam andağ yarlıqar: “Qāyü mōmīn va muwaḥḥid qīrq ḥadis qīrq ḥadis manīm ḥadislarimdin eşitmäğänlärğä	1b-6-13

	tegürsə, bilmägänlärqü ögrätsə, Həq ta'ālā ol kimersäni 'ālimlar zumrasında bitigäy, taqī qiyāmat kün bolsa, āmanna va şaddaqla şahidlar jumlasında qoparğay. Taqī qayu kim ersä man aymamış hədisni manim aymağanimni bilip qasd birlä manim üzä yalğan sözläp Payğambar 'alahi-s-salam aydi desä tamuğdin olturğu yerini āmada qilsün", dep aydi.		tegürsə, bilmägänlär ögrätsə, Həq ta'ālā ol kimersäni 'ālimlar zumrasında bitigäy, taqī qiyāmat kün bolsa, āmanna bihi va şaddaqla bihi şahidlar jumlasında qoparğay. Taqī qayu kim man aymamışni man aymağanimni bilip qasd birlä manim üzä yalğan sözläp Payğambar 'alahi-s-salam aydi desä tamuğdin olturğu yerini āmada qilsün", dep aydi.	
4.	-	-	Emdi شَيْخُنَا وَسَيِّدُنَا وَأَسْتَاذُنَا وَمَوْلَانَا وَهُوَ الْإِمَامُ الْكَبِيرُ الْمُعْظَمُ الْهَمَامُ التَّخْرِيرُ الْمُكْرَمُ عِلْمُ الْهُدَى مُفْتِي الْأُمَّةِ نَاصِبُ الْأُمْتِ نَاصِبُ رَايَاتِ الشَّرِيعَةِ كَاشِفُ آيَاتِ الْحَقِيقَةِ قُدْرَةُ الْمُنْبَحِرِينَ مَوْلَانَا تَاجُ الْمِلَّةِ وَالدِّينِ شَيْخُ الْإِمَامِ وَالْمُسْلِمِينَ مُحَمَّدٌ شَيْخُ سَرَائِي	1b-13-16, 2a-1
5.	Bu hədisgä tamassuk qilip, qırq hədis jam' qıldıq. Payğambar 'alayhi-s-salām hədislərindən mu'tamad kitəblərdin yana bu hədislərgä munāsib hikāyatlar Payğambar 'alayhi-s-salām aḥvālidin, taqī xulafā'-i rāšidīn af'ālidin, taqī 'ulamā va mašāix aqvālidin	1b-9-13	Bu hədisgä tamassuk qilip, ... Payğambar 'alayhi-s-salām hədislərindən mu'tamad kitəblərdin yana bu hədis Payğambar 'alayhi-s-salāmnin aḥvāli, taqī xulafā' u-r-rāšidīnni af'ālidin bayan qildi. Taqī tekma bir hədis keltürdi Payğambar	2a-1-5

	dam qıldıuq. Taqı bu kitābnı tōrt bāb üzä qıldıuq. Taqı tekmä bir bābını on fasl üzä qıldıuq. Taqı tekmä bir fasl avvalında bir hadis keltürdük. Payğambar ’alayhi-s-salām hadislaridin-kim majmu’i qırq hadis bolur.		’alayhi-s-salām hadislaridin-kim majmu’i qırq hadis bolur.	
6.	Avval bābı Payğambar ’alayhi-s-salāmnıñ faḍā’iliniñ bayānı içindä turur. İkinçi bābı xulafā’-i rāšidin, taqı ahl-i bayt, taqı tōrt imām faḍā’iliniñ bayānı içindä turur. Üçünçi bābı Hāq ta’ālā ḥaḍratıñğa yawunğu eḍgü ’amallar bayānı içindä turur. Tōrtinçi bābı Hāq ta’ālānıñ ḥaḍratıdın yıratğu yawuz ’amallar bayānı içindä turur. Taqı bu kitābkä “Nahju-l-farādīs” at berdük. Ma’nāsi Uştmaxlarnıñ açuq yolı demäk bolur. Umid ol turur-kim, bu kitābnı oqığanlar bolğay-kīm, bu kitāb sözläri birlä ’amal qılğaylar. Taqı bu kitāb anlarqā Hāq ta’ālānıñ uştmaxlarıñğa yolçı bolğay. Ol ’amal qılğānlār barakātında	1b-13-17, 2a-1-2	Avval bābı Payğambar ’alayhi-s-salāmnıñ faḍā’iliniñ bayānı içindä turur. İkinçi bāb xulafā’-ur-rāšidin, taqı ahl-i bayt, taqı tōrt imām faḍā’iliniñ bayānı içindä turur. Üçünçi bābı Hāq ta’ālā ... eḍgü ’amallar bayānı içindä turur. Tōrtinçi bābı Hāq ta’ālā ...lar bayānı içindä turur. ... kitābkä “Nahju-l-farādīs” deyu ism qilindi. Ma’nāsi Uştmaxlarnıñ açuq yolı demäk bolur. Umid ol turur-kim, bu kitābnı oqığanlar turur va bu kitāb sözi birlä ’amal qılğaylar. Taqı bu kitāb Allāh ta’ālā uştmaxlarıñğa yolçı bolğay. Ol ’amal qılğānlārğa bolğay-kim, Hāq ta’ālā bu kitābnı jam’ qılğān ’āşı va jāfı qulını yarlıqāğāy.	2a-6-14

	bolğay-kim, Haq ta'ālā bu kitābnī jam' qilğān 'āṣī va jāfi qulīnī yarliqāğāy. Āmīn Rābbi-l- 'ālāmīn.			

2-илова:

**“Нахжу-л-фародис” асари Истунбул ва Қозон нусхалари
Муқаддима қисмининг чоғиштира матни**

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
رَبِّ يَسِّرْ وَتَمِّمْ بِالْخَيْرِ¹⁶¹ وَبِهِ نَسْتَعِينُ¹⁶²
الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى خَيْرِ خَلْقِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ¹⁶³ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ عَنْ
عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ نَقَلَ عَنِّي إِلَى مَنْ لَمْ يَلْحَقْنِي
مِنْ أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا كُتِبَ فِي رَمْرَةٍ¹⁶⁴ الْعُلَمَاءِ وَحُشِرَ فِي جُمْلَةِ الشُّهَدَاءِ وَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا مُتَعَمِّدًا
فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ

’Umar oğli ’Abullāh raḍīallāhu ’anhumā rivāyat qilūr. Payğambardīn
ṣāllallāhu ’alayhī va-sallam andağ yarliqar: “Qāyü mōmīn va muwaḥḥid qirq
ḥadiṣni¹⁶⁵ benim ḥadiṣlārimdin eṣitmāğānlārgā tegürsä, bilmāğānlārgā¹⁶⁶ ögrätsä,
Haq ta’ālā ol kimersāni ’ālamlar zumrasında bitgāy, taqī qiyāmat kün bolsa,
āmanna bihi va ṣaddaḡna bihi¹⁶⁷ ṣahidlar jumlasında qoparğay. Taqī qayu kimersä
men aymamış¹⁶⁸ ḥadiṣni¹⁶⁹ benim¹⁷⁰ aymağānimni bilip qasd birlä benim üzä
yalğān sözläp Payğambar ’alahis-salam aydi desä tamuğdīn olturğū¹⁷¹ yerini¹⁷²
āmada qilsün”, dep aydi. Emdi

شَيْخُنَا وَسَيِّدُنَا وَأَسْتَاذُنَا وَمَوْلَانَا وَهُوَ الْإِمَامُ الْكَبِيرُ الْمُعَظَّمُ الْهَمَامُ التَّحْرِيرُ الْمُكْرَمُ عِلْمُ الْهُدَى مُفْتِي الْأُمَّةِ
نَاصِبُ الْأُمَمِ نَاصِبُ رَايَاتِ الشَّرِيعَةِ كَاشِفُ آيَاتِ الْحَقِيقَةِ قُدْوَةُ الْمُتَبَحِّرِينَ مَوْلَانَا تَاجُ الْمِلَّةِ وَالذِّينِ شَيْخُ الْإِمَامِ
وَالْمُسْلِمِينَ مُحَمَّدٌ شَيْخُ سَرَائِي¹⁷³

Bu¹⁷⁴ ḥadiṣgā tamassuk qilip, qirq ḥadiṣ jam’ qilduq¹⁷⁵. Payğambar ’alayhis-
salām ḥadiṣlāridin mu’tamad kitāblardīn yana bu ḥadiṣlārgā¹⁷⁶ munāsib

¹⁶¹ NFİ да бор.

¹⁶² NFQ да бор.

¹⁶³ NFQ да бор.

¹⁶⁴ NFQ да йўқ.

¹⁶⁵ NFQ да qirq ḥadiṣ икки қайта -ni қўшимчасиз ёзилган.

¹⁶⁶ NFQ да bilmāğānlār шаклида -gā қўшимчасиз ёзилган.

¹⁶⁷ NFİ да āmanna va ṣaddaḡna шаклида bihiсиз ёзилган.

¹⁶⁸ NFQ да aymamışni шаклида ёзилган.

¹⁶⁹ NFQ да бу сўз йўқ.

¹⁷⁰ NFQ да men шаклида ёзилган.

¹⁷¹ NFQ да olturur шаклида ёзилган.

¹⁷² NFQ да yerni шаклида ёзилган.

¹⁷³ Emdi дан бошлаб, ундан кейинги арабча жумла NFİ да йўқ.

¹⁷⁴ NFQ да Bir шаклида ёзилган.

¹⁷⁵ qirq ḥadiṣ jam’ qilduq жумласи NFQ да йўқ.

¹⁷⁶ NFQ да ḥadiṣ шаклида ёзилган

hikāyatlar¹⁷⁷ Payğambar 'alayhis-salām aḥvālīdīn¹⁷⁸, taqī xulafā'-i rāšidīn¹⁷⁹ af'ālīdīn taqī 'ulamā va mašāix aqvālīdīn ḍam qıldıuq. Taqī bu kitābnī tört bāb üzä qıldıuq, taqī tek mā bir bābīnī on fasl üzä qıldıuq¹⁸⁰. Taqī tek mā bir fasl avvalında bir ḥadīs keltürdük¹⁸¹. Payğambar 'alayhis-salām ḥadīslāridin-kim majmu'ī qırq ḥadīs bolur. Avval bābī Payğambar 'alayhis-salāmnıñ faḍā'ilinīñ bayānī içindä turur. İkinçi bābī¹⁸² xulafā'-i rāšidīn¹⁸³, taqī ahl-i bayt taqī tört imām faḍā'ilinīñ bayānī içindä turur. Üçünçi bābī¹⁸⁴ Ḥaq ta'ālā ḥaḍratınğa yawunğu¹⁸⁵ eḍgü 'amallar bayānī içindä turur. Törtinçi bābī Ḥaq ta'ālānıñ¹⁸⁶ ḥaḍratidīn yīratğu yawuz 'amal¹⁸⁷lar bayānī içindä turur. Taqī bu¹⁸⁸ kitābkā Nahju-l-farādīs at berdük¹⁸⁹. Ma'nāsī Uştmaxlarnıñ açuq yolī demäk bolur. Umid ol turur-kim, bu kitābnī oqığanlar bulğay-kīm¹⁹⁰, bu kitāb sözlāri¹⁹¹ birlä 'amal qılğaylar. Taqī bu kitāb anlarqa¹⁹² Ḥaq ta'ālānıñ¹⁹³ uştmaxlarınğa¹⁹⁴ yolçı bolğay. Ol 'amal qılğanlar¹⁹⁵ barakātında¹⁹⁶ bolğay-kim, Ḥaq ta'ālā bu kitābnī jam' qılğan 'ašī va jāfī qulīnī¹⁹⁷ yarlıqağay āmīn Rābbi-l-'ālamīn¹⁹⁸.

Адабиётлар:

1. Nehcul-Feradis. Ushtmahlarinin Achuq Yoli. Cennetlerin Achiq Yolu Doghru Siralanmish. El Yazma. Ebcad-444s.
2. Мустафад аль-ахбар фи ахваль Казан ва Булгар. Часть вторая.. – Казан. Типография Б.Л. Домбровский, 1897. – 264 с.
3. Аҳмад Заки Валидий. Хоразмда ёзилмиш эски туркча асарлар. Туркият мажмуаси 2 -1928. – 40 (315-354).
4. Mahmut b. Ali. Nehçü'l-feradis. Uşmaḥlarning açuq yoli. (Cennetlerin açık yolu). Metin, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım. Birleştirilmiş baskı. Tıpkıbasım ve çeviri yazı Janos ECKMANN. Yayılayanlar: Semıth TEZCAN – Hamza ZÜLFİKAR. Dizin-Sözlük: Aysu ATA. Ankara, 2014.

¹⁷⁷ munāsib hikāyatlar жумласи NFQ да йўқ.

¹⁷⁸ NFQ да 'alayhis-salāmnıñ aḥvālī шаклида ёзилган.

¹⁷⁹ NFQ да xulafu'-r rāšidīn шаклида ёзилган.

¹⁸⁰ NFQ да af'ālīdīn дан бошлаб üzä qıldıuq гача бўлган жумла фақат bayān qıldı билан ифодаланган. Яна бир эътиборли тарфи шахс сон қўшимчаси NFQ да бирликда ифодаланган.

¹⁸¹ NFQ да Taqī tek mā bir ḥadīs keltürdī шаклида ёзилган.

¹⁸² NFQ да bāb шаклида келган.

¹⁸³ NFQ да xulafā'-u-r rāšidīn шаклида ёзилган.

¹⁸⁴ NFQ да bāb шаклида келган.

¹⁸⁵ NFQ да ḥaḍratınğa yawunğu жумласи йўқ.

¹⁸⁶ NFQ да ta'ālā шаклида келган.

¹⁸⁷ NFQ да ḥaḍratidīn yīratğu yawuz 'amal жумласи йўқ.

¹⁸⁸ NFQ да Taqī bu жумласи йўқ.

¹⁸⁹ NFQ да at berdük нинг ўрнига deyu ism қилинди ибораси келган.

¹⁹⁰ NFQ да bulğay-kīm нинг ўрнига tuğur va cўзи келган.

¹⁹¹ NFQ да sözi бўлиб келган.

¹⁹² NFQ да бу cўз йўқ.

¹⁹³ NFQ да Allāh ta'ālā шаклида келган.

¹⁹⁴ NFQ да uştmaxlarığa шаклида келган.

¹⁹⁵ NFQ да qılğanlarğa шаклида келган.

¹⁹⁶ NFQ да бу cўз йўқ.

¹⁹⁷ NFQ да qulnī шаклида келган.

¹⁹⁸ NFQ да āmīn Rābbi-l-'ālamīn жумласи йўқ.

5. Nehcü'l-ferâdis Kazan devlet üniversitesi kütüphanesi nüshası (inceleme – metin – dizin) Doktora tezi Ayşe ŞEKER İstanbul, 2018

SIROJIDDIN SIDQIY XONDAYLIQIY HAYOTI VA IJODIGA OID QO'LYOZMA MANBALAR

Musulmonova Gulshan To'liqinovna
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik kafedrasida
2-kurs tayanch doktoranti
Email: musulmonovagulshan@gmail.com

Annotatsiya:

Ushbu ilmiy maqolada mashhur shoir Sidqiy Xondayliqiy hayoti va ijodiga oid qo'lyozma manbalar ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: manbashunoslik, qo'lyozma, memuar asarlar, tazkirachilik, qo'lyozma tavsifi.

Аннотация:

В данной научной статье научно анализируются рукописные источники, связанные с жизнью и творчеством известного поэта Сидкии Хандайлыки.

Ключевые слова: источниковедение, рукопись, тезкире (помянутое), сочинение, описание рукописи.

Abstract:

In this scientific article, manuscript sources related to the life and work of the famous poet Sidkiy Khandayliqiy are scientifically analyzed.

Key words: source studies, manuscript, tezkire (memorialization), manuscript description.

Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyotida Toshkent adabiy muhitining o'ziga xos o'rni bor. Bu adabiy muhitning atoqli namoyondalaridan biri, ma'rifatparvar ijodkor Sirojiddin Sidqiy Xondayliqiydir. Sirojiddin Toshkent viloyatining Xondayliq qishlog'ida 1884-yilda tug'ilib, 1934-yilda Parveztepa qishlog'ida vafot etgan. Shoir, xattot, tarjimon bolgan, arab va fors tillarini chuqur o'rgangan. Ijodining boshlanishida "Shavkat", "Shevan" taxalluslarida ham ijod qilgan,

keyinchalik barcha asarlarida “Sidqiy Xondayliqiy” taxallusini qo‘llaydi, keyingi qo‘lyozmalarini esa o‘zi “Sirojiddin Maxdum Sidqiy” nomi bilan ko‘chirgan. Shoir tarjimai holi va ijodiga oid qo‘lyozma manbalar ham anchagina. Bular: adibning o‘z asarlari, shoir yashagan davrda yaratilgan ayrim tazkiralari, shuningdek, shogirdlari to‘plagan materiallarda adib hayoti va ijodiy faoliyatiga oid ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Sirojiddin Sidqiyning hayoti va ijodi haqidagi eng ishonchli manba bu shoirning memuar asari bo‘lgan “Holoti Sidqiy”¹⁹⁹dir. Barcha tadqiqotchilar Sidqiyning shu paytgacha tarjimai holini shu asardan olganlar. Asar 1924-yilda yozilgan va shoirning “Iktisob”²⁰⁰ asariga ilova qilingan. “Holoti Sidqiy” shoirning o‘sha paytgacha bo‘lgan tarjimayi holini, adabiy faoliyatini o‘z qalami bilan yoritgani uchun ishonchli manba sifatida ilmiy, tarixiy, ma’rifiy jihatdan benihoya muhimdir.²⁰¹ Bu asar bo‘lajak shoirning yosh paytida Toshkentga kelgani-yu bilimi va dunyoqarashining, ijodi va faoliyatining qirralarini ochishda, Sidqiyning shaxs va shoir sifatida o‘zishini kuzatishda mislsiz manba hisoblanadi. Sidqiy o‘z hayotini yozar ekan, turmush sharoitini hech bir yashirmaydi. Hamma narsani boricha ifoda etishga intilgan. Shoir bu asarida bolaligidan to 1924- yilgacha bo‘lgan voqealarni tartib bilan, qisqacha keltirib o‘tgan. “Holoti Sidqiy”da yozilishicha, shoir 7-8 yoshida savodini chiqargan, 19-yoshga kirganida Toshkentda Kesakqo‘rg‘on mahallasidagi Madrasai Rahmatullohda shoh Muhiddin Oxund qo‘lida sarf va nahv ilmidan tahsil olgan, so‘ngra mashhur toshkentlik xattot Shohmurod kotibdan xattotlik sirlarini o‘rgangan, yana bir xattot Mulla Hoshim Xo‘jandiydan ta’liq, yoqut, suls, lohuriy kabi xat turlarini, tazhib va muhrkanlik sirlarini o‘rgangan. Shoir yozgan asarlari va turkiy tilga qilgan tarjimalari haqida ma’lumotlar beradi. Ma’lumki, 1919-yil qishlog‘iga qaytib kelib, o‘sha joyda yashay boshlaydi. Bu asarning ahamiyatli tomoni shundaki, adibning qishlog‘iga qaytib ketganidan so‘nggi hayoti haqidagi ma’lumotlar ham berilgan. Sidqiy qishlog‘iga qaytgandan keyin bog‘dorchilik, asalarichilik, tabiblik bilan ham shug‘ullangan ekan. B.Qosimovning ta’kidlashicha, asarning oxirgi varaqlari yo‘qolgan. Shoir uni «Iktisob» asariga yetti bet hajmda ilova qildi. Biroq oxirgi sahifa ostida poygirning mavjudligi qolgan varaqlarning tushib qolganini bildiradi. Bu qusur asarning to‘la hajmi haqida qat’iy bir fikr ayta olishimizga imkon bermaydi.²⁰²

Sirojiddin Sidqiy tarjimai holi va ijodiga oid muhim qo‘lyozma manbalardan biri o‘z davrining yetuk olim kishisi, arab, turk, fors tillarini, Islom tarixi, kalom va fiqh ilmini chuqur egallagan zot Murodxo‘ja Solihiy qalamiga mansub. Murodxo‘ja Solihiyning ushbu ma’lumotnomasi Muhammad Solih Qoraxo‘ja o‘g‘lining “Tarixi jadidai Toshkand”²⁰³ asariga ilova²⁰⁴ qilingan. Unda muallif o‘z

¹⁹⁹ Sirojiddin Sidqiy. “Holoti Sidqiy”. O‘z FA Sharqshunoslik instituti . Inv .№ 7629.

²⁰⁰ Iktisob. (Holoti Sidqiy” ilova qilingan)1924. .№ 7629

²⁰¹ Begali Qosimov. “Din va dunyoni ushlagan shoir” 1998.Toshkent.28-bet.

²⁰² Begali Qosimov. “Din va dunyoni ushlagan shoir” 1998.Toshkent.28-bet.

²⁰³ Muhammad Solih Qoraxo‘ja o‘g‘li“Tarixi jadidai Toshkand”O‘zR FA ShI fondi, Inv.№5732

²⁰⁴ Ushbu ilova 1951-yilda yozilgan. (Qarang: O‘zR FA ShI, A.Nosirov fondi, 98 raqamli qo‘lyozma, 2-b.).

davrida ijod qilgan Toshkent va Toshkent atroflarida yashab, ijod qilib o'tgan 16 adib haqida ma'lumotlarni kitobga kiritib qo'yadi. Shunday ijodkorlardan biri Sirojiddin Sidqiydir. *"Sidqiyning otasi Xandaqliqda bolalarni o'qitadug'on domla edi. Sidqiy avval Kesakqo'rg'on mahallasidagi madrasada Shohmuhiddin Oxund domlada Sharhimullagacha dars olgan. Keyinchalik Shohmurod kotibda xat mashqini kamolga yetkazib, so'ngra "Beklar begi" madrasasiga kelib, Bahodirxon domla bilan Abdumalik hoji domlalarda tahsil ko'rgan,*²⁰⁵ - deb yozadi olim. Ma'lumki, Murodxo'ja domla 1909-1910-yillarda Shayx Sa'diyning "Guliston" nomli kitobini "Shavqi Guliston" nomi bilan tarjima qiladi. Sidqiy ushbu tarjimani nashr uchun tayyorlaydi, matbaa uchun kitobat qilib yozib, chetlarini rasmlar bilan bezaydi. Bu haqida Murodxo'ja Solihiy shunday yozadi: *"Va Murodxo'ja domla bilan forsiy tildagi aruz ilmlaridan mukomala qilib..., Shayxi Sa'diyning "Guliston" nomli kitobiga qilgan tarjimasini matbaa uchun kitobat qilib yozib, rasmlarini ham chizdi. "Shavqi Guliston"ni hoshiyasida yozgan Sidqiyni munojati ham tahsinga loyiq hisoblanadi.*²⁰⁶ Shuningdek, olim Sidqiy haqida quyidagi ma'lumotlarni ham keltirib o'tadi: *"Shayxi Sa'diyning Karimo uslubidagi ishoratini Rahimo uslubi bilan nazmiy nashr qildi. Va "Alf va Layla"ni forsiy tildan o'zbek tiliga tarjima qildi. Sidqiyni avval taxallusi Shevan, keyin Shavkat bo'lgan. Jismonan ko'p nozik, bo'yi past, nazariy nogir bo'lsa ham fazli va kamoli ulug' edi".*²⁰⁷ Murodxo'ja domlaning yozishicha, o'zining Beklarbegi madrasasidagi hujrasida Sayidahmad Vasliy, Yusuf Saryomiy, Turkistonlik Tursun Muhammad A'lam G'urbatliy, Abdulla Qodir Koshg'ariy, G'oziy, Kamiy va Sidqiylar kabi shoirlar jam bo'lib, mushoiralar o'tkazishgan.

Po'latjon Qayyumiy "Tazkirai Qayyumiy"²⁰⁸ tazkirasida ham Sidqiy haqida ba'zi ma'lumotlarni keltirib o'tadi. "Tazkirai Qayyumiy" 1960-yillarda yozilgan. Manbaning to'rtinchi daftarida shoir haqida shunday fikrlar bor: *"Bu kishi qaydan ekani ma'lum bo'lmasa ham Toshkandda nash'u namo etgani ma'lum. Nomi Mullo Sirojiddin bo'lub Muhammad Zohid domullaning o'g'li bo'lganidin Sirojiddin Mahdum deb o'zini ko'rsatadur. Toshkandli mashhur mullo Shoh Murod kotibdin keyin bu kishi turadur. Mulla O'tab esa bundan keyindur. Toshkandda litografiya bosmaxonalarida bosilgan ko'p bayoz va boshqa kitoblar bu kishining qo'lidan vujudga kelmish va zavar topmish. 1329/1910- yilda bosdirilmish "Bayozi Muhaylo" va 1330/1911-12 yilda nashr etilmish zebo, xushsevar bayozda bu kishining ko'p a'shorlari bordur. Adabiyotimizga qalami bilan ham, fikri ijodi bilan ham xizmat etmish shoirdur. 1330/1911-1912-yilgi "Bayozi Muhaylo"ning so'nggida kotiblik sifati ila "Dar Toshkand dar madrasai Ko'kaldosh tamom shud.*

²⁰⁵ Alisher Navoiy nomidagi Davlat muzeyi fondi. Inv. № 271

²⁰⁶ Alisher Navoiy nomidagi Davlat muzeyi fondi. Inv. № 271

²⁰⁷ Alisher Navoiy nomidagi Davlat muzeyi fondi. Inv. № 271

²⁰⁸ Po'latjon Qayumovning bu tazkisasi 1960 yilda eski o'zbek yozuvida yozilgan. Tazkira olti daftardan iborat. Hajmi 778 varaq. Qo'lyozmalar instituti fondi Inv.№443. Tazkirada turli davrlarda yashagan 324 shoirning hayoti va ijodi haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Asar 1998 yilda Toshkentda 3 jild shaklda akademik A.Qayumov tomonidan nashr qilindi. Sidqiy haqidagi ma'lumotlar 4-daftarda berilgan.354-356-sahifalar.Muallif asarida Shavkat taxallusini qo'llaydi.

*Dar 13-chi rabiiy ul avval. Sirojiddin Mahdum Zohidzoda,*²⁰⁹ deydi. Muallif tazkirada ko‘proq shoirning xattotlik faoliyatiga e‘tibor qaratadi. Ammo tazkiradagi ma‘lumotlariga qaraganda, muallif shoirni shaxsan tanimagan va u bilan hamsuhbat bo‘lmagan, adib haqida o‘zi eshitgan ma‘lumotlari bo‘yicha fikrlar bildirgan. Muallif shunday davom ettiradi: *Shuni ham zikr etish kerakki, zamondosh shoirlari orasida muvashshahga bu shoir ortiqroq berilmishdir. Madrasa hayotining ta’siri Mahdum pochchamizda zo‘rroq ekani ko‘rinubdur. Juda kuchli, nuhtasanj shoir emasdur. Charxiyning aytuvicha, taxallusda qarori yo‘q emish.*²¹⁰ Haqiqatdan ham, Sidqiy Toshkentda dastlabki bosilgan bayozlarda Shevan, Shavkat, Iskandar, Shuun kabi taxalluslar qo‘llagan. 1913-1914-yillarda “Tuhfai Shavkat”²¹¹, “Savg‘oti Shavkat”²¹² nomi bilan she‘riy kitoblarini nashr qildirgan. 1913-yildan keyingi asarlarida Sidqiy Xondayliqiy taxallusi bilan shuhrat qozongan.

Qo‘lyozma manbalardan yana biri shoir Mo‘minjon Muhammadjon o‘g‘li Toshqinning “Toshkent shoirlarining tarjimai hollari”²¹³ tazkirasida bo‘lib, Toshkent adabiy muhiti vakillari haqida ma‘lumotlar jamlangan. Muallif unda Sidqiyning tarjimai holi, ijtimoiy kelib chiqishi, hayot tarzi, ta‘lim-tarbiyasi, ba‘zi odatlari, adabiy davrasi va shoirga yaqin shaxslar haqida ma‘lumotlar berib o‘tgan. Toshqinning ma‘lum qilishicha, tabiatan g‘oyat zakiy bo‘lgan bu shoir Mullo Qo‘shoq Miskin bilan juda ahil bo‘lib, ular “Ko‘kaldosh”dagi Akmalxon domla qo‘lida tahsil olgan ekanlar. So‘ng Sidqiy “Beklarbegi”da Abdulmalikhoji oxund qo‘lida tahsil olgan. Miskinning “Devonbegi” mahallasida tog‘asi Hoshim novvoy ochib bergan baqqollik do‘konida shoirlar tez-tez yig‘ilib turganlar. “Ko‘kaldosh”da Sidqiy va Miskinlar bilan ayni bir vaqtda shoir Xislat ham tahsil olgan. Sidqiy “Holoti Sidqiy”da Xislatning nomini alohida ehtirom bilan tilga oladi, undan she‘r ilmini o‘rganganini aytadi. Shoir, ayniqsa, Xislat bilan juda qadrdon bo‘lib bo‘lib, bemalol haddi sig‘ib, zaruratlarini aytar, Xislat ham “Ish bo‘lsa Xislat eshon, Osh yeyishda Kamiyxon”²¹⁴ deb hazil qilar ekanlar. Sidqiyning kamolga yetishida Karimbek Kamiyning ham xizmati katta bo‘lgan. “Beklarbegi” madrasasi hujrasida faqirona hayot kechirgan, Toshkentdagi mashhur yetti bedilxondan biri sifatida e‘tirof etilgan bu nozikta‘b shoir ko‘plab yoshlar uchun ustozlik qilgan. Goh “Ko‘kaldosh”da, goh “Beklarbegi”da she‘rxonliklar bo‘lib turadi. Beklarbegidan mulla Tavallo, Toshqin, “Ko‘kaldosh”dan Sidqiy, Miskin, Xislatlar bu mushoiralarning faollari edilar. Bu oddiy suhbatlarda she‘r ilmi bilan bog‘liq gaplar ham o‘rtaga tushar edi. Sidqiy “avzon” (aruz vazni ko‘zda tutiladi), sa‘j (qofiyali nasr), va “qofiya” kabilarni mana shu adabiy davralarda o‘rganganini ma‘lum qiladi va yuqoridagi nomlar qatoriga G‘azanfar, Munis, Xayoliy, Iffat Bog‘istoni, Rizoiiy Andijoni, mashhur Muhyi Xo‘qandiy, Saidahmad Vasliy

²⁰⁹ Po‘lotjon Qayyumiy “Tazkirai Qayyumiy. 1960.4-daftar

²¹⁰ Po‘lotjon Qayyumiy “Tazkirai Qayyumiy. 1960.4-daftar

²¹¹ Tuhfai shavkat. Inv.№16135

²¹² Savg‘oti Shavkat. (1914)Inv.№310. Inv.№10184

²¹³ Mo‘minjon Toshqin. “Toshkent shoirlarining tarjimai hollari” Davlat muzeyi fondi Inv.№271

²¹⁴ Asad Asil Sidqiy Xondayliqiy. 2019. 164-bet.

Samarqandiy, G'urbatiy Turkistoni, Abdulqodir Qoshg'ariy kabi "fusaho ro'zg'or va adibi balog'atshior"lar nomini tilga oladi.²¹⁵

Sidqiy hayoti va ijodiga oid to'liqroq manbalardan biri adibning eng sevimli va sadoqatli shogirdi, sharqning jonli qomusi²¹⁶ Abdullo Nosirov tomonidan jamlangan materiallardir. Biz Sidqiy hayoti va ijodini Abdullo Nosirovsiz tasavvur eta olmaymiz. Sakson yetti yosh umr ko'rgan bu tabarruk otaxon domlasiga daxldor har neki topsa ko'z qorachig'iday avaylab-asragan, yo'qolib ketmasligi uchun rasmiylashtirib qo'ygan.²¹⁷ Yozuvchi A.Asilovning aytishicha, Abdullo Nosirov shu materiallardan bir nusxasini unga topshirgan ekanlar. Bu to'plamda Sidqiyning tashqi ko'rinishi, ustozlari, shogirdlari, o'qigan madrasalari, shoir istiqomat qilgan joylari, asarlari va ularning bosilgan yili kabilar haqida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, ushbu qo'lyozmadan Abduqodir Murodiy domlaning kitobidan olingan tarjimai holi va Murodxo'ja Solihxo'ja o'g'lining Sidqiy haqidagi xotiralari ham o'rin olgan.

A.Nosirov barcha to'plagan materiallari asosida "Toshkent olimlari va shoirlari"²¹⁸ nomli VI jildli tazkira ham yaratadi. To'plamda X asrdan to XX asr o'rtalarigacha yashab ijod qilgan 300 ga yaqin toshkentlik ijodkorlar haqidagi ma'lumotlarni jamlaydi. To'plam eski o'zbek yozuvida yozilgan bo'lib, kotibi ham muallifning o'zi. Ushbu manba Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fondida 13407-invetar raqami ostida saqlanadi. To'plamning III jildiga 43 ta toshkentlik shoir va olimlar haqida ma'lumotlar kiritilgan. Shuningdek, ushbu shaxslar haqida e'lon qilingan maqolalar, xatlar, asarlaridan qo'lyozmalar ilova qilingan. Qo'lyozmaning 361-380-betlari Sirojiddin Sidqiyga bag'ishlangan. Muallif Sidqiyning tarjimai holi, oilaviy ahvoli, yashash tarzi, ustozlari, shogirdlari va ijodiy ishlari haqida ma'lumot berish bilan birga, shoir haqida nashr etilgan davriy matbuot materiallarini ham bir joyga jamlagan. A.Nosirov ustози haqida o'zi ko'rgan-kechirgan voqealarni eslab, yozib qoldiradi: *"Oktyabr to'olonidan so'ng Parveztepa qishlog'ida yashay boshladilar. Unda bir uy, bir ayvon va bir hujrachalari bor edi. Hovlilarning hammasiga har gullar ekardilar. Ikki- uch quti asalarilari hamda bir qirchang'i biyasi bor edi. Har yili yozda Parveztepa borib, domlaning hujralarida 15-20 kunlar turib, suhbatlashib kitobxonlik qilardik. Domla oddiy, faqirona kun ko'rardilar. Bir yozda borganimda biyasini minib Xumson qishlog'iga: shogirdlari Mulla A'zam domlaning bog'lariga borib, bir hafta turib kelganmiz. Parveztepada domlam bilan qishloq masjidiga chiqib birga namoz o'qiganlarimiz hamon esimda. Domlam namozni juda shoshib tez o'qirdi. U kishi ta'magirlik, manmanlik, g'iybat, shikoyatga o'xshagan yomon fe'llarni yoqtirmas edilar.*²¹⁹ A.Nosirovning aytishicha, ustozining rafiqualari va Toshxon ismli yolg'iz qizlari bo'lgan. Sidqiyning Omonulla va Fatxulkarim ismli

²¹⁵ Begali Qosimov. "Din va Dunyoni ushlagan shoir.

²¹⁶ Bu faxrli nomni unga yozuvchi va jurnalist A.Asilov berganlar.

²¹⁷ A.Asilov. Sirojiddin Maxdum Sidqiy Xandayliqiy. Toshkent. 2019. 211-bet

²¹⁸ Abdulla Nosirov. Toshkent olimlari va shoirlari Inv № 13407.

²¹⁹ Asad Asilov. Sirojiddin Sidqiy. Toshkent. G'.G'ulom nash. 213-bet

farzandlari yoshligida vafot etgan ekanlar. Sidqiydan bizga fotosurat qolgan emas. Olim Sidqiyning ko‘rinishini shunday tasvirlaydi: *“Domlam yuzlari yapaloq, cho‘tir bashara, burunlari puchuqsimon, past bo‘ylik kishi edilar. Xislat ismli shoir do‘sti Sidqiyning suratini oldirish uchun aldab-suldab gapga solib, Eski Jo‘vadagi “O‘zbekfoto” sining oldiga olib boribdi. Fotochiga ishora qilganida domlam bilib qolib, chap berib, ruxsorlarini oldirmasdan ketib qolganliklarini shoir Xislatning o‘zi menga aytib bergan edi.*²²⁰ Begali Qosimovning yozishicha, shoirning 1984-yilgi “Navbahor” to‘plamiga chizilgan surat qarindoshlarining so‘ziga qarab ishlangan. Uni yaqindan bilgan Laziz Azizzoda suratni ko‘riboq : “Kim bu? Yo‘q, bu Sidqiy emas”, degan ekan. Zamondoshlarining xotirlashicha, u xushsurat bo‘lgan emas. L.Azizzodaning aytishicha, ko‘rimsiz, hatto burni puchuq bo‘lgan. Lekin qalbi g‘oyat go‘zal bo‘lgan va uningcha, dunyoni go‘zallik va adolat qonunlari boshqarmog‘i lozim edi.²²¹

Xulosa qilib aytganda, har bir ijodkor hayoti va ijodining o‘rganilish tarixi ayni damda shu ijodkor merosi va shaxsiga munosabatlar tarixi hamdir. Ko‘rsatib o‘tganimizdek, Sirojiddin Sidqiy tarjimai holiga oid qo‘lyozma manbalar turli xil. Shoir hayoti va ijodining o‘rganilishi, unga nisbatan qandaydir baho berilishi Sidqiyning shaxs va shoir sifatida o‘ziga xos o‘ringa ega ekanligini ko‘rsatadi

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sidqiy Xondayliqiy. “Holoti Sidqiy”. 1924.№ 7629. O‘zRFAShI fondi.
2. Sidqiy Xondayliqiy. Navbahor.To‘plam.1984.
3. Sidqiy Xondayliqiy. Tanlangan asarlar.1998.
4. B. Qosimov. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti.2002 321-339-bet.
5. Begali Qosimov. Milliy uyg‘onish - jasorat, ma‘rifat, fidoyilik. 2002.324-342-bet.
- 6.Javharova R. S.S.Xondayliqiyning adabiy merosi. Dissertasiya. -T.: 1996.
8. Asad Asilov. Sirojiddin Sidqiy. Toshkent. G‘.G‘ulom nashriyoti. 2019.
9. Mo‘minjon Toshqin. “Toshkent shoirlarining tarjimai hollari”. Davlat muzeyi fondi Inv.№271.
10. Po‘lotjon Qayyumiy “Tazkirai Qayyumiy. O‘zRFAShI fondi 1960. Inv.№443. 4-daftar
11. Muhammad Solih Qoraxo‘ja o‘g‘li “Tarixi jadidai Toshkand”O‘zRFAShI fondi, Inv.№5732

“QUSH TILI” TURKUMIDAGI DOSTONLARDA G‘OYA VA OBRAZLAR GENEZESI

Halimova Shahlo To‘lqin qizi,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

²²⁰ Asad Asilov. Sirojiddin Sidqiy. Toshkent.G‘.G‘ulom nash.213-bet

²²¹ Begali Qosimov. Din va dunyoni ushlagan shoir. 1994.Toshkent.

Annotatsiya

Tasavvuf adabiyotimiz tarixida “Qush tili” asosida inson ruhining nafsga emas, uni tobe aylash orqali ilohiy ishq-Alloh jamoliga va marhamatiga yetish g‘oyasi badiiyatga ko‘chirildi. Ayni shu masalalar ushbu maqola tahlil doirasiga tortilgan.

Аннотация

В истории суфийской литературы, основанной на «Птичьем языке», идея достижения красоты и благодати божественной любви-Аллаха путем подчинения души человека не эго, была перенесена в искусство. Эти вопросы включены в анализ данной статьи.

Annotation

In the history of Sufism literature, based on the "Bird's Tongue", the idea of reaching the beauty and grace of the divine love-Allah by making the human soul subservient not to the ego, was transferred to art. These issues are included in the analysis of this article.

Kalit so‘zlar: lison, genezes, payg‘ambar, Qur‘oni Karim, qush tili, hudhud, Ibn Sino, Simurg‘, tasavvuf, “Qushnoma”, Imom Ahmad G‘azzol.

Ключевые слова: язык, генезес, пророк, Священный Коран, птичий язык, Худхуд, Ибн Сина, Симург, суфизм, «Кушнама», Имам Ахмад Газали.

Keywords: language, genesis, prophet, Holy Quran, bird language, Hudhud, Ibn Sina, Simurgh, Sufism, “Kushnama”, Imam Ahmad Ghazali.

Alloh taolo insonni ziynatlar ekan, unga jamiyki maxluqotlarda yo‘q sifatni-nutq irod etmoq qobiliyatini hadya etdi. Bu biz uchun naqadar ulug‘ ne‘mat! Inson tili ila va unda tuzilgan fikrlar marjonidan hosil etgan nutqi ila goh o‘zini ma‘rifatga, goh esa jaholatga yo‘llaydi. Ha, til aslida kichik narsa bo‘lsa-da, uning ibodati va isyoni kattadir. Said ibn Jubayr roziyallohu anhudan rivoyat qilingan hadisda Rasululloh sollallohu alayhi va sallam bunday marhamat qiladilar: “Odam bolasi uyg‘onganida barcha a‘zolar tilga qarab bunday deydi: “Biz haqimizda Allohdan qo‘rq. Zero, sen to‘g‘ri bo‘lsang, biz ham to‘g‘ri bo‘lamiz. Agar sen buzilsang, biz ham buzilamiz, Haqdan ayrilamiz”²²².

Darhaqiqat, inson lisoni borliq mavjudotidagi jamiyki yaratilmishlar ichida o‘z qudratiga ega ekanligi yuqoridagi hadisda o‘z ifodasini topgan. Tarixdan ma‘lumki, Yer yuziga Payg‘ambar maqomi ila kelgan har bir zotga Alloh taolo O‘zi tomonidan alohida bir qobiliyat va oddiy insonlar zakosi ojizlik qiladigan

²²² Имом Ахмад Газзолий. Тил офатлари ва ундан сақланиш йўллари. – Тошкент : MUNIR, 2021. –9 б.

ulug' bir hikmat nasib etgan. Mana shunday tengsiz mo'jizalar qudrati sohibi Sulaymon alayhissalomga Tangri taolo "lison ut-tayr", ya'ni qush tilini o'rgatdi. Bu haqida Qur'oni Karimning "Naml" surasida quyidagi oyat bayon etilgan: "Sulaymon (payg'ambarlik va ilmda) Dovudga voris bo'ldi va aytdi: "Ey odamlar, bizga qushlarning (va barcha jonivorlarning) tili bildirildi hamda (payg'ambar va podshohlarga beriladigan) barcha narsalardan berildi." ²²³

Tasavvuf adabiyotimiz tarixida "Qush tili" asosida inson ruhining nafsga emas, uni tobe aylash orqali ilohiy ishq-Alloh jamoliga va marhamatiga yetish g'oyasi badiiyatga ko'chirildi. Qur'oni Karimning yuqorida biz nomini keltirgan "Naml" surasining 20–23-oyatlarida Sulaymon Payg'ambarga Hudhud qushi tomonidan Yaman mamlakatining Saba' shahrida Bilqiys ismli ayolning hukmronlik qilishi va uning qo'l ostidagi olomon Quyoshga sig'inishi to'g'risidagi xabarni yetkazadi. Ushbu oyati karima orqali hudhudning bir mamlakat aholisining musulmon bo'lganligi bayon etiladi. Tengsiz so'z san'atkori Alisher Navoiyni bolaligidayoq o'ziga rom etgan Shayx Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr" dostonida quyidagi baytlar "Naml" surasining 16-oyatiga, ya'ni Sulaymon payg'ambarga "qush tili" ilmining o'rgatilganligiga ishora etiladi:

*"Qilcha berdi chumoliga, kamar
Ul Sulaymon birla bo'ldi hamsamar.
Berdi xil'at unga, abbosiy tuni,
Bebadal "Tosin" ga esh etdi uni"* ²²⁴.

"Naml" so'zi arabchadan "chumoli" mazmunini ifodalab, Alloh taolo eng zaif va zahmatkash maxluqlaridan biri bo'lgan chumoli haqida ham zikr qilinganligi sababli sura shunday nomlangan. Ushbu suraning ilk oyati "To sin",-deya boshlanadi.

Shu doston ilohiy sarchashmasidan bahra olgan Hazrat Navoiy turkiy til nazmida "Lison ut-tayr" dek benazir asar yaratdi. Asarning LXXXV bobida hudhud qushi tomonidan keltirilgan quyidagi javobda biz har ikkala dostonida ham hudhud qushining nega dunyo qushlari orasida alohida ilm va zukkolikka ega ekanligini Qur'oni Karimdagi sulaymon payg'ambar bilan bog'liq voqeada aks etganligini fahm etmog'imiz mumkin.

*"O'truda bu bo'ldi Hudhudning so'zi:
"Kim manga tushmish Sulaymonning ko'zi.*

*Haq taolokim anga aylab nazar,
Ham rasul aylab edi, ham tojvar.*

*Jinnu insu vahshu tayr ustida shoh-
Aylab erdi oni lutf aylab iloh.*

²²³ Куръони Карим.Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. –Т.: Чўлпон, 2001. –419 б.

²²⁴ Шайх Фаридуддин Аттор. Мантиқ ут-тайр. –Т.: Янги аср авлоди, 2022. –15 б.

*Bo'yla sohibdavlati sohibsarvi-
Iltifotin topti men yanglig' haqir.*

*Ondin o'ldi bu qadar izzat manga,
Bosh uza bu afsari rif'at manga.*

*Kimga-kim aylar nazar ahli safo,
Ul nazar tufrog'ni aylar kimyo.*"²²⁵

Mana shu ilm hikmati ila Hudhud dunyo qushlarining Simurg'ni izlab chiqqan safarlarida har bir savolga donishmandlik va bosiqlik ila javob beradi. Zotan, Hudhud Qur'oni Karimda nomi zikr etilgan yaratilmishlar safidadir.

E'tirof etadigan bo'lsak, "Qush tili" turkumidagi dostonlarning yaratilish negizida Qur'oni Karim asosiy manba sifatida xizmat qiladi,-degan asosli fikrga kelishimiz mumkin. "Qushnoma"larning ilk namunasi sifatida qomusiy olim Abu Ali Ibn Sinoning "Tayr qissasi"ni tahlilga tortganimizda, ushbu asarda ham dunyo qushlari o'zlari uchun adolat va haqiqat izlab, komil Podshoh huzuriga o'tlanadilar. Shuningdek, arab tasavvuf olimi Imom Ahmad G'azzoliyning "Risolat ut-tayr" asarida ham xuddi shunday xulosani ko'rishimiz mumkin. Biz yuqorida sanab o'tgan "Qush tili" turkumidagi har to'rtala ma'naviy-ma'rifiy asarlar yaratilish davri, hajmi, muallifi jihatidan farqlansa-da, asosiy g'oya majoziy obraz-qushlar orqali Alloh ishqini o'zimizda, ruhimizda ekanligini anglatish, inson bu ulug' maqsadga yetish yo'lida uchraydigan jamiyki sinov-u imtihonlar Allohdan ekanligini idrok etishga qaratilgan. Shuning uchun ham xulosa sifatida, "Qushnoma"larda keltirilgan obraz va g'oyalar negizida muqaddas kitob – Qur'oni Karim oyatlari tayanch manba sifatida ahamiyatlidir, – desak adashmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Куръони Карим.Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. –Т.: Чўлпон, 2001. – 419 б.
2. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. –Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2019. –132 б.
3. Имом Аҳмад Ғаззолий. Тил офатлари ва ундан сақланиш йўллари. –Т.: MUNIR, 2021.-9 б.
4. Шайх Фаридуддин Аттор. Мантиқ ут-тайр. –Т.: Янги аср авлоди, 2022. –15 б.
5. Султонмурод Олимов. "Лисон ут-тайр"нинг қиёсий поэтикаси: синтез, назиравийлик ва таржимавийлик: филол.фан.д-ри...дисс. – Самарқанд , 2023. – 285 б.

²²⁵ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр . –Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2019. –132 б.

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИ ТАНҚИДИЙ МАТНЛАРИНИ ТУЗИШ ТАЖРИБАЛАРИГА ДОИР

Маликов Ақром Абдухамидович,

Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат Ўзбек тили ва адабиёти
университети таянч докторанти
akrommalik@hotmail.com

Аннотация

Маълумки, ўзбек навоийшунослигида Алишер Навоий асарлари танқидий матнларини тайёрлаш ўтган асрнинг 40-йилларидан бошлан эди. Бу ишга дастлаб академик А. Н. Кононов бошчилигида қўл урилган. Алишер Навоийнинг турли асарлари танқидий матнлар С. Муталлибов, Ғ. Каримов, И. Султонов, Ҳ. Сулаймонов, П. Шамсиев, С. Ғаниева, Ш. Эшонхўжаев, Ю. Турсунов, Ҳ. Исломов, М. Рашидова ва бошқалар томонидан амалга оширилди. Мақолада ушбу ишлар мухтасар шаклда таҳлилга тортилган, ҳар бир танқидий матнга хос муҳим жиҳатлар тилга олинган, Алишер Навоий ижодини ўрганишда матншунослик, танқидий матнларнинг аҳамияти, бугун кунда матнга бўлган муносабат муаммолари кўтарилган.

Калит сўзлар

Матншунослик, матн, танқидий матн, қўлёзма, контекст, қиёс.

Абстракт

Известно, что подготовка критических текстов произведений Алишера Навои в узбекском навоиведении началась еще в 40-х годах прошлого века. Первоначально академик А. Н. Кононов был лидером. Критического текста различного произведения Алишера Навои составлены от С. Муталибов, Г. Каримов, И. Султан, Х. Сулейманов, П. Шамсиев, С. Ғаниева, Ш. Эшонходжаев, Ю. Турсунов, Х. Исламов, М. Рашидовы. В статье в сжатой форме анализируются эти произведения, отмечаются важные аспекты, характерные для каждого критического текста, проводятся текстологические исследования, значение критических текстов, поднимаются проблемы отношения к тексту сегодня при изучении творчества Алишера Навои.

Ключевые слова

Текстология, текст, текстоведение, рукопись, контекст, сравнение.

Abstract

It is known that the preparation of critical texts of Alisher Navoi's works in Uzbek Navoi studies began in the 40s of the last century. Initially, academician A. N. Kononov was the leader. Various works of Alisher Navoi critical texts S. Mutallibov, G'. Karimov, I. Sultan, H. Sulaymanov, P. Shamsiev, S. Ganieva, Sh. Eshonkho'jaev, Yu. Tursunov, H. Islamov, M. It was done by the Rashidovas. In the article, these works are analyzed in a concise form, the important aspects specific to each critical text are mentioned, textual studies, the importance of

critical texts, the problems of attitude towards the text today are raised in the study of Alisher Navoi's work.

Keywords

Textual studies, text, text criticism, manuscript, context, comparison.

Кириш

Навоийшуносликда охирги чорак асрда танқидий матн тузиш тажрибасига деярли учрамаймиз. Алишер Навоий асарлари устидаги тадқиқотлар ҳам кўп ҳолларда шоирнинг 20 жилдлик мукамал асарлари тўплами ёки 10 жилдлик тўла асарлари тўплами асосида олиб борилмоқда. Бу, аслида, жиддий муаммо саналади. Чунки Алишер Навоий ижодини унинг ўзи ёзган алифбодаги матнларга таяниб таҳлил қилинмаслиги олинажак хулосаларнинг тўғри ёки ҳақиқий эканлигини шубҳа остига олади. Барча матншунослар яқдил эътироф қилганларидек, матн ўзи ёзилган алифбодан кирилл ёки лотин графикасига кўчирилса, оригиналдаги фонетик, семантик, лексик ва грамматик хусусиятлар тўлиқ акс этмайди. Шу маънода матнларни ўз алифбосида ўрганиш, уларнинг моҳиятини сақлаган, муаллиф таҳририга энг яқин вариант саналган танқидий ёки мавжуд нусхалар асосида йиғма-қиёсий матнларни яратиш, барча тадқиқотларни мазкур матнларга таянган ҳолда олиб бориш илмнинг талабларидан биридир.

Бу ҳақиқатни ўз вақтида тўғри англаган навоийшуносларимиз С. Муталлибов, Ғ. Каримов, П. Шамсиев, Ҳ. Сулаймонов ва бошқалар ўтган асрнинг ўрталарига келиб, Алишер Навоий асарларининг танқидий матнларини яратиш устида иш олиб бордилар. Аммо бугунга келиб, бу ишлар ҳажм ва сифат жиҳатдан буюк шоир ижодини тўлақонли ва нозик нуқталарига ўрганиб, тўғри илмий хулосалар чиқаришда етарли эмаслиги кўриниб қолмоқда. Ҳатто Алишер Навоий асарларига тузилган танқидий матнларнинг аксари нашрдан чиқмаган, оммалаштирилмаган, илмий изланишларда истифода этилмаган. Навоийшуносларнинг ёш авлодга мансуб вакиллари ичида бу масалага жиддий ёндашувлар, тадқиқотлар кўзга ташланмаяпти.

Биз муаммонинг йилдан йилга долзарб аҳамият касб этаётганини кўриб, бу масаладаги ушбу ишларни тизимли амалга ошириш керак деган хулосага келдик:

1. Матн, бадий матн, контекст истилоҳларининг назарий асосларини ишлаб чиқиш, бунинг учун кенг пландаги монографик тадқиқотлар олиб бориш ҳамда ўзимиз ва жаҳон адабиётшунослиги тажрибаларига суяниш.

2. Матншуносликда танқидий, йиғма-қиёсий, илмий-оммавий нашрлар тузиш тажрибасини тизимлаштириш, бу борадаги ютуқ ва хатоларни объектив ва холис таҳлил қилиш.

3. Адабиётшуносликдаги барча тадқиқотларни бирламчи, асосий матнга ёки илмий танқидий, у бўлмаса, йиғма-қиёсий матнга суянган ҳолда олиб бориш малакасини ривожлантириш.

Ш. Сирожиддинов “Матншунослик сабоқлари” китобида матн, матншунослик, матн тарихи, матнчилик, мумтоз матнлар устида тадқиқот олиб бориш ҳамда китобат санъатига доир муҳим маълумотларни умумлаштирган, ўз таҳлил ва хулосаларини тақдим қилган. Аммо бу бошланғич иш бўлиб, соҳадаги кенг миқёсли ишлар истиқболда турибди.

Биз мана шу заруратни ҳисобга олиб, Алишер Навоий асарларининг нисбатан умум қабул этилган принципларга амал этган ҳолда шу чокқача тузилган, илмий жамоатчилик эътироф қилган танқидий матнлари ҳақида мухтасар сўз юритамиз. Уларнинг хос айрим жиҳатларга назар ташлаймиз.

Асосий қисм

Ўрганишлар шуни кўрсатдики, шу чокқача илмий мезонларга амал қилинган ҳолда Алишер Навоийнинг қуйидаги асарлари танқидий матнлари ишлаб чиқилган:

1. “Мезон ул-авзон”.

Бу асарнинг танқидий матни И. Султон томонидан 1947 йилда тайёрланган, аммо чоп этилмаган. Танқидий матн тузиш принцип ва тамойиллари ҳақида олим ўзининг “Навоийнинг “Мезон ул-авзон” ва унинг критик тексти” номли номзодлик диссертациясида батафсил баён этган.

Олим, дастлаб, Навоийнинг ушбу асари илмий жиҳатдан ҳали ўрганилмагани ҳақида тўхталиб, шундай дейди: “Мезон ул-авзон” – ҳали навоийшуносликнинг қўли тегмаган асардир”. И. Султонов “Мезон ул-авзон”нинг кириш қисмида тилга олинган Шамс Қайс, Насир Тусий ҳамда Жомий ёзган асарлар Навоий учун асосий манба вазифасини ўтаган, шунингдек, шоир Халил ибн Аҳмаднинг ҳам илмий қарашларидан хабардор бўлган деган фикрни илгари сурган. Навоий арузни мукаммаллаштирмоқчи эди деган фикрини олим “Мезон ул-авзон”дан келтирган иқтибослар билан исботлашга ҳаракат қилган.

“Мезон ул-авзон”нинг илмий-танқидий матнини яратиш муаммосига тўхталиб, “Мезон ул-авзон”нинг маълум бўлган уч қўлёзмасига тавсиф берган. У (“Л-1”, “Л-2” ҳамда “Т”) қўлёзмалар ичидан “Л-1” таянч манба сифатида қабул қилган. Улардаги 607 нуқта изоҳлангани ҳақида маълумот берилган ва ўртадаги фарқлар беш гуруҳга бўлиб таснифланган:

- 1) имловий фарқлар;
- 2) таянч қўлёзма текстини аниқлаш;
- 3) айрим сўз ва жумлалар фарқи;
- 4) ёрдамчи қўлёзмаларда тушиб қолган сўзлар;
- 5) таянч қўлёзмага қўшимчалар.

И. Султонов таянч қўлёзмага тузатиш киритиш принципларини баён қилади. Олим даставвал арузга доир қўлёзмалар билан ишлашда дуч келинадиган қийинчиликларни эслатиб ўтади, ихтиёридаги уч қўлёзма ўртасидаги фарқларнинг тўғриси аниқлаш учун икки усулни танлаб олганини маълум қилади:

- 1) фарқнинг контекстдаги ўрнини аниқлаш усули;

2) тақтиъ усул.

Олим танқидий матнни тақдим қилгач, илмий текширувлар тугагач, “Мезон ул-авзон”нинг тўртинчи қўлёзмаси топилгани ва ундан ҳам қисман фойдаланганини айтиб, қуйидаги икки масалани ўртага қўйган:

- 1) тўғри ёки нотўғри экани аниқланмаган фарқларнинг салмоғи қанча?
- 2) таянч қўлёзма қанчалик тўғри танланган?

Ҳ. Сулаймонов мазкур иш ҳақида ўз танқидий фикрини билдирган ва “Мезон ул-авзон” асарининг И. Султонов ишлаб чиққан танқидий матни илмий жиҳатдан мукаммал эмас, бу асар танқидий матнини қайта тузиш лозим деб ҳисоблайди [Сулаймонов 1965 – 1961].

2. “Ҳайрат ул-аброр”, 1970, П. Шамсиев, чоп этилган.
3. “Фарҳод ва Ширин”, 1956, П. Шамсиев, чоп этилган.
4. “Лайли ва Мажнун”, 1967, П. Шамсиев, чоп этилмаган.
5. “Сабъаи сайёр”, 1963, П. Шамсиев, чоп этилган.
6. “Садди Искандарий”, 1964, П. Шамсиев, чоп этилмаган.

“Ҳамса”нинг танқидий матнини яратиш муаммоси П. Шамсиев илмий фаолиятининг ўзагини ташкил қилади, биз бу ҳақда навбатдаги фаслда батафсил тўхталамиз. Аммо “Ҳайрат ул-аброр”, “Лайли ва Мажнун” ҳамда “Садди Искандарий” дostonлари танқидий матнлари хусусида айрим мулоҳазаларни баён этиш жоиз.

“Ҳайрат ул-аброр” дostonи танқидий матнини яратишга С. Муталлибов ҳам ҳаракат қилган, аммо унинг танқидий матни эълон қилинмаган.

“Лайли ва Мажнун” дostonи танқидий матнини тузишга илк бор Ғ. Каримов қўл урган, аммо унинг бу иши, илмий жамоатчиликка тақдим этилмаган, Ҳ. Сулаймонов бу ишни ҳам жиддий танқид остига олган [Сулаймонов 1965 – 1961]. Ғ. Шодмоновнинг хабар беришича, бу Ғ. Каримов тузган танқидий матн “Алишер Навоий номидаги Давлат музейи Ғулом Каримов архив фондида 51 – 55 ва 56-рақамдаги папкаларда сақланади” [Шодмонов 2021]. Албатта, бу ишлар кейинги тадқиқотлар учун тажриба майдони бўлиб хизмат қилди, аммо чоп этилмаслигининг асосий сабаблари илмий тадқиқот мезонларига тўлақонли жавоб беролмагани билан боғлиқ бўлса керак. Шунинг учун П. Шамсиев бу ишни ўз зиммасига олиб, дostonнинг танқидий матнини яратди.

“Садди Искандарий” дostonи танқидий матни П. Шамсиев томонидан ишлаб чиқилганига қарамасдан бу ишга М. Ҳамидова ҳам қўл урди (1994). У “Алишер Навоий “Садди Искандари” дostonининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи” номли докторлик диссертациясини шу ишнинг асосларини ёритишга бағишлади. Аммо Ғ. Шодмоновнинг кузатишича, “... олима тузган илмий-танқидий матн Порсо Шамсиев матни билан қиёсланганда катта тафовутлар кузатилмайди”. Ғ. Шодмонов иккала ишни қиёсий ўрганиб, “... ҳар икки олимнинг матний тузатишлари бир хил. Бу ўринда М.Ҳамидованинг узундан-узоқ таърифу тавсифлар келтириши ва ушбу тузатишларни илк бор

ўзи томонидан амалган оширилган ишдек кўрсатиши таажжубли бир ҳолдир”, – деб хулоса қилади.

7. “Мажолис ун-нафоис”.

С. Ғаниева ўзининг 1956 йил ёқлаган “Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари”(III ва IV мажлисларнинг адабий-тарихий таҳлили ва танқидий матни) (“Маджалис-ун-нафаис” Алишера Навои (литературно-исторический анализ и критический текст III и IV мажлисов) номли номзодлик ишида асарнинг танқидий матнини тузишга оид манба ва принциплари баён қилган. Ишда, хусусан, икки қадимий қўлёзма нусха (шартли равишда “А” ва “Б”) асосида мажлисларга киритилган шоирлар миқдори қиёсий жиҳатдан таҳлил қилинган ва Алишер Навоийнинг асар устида олиб борган таҳрирлари билан боғлиқ масалалар ўрганилган.

“Мажолис ун-нафоис”нинг қўлёзмалари ва танқидий матни тавсифи ҳақида сўз юритган С. Ғаниева тазкиранинг қуйидаги 5 қўлёзма нусхаси тўғрисида маълумот беради:

1) “А” нусха – Санкт-Петербург давлат университетининг шарқшунослик факультетида 618 инв. рақами остида сақланаётган, 16-аср ўрталарида кўчирилган нусха.

2) “Б” нусха – ТошДШИ ШҚМда 6098 ва 6099 инв. рақамлари остида сақланаётган, икки альбомдан иборат, котиби номаълум нусха.

3) “В” нусха – ТошДШИ ШҚМда 9394 инв. рақами остида сақланаётган, 16-аср охирларида кўчирилган нусха, котиби Муҳаммад Солиҳ.

4) “Г” нусха – ТошДШИ ШҚМда 4280 инв. рақами остида сақланаётган, 1842–1843 йилда кўчирилган нусха.

5) “Д” нусха – ТошДШИ ШҚМда 7745 инв. рақами остида сақланаётган, 1902–1903 йилда кўчирилган нусха, Рожий исмли котиб томонидан кўчирилган.

Танқидий матнни тайёрлашда яна ТошДШИ ШҚМда 8389, 5289, 5537 инв. рақами остида, Санкт-Петербургда 810 инв. рақами остида сақланаётган нусхалар ва бошқа тошбосма нусхалардан ҳам фойдаланилган.

С. Ғаниева тазкирадаги 3 – 4-мажлисларнинг танқидий матнини тузиш учун “Мажолис ун-нафоис”нинг нисбатан қадимий ва тўлиқ ҳисобланган “А” нусхаси асос қилиб олинган, ўрни билан қолган нусхаларга ҳам мурожаат қилган.

“Мажолис ун-нафоси” асарининг ҳам танқидий матни чоп этилмаган.

8. “Тарихи мулуки Ажам”.

Л. Халилов 1975 йил бу асарнинг танқидий матни устида ишлаб, “Алишер Навоий “Тарихи мулуки Ажам” асарининг текстологик тадқиқоти” номли номзодлик ишини ёқлаган.

Олим “Тарихи анбиё ва ҳукамо” ҳамда “Тарихи мулуки Ажам”ни икки мустақил асарлар деб ҳисоблайди. “Тарихи анбиё ва ҳукамо”нинг 7, “Тарихи мулуки Ажам”нинг 19 қўлёзма нусхаси уч гуруҳга бўлиб таснифлаган:

1-гуруҳ.

“Тарихи мулуки Ажам”нинг 1523 – 1526 йилларда Ҳиротда кўчирилган ва айна пайтда Париж миллий кутубхонасида Suppl.turc № 316–317 рақами остида сақланаётган куллиёти таркибидаги нусхаси. Хати чиройли, турли хатолардан холи.

2-гурӯҳ.

Турли даврларда кўчирилган, энг мўътабар, яхши сақланган ва матни тўлиқ бўлган қўлёзма нусхалари:

1) “Тарихи мулуки Ажам”нинг 18-асрда кўчирилган ва академик В.Зоҳидовнинг хусусий кутубхонасида сақланаётган қўлёзмаси;

2) Абу Райҳон Беруний номидаги ЎзФА шарқшунослик институтида 185 инвентарь рақами остида сақланаётган 1850 йил кўчирилган нусха;

3) Ленинград Салтиков-Шчедрин номидаги Халқ кутубхонасининг қўлёзмалар бўлимида 558-рақамли 1595 – 1596 йилда кўчирилган куллиёт таркибидаги “Тарихи мулуки Ажам” нусхаси;

4) Истанбулдаги Тўпқопи музейи Реван кутубхонасида 808 рақам билан сақланаётган Ҳиротда 1495 – 1496 йилда кўчирилган қўлёзма.

3-гурӯҳ.

Қолган барча қўлёзмалар.

Тадқиқотчи даставвал 1-гурӯҳдаги ягона нусхани бугунги алифбога кўчириб чиққан ва бошқа нусхалар асосида тўлдириб борган. Сўнг матнлар ўртасидаги фарқларни, тўлдирилган қисмларни кўрсатиб ўтган.

“Тарихи мулуки Ажам”нинг илмий-танқидий матни Л. Халиловнинг диссертацияси таркибида қўлёзма ҳолида қолган ва ҳали нашр қилинган эмас.

9. “Насойим ул-муҳаббат”.

Ҳ. Исломов ушбу асарнинг танқидий матнини яратиш тамойилларини “Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат” асари ва унинг илмий-танқидий матни” (“Насойим ул-муҳаббат” Алишера Навои и его научно-критический текст”) мавзусидаги номзодлик ишида баён қилган (1990).

“Насойим ул-муҳаббат”нинг танқидий матни 2011 йил “Мовароуннаҳр” нашриётида эски туркий ёзувда чоп этилди.

10. “Назм ул-жавоҳир”.

М. Рашидованинг “Алишер Навоий “Назм ул-жавоҳир” асарининг матний тадқиқоти” номли номзодлик ишида мазкур асарнинг танқидий матнини тузиш масалалари кўтарилган, танқидий матн тақдим қилинган (1991).

Тадқиқотчи қуйидаги уч қўлёзмадан илмий-танқидий матн тузишда фойдаланган:

1) 1496 – 1499 йилда Ҳиротлик машҳур хаттот Муҳаммад Токий кўчирган ва, айна пайтда, Истанбулдаги Тўпқопи кутубхонаси фондида № 808-инв. рақами остида сақланаётган Алишер Навоийнинг тўлиқ асарлари куллиёти қўлёзмаси. Бу асл ва ишончли манбалардан бири бўлиб, “Назм ул-жавоҳир” ушбу куллиёт таркибида келтирилган;

2) XV асрнинг охири – XVI асрнинг бошларида кўчирилган, Ҳ. Сулаймонов номидаги Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлғезмалар институтида 8-рақам остида сақланаётган, таркибида “Арбаин”, “Назм ул-жавоҳир”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Вақфия” каби рисоалар мавжуд бўлган қўлғезма. Ушбу қўлғезма котиби кўрсатилмаган;

3) Али Ҳижроний 1526 – 1527 йилда кўчирган, Париж Миллий кутубхонасида 316 – 3017-рақам остида сақланаётган, таркибида “Назм ул-жавоҳир” тўртинчи ўринда келтирилган Алишер Навоийнинг тўла асарлари куллиёти. Бундан ташқари олима Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида 9361-рақами остида сақланаётган, таркибида “Назм ул-жавоҳир” иккинчи ўринда келтирилган қўлғезмадан ҳам ёрдамчи манба сифатида фойдаланган

“Назм ул-жавоҳир”нинг танқидий матни нашр қилинмаган.

11. “Муҳокамат ул-луғатайн”.

Мазкур асарнинг танқидий матни 2021 йил чоп этилган [Алишер Навоий 2021]. Нашр сўзбошисида Ю. Турсунов 1940 йилги нашрни фақат О. Усмонов эмас, балки П. Шамсиев ҳам тайёрлаганлигини қайд этган. Бу нашрни “... муаллиф редакциясига яқин матнни тиклаш йўлидаги илк қадам сифатида” баҳолайди, унинг ўзига хос аҳамиятини эътироф қилади (3-бет). Мазкур асарни 1962 йил П. Шамсиев Париж нусхасидан қўлда араб имлосида кўчирганлигини Ю. Турсунов маълум қилади. Париж нусхаси бу ҳижрий 993, милодий 1536 – 1527 йилларда кўчирилган куллиёт таркибидаги “Муҳокамат ул-луғатайн” бўлиб, уни француз шарқшуноси Катремер ҳам ўз нашрига (1841) асос қилиб олган.

Ю. Турсунов бу борада яна И. Одиловнинг ишини қайд қилган, И. Одилов ҳам Истанбул нашридан эски ўзбек ёзувида “Муҳокамат ул-луғатайн”ни кўчирган бўлиб (1941), бу иш ҳам ҳали илмий тадқиқот мақомида эмас эди.

Асарнинг илмий-танқидий матнини тузишга М. Ҳамидова ҳам қўл урган, у ўз ишига эски нашрлар (Париж, Истанбул, Қўқон) билан бир қаторда Истанбул (Реван 808) ва Париж (316 – 317) нусхаларининг фотоқўчирмасини жалб этган, аммо иш якунига етмай қолиб кетган. Ю. Турсунов Ҳ. Сулаймоновнинг 1973 йил нашр этилган “Алишер Навоий қўлғезмалари тадқиқоти” мақоласига таяниб (“Адабий мерос”, 3-сон, 86 – 87-бетлар), Алишер Навоийнинг дунё қўлғезма фонларида сақланаётган 8 та куллиётнинг учтаси таркибидагина “Муҳокамат ул-луғатайн” борлигини айтади. Ана шу уч куллиёт қуйидагилардир:

1. Истанбул нусхаси (Реван 808), кўчирилган санаси: 901 – 902 (1496 – 1497).

2. Париж нусхаси (316 – 317), кўчирилган санаси: 933 (1526 – 1527).

3. Фотиҳ нусхаси (4056), кўчирилган санаси: XVI аср бошлари.

Ю. Турсунов айнан Фотиҳ нусхасини мукаммал деб билади.

11. “Лисон ут-тайр”.

Ш. Эшонхўжаев тайёрлаган.

12. “Ғаройиб ус-сиғар”.

С. Ҳасановнинг таъкидлашича, “Ҳазойин ул-маоний”нинг биринчи девони бўлган “Ғаройиб ус-сиғар”нинг танқидий матнини Алишер Навоийнинг 525 йиллиги арафасида тузган эди, аммо “маълум сабабларга кўра чоп қилинмай қолган”. С. Ҳасанов 14 та қўлёзма номини келтириб, мазкур мўтабар манбалардан фойдаланган ҳолда “Ғаройиб ус-сиғар” танқидий матни тузилганлигини таъкидласа-да, биз илмий аппаратда тўртта нусханинг қиёсини кўрамыз:

1. Д – Душанба нусхаси. Тожикистон РФА Шарқшунослик шўъбасида 1990-рақам билан сақланаётган, 1499 – 1500 йилларда кўчирилган “Ҳазойин ул-маоний” куллийети.

2. П – Париж нусхаси. Франция Миллий кутубхонасиги 108-рақамли, 1523 – 1527 йилларда кўчирилган нусха.

3. Л – Санкт-Петербург нусхаси. Салтиков-Шчедрин номли Давлат кутубхонаси сақланаётган 55-рақамли қўлёзма.

4. И – Истанбул нусхаси. Сулаймония кутубхонаси Фотиҳ фондидаги 4056-рақамли қўлёзма.

13. “Ҳамсат ул-мутаҳаййирин”.

2012 йил О. Алимов томонидан тайёрланган.

Ўрганиб чиққанимиз маълумотларни умумлаштирсак, бундай манзара пайдо бўлади:

1-жадвал

№	Асар номи	Танқидий матн тузувчиси	Танқидий матн тайёрланган ва чоп этилган йил	Танқидий матн тузишнинг умумий принциплари
1	“Мезон ул-авзон”	Иззат Султонов	1941, чоп этилмаган	1. Дунё фондларида сақланаётган қўлёзмалар саноғини каталоглар асосида аниқлаш. 2. Нусхалар ичидан энг қадимийсини ўрганиш ва яроқли бўлса, таянч нусха сифатида танлаб
2	“Ҳайрат ул-аброр”	Порсо Шамсиев	1970	
3	“Фарҳод ва Ширин”	Порсо Шамсиев	1956	
4	“Лайли ва Мажнун”	Порсо Шамсиев	1967, чоп этилмаган	
5	“Сабъаи сайёр”	Порсо Шамсиев	1963	
6	“Садди Искандарий”	Порсо Шамсиев	1964, чоп этилмаган	
7	“Ғаройиб ус-сиғар”	Ҳамид Сулаймонов	1961, факсимили	

			2012 йил чоп этилган	олиш ва эски ўзбек ёзувида кўчириш.
8	“Мажолис ун- нафоис”	Суйима Ғаниева	1956	3. Бошқа нусхаларни
9	“Тарихи мулуки Ажам”	Латиф Халилов	1975	ёрдамчи нусхалар деб белгилаш ва
10	“Назм ул- жавоҳир”	Маъмура Рашидова	1991	таянч нусха билан солиштириб,
	“Насойим ул- муҳаббат”	Ҳомидхон Исломбеков	1990	фарқларни илмий аппаратда қайд этиб бориш.
11	“Лисон ут- тайр”	Шарофиддин Эшонхўжаев		4. Кўзга кўринган хатоликларни
12	“Муҳокамат ул-луғатайн”	Юсуфхон Турсунов	2021	барча нусхалар иштирокида
13	“Хамсат ул- мутаҳаййирин”	Озод Алимов	2015	бартараф қилиш.

Кўриниб турибдики, “Хазойин ул-маоний”нинг яна учта девони, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Сирож ул-муслимийн”, “Вақфия”, “Муншаот”, “Девони Фоний”, “Маҳбуб ул-қулуб”²²⁶ ва бошқа асарларининг танқидий матнлари тузилмаган.

О. Жўрабоевнинг хабар беришича, Эрондаги 28 та кутубхона ва коллекцияларда Алишер Навоий асарларининг 109 та нусхаси сақланмоқда, уларнинг аксари уникал қўлёзмалардир. Бу манбалар тадқиққа тортилмаган, танқидий матн тузиш амалиётида фойдаланиш масалалари ҳам кўрилмаган [Жўрабоев 2016].

Юқоридаги ўрганишлар натижасида шундай хулоса қилиш мумкин:

1. Мумтоз адабиёт намуналарининг ўзгартиришлардан холи, муаллиф кўзлаган ва рози бўлган, тасдиқлаган матн асл, бирламчи, оригинал, ҳақиқий матн деб аталиши мумкин. Турли саъвиядаги котиб ва хаттотларнинг турли шароит ва буюртмалар, эҳтиёж ва талаблар асосида асарни кўчириши ҳамда ғайриихтиёрий равишда йўл қўйилган механик хатоликлар оқибатида сўзлар тушиб қолиши, қўшилиб кетиши, ўрни алмашиши, матндан бир қисмнинг олиб ташланиши сингари асл матнда турли ўзгаришлар содир бўлиши табиий ҳол саналади. Вақт ўтгани сайин турли сабаблар билан қўлёзмаларга техник шикастлар етади, саҳифалар йиртилиши, ёзувлар ўчиб кетиши натижасида бирламчи матнни бой бериш хатари пайдо бўлади. Шунинг учун муаллифнинг асл мақсадига мувофиқ келадиган оригинал (асл, бирламчи) матнни тиклаш филология мутахассислигига эга бўлган матншуносларнинг асосий вазифаларидандир. Муаллиф дастхатига энг яқин бўлган ишончли нусхани тиклаш учун матн ва нусхаларга танқидий ёндашилади ва жараён

²²⁶ А.Н.Кононов “Маҳбуб ул-қулуб”нинг танқидий матнини тузган деган қараш бор, Ҳ. Сулаймонга кўра бу танқидий матн эмас, балки йиғма-қиёсий матн характеридаги тадқиқотдир, буни А. Н. Кононовнинг ўзи ҳам эътироф этган.

ҳосиласи бўлган иш илмий-танқидий ёки танқидий матн деб аталади. Танқидий матнлар олимнинг субъектив қарашларидан холи бўлмаслиги мумкин.

2. Ўзбек матншунослигида навоийшунослик фани доирасида танқидий матнлар тайёрлаш борасида катта тажриба тўпланган ва муайян илмий асослар ишлаб чиқилган. Мазкур тажриба ва билимларни умумлаштириш, тизимга солиш, матншунослик масаласида соҳа олимларининг яқдил хулосага келишлари долзарб бўлиб турибди.

3. Алишер Навоий асарларининг танқидий матнларини таҳлилий ўрганиш, тизимли ҳолда нашр этиш масаласи кун тартибига чиқди. Чунки навоийшунослигимиз тарихида танқидий матнлар кўп эмаслиги маълум. Чунки танқидий матн – талқин демакдир. Ҳатто Алишер Навоий асарлари ҳар бирининг танқидий матни тайёрланган тақдирда ҳам бу масала аҳамиятини йўқотмас эди. Шоирнинг бир асари асосида бир неча танқидий матнлар бўлиши матншунослик тараққиёти, ўзига хос талқин янгиликлари, мутафаккир ғояларини кенгроқ тушуниш учун эшик очади. Қолаверса, матншунослик тадқиқотларининг сон жиҳатдан озлиги, сифат жиҳатдан сустлиги навоийшуносликда, умуман, мумтоз адабиёти манбаларини ўрганишда адабий манбашунослик ва матншунослик мутахассисларини кўпайтириш зарур эканлигини кўрсатади. Агар йилдан йилга эски матнларни ўқиб, тушунадиган, талқин қила оладиган мутахассислар камайиб кетаверса, соҳада жиддий оқсашлар намоён бўлади, бу эса миллат интеллекти ва саъвия даражасига салбий таъсир этади.

5. Бадиий матнларни турли контекстларда ўрганиш матншунослик истиқболини белгилайдиган муҳим омилдир. Бизда барча матнлар кўлёзмалар ўртасидаги фарқларни акс эттириш доирасида танқидий ўрганиб келинди. Бу матн устидаги тадқиқотнинг бошланғич босқичи бўлиб, кейинги босқичда матннинг муаллиф ижоди контекстидаги ўрни, муайян давр ёки ижтимоий, сиёсий вазият контексти билан боғлиқлиги масалаларини ўрганиш муаммоси кўтарилиши лозим.

Бундан ташқари Алишер Навоий асарларининг ҳали илмий истеъмолга киритилмаган кўплаб кўлёзмаларини жаҳон каталоглари асосида излаб топиш, тадқиққа тортиш масаласига ҳам диққат қаратишимиз керак.

Адабиётлар

1. Алишер Навоий. 1956. *Сабъаи сайёр*. Илмий-танқидий матн. Нашрга тайёрловчи: П. Шамсиев. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти.

2. Алишер Навоий. 1963. *Фарҳод ва Ширин*. Илмий-танқидий матн. Нашрга тайёрловчи: П. Шамсиев. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти.

3. Алишер Навоий. 1970. *Ҳайрат ул-аброр*. Илмий-танқидий матн. Нашрга тайёрловчи: П. Шамсиев. Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти.

4. Исломов, Ҳомидхон. 1990. *“Насойим ул-мухаббат” Алишера Навои и его научно-критический текст* (Алишер Навоийнинг “Насойим ул-

муҳаббат” асари ва унинг илмий-танқидий матни). Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Тошкент.

5. Жўрабоев, Отабек. 2016. Навоий асарлари қўлёзма ва матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари. “Алишер Навоий ва XXI аср” илмий-назарий анжумани материаллари, Б. 32 – 38. Тошкент: TAMADDUN.

6. Рашидова, Маъмура. 1991. *Алишер Навоий “Назм ул-жавоҳир” асарининг матний тадқиқоти*. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Тошкент.

7. Сирожиддинов, Шухрат. 1998. *Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятга оид XV – XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари (Қиёсий-типология таҳлил)*. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Тошкент.

8. Сирожиддинов, Шухрат. *Матншунослик сабоқлари*. 2019. Тошкент: “Navoiy universiteti” нашриёт-матбаа уйи.

9. Сулаймонов, Ҳамид. 1955 – 1961. *Текстологическое исследование лирики Алишера Навои* (Алишер Навоий лирикасининг матншунослик тадқиқоти). Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Москва.

10. Султон, Иззат. 1947. *Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асари ва унинг критик тексти*. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Тошкент.

11. Халилов, Латиф. 1975. *Алишер Навоий “Тарихи мулуки Ажам” асарининг текстологик тадқиқоти*. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Тошкент.

12. Ғаниева, Суйима. 1965. *“Маджалис-ун-нафоис” Алишера Навои (литературно-исторический анализ м критический текст III и IV маджлисов)* (Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асари (III ва IV масжлисларнинг адабий-тарихий таҳлили ва танқидий матни). Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Москва.

13. Ҳамидова, Мавжуда. 1994. *Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи*. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Тошкент.

14. Шамсиев, Порсохон. 1952. *Алишер Навоий “Сабъаи сайёр” достонининг илмий-критик тексти ва уни тузиш принциплари ҳақида*. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Тошкент.

15. Шамсиев, Порсохон. 1969. *Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари*. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Тошкент.

16. Шодмонов, Ғ. *Порсо Шамсиев илмий лабораторияси: тадқиқ усуллари, тамойиллари, матншунослик тараққиётидаги ўрни*. Филология фанлари фалсафа доктори (PhD) ... дис.

MAXDUMI A'ZAM DAHBEDIYNING "MAJMUA AR-RASOIL" I MATNIY TADQIQI

Kattayev Po'lat A'zamovich

Toshkent islom Instituti katta o'qituvchisi
Annotatsiya

Maqolada Maxdumi A'zam Dahbediy hayoti va ijodi hamda u kishi qalamiga mansub "Majmua ar-rasoil" risolasi matni tadqiqi va tavsifi haqida fikr yuritiladi. Har bir risolalarning qisqacha tematik tavsivi berildi.

Аннотация

В статье рассматривается жизнь и деятельность Махдumi Азама Дахбеди, а также текстологическое исследование и описание написанного им трактата «Маджмуа ар-расаил». Дано краткое тематическое описание каждой брошюры.

Annotation

The article discusses the life and work of Mahdumi Azam Dahbedi, as well as the textual research and description of the treatise "Majmua ar-rasa'il" written by him. A brief thematic description of each pamphlet was given.

Kalit so'zlar: Dahbediy, "Majmua ar-rasoil", monografik tavsif, matniy tadqiq, risolalar.

Mustaqilligimizning ilk yillarida Maxdumi A'zam Dahbediyning 535 yilliklarini nishonlash arafasida ushbu nodir qo'lyozmaga qiziqish ortadi hamda anjuman oldidan Maxdumi A'zam haqida va ul zot yozgan asarlarni tarjima etib, chop ettirish haqida qaror qabul qilingach, 1994-yilda ushbu satrlar muallifining «Maxdumi A'zam va Dahbed tarixi» nomli kitobi chop ettirilgandi. Bu- Maxdumi A'zam to'g'risida yurtimizda chop etilgan ilk monografik kitob edi. Unda kamina muallif "Majmua ar-rasoil" qo'lyozma to'plami to'g'risida ilk ma'lumotlarni berish bilan birga, Maxdumi A'zam va Bobur mirzolar o'rtasidagi ba'zi pir-u muridlik robitalarini ham ilk bayon qilgan edi.

Maxdumi A'zam yozgan asarlarning aksariyati "Majmua ar-rasoil" to'plamida jamlangani bois, 1994-yilda marhum ustozimiz akademik Boturxon Valixojayev hamkorligida to'plamni bir boshdan tarjima etib chop ettirishga niyat qilib edik; ammo o'sha yili bor-yo'g'i ikki asarlarini — "Zubdat us-solikin" va «Tanbiyat us-salotin»ni tahiya (tojik tili) va tarjima (o'zbek tili)da chop ettirib, ilmiy anjumanga tuhfa etishga muvaffaq bo'lgan edik, xolos. Ushbu ikki risoladan tashqari hozirgacha, Maxdumi A'zamning birorta risolalari tarjima va chop etilmadi hamda ilmiy tarzda o'rganilmadi.

Naqshbandiya tariqatining asosiy nazariyotchi olimi sifatida Maxdumi A'zamning yozgan va ushbu to'plamda jamlangan asarlari asosan tasavvuf ta'limotiga bag'ishlangan bo'lib, ularda Qur'oni Karim, hadisi sharif oyatlari va ilg'or sharq tafakkur ta'limoti namoyandalarning mulohazalari keng foydalanilgan hamda so'fizm nuqtai nazaridan tahlil etilib, ilmiy-nazariy xulosalar bayoni berilgan. Shu bilan birga, tarixiy shaxslar va voqealar bayoni ham keltirilganligi asarlar qiymatini yanada ko'taradi.²²⁷

Maxdumi A'zamning asarlari zahirida o'sha davrning ustuvor tariqati hisoblangan Naqshbandiya silsilasining nazariy qonun-qoidalari (ya'ni, kodeksi) jamlangan desak, adashmagan bo'lamiz. O'sha vaqtlarda bu tariqat ustuvor bo'lgan Movarounnahr, Xuroson, Hind-u Afg'oniston va Sharqiy Turkiston kabi juda keng hududlarda so'fizm tariqatiga bog'liq vaziyatlar juda keskinlashgan, bu yurtlarda tarqalgan Naqshbandiya tariqati shayxlari boshqa tariqatdagilarni siqib, barcha ijtimoiy va siyosiy sohalarni o'z qo'llariga olgan, hatto hukmdoru podshohlar ham ular ta'siridan chiqolmay qolgan bir tarang vaziyat vujudga kelgan, boshqa tariqat vakillari esa bu vaziyatga chidamay, ko'tarilish arafasida turgandilar.

Ana shunday bir vaziyatda, Maxdumi A'zam ruhoniylar piri Xoja Ahrori Vali kabi siyosiy-ijtimoiy sohada yuqori mavqe'ni egallagach, ilmiy faoliyat orqali barcha tariqatlarni xalq faravonligi yo'lida kelishtirishga kirishadi. Bu yo'lda Naqshbandiya tariqatining yirik pirlarini noroziligini yengishi lozim edi. Uning bu faoliyati o'ziga zarar yetkazishi ham mumkin edi. Ilmiy va iqtidori benihoyaligidan bu olishuvni u o'zining ilmiy-nazariy risolalari yordamida yengishga erishib, boshqa tariqadagilarni inkor etishni to'xtatadi. Chunonchi, Maxdumi A'zam o'zining "Risolai samo'iy" asarida Kubraviya tariqatidagi samo'i zikrni, "Risolai Boburiya"da esa Yassaviya tariqidagi jahriya zikrni joizligini himoya etadi.

To'plam nasrda bitilgani bilan yuzlab g'azal-u ruboiylardan namunalar keltirilgan. Bu nazmlar Shayx Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Mavlono Rumiy, Fariduddin Attor, Najmiddin Kubro kabi allomalarga tegishli bo'lib, Maxdumi A'zam nafaqat mumtoz adabiyotning ulug' vakillari nazmidan, balkim o'zining nazmidan ham shu darajada o'rinli foydalanganki, bayt-u misralar nasriy-ilmiy xulosalar bilan hamohang jaranglaydi. Shu bilan birga, ba'zi nazmlar o'z o'rnida qayta-qayta takrorlanadi.

To'plamdagi ikki risola ul zotga ixlos qo'ygan ikki muridlari – Movarounnahr hukmdori Ubaydulloxon va Hindiston shohi Bobur mirzolarga maxsus bag'ishlagan.

Endi, majmuadagi asarlar tizimi va ularning qisqacha tavsifini ko'rib chiqaylik:

1) "Asror ul — nikoh"²²⁸. Risolada islom dini va shariatining nikoh to'g'risidagi shart-sharoit va siru asrorlariga hamda nikohning muqaddasligi, barcha yaxshi-yomon ishlar oiladan boshlanishi, nikohdan oldingi va keyingi ma'naviy poklik kabilar to'g'risida fikr yuritilgan. So'zboshida yozilishicha, risola

²²⁷ Jo'shon M.A. Tasavvuf va nafs tarbiyasi. –T.: Cho'lpon, 2000, -80 b

²²⁸ Xojagoniy Ahmad ibn Jaloliddin Kosoniy mahdumi A'zam, "Majmuat-ur rasoyil", Abu rayxon Beruniy nomidagi O'zRFASHI asosiy qo'lyozmalar fondi. Inv: 1443. 1-b.

taolifiga shu sabab bo'lgankim, o'sha davrda jamiyatning kichik bo'g'ini hisoblangan oilada ma'rifatsiz va madaniyatsiz munosabatlar yuz berayotganligi tufayli bu masalaga muallif ilk risolasini bag'ishlagan.

2) "Risolai samoiya". Risolada Naqshbandiya tariqatiga nisbatan farqli ravishda, boshqa silsila tariqatlarida namoyon bo'ladigan zikrlar haqida, jumladan Kubraviya tariqidagi musiqa hamohangida samo'iy zikr aytish joizligi haqida mushohadalar yuritgan. Zero, o'sha davrda Naqshbandiya va ba'zi boshqa tariqat so'fiylarining aksariyati samo' zikrini inkor etar edilar. Muallif ilk marta ilmiy tarzda o'zga tariqat zikrining joizligi, ularni inkor etmasdan, hurmat qilish, kelishish kabi ruhlarni sufiylarga singdiradi.

3) "Risolai vujudiya". Risola tavhid haqida, vahdatul-vujud - Xudoning yagonaligi, har narsadan ogohligi, mavjudligi, shu bilan birga insoniy-maxluqiy mavjudlik to'g'risida hadisi sharifdan ma'lumotlar keltirib yozilgan.

4) "Risolai odob us-solikin" — tariqat yo'lidan yuruvchi solik bilishi lozim bo'lgan piru-murshid va muridlarning odob-axloqi, vazifalari hamda nafs, Arsh kabi tushunchalar bayonini beruvchi risoladir.

5) "Risolai odob us-siddiqin" — ilohiy sevgi, ko'ngildan oliy maqom bo'lmish Xudoga sodiqlik, luqmani pok tutib Haqqa yetishish haqidadir.

6) "Ganjnoma"- Risola Haqiqiy ganj-Oллоhniki, uning Husni konga boyligi, axloqiy xazinalarning eng oliysi bo'lgan Ilohiy sevgiga, (halol yashash orqali) Uning jamoliga musharraf bo'lish haqidadir.

7) "Risolai bukoiya" — Insonning bilib-bilmay qilgan gunohlari uchun chin ko'ngildan ohu nola va ko'z yoshi to'kib tavba qilganlarga Xudo tomonidan rahm-shafqat va'da qilingani haqidadir.

8) "Nasihati us-solikin" — Hazrati payg'ambar(s.a.v) ning hadislar: "Qalon-nabi alayhissalom: Qalbul — mo'minin arshullohil — azim" (Mo'minlar qalbi ulug' Arshdir) mazmuni jihatidan axloq qoidalari asosida va Olloh buyurgan ma'naviy qoniqishga kelishda ko'ngulga quloq solish, uning oinasini g'ubordan tozalash haqidagi risoladir.

9) "Sharhi savodul-vajh" — Bu risolada ma'naviy qashshoqlik inson uchun ikki dunyoda ham sharmandali hol va yuzi qoralik kabi ekanligi Hazrati payg'ambar(s.a.v.)ning bir hadislar misolida, tariqat nuqtai nazaridan yoritilgan.

10) "Tanbiyat us-salotin" — Risolada hukmdorlarning fazilatlar, ularning oddiy xalqqa adolatli bo'lishi lozimligi "podshohning bir soatlik adolati oltmish yillik ibodat savobiga teng" hadisi atrofida olib borilgan mushohadalar tanbeh berish bilan isbotlangan. Shu bilan birga risolada revolyusion tezis ilk bora olg'a suriladi: qaysi davlatga tirikchilik oson bo'lsa, insonning o'sha yurtga borib yashashi lozimligi uqtiriladi, negaki u yerda Ollohnin rahmati nozil bo'lgandir.

11) "Sharhul-valadu sarri abihi"- Risola tarbiya haqida, o'g'il otasiga ba'zi sifatlarda o'xshashga harakat qilganidek, murid ham o'z piriga o'xshashga harakat qilib, unga ergashishi kerakligi haqida.

12) “Nafahot us-solikin” — Bu risola sufiylik tariqatining xushbo‘y fayzlari va tariqiy yo‘llari haqida, bu yo‘lda Ollohdan boshqa hamma narsa ikkinchi darajada bo‘lishi kerakligi uqtiriladi. Muallif risolani otasi xotiriga bag‘ishlagan.

13) “Risolai zikr” — Risolada eng yaxshi va asosiy zikr: «La ilaha illallohu» sharhi bilan birga, boshqa turli zikrlar sharhi ham berilgan.

14) “Risolai sharhi ruboiyot” (Risolaning boshqa nomi “Sharhi ruboiyoti Ubaydy”). Risola 1533-1539-yillarda Movarounnahrda hukm surgan shayboniy Ubaydullaxon ibn Mahmud Sultonning “Ubaydiy” taxallusi bilan yozgan ruboiylari to‘plamiga Maxdumi A‘zamning yozgan sharhidir. Risola yana “Sharhi g‘azaliyoti Ubaydulloxon” deb ham atalgan.²²⁹

15) “Risolai bayoni silsila”. Bu risola Naqshbandiya silsila sulukining ma’naviyati, uning Hazrati payg‘ambar(s.a.v.) va Abu Bakri Siddiqdan boshlab Maxdumi A‘zamning piru ustozlarigacha bo‘lgan vakillari bayoniga bag‘ishlangan. Risola shayboniy Jonibek Sulton iltimosiga ko‘ra yozilgan.

16) “Risolai chahor kalima”. Risola “Xojagon” tariqati asoschisi Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoni tomonidan tariqatga kiritilgan “hush dar dam”, “nazar dar qadam”, “safar dar vatan” va “xilvat dar anjuman” kabi to‘rt nazariy kalimalarining mushohadalari bayoni sharhiga bag‘ishlangan.

17) “Risolai silsilat us-siddiqin”. Bu risolada ham ahli tasavvufning Hazrati payg‘ambar(s.a.v.) va Abu Bakr Siddiqdan boshlanib keladigan silsila bayon qilinib, unda Abu Bakr Siddiqning siddiqlik fazilati kuylangan va har tolib o‘z piriga nisbatan shu fazilatda bo‘lishi ta’kidlangan. Muallif bu risolani o‘z ustози Mavlono Muhammad Qozining piri Xoja Ubaydulloh Ahrorga bag‘ishlab yozgan “Silsilat ul-orifin va tazkirat us-siddiqin” asarlaridan ilhomlanib yozganga o‘xshaydi.

18) “Risolai bittixiya”. Qovun haqida risola, deb atalgan bu asar hosilni yaxshi yig‘ib olishni o‘ylashdan oldin yaxshi suvli yerga urug‘ sepishni o‘ylashi, so‘ng undan xabardor bo‘lishi kerak bo‘lgan dehqon kabi, har bir musulmon hayot vaqtidayoq boqiy dunyo (narigi dunyo) haqida o‘ylashi kerakligi to‘g‘risida fikr yuritadi. Risolada payg‘ambar(s.a.v.)ning: “Qolan-nabi alayhissalom: “Ad-dunyo mazraatul-oxirat” (Dunyo – oxiratning ekinzoridir”, hadisi shariflari atrofida mushohadalar yuritilgan.

19) “Risolai mir‘ot us-safo”. Bu risola “Poklik ko‘zgusi” deb atalib, ma’naviy tozalikni sof ko‘zguga qiyoslasa-da, ko‘zgu ba’zi changlardan xoli emasligi ham eslatiladi. Sufiylik tariqatining asosiy vazifalaridan biri, bu ko‘ngilni — ko‘zguni pok tutishga ko‘maklashishdir.

20) “Risolai zubdat us-solikin va tanbehus-salotin”. Risolada oshiq va Ma’shuq o‘rtasidagi hijob (parda)lar to‘g‘risida mushohida etiladi. Ular to‘rtta: “dunyo”(davlat), “nafs”, “xalq”(dunyoviy ishlar) va “shayton”dir. Dunyo — uqbo (oxirat)dan parda bo‘lib, har kim dunyo (mol-mulk) deb kelsa, u oxiratdan ayriladi; Nafs Haqdan parda bo‘lib, har kim havoyi nafsga mashg‘ul bo‘lsa, u Haqdan

²²⁹ Xojagoniy Ahmad ibn Jaloliddin Kosoniy mahdumi A‘zam, “Majmuat-ur rasoyil”, Abu rayxon Beruniy nomidagi O‘zRFASHI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv: 501. 284-b.

ayriladi; Xalq (dunyoviy ishu havas) toatdan parda bo‘lib, har kim dunyoviy havas bilan mashg‘ul bo‘lsa, toatdan ayriladi; Shayton dindan parda bo‘lib, har kim shaytonga muvofiqat qilsa, dinidan ayriladi.

Asarda muallif amir va olimlarning barcha ishlari xalq manfaatini ko‘zlab amalga oshirilishi lozimligini uqtiradi. Yana asarda zikr, odob, so‘fiylik va shariat shartlari turli hadis va nazmlar bilan isbotlangan.

21) “Risolai Guli Navro‘zi”. Bu risola sufiylik ma‘naviyati, xalq bilan hukmdorlar o‘rtasidagi munosabatlar haqida bo‘lib, bahor ayyomida- Navro‘zda barcha salbiy ishlar orqaga tashlangani kabi, munosabatlarda xalal beruvchi ortiqcha narsalar ham tashlanishi lozimligi uqtiriladi. Risola Maxdumi A‘zamning hukmdor muridi Iskandar Sulton (24) (1561-83 yillar xon bo‘lgan) iltimosi bilan yozilgan.

22) “G‘azaliyoti Qosimiy”. Bu muxtasar nazm “Qosim” va ba‘zan “Qosimiy” taxalluslari bilan ijod etgan g‘azalsaroning nazmlariga bag‘ishlangan. Bizningcha, bu Qosimi Anvorga tegishli baytlar bo‘lmay balkim, Maxdumi A‘zamning o‘zlari shu taxallusda ijod etgan bo‘lsalar kerak. Chunki, to‘plamda ilgari o‘tgan barcha ulug‘ shoirlarning ash‘orlaridan misra va baytlargina namuna keltirilgan. Bu yerda esa 42 misradan iborat g‘azallar to‘la keltirilgan bo‘lib, birida “Qosim”, boshqasida “Qosimiy” taxallusi qo‘yilishi shundan darak bermoqda (Qosim Anvor esa faqat Qosim taxallusida nazm etgan). Boz ustiga, to‘plamdagi boshqa risolalarda ham shu taxallusdagi baytlarni boshqa ulug‘ shoirlar baytiga qaraganda ko‘proq keltirilishi, faqat muallifninggina g‘azali ko‘p keltirishi mumkinligidan darak bermoqda.

23) “Risolai me‘roj ul-oshiqin”. Risola shayboniy sultonlardan biri Isfandiyor Sultonning Xuroson viloyatiga yuzlanganiga bag‘ishlab yozilgan asari bo‘lib, so‘fiylik tariqatlarida xalqning xukmdorlar ko‘ngillariga yetkazadigan ta‘siri va hukmdorlarning xalq turmushiga yetkazadigan ta‘siri haqida yozilgan. Bu- eng katta risolalardan biridir.

24) “Risolai murshid us-solikin”. Shayx Murtashning so‘fiylik tarzi to‘g‘risidagi mulohazasidan boshlangan bu risola haqiqiy sufiy va tariqat yo‘lboshchisining vazifalari haqida mushohada yuritadi. Shu bilan birga, so‘fiylik arkonlaridan bo‘lgan fano va baqo darajasiga ham muallifning ilmiy nuqtai nazari berilgan.

25) “Risolai voqeai haqqoniya”. Risola o‘sha zamon podshohlariga pandu nasihat va tanbeh sifatida yozilgan bo‘lib, ulug‘ pir va tariqat akobirlari ruhoniylari tomonidan muallifga ko‘rsatilgan bir voqea tahliliga bag‘ishlangan.

26) “Risolai Boburiya”. Risola Xoja Ubaydulloh Ahrori Valining “Risolai volidiya” asarini Hind podshohi temuriy Bobur mirzo tomonidan o‘zbek tiliga o‘girilgan nazmiy tarjimasining birinchi nusxasini piri Maxdumi A‘zamga yuborib, ul zotdan fikr so‘rab murojaat etgan xatiga javob tariqasida yozilgan asardir. Asar — Yassaviya tariqatidagi jahriy zikrning joizligi haqida Naqshbandiya tariqati nazariyotchisi tomonidan ilk bora ilmiy-nazariy jihatdan e‘tirof etilishi to‘g‘risida bo‘lib, muallifning yirik asarlaridan biridir.

27) “Sharhi yak g‘azali Ubaydulloxon”. Shayboniylar sulolasi hukmdori Ubaydulloxonning bir irfoniy g‘azali sharhiga bag‘ishlangan.

28) “Sharhi 12 ruboiyoti forsiy”. Ushbu risola fors tilida bitilgan 12dan ziyodroq irfoniy ruboiyning ilmiy tahliliga bag‘ishlangan. Risolada shayboniy hukmdor Ubaydulloxonning Maxdumi A‘zamga bag‘ishlangan hamda boshqa bir qancha irfoniy g‘azallar sharhi berilgan.

Matnshunos oldida turgan bosh vazifa – matn tarixini tiklash, tadqiq doirasiga tortilgan manbaning turli nusxalarini qiyosan o‘rganish, tadqiq etish, ular asosida matnning asosiy variantini yaratish va ilmiy muomalaga kiritishdir²³⁰.

Shunday qilib, Maxdumi A‘zam Dahbediyning “Majmua ar-rasoil” to‘plamlari yuqorida keltirilgan ushbu risolalardan iboratdir. To‘plam muqovasi jigar rangli kiyik terisidan ishlangan bo‘lib, mug‘ziy uslubida, ikki tomonlama uch tamg‘ali qilib yasalgan hamda 616 sahifadan iborat. Sizga peshkashlik qilayotgan “Risolai Boburiya” ushbu asl manba bo‘lgan to‘plamdan olingandir.

Maxdumi A‘zam va Bobur mirzolar o‘rtasida bo‘lib o‘tgan tariqiy va nazmiy robitalar to‘g‘risida to‘liq bayon beruvchi “Risolai Boburiya” asari Maxdumi A‘zamning eng katta asarlaridan biridir. Risolaning nomidan ham ma‘lum bo‘layotirki, kitob Bobur mirzoning iltimosiga ko‘ra yozilgan. Yuqoridagi manbalarda aytilganidek, Bobur mirzo Xoja Ahrorning “Risolai volidiya” asarini tarjima etib, o‘z ruboiylari va sovg‘a-salomiga qo‘shib piriga yuborgan. Javob tariqasida Maxdumi A‘zam “Risolai Boburiya” asarini yozgan, deb keltirishgan. Ammo fikrimizcha, Bobur mirzo piriga yana bir alohida xat yuborib, undan zikrga doir ba‘zi masalalarni hal qilib berishni iltimos qilgan, ko‘rinadi. Chunki agarda, faqatgina yuborgan nazm va nasriga oid yozishmalarga javob berilganda edi, unda risolaga “Sharhi g‘azaliyoti Boburiya” (xuddi, “Sharhi g‘azaliyoti Ubaydiy” nomli risolalari kabi) nomi qo‘yilardi. Undan tashqari, risolaning aksariyat qismi zikr masalasiga bag‘ishlangan. Shuning uchun ham piru murshidning bu asarini, avvalo, Bobur mirzoning tariqat sohasida qo‘ygan savoliga javob tariqasida yozilgan kitob, deb qarashimiz lozim ko‘rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Jo‘shon M.A. Tasavvuf va nafs tarbiyasi. –T.: Cho‘lpon, 2000.
2. Xojagoniy Ahmad ibn Jaloliddin Kosoniy mahdumi A‘zam, “Majmuat-ur rasoyil”, Abu rayxon Beruniy nomidagi O‘zRFASHI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv: 1443.
3. Xojagoniy Ahmad ibn Jaloliddin Kosoniy mahdumi A‘zam, “Majmuat-ur rasoyil”, Abu rayxon Beruniy nomidagi O‘zRFASHI asosiy qo‘lyozmalar fondi. Inv: 501.
4. Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: Akademnashr, 2015.

²³⁰ Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги қирралари. – Т.: Akademnashr, 2015. – 8-бет.

KAMOLIY DEVONINING TAVSIFI VA TARKIBIY TUZILISHI

Jalilov Sharofiddin

Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO‘TAU Stajor tadqiqotchi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Kamoliy qalamiga mansub “Devoni Kamoliy”ning qo‘lyozma nusxalari hamda ularning ilmiy monografik tavsifi berilgan. Undan so‘ng devonning tarkibiy tuzilishiga oid ma‘lumotlar ham keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *Kamoliy, devon, monografik tavsif, ilmiy tavsif, qo‘lyozma nusxa*

Абстрактный

В данной статье представлены рукописные экземпляры «Девони Камолий», написанные Камолием, и их научное монографическое описание. После этого представляется информация о структурной структуре кабинета.

Ключевые слова: *Камоли, деван, монографическое описание, научное описание, рукописный экземпляр.*

Abstract

This article presents the manuscript copies of “Devoni Kamoliy” written by Kamoliy and their scientific monographic description. After that, the information about the structural structure of the cabinet is presented.

Key words: *Kamoli, devan, monographic description, scientific description, manuscript copy*

Kamoliy devonining hozircha 3 ta qo‘lyozmasi ma‘lum. Ushbu devon ilk bor tadqiqot doirasiga olib kirilayotganligini e‘tiborga olib, ularga ilmiy monografif tavsif berishni afzal ko‘rdik. U Abu Rayhon Beruniy nomidagi Toshkent davlat sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida “Devoni Kamoliy”ning uchta qo‘lyozma nusxasi 911, 7085/IV, 948–tartib raqamlari ostida saqlanadi.

Inv № 948 qo‘lyozma sarg‘ish Yevropa fabrika qog‘oziga sarlavhalar va tartib raqamlari qizil, asosiy matn va hoshiyadagi baytlar ham qora rangli siyoh bilan yozilgan. Asar o‘zbek tilida, matn ichida forsiy hamda arabiy so‘zlar ham bor. Yozuvi: arab. Nasata‘liq xatida yozilgan. Unda ko‘rsatilganidek 171 sahifadan iborat. Qo‘lyozmada baytlar janrlarga bo‘linib har bir janr alohida tartib raqamiga ega. Faqat hoshiyada bitilgan g‘azallar, musaddaslar tartiblanmagan. Asar hajmi 17,5 x 27. Har bir sahifa 17-19 yo‘l yozuvdan iborat. Undan tashqari hoshiyada

ham baytlar yozilgan bo‘lib u umiy hisobga qo‘shilmagan. Dastlabki bir sahifasi ochiq, yozuvsiz qolgan, unda faqat O‘zRFA ShI fondi muhri bosilgan.

Devonning ikkinchi sahifasi quyidagi so‘zlar bilan boshlangan: “Bismillahiyr rohmaniyr rohiym. Devoni Otanazar mutavalli mutaxallis bi Kamoliy ibn Muso mutavalli”. “Bismillah” kalimasidan so‘ng qizil siyohda yozilgan ya’ni muallif nomi. Bu dastxat bilan qo‘lyozma yozuvi bir-biridan farq qilmaydi. Aftidan qo‘lyozmani boshidan oxirigacha bir kishi ko‘chirgan. Muallif nomidan keyin esa g‘azal janrida debocha beriladi. Asar matni, she’rlar ikki ustun qilib yozilgan.

Boshlanishi:

زهی وصفینگ بهاریدین قلیب بلبل نوا پیدا
تاپیب فیضینگ نسیمی برله گل نشو نما پیدا

*Zihi vasfing bahoridin qilib bulbul navo paydo,
Topib fayzing nasimi birla gul nash’u namo paydo.*

Tugashi:

عفو اتینگ نقص خطا گر بولسه نظمیم ایچره ای
دانش اهلی ایلامای من ناتوان نی شرمسار²³¹

*Afv eting nuqsi xato gar bo’lsa nazmim ichra ey,
Donnish ahli aylamay man notavonni sharmisor.*

Qo‘lyozmaning eng so‘nggi sahifasida asar yozib tugallangan sana tammatul kitob beriladi.

تمت الكتاب سنة ۱۳۲۷ اتمام

Devonda g‘azal, muhammas, musaddas, musabba, tarjiband, qasida kabi janrlar mavjud. Devon tarkibidagi g‘azallar alibfo tartibida joylashtirilgan va devon tuzish talablariga mos keladi. Bu o‘rinda tazkirashunos olim Boboxon Tarroxning ayrim fikrlari o‘z isbotini topmaganini ko‘rishimiz mumkin; U shoir haqida: “Shoir Kamoliy eski maktabni bitkazgan, xolos. Madrasa ta’limini olmag‘on. She’rlarini o‘zi ayta bilmas.., Kamoliy devon tartib berg‘on emas. O‘zi boshqa birovga she’r aytirsa, nechuk tartib beradi?”²³² Qo‘lyozma manbalar 3 nusxada bo‘lib ularning ichidan asosiy manba sifatida 948-raqamda saqlanuvchi nusxasi tanlandi, qolgan ikki nusxada biri to‘liq bo‘lmaganligi(7085/IV), ikkinchisi esa yozuvi badxat va oxirida muallif haqida ma’lumotlar yo‘qligi uchun yordamchi manbalar sifatida olindi. ning oxirgi varaqlari tushib qolgani uchun uning ko‘chirilgan yilini aniqlash mumkin bo‘lmadi. 948-raqamda saqlanuvchi manba qolganlarga nisbatan to‘liq ko‘chirilgan, oxirida tammatul kitob bitilgan va tugash sanasi yozib ketilgan.

²³¹ Otanazar Muso mutavalli Kamoliy, “Devoni Kamoliy”, O‘zRFA ShI qo‘lyozmalar fondi, Inv № 911 III. 131b- va 229a betlar.

²³² Bobojon Tarroh Azizov, “Xorazm navozandalari”, Toshkent; G‘. G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1994-y. B -54

Quyidagi baytlardan ushbu manbani aynan muallif qalamiga mansub degan fikrga keldik:

غفر اتینگ نقص خطا گر بولسه نظمیم ایچره ای
دانش اهلی ایلامای من ناتوان نی شرمسار²³³

Afv eting nuqsi xato gar bo'lsa nazmim ichra ey,
Donnish ahli aylamay man notavonni sharmisor.

Kamoliy haqida bir nechta tazkiralarda qisqa ma'lumotlar kelgan, Bobojon Tarrox Azizovning "Xorazm navozandalari"²³⁴, Laffasiyning "Tazkirai shuaro"²³⁵lari shular jumlasidandir.

Laffasiyning keng jamoatchilikka ma'lum bo'lgan va ko'pgina tadqiqotlarga asos qilib olingan "Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai hollari" tazkirasining faqat Abduqodir Murodov tomonidan ko'chirilgan 9494-raqamli nusxasida garchi oz bo'lsa-da, Kamoliy hayoti to'g'risida ma'lumot bor. Unda shunday so'zlar yozilgan: *"Kamoliykim, Otanazar mutavallidur, ul Muso mutavallining o'g'li bo'lib, yoshlig' zamonida ilm tahsilini Xiva qozisi Inoyatulla ohunddin o'qib, xatmi kitob qiladur. Mutavalli demakkim bir mansabdur. Xiva xonlig' zamonlaridin o'ttiz ikki nafar umaro-vuzaroning bir nafari hisoblanadur. Mutavalli esa Xiva hazrati Pahlavon Mahmud ota alayhi rahmonning mujovur shayxlaridin bo'lib, xon huzurinda dag'i mo'tabar vuzarolar jumlasidin har bir maraca-majlislarda o'rinli bo'lib kelgani aniqdur. Ammo Kamoliy dag'i mo'tabar umaro-vuzarolar jumlasidin bo'lganidek, Feruzga payrav, g'azal abyotlar yozib turar erdi.*

*Ammo Kamoliyning har bir she'rlari zohiri ishq-muhabbatdin bo'lib hisoblansa dag'i haqiqatda bir daryoyi ummon bo'lib ilm g'avvoslari bir nuqtasidin yuzlarcha ma'niyi ma'naviy hosil qilur erdilar. Ammo Kamoliydagi Feruzning vafotidan keyin Asfandiyorxon zamonida anchakli hurmati bo'lmay, faqat o'z vazifasi mutavallilik mansabida yashab, 1914-yil o'z yostig'ida bosh qo'yib, safari oxirat qilib, jannat bo'stoniga manzil qiladur".*²³⁶

Garchi tazkirada keltirilgan bu ma'lumotlar juda kam miqdorda bo'lib, shoir ijodiyotiga xos xususiyatlarni belgilashda yetarli yordam bermasa-da, Kamoliyning ayni shu davrda yashab, faoliyat ko'rsatganini tasdiqlovchi hujjat sifatidagi qimmatli katta. Kamoliy devoni devon tuzishning an'anaviy talablari asosida g'azallar radifi, qofiyasi tugagan alifbo tartibida tuzilgan. Devon nasta'liq xati bilan sarg'ish qog'ozga ikki ustunda, qora siyohda ko'chirilgan. Miqdoran 159 ta g'azal hamda bitta muhammas hoshiyaga yozilgan. Bu esa qo'lyozma qiymatini

²³³ Otanazar Muso mutavalli Kamoliy, "Devoni Kamoliy", O'zRFA ShI qo'lyozmalar fondi, Inv № 911 III. 131b- va 229a betlar.

²³⁴ Bobojon Tarroh Azizov, "Xorazm navozandalari", Toshkent; G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1994-y. B -54

²³⁵ Laffasiy. Tazkirai shuaro. Urganch: Xorazm viloyat matbuot boshqarmasining "Xorazm" tahririyat-nashr bo'limi. 1992-yil. 57-58-59-betlar.

²³⁶ Laffasiy. Tazkirai shuaro. Urganch: Xorazm viloyat matbuot boshqarmasining "Xorazm" tahririyat-nashr bo'limi. 1992-yil. 57-58-59-betlar.

oshirishga xizmat qiladi. Bizning fikrimizcha, hoshiyadagi bu she'rlarni va ayrim izohlarni shoir Kamoliyning o'zi yozgan. Chunki g'azallarning oxirgi bandi ham Kamoliy lafzi bilan tugagan. Bundan tashqari, ba'zi izohlar ham beriladi. Qo'lyozma sahifalari she'rlar ko'chirilgan paytda tartibga solingan. Har bir jarn alohida raqamlangan. Varaq pastidagi poygirlar ham aniq ifoda etilgan. Sahifalarga arab raqamlari bilan tartib berilmagan. Raqamlarni qo'yish jarayonida ba'zi bir chalkashliklarga yo'l qo'yilmagan, faqat hoshiyada bitilgan sh'erlar raqamlanmagan. Qo'lyozma 171-sahifa bilan tugagan. So'nggi sahifada qasida yozilgan.

Devonda debocha yo'q. Shu sababli devonga kiritilgan she'rlarning xronologiyasi ma'lum emas. Bu hol shoir ijodiy yo'lining tadrijiy o'sishini kuzatishga imkon bermaydi. Lekin shunga qaramasdan, ba'zi mavjud ma'lumotlar So'fining dunyoqarashi har doim bir xilda bo'lmaganligidan dalolat beradi. Kamoliy ijodida, ishq-muhabbatga yo'g'rilgan ma'nodagi she'rlar nihoyatda ko'p bo'lib, ular shoirning deyarli ko'pchilik asarlarida uchraydi, *Ammo Kamoliyning har bir she'rlari zohiri ishq-muhabbatdin bo'lib hisoblansa ham haqiqatda bir so'fiyona ma'no mujassamdir*. Qo'lyozmadagi she'rlar janrlarga bo'linib o'rganib chiqilganda quyidagi jadval tartib berildi:

t/r	G'azallar	659 ta	Devonda joylashuvi 5-betdan 133-betgacha
1.	Muhammmaslar	47 ta	Devonda joylashuvi 133-betdan 164-betgacha
2.	Musaddaslar	7 ta	Devonda joylashuvi 164- betdan 168-betgacha (Orada 141-a, betda 1 ta musaddas bor)
3.	Musabba	1 ta	Devonda joylashuvi 168-bet.
4.	Qasidalar	3 ta	Devonda joylashuvi 169-171-betlar

Shu o'rinda Otanazar Muso mutavalli Kamoliyga nisbat berilgan boshqa manbalarni tavsiflash orqali mavzuga oid ma'lumotlarni yanada aniqlashtirishga harakat qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Otanazar Muso mutavalli Kamoliy, "Devoni Kamoliy", O'zRFA ShI qo'lyozmalar fondi, Inv № 911 III. 131b- va 229a betlar.
2. Bobojon Tarroh Azizov, "Xorazm navozandalari", Toshkent; G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1994-y.
3. Laffasiy. Tazkirai shuaro. Urganch: Xorazm viloyat matbuot boshqarmasining "Xorazm" tahririyat-nashr bo'limi. 1992-yil.

HOFIZ XORAZMIY AVTOBIOGRAFIYASI TAHLILI

To'ra Toshmuhammad Zarif,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik
kafedrası mustaqil taqiqotchi-izlanuvchisi

Annotatsiya

Maqolada XIV asr oxiri, XV asrning birinchi yarmida yashagan yetuk shoir Hofiz Xorazmiyning boy adabiy merosi, avtobiografiyasi tahlil qilinadi. tahlil doirasiga tortilgan. Bundan tashqari, shoir asarlarining g'oyaviy-badidiy xususiyatlari tadqiqot tahlil doirasiga tortiladi, shuningdek, mumtoz adabiy tilga fors tilining ta'siri kuchli bir paytda Hofiz Xorazmiydek ijodkorning qalam tebratishi o'ziga xos o'ziga xos bir hodisa ekanligi manbalar asosida ochib beriladi..

Аннотация

В статье анализируется богатое литературное наследие и автобиография выдающегося поэта Хафиза Хорезми, жившего в конце XIV - первой половине XV века. включены в анализ. Кроме того, в сферу исследования и анализа включены идейно-художественные особенности произведений поэта, а также на основе источников выявлено, что движение пера такого творца, как Хафиз Хорезми, представляет собой уникальное явление. в то время, когда сильно влияние персидского языка на классический литературный язык.

Annotation

The article analyzes the rich literary heritage and autobiography of the outstanding poet Hafiz Khorezmi, who lived at the end of the 14th - first half of the 15th century. included in the analysis. In addition, the ideological and artistic features of the poet's works are included in the scope of research and analysis, and on the basis of sources it is revealed that the movement of the pen of such a creator as Hafiz Khorezmi is a unique phenomenon. at a time when the influence of the Persian language on the classical literary language was strong.

Kalit so'zlar: avtobiografiya, mumtoz, matn, devon, g'azal, bayt, tahlil.

Ключевые слова: автобиография, классика, текст, деван, газель, стих, анализ.

Keywords: autobiography, classics, text, dewan, ghazal, verse, analysis.

Hazrat Alisher Navoiyga qadar o‘zbek tilida ijod qilgan shoirlar orasida XIV asr oxiri, XV asrning birinchi yarmida yashagan Hofiz Xorazmiy o‘zining sermahsul va salmoqli adabiy merosi bilan ajralib turadi. U o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida ma’lum bo‘lgan janrlardan to‘qqiztasida barakali ijod qilgan. Agar shoir devoni qo‘lyozmasining oxirgi sahifalari yo‘qolganligini e’tiborga olsak, boshqa janrlardagi namunalar ham bo‘lishi mumkin, deb taxmin qila olamiz.

XIV asrning oxiri, XV asr boshlarida yashagan o‘zbek shoiri Hofiz Xorazmiy hayoti va ijodiy faoliyati haqida anchadan buyon olib borayotgan tadqiqotlarimiz davomida bir qiziq savol bizni o‘ylantirib kelmoqda. Alisher Navoiy o‘zining yaqin zamondoshlaridan biri, Ibrohim Sulton hukmdorligi davrida Sherozda yashagan, 1435-yilda hayot bo‘lgan shoir Hofiz Xorazmiyni nimaga asarlarida eslamagan? Umuman, shoirdan bexabar bo‘lganmi yoki boshqa sabablar bormi? Bu o‘rinli savollarning javobi qanday? Darhaqiqat, Alisher Navoiydek nozikta’b ijodkor ayrim shoirlarni birgina chiroyli bayti uchun ham “Majolis un-nafois” tazkirasida hurmat bilan tilga olgan. Shu bilan birga, ayrim ijodkorlarni, masalan, Yusuf Xos Hojibni, Xorazmiyni eslamaydi. Navoiy ijodi bilan bog‘liq bunday maummolar ham talaygina. Aytish joizki, Hofiz nomi e’tirof etilar ekan, odatda, har bir kitobxon darhol jahonda o‘z davrining beqiyos lirik shoiri sifatida shuhrat qozongan fors adabiyoti namoyandasi, sehrli g‘azallar ijodkori Xoja Shamsuddin Muhammad Hofiz Sheroziyni (1320–1389) xotirlaydi. Haqiqatan ham Hofiz Sheroziyning benazir she’riy dahosi uni dunyo adabiyotining eng buyuk shoirlari qatoriga qo‘ydi. Hofizning gumanistik g‘oyalar va haqiqiy insoniy tuyg‘ularni tarannum etuvchi g‘azaliyotidan, hamisha barhayot nafosat chashmasidan ham Sharq, ham G‘arbdagi qanchadan-qancha ulkan shoirlar bahramand bo‘lganlar, tarbiya topganlar. O‘rta Osiyoda Oktabr inqilobigacha madrasa va maktab darsliklaridan Sa’diy, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy, Mirzo Bedil qatori Hofiz Sheroziy ham joy olgan va ota-bobolarimiz shoir g‘azaliyotida tarbiya topgan edilar. Endilikda Hofiz taxallusi bilan o‘zbek tilida ijod etgan ikkinchi bir yirik san’atkorning to‘liq devoni Hindistonda topildi [1].

Adabiyotshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Jaloliddin Jo‘rayev “Sharqshunoslik” jurnalining 2015-yil 2-3-sonida “Hofiz Xorazmiyning Ibrohim Sultonga marsiyasi” nomli maqolasida shoir haqida atroflicha ma’lumot bergan, Ibrohim Sultonning Sherozda olib borgan ma’rifatparvarlik ishlarini keng yoritgan, shuningdek, Hofiz Xorazmiyning bir marsiya matnini ham e’lon qilgan. Olimning bu mavzudagi yana bir maqolasi “O‘zbek adabiyotidagi ilk marsiya” sarlavhasi bilan “Sharq yulduzi” jurnalining 2015-yil 6-sonida chop etilgan[2].

Devondagi qasidalarda shoir tarjimai holiga oid qimmatli ma’lumotlar ham uchraydi. Oltinchi va yettinchi qasidalarda shoirning taxallusi bilan birga nisbasi ham keltirilgan. Oltinchi qasidada quyidagi bayt mavjud:

*Valoyotu karomotu karam o‘zindin izdayu,
Bo‘lubdur Hofizi Xorazmiy joni bila Kirmoniy[3].*

Yettinchi qasidaning 59-bayti quyidagichadir:

*Inoyat birla so‘z bobinda yoriy ko‘rguzur bo‘lsa,
Oshurg‘ay Hofizi Xorazmiy she‘rin farqi shuarodin[4].*

Asardagi oltita forscha g‘azal va 199 ta o‘zbekcha g‘azal tabdilidan Hofiz Xorazmiyning ismi Rahim yoki Abdurahim bo‘lganligini bilishimiz mumkin:

*Xos o‘z qulig‘a lutf etib rahm qilsa yor,
Muxlis qadimiy qul anga Abdurrahim erur[5].*

XV asrgacha O‘rta Osiyo adabiyotida fors tili va adabiyoti hanuz hukmron mavqega ega bo‘lib, o‘zbek tili va adabiyoti o‘z huquqini to‘liq egallash uchun kurashayotgan bir zamonda o‘zbek adabiy tilida ulkan badiiy meros yaratgan Hofiz Xorazmiydek shoir merosining topilishi o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida o‘ziga xos yangi sahifa ochdi.

Endi Hofiz Xorazmiyga kelsak, haqiqatan ham, shoir 1435-yilda hayot bo‘lgan va shu yili Shohruh Mirzoning kichik o‘g‘li Sheroz hukmdori Ibrohim Sulton vafotiga atab marsiya yozgan. Hofiz Xorazmiyning tug‘ilgan yili aniq bo‘lmaganidek, vafot etgan yili ham ma‘lum emas. Buning ustiga shoirning devoni uning vatanidan emas, balki 1975-yilda Hindistonning Haydarobod shahridagi Solorjang muzeyidan topilgan.

Hofiz Xorazmiy yashagan davr adabiy muhitida fors tilining mavqei yuqori va asosiy rol o‘ynagan. Turk-fors adabiy bilingvizmi Hindistonda o‘rta asr adabiyotida deyarli o‘rganilmagan, shuning uchun ham bu mamlakatda turk-fors bilingvizmi birinchi bo‘lib qachon paydo bo‘lganini aniq aytish qiyin. Lekin shuni aniq ayta olamizki, Hindistonda bunday bilingvizmning paydo bo‘lishida ikkita omil sabab bo‘lgan: birinchidan, mamlakat hayotida juda ko‘p turkiy xalqlarning bu o‘lkaga kirib kelib joylashishi turk-fors adabiy bilingvizmining paydo bo‘lishiga asosiy zamin hozirlagan bo‘lsa, ikkinchidan, O‘rta Osiyo va Hindiston madaniy aloqalarining rivojlanishidir.

Bunga misol tariqasida mashhur ikki tillik shoir sifatida qasida ustasi Badriddin Chochiy ham aytib o‘tish joiz. Asli toshkentlik Badriddin Chochiy Hindistonga taxminan 1332-yilda kelib qolgan. Avvallari turkiy tilda she‘rlar yozgan. Hindistonga kelgandan keyin esa forsiy tilda ijod qilgan. Qo‘lyozmalar fondida uning ijodidan namunalar saqlanib qolgan. Bunday asarlar maqbul bo‘lgan va bularga talab ham katta bo‘lgan. Bunga birgina Haydarobodda topilgan, XIV–XV asrlarda ijod etgan shoir Hofiz Xorazmiyning turkiy devonini misol qilib ko‘rsatish mumkin: “Hofiz Xorazmiy vatanidagi notinch holat tufayli Iroqda, Isfaxonda, Tabrizda yashashga to‘g‘ri kelgan. Lekin uning devoni Hindistonda topildi va u kelajak avlod uchun muhim manba bo‘lib hisoblandi. Ijodini fors va turk tillariga bag‘ishlagan shoir, yozuvchilar asosan Movarounnahr va Xurosondan kelganlar. Ular O‘rta Osiyo adabiy an‘analariga suyangan holda ijod qilganlar. Bunday shoirlar qatorida birinchilardan bo‘lib Boburni tilga olishimiz kerak, chunki u Hindiston adabiyoti doirasida turk-fors ikki tilligining rivojlanishiga asos yaratdi. Yana biz Xo‘ja Kalon Andijoniy, Abdulmajid Farug‘iy, Muhammad Haydar Dug‘lot, Mavlono Yormuhammad kabilarni ham e‘tirof etishimiz o‘rinlidir. Ular ham Bobur bilan birga Hindistonga kirib kelishgan. Keyingi avlod

Humoyun va Akbar, Shohberdi Bahrom Saqo, Ibrohim Mirzo Andijoniy, Aliquli Sulton, Muhammad Yunus Arg'un, Mirmuhammad G'aznaviy kabilardir. XVI asr adabiyotining rivojlanishi shuni ko'rsatadiki, turk-fors bilingvizmi asta-sekin mahalliy tayanchga aylanib borgan. Bunga XVI asr Hindiston adabiy an'analari va O'rta Sharq ruhida tarbiyalangan Bobur va uning farzandlari Humoyun va Komron Mirzo, davlat arbobi va Bobur saltanatining lashkarboshisi Abdurahim Xoni Xonon, Bayramxon kabilarning asarlari guvohlik beradi. Bayramxon davlat arbobi bo'lish bilan birga asl ikki tilning shoiri hamdir. XVI asr Hindiston adabiyoti tarixida turk-fors adabiy ikki tilligining paydo bo'lishi katta ahamiyatga egadir. Albatta, ko'p millatli bu mamlakatda ikki va undan ortiq tilda ijod qilish yangilik emas, chunki qadimdan fors-hind, arab, fors-hind tillarida ijod qilishgan. Lekin shunisi muhimki, Hindiston adabiyotida bu tillardan tashqari yana bir yangi turk-fors, turk-fors-hindaviy uslublar paydo bo'lishi ahamiyatli holdir. Mazkur turkiy-fors bilingvizmining kirib kelishi bilan Hindiston adabiyoti yanada gullab-yashnadi, yanada chiroyli she'rlar, g'azallar yaratildi. Shuning bilan birga hindu-musulmon madaniy sintezi xususiyatlarini adabiyot, san'at va madaniyatda ko'rishimiz mumkin. Bunda ayniqsa, Boburiylarning hissasi juda katta. Xalq orasida ham turk-fors tilida ijod qiluvchi shoirlar chiqqan. Turk-fors ikki tilligi Hindiston va O'rta Osiyo adabiy aloqalarining rivojlanishida ham asosiy rol o'ynagan" [6]. Demak, mana shunday ikki tillilik, aniqrog'i, mumtoz adabiy tilga fors tilining ta'siri kuchli bir paytda Hofiz Xorazmiydek ijodkorning qalam tebratishi o'ziga xos bir hodisa hisoblanadi.

Umuman olganda, garchi Alisher Navoiy o'zining yaqin zamondoshi Hofiz Xorazmiy nomini "Majolis un-nafois" tazkirasida ham, boshqa o'rinlarda ham tilga olmagan bo'lsa-da, uning ijodidan qo'shiq, ashula yoki boshqalar vositasida xabardor bo'lgan va she'rlarida uchraydigan ayrim fikrlarni rivojlantirgan, deyishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сулаймон Ҳ. Ўзбек шоири Ҳофиз Хоразмий ва унинг Ҳайдарободдан топилган девони. //Адабий мерос: –1976. 6.-Б.34 43.
2. Ҳофиз Хоразмий. Девон қўлёмаси факсимили; Jo'rayev J. O'zbek adabiyotidagi ilk marsiya// "Sharq yulduzi" jurnali, 2015. 6-son. 10-21-b.
3. Harezmi Hafiz'in divani, – Ankara: Turk Dil Kurumu, 1998, 78-bet.
4. O'sha asar. 82-bet.
5. Xorazmiy, Hofiz. Devon. 1- kitob. –Toshkent: O'z KPMK nashriyoti, 1981, 121-bet.
6. Сулаймонов Ҳ. Хоразмий, Ҳофиз. Девон. 1-китоб. –Тошкент: Ўз КПМК нашриёти, 1981; Xodjiyev A. O'zbekiston va Hindiston adabiy aloqalari tarixidan/Monografiya. – Toshkent, 211. –33–38-betlar.

ХОРАЗМЛИК БУЮК ШОИР ВА АДИБ ҚОСИМ АЛ- ХОРАЗМИЙНИНГ АСАРЛАРИ ТАДҚИҚИ

Аҳмедов Самариддин Абилғозиевич
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
“Шарқ мумтоз адабиёти ва
манбашунослиги” кафедраси таянч
докторанти, Имом Бухорий номидаги
Тошкент ислом институти
ўқитувчиси
samariddin2023@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада шоир, адиб ҳамда араб тили илмларида ўз замонасининг дурдоналаридан бири бўлган, Қосим Ибн ал-Хусайн Ибн Аҳмад ал-Хоразмийнинг ҳаёти, хулқ-атвори, мазҳаби ва илмий мероси борасида маълумотлар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Хоразмий, Қосим, аллома, илмий мавқеъи, хулқ-атвор, манба, минтақа.

Хоразм - қадимдан дунё илм-фани ва маданияти ривожига улкан хисса қўшган кўплаб қомусий олимларни етиштирган диёрдир. Тарих саҳифаларига назар ташланса Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райхон ал-Беруний, Маҳмуд аз-Замаҳшарий, Шамсул-аймма Абдусаттор Кардарий ва Абул Хайр ибн ал-Ҳаммар каби алломалар рўйхатини узоқ давом эттириш мумкин.

Хоразмлик яна бир йирик аллома Қосим Садрул-Афозил бўлиб, тўлиқ исми Қосим ибн Хусайн ибн Муҳаммад Абу Муҳаммад ал-Хоразмий ан-Нахвий (айрим манбаларда Ибн Муҳаммад эмас ибн Аҳмад шаклида келтирилган²³⁷)дир²³⁸. Олимни Абу Муҳаммад ва Абул Фазл каби кунyasi бўлиб, бу номлар гоҳида исмидан олдин баъзан кейин келтирилган. Қосим Хоразмийга “Садрул-Афозил”, “Маждуддин”, “ат-Тароифий” каби унвонлар берилган бўлиб, биринчи таҳаллуси билан шуҳрат топган. Олимнинг машҳур асари Ат-Тахмир муқаддимасида муаллифни Шайхул-имам Абу Муҳаммад Қосим ибн Хусайн Садру-л-Афозил ал-Хоразмий дея келтирилган.

Қосим ал-Хоразмий ҳижрий 555 йил 9 шаъбон (1160 йил 5 август) кунида туғилгани манбаларда аниқ келтирилган²³⁹. Жумладан, Ёқут Ҳамавий (1178-1229\574-626) “Муъжам ал-удабо” (Адиблар энциклопедия)да қуйидаги маълумотни келтиради: “*Мен ундан (Қосим Хоразмий) туғилган*

²³⁷ Ибн Абул-Вафо ал-Кураший ал-Ҳанафий. Ал-Жвахир ал-Мудиа фий Табақот ал-Ҳанафийя –миср: Мактабат ал-Ҳижр, 1413/1993. –Б. 704

²³⁸ Салоҳиддин ас-Софадий. Ал-вафий бил-Вафаят. –Байрут: Дор ал-Ихя ат-Турок ал-Арабий, 1420/2000. – Б. 88

²³⁹ Муҳаммад Абдулҳай ал-Канавий ал-Ҳиндий. Ал-фаваид ал-Баҳийя фий Тарожим ал-Ҳанафийя. –Миср: Ас-Саадат нашриёти, 1324х. –Б. 153.

йили қачон эканини сўрадим. У: Мен ҳижрий 555 йил шаъбон ойининг 9 кунини Хоразмда туғилганман деди”²⁴⁰.

Хоразмийнинг исми, туғилган санаси ҳамда вафот этган йили ҳақидаги аниқ, ишончли маълумотлар бўлишига қарамай, манбаларда унинг болалиги, оила аъзолари, илмий сафарлари, устоз ва шогирдларига оид кам сонли хабарлар мавжуд. Мазкур маълумотлар Ал-Хоразмийнинг ҳаётлик чоғида зиёрат қилган ҳамда ундан баъзи илмий суҳбатлар тинглаган араб тарихчиси ва географи Ёкут Ҳамавийдан нақл қилинган. Тарихчи Хоразмни 616/1219 йил зиёрат қилган ва Ал-Хоразмий ҳақидаги маълумотларни ўз асарида келтирган.²⁴¹

Ал-Хоразмийнинг “Сақт аз-Занд” (Зандийнинг мероси) номли адабиётга оид асарга ёзган шарҳида ушбу сатрлари ҳам қайд қилинган: “Ўғлим ҳаққида айтган марсияларимдан бири: “Сени тунроқ ва тошлар орасига дафн этдим, агар мен инсоф қилсайдим сени қалбим тўрида сақлар эдим”²⁴². Шундан маълум бўладики, олимнинг ўғил фарзандларидан бири кичик ёшида вафот этган.

Аллома номининг ўз даврида хориж минтақаларда машҳур бўлмаганидан олим Хоразмдан ташқарига деярли сафар қилмаган, дейиш мумкин. Шунингдек, Мўғуллар босқини даври сабаб Қосим Хоразмий каби кўплаб олимлар илмий фаолиятига оид маълумотлар йўқолиб кетган.

Қосим ал-Хоразмий ҳижрий 617/1220 йил Мўғуллар томонидан ўлдирилган ва бу давр ислом тарихида оғир йўқотишлар даври сифатида эсга олинади²⁴³. Ўн асрлар давомида моддий ва маънавий ривожланиб келган маданият вайрон этилди.

Ёкут ал-Ҳамавий Хоразмийни хулқ-атвори ва кўринишини куйидагича сифатлайди. “Кўриниши гўзал, қарилиги ўзига ярашган, тўладан келган жасадли ҳаракатланишига қийналадиган, томоғида каттагина бўқоғи бор эди”²⁴⁴. Ёкут қўшимча қилиб айтади: “У кўксини тўлдириб турадиган кўкракли, илтифотли, очиқдил, гўзал хулқли, очиқ юзли, фасоҳатли эди”²⁴⁵. Унинг бу васфини тарихчи олимнинг ўлдирилишидан бир йил олдин 616 ҳижрий санада уйида зиёрат қилганида шу тарзда ёзиб қуйган.

Хоразмий айтади: “Садр Жайҳон менга 70 динар эҳсон қилди агар муҳтож бўлмаганимда қабул қилмасдим, мусофирликдаги ҳаётга Аллоҳни лаънати бўлсин”²⁴⁶. Ёкут: “Мен унинг тирикчилиги ҳақида сўраганимда у шундай жавоб берди: “Отам менга арзимаган нарса қолдирган мен ўшандан

²⁴⁰ Ёкут ал-Ҳамавий. Мўъжам ал-удаъ (‘‘Адиблар қомуси’’). – Ж.16. – Байрут-Лубнан.: Матбуааът Дор ал-Маъмун, 1355-1357/1936-1938. –Б. 238.

²⁴¹ Ёкут Ҳамавий. Муъжаму-л-Булдан. Ж.16. –Байрут: Дор ас-Садр, –Б 396

²⁴² Абул-Ала ал-Маарри. Шурух Сақт уз-Занд. –Ж. 2. –Ал-Қоҳиро. Матбаъ Дор ал-Кутуб ал-Мисрийя, –Б 937

²⁴³ Ас-Саржоний Роғиб. Қиссати Татар. –Қоҳира-Миср.: Муссасати Иқроъ, –Б 49

²⁴⁴ Ёкут ал-Ҳамавий. Мўъжам ал-удаъ. – Байрут-Лубнан.: Матбуааът Дор ал-Маъмун, 1355-1357/1936-1938. –Б. 238.

²⁴⁵ Ўша манба. –Б. 238.

²⁴⁶ Ўша манба.–Б. 251

оз-оздан ишлатаман, шу нарса ила халқдан беҳожатликла лаззатланаман”²⁴⁷. Бу унинг қанчалик ифбатли, қаноатли, мансаб, ва султонлардан узини узоқ тутганини кўрсатади.

Хоразмийнинг илмий мавқеъи, заковати ва табиатини Ёқут шундай васфлайди: “*Садр-л-Афодил араб тили илмларини эгаллаган замонасининг ягоналаридан бўлган. У даврининг улуг нешқадамларидан эди*”. “*Ўткир зеҳнли, нозик ақл эгаси, танқийдий характерга эга самиймий характерга эга кишидир*”²⁴⁸. мазкур сифатларнинг баъзиларини ибн аш-Шаъар ва ас-Суютий ҳам келтирган.

Ал-Хоразмий илмда сержаҳл табиат, танқийдий характерга эга эканлиги наҳв олимларининг фикрларини танқийдий муҳокама қилганидан намоён бўлади. Мисол учун у муфассални шарҳлаш давомида наҳв олимларига шундай эътироз билдиради: “*Наҳвишуносларнинг бу масалада айтган фикрлари бемани, тушунарсиз гап, бу қандай ҳам тўғриқўл қараш. Наҳвишуносларнинг фикрлари қўлгули сафсатадан ўзга нарса эмас. Бунинг асоси хато ва хатолиги аниқ равшандир*”²⁴⁹.

Ўша даврда Хоразм ва унинг атрофидаги минтақаларда асосан мўътазила мазҳаби кенг тарқалган эди. Шунга қарамасдан ал-Хоразмий Ҳанафий мазҳабида собит турган. Ёқут унинг мазҳаби ҳақида сўрагандимда: “*Ҳанафийман. Хоразмий эмасман, Хоразмий эмасман*”²⁵⁰, деб такрорлади. Ёқут аллома Хоразмийнинг бу гапидан у ўзидан мўътазилаликни инкор этаяпти деб тушунган²⁵¹. Ҳожи Халифа (1609-1657\1068-1017) Хоразмийнинг исмини “*ал-Хоразмий ан-Наҳвий ал-Ҳанафий*”²⁵² дея келтирган. Ас-Суютий (1445-1505/849-911)У ҳақида шундай дейди: “*ал-Хоразмий Ҳанафий, сунний. У Ҳанафий фақиҳларидан биридир*”²⁵³.

Ал-Хоразмий кўнгли тўқ, нозик табиатли бўлганлиги сабабли молу-дунё ва обру-эътиборга интилмади. Отасидан мерос қолган оз миқдордаги маблағга қаноат қилиб, умрини илм олишга ва турли соҳаларга оид асарлар битишга бағишлади. Олим ўзининг сермахсул ижодини араб тилида ёзган. У луғатшунослик, грамматика, стилистика, адабиёт, фалсафа, фикҳ, ҳадис каби фанларга оид кўпгина асарлар ёзган. Ёқут ал-Ҳамавий ўзининг “Мўъжам ал-удабъ” китобида Хоразмий асарларига доир баъзи маълумотларни бериб ўтган.

Жумладан, “ал-Мужаммара” (Маҳмуд аз-Замаҳшарийнинг “Ал-Муфассал” асарига ёзилган кичик ҳажмдаги шарҳ), шунингдек, “ас-Сабиқа” (“Ал-Муфассал” га ёзилган ўрта ҳажмдаги шарҳ), «Ат-Тахмиър» бу мазкур

²⁴⁷ Ўша манба.. –Б. 251

²⁴⁸ Ўша манба.. –Б.238

²⁴⁹ Қосим Ибн ал-Хусайн Ибн Аҳмад ал-Хоразмий. Ат-Тахмиър. –Ж. 1. – Байрут-Лубнан.: Дор ал-ғарб ал-Исламий, 1990. –Б. 248-281-325-496

²⁵⁰ Ёқут ал-Ҳамавий. Мўъжам ал-удабъ. –Ж.16. –Миср: Матбааът Дор ал-Маъмун, 1355-1357/ 1936-1938. –Б. 239

²⁵¹ Ўша манба. –252

²⁵² Ҳожи Халифа. Кашфу-з-Зунун, – Ж. 1. –Байрут: Дор Ихъаъ ат-Турок ал-Арабий, 1999. –Б 230

²⁵³ Ас-суютий. Буғяту-л-Виаъа, – Байрут: ал-Мактабту-л-Асрийя, 1384/1964. –Б. 252

асарга ёзилган кўп сонли шархлардан бўлиб, у уч жилддан иборат. “Шарҳи ал-Муфрад ва Муаллаф фи-н-Нахви”, бу Замахшарийнинг “ал-Муфрад ва-л-муаллаф фи-н-нахви” асарига атаб ёзилган шарх, шарх “ал-Унмузаж фи-н-нахди”, “Диром-ус-Сакт фий шарҳи Сакт уз-Занд” Абу Аъло ал-Марийнинг “Сакт уз-Занд” асарига бағишлаб ёзган шарҳи, “Ат-Тавдих (“Тушунтириш”) фий шарҳу ал-мақомати ал-Ҳаририй” Ал-Ҳаририйнинг “Мақомат-лар”ига бағишланган шарх, “Лахжат-и-Шаръ фий шарҳ алфоз-ул-Фикҳ” фикҳий атамаларни шариатдаги шарҳи, “Ас-сир фи-л-эъраб” (эъробдаги сирлар), “Шарҳ ал-абнийя” грамматик шакллар ўзгармаслигини шарҳловчи китоб, “Аз-завайа ва-л хабайа фи-н-Нахв” нахвдаги пучмоқлар ва махфий нарсалар ҳақида китоб, “Муҳассил ли-л мухсила” (“Ўрганиладиган нарсанинг ҳосиласи ҳақидаги китоб”), “Ужала-сафар фи-ш-шиър” (Шеърятга шошилиш сафар), “Бадоиъ- ал –милх”, (Нодир фасоҳатли иборалар китоби)²⁵⁴ каби асарларни келтириб ўтган.

SAIDBEK HASANOV ILMIY BIOGRAFIYASI VA MATNSHUNOSLIK FAOLİYATI

Ilasheva Iqboloy Salim qizi,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik
kafedrası mustaqil taqiqotchi-izlanuvchisi

Annotatsiya

Maqolada filologiya fanlari doktori, professor Saidbek Hasanovning manbashunoslik faoliyati, boy ilmiy merosi, avtobiografiyasi tahlil qilinadi. Bundan tashqari, olim asarlarining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari tadqiqot tahlil doirasiga tortiladi, shuningdek, olimning ijodiy laboratoriyalari juda keng tarzda ochib beriladi.

Аннотация

В статье анализируется источниковедческая деятельность, богатое научное наследие, автобиография доктора филологических наук, профессора саидбека Гасанова. Кроме того, идейно-художественные особенности трудов ученого втягиваются в рамки исследовательского анализа, а также очень широко раскрываются творческие лаборатории ученого.

Annotation

²⁵⁴ Ёкут ал-Ҳамавий. Мўъжам ал-удабъ. –Ж.16. –Миср: Матбааът Дор ал-Маъмун, 1355-1357/ 1936-1938. – Б. 253

The article analyzes the source studies, rich scientific heritage, autobiography of Doctor of Philology, Professor Saidbek Hasanov. In addition, the ideological and artistic features of the scientist's works are drawn into the framework of research analysis, and the creative laboratories of the scientist are also very widely disclosed.

Kalit soʻzlar: manbashunos, adabiyotshunos, avtobiografiya, olim, qiyosiy-tipologik, tadqiq.

Ключевые слова: источниковед, литературовед, автобиография, ученый, сравнительно-типологический, исследовательский.

Keywords: source specialist, literary critic, autobiography, scientist, comparative typological, research

Oʻzbek matnshunoslik va manbashunosligining rivojlanish bosqichini kuzatar ekanmiz, maʼlum boʻladiki, har bir davrning oʻz olimlari va umrini ilmgaga bagʻishlagan fidoyi insonlari bor, albatta. Oʻtgan asrning 60-70-yillarida adabiyotshunoslik olamiga kirib kelgan ana shunday insonlardan biri filologiya fanlari doktori, professor Saidbek Hasanovdir. Saidbek Hasanov 1945-yil 28-sentabrda Toshkent viloyatining Yangiyoʻl shahrida dunyoga kelgan. Oʻrta maktabdagi oʻqishini Yangiyoʻl shahridagi 10-umumiy oʻrta taʼlim maktabida tamomlagach, hozirgi Oʻzbekiston Milliy universitetining arab filologiyasi fakultetida tahsilni davom ettiradi. 1967-yildan OʻzR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida kichik ilmiy xodim boʻlib ishga kiradi. 1993-2017-yillarda muzey direktori, 2017-2019-yillarda muzey yetakchi ilmiy xodimi boʻlib faoliyat yuritgan. Professor Hamid Sulaymonov rahbarligida “Boburning “Aruz risolasi” mavzusida nomzodlik ishini yoqlagan. 1990-yilda esa “Alisher Navoiyning “Sabʼai sayyor” dostonining qiyosiy-tipologik tahlili” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qiladilar.

Olimning ijodiy laboratoriyalari juda keng boʻlib, isbot sifatida manbalarda qayd etilgan 100 ga yaqin kitoblari va 200 dan ortiq maqolalarini koʻrsatishimiz mumkin. Olimning ilmiy faoliyatlarini kuzatar ekanmiz, Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburlar ijodi bilan bogʻliq tadqiqotlar oʻziga xos oʻrin tutganiga guvoh boʻlamiz.

Olimning Bobur ijodiga oid koʻplab maqolalari va “Zahiriddin Muhammad Bobur” nomli risolasi, “Boburning “Aruz risolasi”, “Boburnoma”, “Mubayyin”, “Bobur”, Tanlangan asarlar” kabi asarlari misolida olim faoliyatida Bobur ijodining oʻrni naqadar katta ahamiyat kasb etganini koʻramiz. Ushbu asarlarning barchasi oʻz qadr-qimmatiga ega.

Shunday asarlardan biri “Zahiriddin Muhammad Bobur” nomli risolasi haqida toʻxtalib oʻtsak. Ushbu risola “Ulugʻ siymo hayoti”, “Oʻzbek xalqining ulugʻ shoiri”. “Bobur shaxsiyati va ijodining oʻrganilish tarixi”, “Bobur va uning qoʻlyozma merosi”, “Buyuk qomusiy asar”, “Bobur – aruzshunos olim”, “Bobur – fiqhshunos olim”, “Xoja Ahror Valiy asari Bobur tarjimasida” kabi 8 boʻlim va

xulosa qismdan iborat. “Ulug‘ siymo hayoti” bo‘limida Boburning hayoti, yurishlari, Hindistonda barpo etgan saltanati, hukmronlik yillarida Hindiston shaharlarini obod etish uchun amalga oshirgan islohotlari haqidagi ma’lumotlarni aniq fakt va manbalar orqali keltirib o‘tgan. Olim Bobur lirikasini tilga olar ekan shunday deydi: “Shoir lirikasining markazida muhabbat mavzusi, insonning pok sevgisini ulug‘lash, visol orzusi, vafodorlik motivlari turadi. Bobur tushunchasidagi sevgi-sadoqat, vafodorlik, oliyjanoblikdir” [1; 12].

Masalan, Boburning:

*Xulqingni rost qilg‘il har sorig‘akim borsang,
Ahsanta der bori el gar yaxshi ot chiqarsang [1; 17].*

Muammosini keltirib, “Haqiqiy inson nomiga ega bo‘lish uchun axloqning barcha normalariga rioya qilish kerakligini, shundagina kishi el hurmati va baxtiga sazovor bo‘ladi” [1;17] deya, izohlaydi. Bu bo‘limda Saidbek Hasanov matnni chuqur tadqiq qilish bilan birga, o‘zining sharh va izohlarini ham o‘rinli qo‘llagan. “Bobur shaxsiyati va ijodining o‘rganilish tarixi” bo‘limida olim Bobur ijodining xorijda va o‘zimizda o‘rganilishiga katta e’tibor qaratgan. Jumladan, Bobur ijodi ayrim sabablarga ko‘ra XX asrning 40-yillarigacha deyarli o‘rganilmagan. 50-60-yillardan Bobur ijodi keng o‘rganila boshlangani haqida ma’lumotlar keltirilgan. Zahiriddin Muhammad Boburning ijodini xorijda o‘rganish dastlab, Gollandiyalik olim Vitsen tomonidan boshlangan bo‘lib, Leyn Pull, Eduard Davson, Eduard Xolden, Monstyuart Elfinistonlar “Boburnoma”ni ingliz tiliga tarjima qilishgani va Boburga atab asar ham yozganliklari qayd etib o‘tilgan. Bobur va uning qo‘lyozma merosi bo‘limida Boburdan bizga boy qo‘lyozma meros: she’riy devoni, “Boburnoma”, “Aruz risolasi”, “Xatti Boburiy”, “Mubayyin”, “Risolai volidiya” (tarjima), “Musiqqa ilmi” va “Harb ishi” kabi ilmiy va badiiy asarlar qolganligi ma’lumot sifatida keltirib, har bir asariga alohida to‘xtalib o‘tilgan va ma’lumotlar ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Risolada “Boburnoma” uchun alohida bo‘lim bo‘lib, olim uni “Buyuk qomusiy asar ” deya nomlaydi. Bo‘limda asarning yozuvchi xotirotlari va esdaliklaridan tashkil topganligi, shu sababdan muallifning o‘zi asarini “Vaqoyinoma” ya’ni “Voqealar kundaligi” deb nomlaganligini aytib o‘tadi. Navbatdagi bo‘lim “Bobur -aruzshunos olim” bo‘limidir.

Ushbu bo‘limda Bobur aruzning yangi 248 vaznini aniqlagani, juzvlar haqidagi yangi qarashlari, aruz tizimida zihoflar sonini 44 taga yetkazgani, Alisher Navoiyning “Mezon ul –avzon” asarini chuqur o‘rganib, o‘zining mukammal “Aruz risolasi” asarini yaratganligi haqida qimmatli ma’lumotlar va dalillarni keltiradi. Quyidagicha baholaydi: Bobur “Aruz risolasi” asarini yaratib, o‘zbek aruziga asos solgan adabiyotshunos olim sifatida ham maydonga chiqdi. Boburning bu asari adabiyotshunoslik tarixini o‘rganishda va turkiy xalqlar klassik she’riyati tadqiqoti uchun ayniqsa muhimdir”[1; 71]. Bu dalillardan ko‘rinadiki, olim aruz ilmidan ham chuqur xabardor bo‘lgan. Boburning “Risolayi aruz” kitobini o‘zbek aruzi qonuniyatlarini aniqlashda Navoiyning “Mezon ul–avzon” kitobi bilan barobar turishini ta’kidlaydi. “Xoja Ahror Valiy asari Bobur tarjimasida” bu bo‘lim

Boburning “Risolayi volidiya” nomli tarjima asari bilan bog‘liq. Bo‘limda Xoja Ahror Valiy haqidagi ma’lumotlarga to‘xtalib o‘tilgan. Boburning bu asarni o‘zbek tiliga tarjima qilishdan maqsadini keltiradi “Bu risola mazmunini yaxshi o‘zlashtirib, uni nazmda bayon qilishni ko‘nglumga tugdimki, mening uyquga ketgan ko‘nglumni uyg‘otib hushyor qilsa va uni o‘qigan har bir o‘quvchi ko‘nglida rag‘bat hosil bo‘lsa..... Ey o‘quvchi, sen diqqatingni risolani bayon etuvchiga qaratma, sen bugun e’tiboringni uning so‘zlariga qarat! Chunki bu so‘zlar hazrati Xoja Ahrorniki, men esa uning tarjimoniman” [1;77].

So‘nggi bo‘lim Boburning fiqhshunoslik faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan “Bobur –fiqhshunos olim” bo‘limidir. Olim bu bo‘limda Boburning “Mubayyin” asariga e’tiborini qaratadi. “Mubayyin” risolasi islom dini asoslarini she’riy uslubda bayon qilishga bag‘ishlangan yirik asar bo‘lib, 1522-yilda yozilgan besh qismdan iborat ekanligini, asarning kirish qismi Allohga hamd-u sano bilan, so‘ngra Payg‘ambarimiz Muhammad sollollohu alayhi vasallamning naqlari bilan boshlanishi ta’kidlagan. Keyingi o‘rinlarda risolaning har bir qismini dalillar keltirib izohlagan.

Kuzatishlarimizdan ayon bo‘ladiki, Saidbek Hasanov matnshunos olim sifatida Bobur asarlarining deyarli barchasini chuqur o‘rganib tadqiq etgan. Yuqorida ko‘rib o‘tgan risolamizda esa, olim boburshunoslik ilmiga oid tadqiqotlarini bo‘limlarga bo‘lib, umumiy ma’lumotlarni va xulosalarini taqdim etgan. Shuni alohida ta’kidlash joizki, olim yozgan har bir ilmiy tadqiqot o‘zining uslubiy xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ularning o‘rganilishi, tadqiq etilishi madaniyatimiz, tilimiz, fanimiz tarixi, ma’naviy merosimiz sarchashmalarini aniqlash, ularni tadqiq etish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Xossatan, olimning “Zahiriddin Muhammad Bobur risolasi” adabiy manbashunoslik, matnshunoslik hamda o‘zbek mumtoz adabiyotshunosligi va tilshunosligi tarixida muhim o‘rin tutishiga shubha yo‘qdir.

Adabiyotlar ro‘xati:

1. Hasanov S. Zahiriddin Muhammad Bobur. –T.: O‘zbekiston , 2011. –88 b.
2. Sirojiddinov Sh. Matnshunoslik qirralari. –T., 2018.
3. Ilm fan fidoiysi-zahmatkash olim. Maqolalar to‘plami. –T.: VNESHINVESTPROM, 2020.

UMUMTURKIY TILLAR ALLALARIDA BSHIK OBRAZI

Shamsiya Egamberdiyeva Mamajonovna

Namangan davlat pedagogika instituti
stajyor-o‘qituvchisi

shamsiya@mail.ru

Annotatsiya: Jahon xalqlari folklorida onalarning tuyg'ulari va hissiyotlarini umumiy tarzda ifodalay oladigan janrlardan biri alladir. Umumturkiy xalqlar allalaridagi hissiyotlargina emas, balki obrazlar silsilasi ham umumiydir. Beshik obrazi ana shunday umumiy tipdagi obrazlardan biridir.

Kalit so'zlar: folklor, maxsus, beshik, alliteratsiya, syujet, obraz

Аннотация: Алла – один из жанров, способных в целом выразить чувства и эмоции матери в фольклоре народов мира. Все тюркские народы объединяют не только чувства, но и ряд образов. Образ колыбели — один из таких общих типов изображений.

Ключевые слова: фольклор, особенное, колыбель, аллитерация, сюжет, образ.

Abstract: Alla is one of the genres that can generally express the feelings and emotions of mothers in the folklore of the peoples of the world. All Turkic peoples share not only feelings, but also a series of images. The image of the cradle is one such general type of image.

Key words: folklore, special, cradle, alliteration, plot, image

Kirish

Dunyo xalqlari folklorida bolalar uchun atalgan she'rlar, qo'shiqlar va ertaklar yetakchi o'rinni egallaydi. Bu namunalar bolalar tilidan aytilgan yoki bolalar uchun kattalar tomonidan maxsus ijro etilgan og'zaki ijod namunalaridir. Turkiy xalqlar allalariga nazar tashlar ekanmiz, ularning har birining o'ziga xos nafosati, o'zgacha dil izhorlaridan tashkil topganligini ko'ramiz. Alla-bu onaning farzandi uchun qalb to'ridan to'kilgan dil izhoridir. Turkiy millatlar onalarining ham dardi o'xshash, quvonchi uyqash. Odatda, onalar bolani yo oyog'ida, yo quchog'ida; beshikda yoki belanchakda tebratib alla aytadilar. "Bola beshigi yonidagi improvizatsiya- deb yozadi O.I.Kapisa,- tabiiy hodisadir".²⁵⁵

Adabiyotlar tahlili

Beshik – turkiy xalqlar uchun umumiy madaniy yodgorlikdir. Beshik so'zining etimologiyasi qadimgi turkiy tilga borib taqalib, "yo'rgak" ma'nosini anglatgan be: otiga -shi qo'shimchasini qo'shib yasalgan fe'ldan -k qo'shimchasi bilan yasalgan²⁵⁶; keyinroq ye: unlisi — ning cho'ziqlik belgisi yo'qolgan²⁵⁷ (be: + shi = be:shi-) + k = be:pshk > beshik. Shuning uchun ham bu so'z turkiy millatlar leksikasida turli tovush o'zgarishlari bilan aynan takrorlanadi.

Beshik- go'dakning maskani, bola bu yerda orom oladi, u-onaning yordamchisi, ona bu paytda uy yumushlarini bajarib oladi.

Alla, bolam, uxlay qol-a, alla,
Quchog'imda orom ol, alla...
...Tog'lardagi shunqorim-ey, alla

²⁵⁵ Капица О.И. Детский фольклор, с.35.

²⁵⁶ ЭСТЯ, II, 123

²⁵⁷ Devon, I, 386; DS, 97:

Beshikdagi **qo'chqorim**-ey, alla.²⁵⁸

O'zbek allalarida bolani erkalatishda qo'zim, qo'zichog'im, toychog'im, qo'chqorim kabi ko'chim (trop)lardan foydalaniladi. Beshikdagi bolani tog'larda yeldek uchib yurgan shunqorga, yetilgan, kuchga to'lgan qo'chqorga qiyoslaydilar.

Tadqiqot metodologiyasi

Bundan tashqari bolani beshikka solish alohida marosim sifatida nishonlangan. O'zbeklar qadim zamonlardan beri beshikning qanday materialdan yasashiga, pardoziga alohida e'tibor berganlar. O'tmishda, asosan, uni tut, o'rik va yong'oq kabi mevali daraxtlardan yasaganlar. Beshikning mevali daraxt tanasidan yasashiga insonning sermeva – serfarzand bo'lishiga oid istakni ramzan nazarda tutganlar. Namangan shahri, "Kurashxona" MFY, Yekchi ko'cha 67-xonadonda yashovchi beshikchi usta Anasxon ota tut daraxti yog'ochiga qurt tushmasligi, shuning uchun aksar hollarda beshik materialini tutdan qilishlarini aytib o'tadilar. Beshikning tutqichi-kungurasi toldan, pastki qismi tutdan yasaladi. Tol yog'ochi yengil bo'lganidek, tut yog'ochi tolga nisbatan ancha og'ir, bu esa beshik muvozanatini yaxshi ushlashga yordam beradi.

O'rik yog'och beshiging, alla,

O'rgilib ketsin onang, alla,

Tut yog'ochdan beshiging, alla,

Termulib o'tsin onang, alla.

Qirg'iz xalq allalarida esa beshikni archadan, jiydadan tayyorlanishiga urg'u beradilar:

Уктай гой балам , апакен дагы эс алсын,
Деминен сенин буткул ай алам тынч алсын.
Ак тилек айтып терметсем арча бешигин,
Периштелерда алдейлеп назик куу чалсын
Алдей, алдей, алдей , алдей , алдей

Ona nafaqat o'z go'dagiga sokinlik tilaydi, balki butun olamga tinchlik sog'inadi. Farishtalarning nozik kuy chalishi onaning hazing tuyg'ulariga hamohang jaranglaydi.

Yana bir qozoq allasida esa archa, jiyda bilan birga o'rikdan qilingan beshik obrazi keltirilgan:

Арша ма екен бесігі? --- Archadanmi beshigi
Ала ма екен әкесі?-----Olga nmikin otasi
Өрік пе екен бесігі?-----O'rikdanmi beshigi
Сүйе ме екен әкесі?-----Suyganmikin otasi
Жиде ме екен бесігі?-----Jiydadanmi beshigi
Жігіт пе екен әкесі?-----Yigitmi ekan otasi

²⁵⁸ O'tkir Hoshimov . Dunyoning ishlari.-Toshkent, O'qituvchi,-2018, B .201

Turk allalarida esa beshikning ostki qismi shishadan ekanligi ta'kidlab o'tiladi.

Beşigimin altı şişe,
İçinde yatar paşa,
Ninnilerle uyusun ninni,
Beşikten kalksın büyüsün ninni! (**Merzifon**)

O'rta asrlarda shisha hashamat va qudrat timsoli hisoblangan. Shishadan yasalgan beshiklar unchalik urfda bo'lmasa ham, undagi soflik va shaffoflik boladagi samimiylik bilan qorishib mukammal bir kompozitsiyani hosil qiladi.

Ona uchun farzandi dunyoning eng qimmatlisi, shuning uchun uning oshyoni beshikni ham oltindan, kumushdan tayyorlanishi ona uchun tabiiy bir hol. Shahzodaday farzandi har qancha qimmatbaho zar-zebarlar ichra orom olsa arziydi.

Oltin beshik oldiray, alla,
Kumush beshik oldiray, alla.
Bolaginamning tagiga, alla,
Baxmal to'shak soldiray, alla.

Baxmal matosi eng qimmatbaho matolardan hisoblanib, ajib tovlanishi bilan kelinlar sepini bezab turgan. O'zbek xalqi xonadonida mehmonga atalgan baxmal to'shaklar alohida saqlangan. Yangi mehmonning maskani - beshikning uzvlari ham onalar e'tiboridan chetda qolmaydi. Qo'lbog', to'shak, bandi har biri alla matni uchun material bo'ladi. Beshik onaning muqaddas tuyg'ularining guvohi va u beshikni ta'riflab, jigargo'shasini og'ushida avaylayotganday tuyadi o'zini:

To'shagingning taxidan, alla,
Turkman ellari aylansin, alla.
Beshigingning bandidan, alla,
Bag'dod ellari aylansin, alla.

Beshik uzvlari nomi bilan alliteratsiya san'atini yuzaga keltirib, unga mos ravishda joy nomi keltiriladi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Beshik obrazi barcha turkiy xalqlar uchun umumiy obrazdir. Barcha turkiy xalqlar allalarida beshik so'zi aynan bir leksema sifatida keltiriladi. Shuningdek qozoq va qirg'iz xalqi folklorida "Oq beshik" obrazi uchraydi. Bu o'z -o'zidan beshikning anjomlarining oq matodan tayyorlanishiga ishoradir.

Алдей, алдей ак балам,
Ак бешикке жат балам.
Умай энең кайтарсын,
Душманыңды майтарсын.

Bolani ham, beshikni ham OQqa belagan bu qirg'iz allasida Turkiy xalqlarning muqaddas tangrisi hisoblangan Umay Ona obrazi tilga olingan. Umay Ona Markaziy Osiyoda turk ayollarining jamiyatdagi mavqeini ochib beruvchi afsonalardan biri. Oltoyda arxeologlar tomonidan topilgan sopol buyumlardagi rasmlarga ko'ra, Umay Ona uch shoxli tasvirlangan. Shox, ayniqsa, qirg'izlarda

hokimiyatni ifodalaydi. Ko‘pincha oq, kumush yoki sariq sochli deb tasavvur qilingan, va u qush qanotli ayol shaklida tasvirlangan.

Әлди-әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем!
Жылама, бөпем, жылама,
Жілік шағып берейін.
Байқұтанның құйрығын
Жіпке тағып берейін.

Qozoq allalarida ham huddi shu syujet takrorlanib, oqqa belangan bola tilsolidan oq beshikning tavsifiga ko‘chadi. Ona bolasini to‘tiqush bolasi siymosida erkalaganda, beshik “ qamish qal’a” ga aylanadi:

To‘tiqushning bolasi,
Qamishdandir qal’asi,
Uchib ketsa onasi,
Javlon urar bolasi
Alla, jonim, alla

Farzandini bulbul bolasiga qiyoslaganda esa beshikning “ oltin qal’a” bo‘lishini havas qiladi.

Bulbul qushimning bolasi,
Oltindandir qal’asi.
Alla-yo alla.

Bu parchada onada boylikdan ko‘ra arzandasining farovonligini o‘ylash istagi balandroq ekanligi anglashilib turibdi.

XULOSALAR

Tarixi, ildizi, an‘analari bir bo‘lgan xalqlarning madaniy va ma‘naviy merosi ham o‘zaro uyg‘un hamda mushtarakdir. Umumturkiy tillar allalaridagi obrazlar silsilasi bu xalqlarning turmush tarzining bir daraxtdan suv ichishini anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Eshonqul Jabbor. Folklor. Obraz va talqin. -T.: "Nasaf", 1999
2. O . Safarov. O‘zbek bolalar folklori . – Toshkent – 2007. 17 – bet
3. O‘zbek folklori 1- kitob. Toshkent , 1939
4. Gulyor . Farg‘ona xalq qo‘shiqlari. Toshkent, 1967
5. Jahongirov G’. O‘zbek bolalar folklori. Toshkent, 1975
6. M. Jo‘rayev. “Oy oldida bir yulduz”

O‘ZBEK TILI TARIXIDAGI SIYOSIY NUTQNING AYRIM MANBALARI TAVSIFI

Ro‘ziyev Elbek O‘rol o‘g‘li
Termiz davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada nutq shakllarining alohida turi hisoblangan siyosiy nutq, uning turlari hamda o'zbek o'zbek tili tarixida siyosiy nutqqa oid bo'lgan manbalar tavsifi haqida ma'lumot berilgan. Siyosiy nutqning ilk manbalaridan biri sifatida "Bilga xoqon" bitiktoshidagi nutq shakllari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: siyosiy nutq, til tarixi, siyosiy nutq manbalari, qadimgi turkiy yodgorlik

Annotation. This article provides information about political speech, which is a special type of speech, its types, and the description of sources related to political speech in the history of the uzbek language. As one of the first sources of political speech, the forms of speech on the "Bilga Khagan" epitaph were analyzed.

Key words: political speech, history of language, sources of political speech, ancient Turkic monument

Аннотация. В данной статье представлены сведения о политической речи, которая представляет собой особый вид речи, ее виды, а также описание источников, связанных с политической речью в истории узбекского языка. В качестве одного из первых источников политической речи были проанализированы формы речи на эпитафии "Бильга - кагану".

Ключевые слова: политическая речь, история языка, источники политической речи, древнетюркский памятник

Turkiy tillar xususan, o'zbek tili tarixidagi mavjud manbalarga nazar tashlar ekanmiz, siyosiy nutq bilan bo'liq bo'lgan bir qancha manbalarni uchratishimiz mumkin. Bu manbalar toshbitiklarda, rasmiy davlat hujjatlarida hamda badiiy adabiyot manbalarida qayd qilingan. Siyosiy nutq tushunchasi haqida fikrimizni davom ettirar ekanmiz, siyosiy-rasmiy diplomatik nutq, uning ta'rifi haqida professor Q.Sodiqov quyidagicha izoh berib o'tadi: Siyosiy, rasmiy-diplomatik nutq deganda xoqonlar, xonlar, sultonlar, davlat arboblarning el-ulusga qarata aytgan so'zlari, rasmiy murojaati, yorlig'i, hukumat idoralariga ko'rsatmalari, turli yurt egalari bilan o'zaro yozma muloqoti anglashiladi²⁵⁹. Bundan ham anglashimiz mumkinki, til tarixida rasmiy murojaat matlarini, yorliqlar, hukmdor tomonidan yuborilgan elchilik yozishmalarini siyosiy nutqqa kiritishimiz mumkin. O'zbek tili tarixidagi bu nutq shaklining og'zaki (xon va sultonlarning og'zaki buyruq va ko'rsatmalari, kishilar bilan bo'lgan rasmiy muloqoti) va yozma (rasmiy, diplomatik hujjatlar) shakllari mavjud bo'lib, bu shakllar mingyilliklar davomida shakllangan hamda o'zida davriy xususiyatlarni ifodalagan.

²⁵⁹ Sodiqov Q. Eski o'zbek yozma adabiy tili. –Toshkent: Akademnashr, 2022. –b.524

Siyosiy nutq bilan bog‘liq manbalar qatoriga quyidagi manbalarni keltirib o‘tishimiz mumkin: qadimgi xun davri manbalar, qadimgi turkiy tildagi bitiklar (run bitiklari), Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilik” asari, Amir Temur va Temuriy hukumdorlari yorliqlari hamda davlatchilikka oid bo‘lgan rasmiy hujjat shakllari. Umuman olganda yuqoridagi manbalarning barcha qismlari to‘la darajada siyosiy nutqni yuzaga keltirmagan albatta. Ammo, ularda hukumdorlarning o‘z xalqiga el-ulusiga qarata aytilgan fikrlarini uchratish mumkin. Zero, so‘nggi davrlarda topilayotgan manbalar ona tuprog‘imizda hukm surgan saltanatlarda davlat boshqaruviga tegishli hujjatlar mahalliy til va yozuvlarda olib borilganligini ko‘rsatmoqda. Chunonchi, qadimgi xitoy solnomalaridagi qaydlar, eramizdan burungi 200-yilliklarda xunlarning xitoylarga yo‘llagan rasmiy yozishmalari xunlarning o‘z yozuvlari va tilida ekanini tasdiqlaydi²⁶⁰. Ularning ilk namunalari sifatida Kultegin va Bilga xoqon yodgorliklarni aytib o‘tish mumkin. Turkiy adabiy tilning shakllanishi va uning takomilga erishuvida VI – VIII yuzyilliklarda hukm surgan Birinchi va Ikkinchi ko‘k turk xoqonliklarining ta’siri katta bo‘ldi. Xoqonliklarning davlat siyosati turkiy xalqlar madaniyati, adabiyoti va adabiy tilining taraqqiyotiga, ilm-fan rivojiga keng yo‘l ochib berdi. Bu davrda ulkan xoqonlik hududidagi turkiy qavmlarning boshini qovushtirib, davlatni mustahkamlash, xalqni yagona boshqaruv tevaragiga uyushtirish hukumat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Davlat va jamiyat boshqaruvida, ish yuritish va xalqaro diplomatik munosabatlarni yo‘lga qo‘yishda, ilm-fan va adabiyotning ravnaqi uchun xoqonlik hududida umumiy adabiy tildan foydalanish ehtiyoji tug‘ildi²⁶¹.

Quyida siyosiy nutq manbalaridan biri hisoblangan “Bilga xoqon” matnining siyosiy nutq shakllari ifodalangan qismlarini keltirish orqali siyosiy matnlar xususiyatlari haqida muhohazalarimizni davom ettirsak.

Bilga xoqon so‘zi. Täñri täg täñrida bolmiş. Türk bilgä qagan by ödkä olurtim. Sabymyn tükäti äšidgil: ilaju inijigünim joglanym, biriki ogusim budunym, birijä sab-apyt bäglär, jyräja tarkat bujyruq bäglär²⁶² Toquz oguz bägläri buduny bu sabymyn ädgüti äšid, qatyrdy тынла. Täñri-teg täñri yaratmış türk Bilgä qayan sabim deb boshlanuvchi qismida Bilga xoqonning el-u yutrga qarata aytgan nutqi “chaqirig‘i” tarzida yangraydi. Shundan so‘ng xoqn xoqonlik tarixi, o‘zining yurt tepasiga kelishi va xalq tinchligi va farovonligi yo‘lidagi ulug‘ xizmatlarini tilga olib o‘tadi.

Ko‘kday ulug‘vor Tangiridan inoyat topgan ya’ni Tangrining inoyatiga erishilgan Tangrining inoyati bilan Turk Bilga xoqon bu taxtga o‘tirdim. So‘zimni tugal eshitgil, ortimdagi ini, jiyanim, o‘g‘lonim, ittifoq, urug‘im, xalqim, o‘ngdagi

²⁶⁰Омонов Қ. Эски туркий дипломатик хужжатлар: тарихий - филологик тахлил.-Т.: «Extremum-press», 2015. –б. 45.

²⁶¹ Sodiqov Q. Eski o‘zbek yozma adabiy tili. –Toshkent: Akademnashr, 2022.

²⁶² Matnlar tarjimasini berilishida, izohlarda Q.Sodiqovning “Ko‘k turk bitiklari: matn va uning tarixiy talqini” kitobidan amaliy foydalandik . –Toshkent davlat sharqshunoslik instituti nashriyoti. 2004.

shodanit beklar, chapdagi tarxanlar, buyruq beklar .. to‘qquz o‘g‘uz beklari, xalqi, bu so‘zlarimni yaxshilab eshit, diqqat bilan tingla. Shu

Xoqonning xalqqa ritorik undov va ritorik so‘roq so‘roq gaplari ham ritorikaga mansub elementdir: Azu bu sabymda igid bargi? T’yrk bāglār budun buni ašidiŋ! Ma’nosi yoki bu so‘zimda yolg‘on bormi? Turk beklari xalqi buni eshiting.

Bitiktoshda Bilga xoqonning el-yurtga, beklarga murojaatini yana quyidagi matn parchasidan ham anglashimiz mumkin. Turk o‘g‘uz beklari, xalqi eshiting! Yuqoridan osmon bosmasa, pastdan yer yorilmasa, turk xalqi, davlatingni, hukumatingni kim buzdi?... o‘kin, ko‘rguliging uchun, tarbiya qilgan dono xoqoningni, yemirilgan, ketgan ezgu davlatingga. O‘zing yanglishding, (oraga) yomonni kirgizding. Qurolli qaydan kelib tarqatib yubordi, nayzali qaydan kelib surib ketdi? Muqaddas O‘tukan yish bording, g‘arbga borolguncha bording. Borgan yerda ezgulik shu bo‘lsa kerak: qoning suvday oqdi, suyaging tog‘day(uyulib) yotdi, bek bo‘ladigan o‘g‘il bolang qul bo‘ldi, suluv qiz bolang cho‘ri bo‘ldi.

Turkiy xalqlarning qadimiy yozma yodgorliklari tilidan ko‘rinib turibdiki, ushbu xalqlarda siyosiy notiqlik alohida tur sifatida qayd etilmagan bo‘lsa-da, uning ko‘rinishlari u yoki bu shaklda saqlangan hamda o‘ziga xos tarzda taraqqiy etgan. Bu jihatlarni lingvistik, xususan, matnshunoslik jihatdan tadqiq etish hamda o‘rganish bugungi kundagi fanimiz oldidagi muhim ishlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sodiqov Q. Eski o‘zbek yozma adabiy tili. –Toshkent: Akademnashr, 2022.
2. Omonov Q.Sh. Turkiy rasmiy uslubning yuzaga kelishi va takomili (ilk va o‘rta asrlar). Filol..fan..dok. diss. avtoreferat. –Toshkent. 2016.
3. M.Is’hoqov, Q.Sodiqov, Q.Omonov. Mangu bitiklar. O‘rta Osiyo xalqlarining eng eski yozma yodgorliklari bo‘yicha tadqiqotlar. –Toshkent: 2009.
4. Sodiqov Q.“Ko‘k turk bitiklari: matn va uning tarixiy talqini”. –Toshkent: davlat sharqshunoslik instituti nashriyoti. 2004.
5. Омонов Қ. Эски туркий дипломатик хужжатлар: тарихий - филологик тахлил. -Тошкент: “Extremum-press”, 2015.

ALISHER NAVOIY RUBOIYLARI MATNIDAGI MUSIQIY ISTILOHLAR SHARHI

Murodxoja Muxtorov

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

Alisher Navoiy nomidagi

Davlat adabiyot muzeyi tadqiqotchisi,

Annotatsiya

Ushbu maqolada she'riyat sultoni Hazrat Alisher Navoiyning ruboiylari matnida kelgan musiqaga oid so'z va istilohlar vositasida yaratilgan misralar, baytlar, ruboiylarning badiiy talqini, mazmun mohiyati va poetik xususiyatlari haqida bayon etiladi.

Kalit so'zlar: *she'riy matn, badiiy talqin, musiqiy istiloh, badiiy obraz, taronai ruboiy, lirik asar.*

Annotatsiya

V dannoy state opisывayutsya xudojestvennaya interpretatsiya, sodержanie i poeticheskie osobennosti stixov, stixov, ayatov, sozdанных sredstvami muzыkalных slov i istil v tekste rubaya xazrata Alishera Navoi, sultana poezii.

Klyuchevыe slova: *poeticheskiy tekst, xudojestvennaya interpretatsiya, muzыkalный stil, xudojestvenный obraz, taronai rubai, liricheskoe proizvedenie*

Annotation

This article describes the artistic interpretation, content and poetic features of poems, verses, verses created by means of musical words and istil in the text of Rubai Hazrat Alisher Navoi, the Sultan of Poetry.

Keywords: *poetic text, artistic interpretation, musical style, artistic image, taronai rubai, lyrical work.*

She'riy asar matnidagi har bir so'z va ibora uning badiiy yaxlitligini ta'min etadi. Alisher Navoiy she'riyatining gulto'ji bo'lgan "Xazoyin ul-maoniyy"dagi asarlar bilan tanishar ekanmiz, she'rlardagi badiiyat, ularning janr xususiyatlari, mavzu ko'lami, poetik xususiyatlari bilan birga matn tuzilishi haqida ham mukammal tasavvur hosil qilish mumkin bo'ladi. Kuliyotdagi har bir janrning o'ziga xos o'rni bor, albatta. Ruboiy g'azaldan keyingi darajadagi janr hisoblanadi.

Navoiy ruboiylarining mavzu ko'lami keng bo'lib, ular ishqiy ijtimoiy, shoir hayotiga aloqador bo'lgan hijron mavzusi va boshqalardan iboratdur. Shoir ruboiylarida jamiyat hayotidagi muhim masalalar badiiy-falsafiy talqin etiladi. U voqelik bilan bog'liq holda o'zining umumlashma fikrlarini – tiriklikka, olam va odamga, jamiyatga munosabatini badiiy obraz va xilma-xil detallar yordamida badiiy aks ettiradi.²⁶³

"Navoiy asarlari lug'ati" da ruboiy (a) - To'rtlik (birinchi, ikkinchi va to'rtinchi misralari yoki to'rttala misrasi ham qofiyadosh), ikki baytli she'r parchasi, deyilgan.²⁶⁴

Demak, ruboiy to'rt misra, ikki baytdan iborat tugal lirik asar. Ruboiy musiqa va qo'shiqning avj nuqtasini eslatadi. Bunda - fikrlar bilan birga his tuyg'ular ham barobar tug'yonga kelib, g'oyani mo'ljaldagi yuksaklikka olib

²⁶³ Sirojiddinov Sh. Yusupova D. Davlatov O. "Navoiyshunoslik" "Akademyashr", T, 2020 yil

²⁶⁴ Shamsiev P. Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug'ati. T, Adabiyot va san'at, 1972 yil

chiqishga faol yordamlashadi. Shuning uchun ham she'rning bu janrini lirikaning falsafiy mazmunga ega bo'lgan turi deb hisoblaymiz.²⁶⁵

Ruboiy ko'p vaqt a-a-b-a shaklida qofiyalanadi. Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" idagi 133 ta ruboiysidan 116 tasida to'rt misra ham qofiyadosh bo'lib keladi. Bu Navoiyning ruboiydagi san'atkorligi nihoyatda zo'rligining bir go'zal alomatidir.²⁶⁶ Bu ruboiylar a-a-a-a usulida qofiyalanadi va shoirning o'zi ularni "ruboiyya" deb ataydi.²⁶⁷ Navoiy asarlari lug'atida²⁶⁸ Ruboiyya (a). - Ruboiy bahrida aytilgan she'r parchasi, to'rtlik, deb berilgan. Bunday ruboiyyalar "G'aroyib us-sig'ar" asariga yozilgan debochada keladi. She'riy matnlarning badiiy talqinida musiqaga oid so'z va istilohlar ishtirok etgan ruboiylardan namunalar keltiramiz.²⁶⁹

1-ruboiyya:

Fa'oli qazo hukmig'a anboz kelib,
G'addori qadar amrig'a damsoz kelib,
Bazm aro Zuhra nag'mapardoz kelib,
Anjomi zamon davrig'a og'oz kelib.²⁷⁰

Sharh:

Bu erda, shoir bandaning yaralishi Ollohning irodasi ekanligi, taqdirga hamohang yashash, yozmish (g'addori qadar)ning turli aldamchi, rahmsizliklariga oshno bo'lib, hayot bazmida shodlik bag'ishlovchi (Zuhro homiyligida) kuyohanglardan bahra olib, bu ohiri bor zamonda yana paydo bo'lish borligini his qilib yashash bor ekanligi aytilmoqda.

2-ruboiyya:

Bo'lg'onda sipehr davri komi bo'lsun,
Aflok uza bazm ihtishomi bo'lsun,
Ham dargahi shohlar maqomi bo'lsun,
Yilda bir alarg'a bori omi bo'lsun.²⁷¹

Sharh:

²⁶⁵ Hayitmetov A "Navoiy lirikasi" qayta nashr. "O'zbekiston" NMIU, 2015

²⁶⁶ O'sha kitob..., 72-bet

²⁶⁷ Shayxzoda. Asarlar. G'azal mulkining sultoni. 6 tomlik. 4-t. 1972 yil

²⁶⁸ Shamsiev P. Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug'ati. T, Adabiyot va san'at, 1972 yil

²⁶⁹ Alisher Navoiy. M.A.T. 20 tomlik, uchinchi tom "G'aroyib us-sig'ar", T. 1989 y, 12 t, 13t, 573, 575, 583-betlar

²⁷⁰ Mazmuniy tarjima:

Tangrining taqdiriga hampo bo'lib,
Zolim falak amriga oshno bo'lib,
Bazmida sozandasi Zuxro bo'lib,
Oxir zamonda yana paydo bo'lib

²⁷¹ Mazmuniy tarjima:

Osmonlar aylanganda maqsadi yorug' bo'lsun,
Bazmlar dabdabasi olamda to'lug' bo'lsin,
Maqomi –martabasi shohlardek ulug' bo'lsin,
Har yilda bir ularning qabuli qutlug' bo'lsin

Charxi falak o‘z o‘qida doimo aylanib tursa, yashash zavqu shodliklari olamlarni burkaydi. Ulug‘ martabali turar joylari shohlarnikidek bo‘lsinu, ommaning qabuli har yili bo‘lsin.

Alisher Navoiy turkiy adabiyotda birinchi bo‘lib taronai ruboiy janrida ijod qildi, ruboiy mavzu doirasini kengaytirib, ma‘rifiy mazmun bilan boyitdi, falsafiy mohiyatini kuchaytirdi-hayotiy masala va muammolarga bog‘lab hayotga yaqinlashtirdi, ruboiyni turkiy she‘riyatda g‘azal kabi faol janr darajasiga olib chiqdi.²⁷²

54-ruboiy

To subh xuruse uyg‘onib urdi nafas,
Xuffosh qanot ochqucha may qilma havas,
Chun valvala chekti ko‘yaro tabli asas,
May ich anga tegrुकim, etar savti jaras.²⁷³

58-ruboiy.

Yillar tutibon shayx maqolotig‘a go‘sh,
Ne ko‘ngluma zavq etti, ne jonima jo‘sh,
Jonimg‘a navo soldiyu ko‘nglumg‘a xurush,
Bir jur‘a bila mug‘bachai bodafurush.²⁷⁴

63-ruboiy.

Bu davrda yo‘q sen kibi hushhon hofiz,
Huffoz aro sarxalqai davron hofiz,
Qur‘ong‘a sen o‘lg‘on kebi yakson hofiz,
Bo‘lsun sanga barcha ishda Qur‘on hofiz.²⁷⁵

66-ruboiy.

Mug‘ dayrida dast bersa bir lahza farog‘,
Kim, mug‘bacha ishqidin qizig‘ bo‘lsa dimog‘,

²⁷² Sirojiddinov Sh. Yusupova D. Davlatov O. “Navoiyshunoslik” “Akademnashr”, T, 2020 yil

²⁷³ Mazmuniy tarjima:

Tong otib, xo‘roz qanot qoqib qichqurguncha,
Mayni unut tunkapalak qanot yozguncha,
Mirshab nog‘orasining shovqini tinguncha,
So‘ngra may ich, qo‘ng‘iroq ovozi kelguncha

²⁷⁴ Mazmuniy tarjima:

Shayx so‘zlari har damda ongimda, qulog‘imda,
Shodlik jo‘sh urdirmadi, na ko‘nglimda, qonimda,
Kosaguli mayidan qultum yutgan onimda,
Go‘yo qalbim hayqirdi, navo paydo jonimda.

²⁷⁵ Mazmuniy tarjima:

Shu zamon hofizisan, yoqimli kuylaguvchi,
Barcha hofizlar aro davru davron surguvchi,
Qori bo‘lding sen o‘qib, Qur‘onni yodlaguvchi,
Barcha ishlarda Qur‘on, seni ham saqlaguvchi.

Ul tutsa mug'ona lahn ila har dam ayog',
Bosh olsam oyog'idin kerak boshima dog'.²⁷⁶

104-ruboiy.

Menmenmu visol umididin shod o'lg'an,
Bir bir g'amu anduhdin ozod o'lg'an,
Oz-ozgina bergan soyi gul atri nasim,
Bulbuldek ishim nolavu faryod o'lg'an.²⁷⁷

Ruboiylarda kelgan musiqiy so'z va istilohlar *bazmi aro*, *Zuhra*, *nag'mapardoz*, *bazm ixtishomi*, *valvala chekti*, *tabl*, *savti jaras*, *navo*, *xurush*, *hushxon*, *hofiz*, *huffoz*, *mug'ona lahn*, *bulbul*, *nola*, *faryod* kabilar bevosita lirik asarning ko'zda tutilgan niyat, maqsadlari timsoli sifatida o'z badiiy ifodasini topgan. Shoir yuqoridagi singari obraz va timsollar, ramziy tushunchalarini keng qo'llaydi, ularni ifodalashda, tazod, tamsil, tanosub, tashbeh kabi badiiy san'atlardan keng foydalanadi.

Xullas, ruboiy janrida ham Navoiy o'zining shoirlik mahoratini to'la ko'rsatdi va har qanday mavzuni har qanday g'oyani shu janr imkoniyatida ajoyib ustalik bilan, yorqin bo'yoqlarda kishini hayratga soladigan darajada ta'sirli qilib bera oldi. Shuning uchun ham uning ruboiylari hozirgacha har qanday kitobxonda kuchli zavq-shavq uyg'otib kelmoqda.

Alisher Navoiy ruboiylarida kelgan musiqaga oid so'z va
istilohlar lug'ati²⁷⁸

1. Bazm aro - f. Kuy-qo'shiqlar vositasida o'tadigan o'yin-kulguli, hursandchilik majlisida faol bo'lish, qizdirish.
2. Bazm ixtishomi - f.a. bazm dabdabasi.
3. Bulbul - a. Sayrovchi, kuylovchi, xushxon.
4. Valvala chekti- nog'ora ovozi, shovqinli tovush.
5. Zuhra - f. Cho'lpon yulduzi – Venera (shoirilar osmon cholg'uchisi, sozandasi deb ta'riflaydilar); Mumtoz adabiyotda san'atkorlar homiysi hisoblanadi.
6. Navo- f. Kuy, ohang.

²⁷⁶ Mazmuniy tarjima:

Omad kulib mayhonada bir nafas rohat qilsam,
Kosagul ishqida yonib, kayfiyatim chog' qilsam,
Soz chalib qadah tutsa, mastona qo'shiq aytsam,
G'amlardan forig' bo'lib, kuygan boshim ko'tarsam

²⁷⁷ Mazmuniy tarjima:

Visolga umid bog'lab men, yana men shod bo'ldim,
G'am, alamdand ohista va asta ozod bo'ldim,
Turfa gullar atrini shabada, olib keldi,
Kuylarim bulbuldayin oh ila faryod bo'ldi (m).

²⁷⁸ Navoiy asarlari lug'ati. P. Shamsiev, S. Ibroximov. G'ofur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 1972

7. Nag‘mapardoz - a. f. Kuylovchi, xonanda, sozanda.
8. Nolavu faryod - f. Nola, fig‘on, dardli ovozlar ila xonish.
9. Savti jaras - a.f. qo‘ng‘iroq ovozi.
10. Tabl - a. Nog‘ora
11. Xurush - f. Kuy-ohangdan keyingi shodlik, hayqiriq.
12. Xushxon hofiz - a. yoqimli kuylovchi hofiz, ashulachi.
13. Huffoz - a. (ko‘pl) hofizlar, qorilar

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Navoiy A. MAT. 20 tomlik, uchinchi tom “G‘aroyib us-sig‘ar”, T, 1989 yil.
2. Shamsiev P. Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug‘ati. T, Adabiyot va san‘at, 1972 yil.
3. Shayxzoda. Asarlar. G‘azal mulking sultoni. 6 tomlik. 4-t. 1972 yil
4. Sirojiddinov Sh. Yusupova D. Davlatov O. “Navoiyshunoslik” “Akademnashr”, T, 2020 yil
5. Hayitmetov A “Navoiy lirikasi” qayta nashr. “O‘zbekiston” NMIU, 2015

OGAHINYNING “TAVIZ UL-OSHIQIN” DEVONIDA ILM-FAN, SAN‘AT BILAN BOG‘LIQ LEKSIKA

Bobomurodova Sabohat Rustamovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Ogahiyning “Taviz ul-oshiqin” devonida ilm-fan, san‘at bilan bog‘liq leksikaning berilishi haqida ma‘lumotlar beriladi va xulosalar chiqariladi.*

Kalit so‘zlar: *adabiyot, leksika, tilshunoslik, lug‘at, meros, sulton, shoh.*

Xorazmda voyaga yetgan buyuk tarixchi, shoir, olim, tarjimon va davlat arbobi Erniyozbek o‘g‘li Muhammad Rizo Ogahiy devoni leksikasi hali tadqiqotchilarimiz tomonidan to‘laligicha o‘rganilgani yo‘q. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning “Mustaqillikka erishganimizdan keyin xalqimizning o‘z yurti, tili, madaniyati, qadriyatlari, tarixini bilishga, o‘zligini anglashga qiziqishi ortib bormoqda. Bu – tabiiy hol. Odamzod borki, avlod-ajdodi kimligini, nasl-nasabini, o‘zi tug‘ilib voyaga yetgan qishloq, shahar xullaski, Vatanining tarixini bilishni istaydi. Shuning uchun ham “davlatimiz, millatimizning haqqoniy ilmiy tarixini yaratish keng jamoatchiligimiz uchun g‘oyat muhim va dolzarb masalaga aylanishi lozim”²⁷⁹, degan so‘zlari nihoyatda topib aytilgan. Shu ma’noda bugungi o‘zbek tilshunoslari oldida fanimizning ulkan yutuqlariga asoslangan holda rivojlantirish, xususan, o‘zbek tili leksikasini

²⁷⁹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7- том. – Т.: Ўзбекистон 1999. – Б.154.

chuqurroq ilmiy tahlil qilish, jumladan, Ogahiy asarlarini leksik jihatdan to'liq tadqiq qilish vazifasi turibdi.

“O‘zbek adabiyotida ijodiy mahsuldorlik va asarlarining badiiy barkamolligi bilan haqli ravishda Alisher Navoiydan keyingi shaxs deb tan olingan Muhammad Rizo Ogahiy”²⁸⁰ uch yoshida otadan yetim qoladi va zamonasining eng nodir kishilaridan biri bo‘lmish tog‘asi Shermuhammad Munis qo‘lida tarbiyalanadi, undan adabiy ta‘lim oladi. Doimiy tarzda tinmay mehnat qiladi, o‘qiydi. U oilada, ko‘cha-ko‘yda, jamoat orasida, maktabda nimaiki ibrat ko‘rsa, uni o‘zlashtirishga harakat qiladi. Yaxshi insonlarga yaqinlashib, ulardek bo‘lishga doimo intilardi. Shu sababli Ogahiy ijodida ilm-fan, san‘at bilan aloqador juda ko‘p leksikalarni uchratamiz. “O‘zbek tilining izohli lug‘at” ida ilm-fan, san‘at so‘zlariga quyidagicha ta‘rif berilgan:

Ilm [a. – bilim, fan, nazriya] 1. O‘qish, o‘rganish va tadqiqot, tahlil etish bilan erishiladigan bilim; ko‘nikma, malaka. 2. Ish-faoliyatning ilm bilan bog‘liq sohasi; tabiat va jamiyat haqidagi bilimlar tizimi; fan. 3. Ish-faoliyatning ma‘lum bir sohasiga oid bilim, ta‘limot, malaka²⁸¹.

Fan [a. – san‘at, mahorat; erkin kasb; ilm, bilim; tarmoq] 1. Tabiat va jamiyatning taraqqiyot qonuniyatlarini ochib beruvchi hamda o‘zi erishgan natijalar bilan atrof muhitga ta‘sir ko‘rsatuvchi bilimlar tizimi. 2. Shunday bilimlar tizimining alohida tarmog‘i, yo‘nalishlari, sohalari²⁸².

San‘at [a. – ish, mehnat; mahorat; kasb-hunar]. 1. Ijtimoiy madaniyatning estetik zavq beruvchi, musiqa, musavvirlik, haykaltaroshlik kabi voqe‘likni badiiy obrazlar vositasida aks ettiruvchi har bir ayrim sohasi. 2. Turli amaliy-tatbiqiy sohalarning o‘ziga xos uslubi, sistemasi. 3. (ko‘chma) Muayyan faoliyat sohasidagi yuksak mahorat, ustalik; iste‘dod. 4. Adabiyotshunoslikda: badiiy asar poetikasini ta‘minlovchi vosita²⁸³.

“O‘zbek tilining etimologik lug‘at” ida quyidagicha ta‘riflangan:

Ilm – bu arabcha so‘z ʼilm (un) shakliga ega (APC, 535); o‘zbek tiliga kasrali ayn tovushini i tovushiga almashtirib qabul qilingan: ʼilm – ilm. Bu so‘z asli “bildi”, “bilimli bo‘ldi” ma‘nosini anglatuvchi ʼalima fe‘lining (APC, 534); I bob masdari bo‘lib (ATG, 142), “o‘qish-o‘rganish bilan orttirilgan chuqur bilim” ma‘nosinin anglatadi (ЎТЇЛ, I, 323). O‘zbek tilida ilm so‘zidan ilmi, ilmsiz, sifatlari, keyingi so‘zdan ilmsizlik oti, ilmsizlarcha ravishi hosil qilingan, ilm-fan, ilm-hunar, ilm-ma‘rifat juft so‘zlari tuzilgan²⁸⁴.

Fan – bu arabcha so‘z fann(un)2 shakliga ega (APC, 610); o‘zbek tiliga so‘z oxiridagi nn tovushlaridan birini tashlab qabul qilingan: fann – fan; ko‘pma‘noli

²⁸⁰ Баёний.Шажараи Хоразмшохий // Мерос туркуми.– Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 175-265; Девони Мавлоно Комил маа таворих шоҳони Хоразм. Лит.Г.Яковлева. – Тошкент, 1327 ҳиж. – Б.26.

²⁸¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. Т.2. Б.- 195.

²⁸² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. Т.4. Б.- 324.

²⁸³ Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт институти/Ўзбек тилининг изоҳли луғати/ Учинчи жилд/Т.:”Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти,2006.-671 б. 442-б.

²⁸⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати.Тошкент “Университет” 2003 II том,161- бет.

fannana fe'lining "tasniflanadi" ma'nosi asosida (APC, 610); hosil qilingan masdar bo'lib, arab tilida "san'at", "mahorat", "kasb", "ilm", "texnika", "soha" ma'nolarini anglatadi (APC, 610); o'zbek tilida "bilim tarmog'i" ma'nosini anglatish uchun ishlatiladi (ЎТИЛ, II, 294)²⁸⁵.

San'at –bu arabcha soʻz sʻanʻat (un)1 shakliga ega (APC, 447); o'zbek tiliga sad undoshini s undoshiga almashtirib, sukun oʻrniga ʻ (ayirish) belgisini qo'yib, fathali aynni a unlisiga almashtirib qabul qilingan: sʻanʻat – san'at; ko'p ma'noli sʻanʻana fe'lining "bezadi" ma'nosi bilan (APC, 446); hosil qilingan masdari bo'lib (АТГ, 143), arab tilida "mehnat", "hunar", "badiiy ijod" ma'nosi bilan qabul qilingan (ЎТИЛ, II, 20)²⁸⁶.

Ogahiy devonida ilm-fan, zan'at bilan bog'liq ljuda ko'plab uchraydi. Ayniqsa "Ilm bo'lmish yod ango" g'azalida boshidan oxirigacha ilmg'a oid leksikalar jamlangan. Quyida g'azaldan parchani ko'raylik:

Ul malak simoki borch'a ilm bo'lmish yod ango,

Ro'zi shab dars u saboq takroridir mu'tod ango.

Ilm tahsili suluki ichra solik bo'lg'oli,

Aql piridin damo-dam yetgusi irshod ango.

Sarf-u nahv-u mantiq ichra toki sa'y etti ayon,

Sebvayh ruhi qilur tahsinu ham imdod ango. (71)

Bu g'azalda ilm olmoq inson uchun qanchalik muhim ekanligi juda chiroyli tarzda yoritib berilgan. Inson ilm olishi, ma'lum kasb-hunarga ega bo'lishi uchun tangri bergan iste'dodidan foydalanishi lozimligi haqida uqtiradi. Har bir inson o'z iste'dodidan kelib chiqib, kasb tanlashi lozimligi haqidagi fikrlarini misollar orqali bayon etgan. Ogahiy har bir malak simoki barcha ilmni yod bilmog'i, buning uchun esa kecha-yu kunduz saboq olib, doimiy takrorlab yurishi lozimligi haqida uqtiradi. Zero, har qanday lim takrorlash mevasidir. Faqat ilmgina insonni eng yuqori cho'qqiga olib chiqishi mumkinligini, ya'ni "sulukni solik" qilishini aytadi. Morfologiya, sintaksis, mantiq kabi ilmlarni mukammal bilganga "Sebvayh ruhi" tahsin aytadi. Kim ilmi kalomni mukammal egallasa, Tangri unga keragidan ham afzalroq iste'dod berishi, hatto, bir to'daning, guruhning peshvosi darajasiga erishtirishi mumkinligi, ilmni mukammal egallagan insonning ikki dunyosi ham obod bo'lishligi haqidagi har bir fikrini juda go'zal misollar bilan isbotlab beradi. G'azalning oxirida esa, o'z xalqining ilmdan bebahraligi uchun qay holatga tushganligini afsus-nadomat bilan bayon etadi.

"O'zbek tilining izohli lug'at" ida saboq, sarf, nahv, mantiq va tahsil so'zlariga quyidagicha ta'rif berilgan:

Saboq [a. – tortishuv, musobaqa]. 1.Dars, mashg'ulot, bilim, fan; 2.Darsda (o'quvchilarga) beriladigan vazifa, topshiriq; 3.(ko'chma.) 4. Ibrat, o'rnak, namuna bo'ladigan, hayot tajribasini oshiradigan ish, harakat, voqea-hodisa²⁸⁷.

²⁸⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент "Университет" 2003 II том, 459- бет.

²⁸⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент "Университет" 2003 II том, 377- бет.

²⁸⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзБМЭ, 2006. Т.3. Б.- 411.

Sarf [a. – turlanish, tuslanish] esk. ayn. Morfologiya²⁸⁸.

Tahsil [a. – ega bo‘lish, egallash; yig‘ish, to‘plash; hosil qilish, o‘rganish (ilmni)].

1.O‘qish, bilim olish; 2.O‘qish mavsumi, dars-mashg‘ulotlar davri²⁸⁹.

Mantiq [nutq, til; so‘zlash; logika]. 1. To‘g‘ri tafakkur yuritishning asosiy qonunlari va shakllari haqidagi fan. 2. Gap, fikr, harakat va sh. k.ning aqlga monandligi, asosliligi. 3. Ichki qonuniyat, qonuniylik²⁹⁰.

Nahv [a. – tomon; chekka, burchak; sintaksis] esk. ayn. Sintaksis²⁹¹.

Ushbu so‘zlar “O‘zbek tilining etimologik lug‘at” ida quyidagicha ta’riflangan:

Saboq – bu arabcha asli sabaq(un) shakliga ega, tojik tiliga shu shaklida o‘zlashgan; o‘zbek tilida q undoshi a unlisi â unliga almashtirilgan: sabaq → sabâq (saboq); asli “kim o‘zarga tortishdi” ma’nosini anglatuvchi sabaqa fe’lidan hosil qilingan I bob masdari bo‘lib, arab tilida “tortishuv g‘olibiga beriladigan mukofot” ma’nosini anglatadi. Tojik tilida bu so‘z “dars, mashg‘ulot” ma’nosini anglatadi. Ko‘rinadiki, bu so‘z o‘zbek tiliga tojik tilidan olingan bo‘lib, “dars, ibrat bo‘ladigan, ko‘zni ochadigan voqea” ma’nosini anglatadi²⁹².

Mantiq – bu arabcha so‘z mantiq(un) shakliga ega; o‘zbek tiliga itqi undoshini t undoshiga almashtirib qabul qilingan: mantiq → mantiq; asli “gapiradi”, “bayon qiladi” ma’nosini anglatuvchi nataqa fe’lidan yasalgan ot bo‘lib, “fikir-harakatning aqlga monandligi, asosliligi” ma’nosini anglatadi; bu so‘z logika fanining nomi sifatida ham ishlatiladi²⁹³.

Sarf – hozirgi o‘zbek tilida ishlatilmay qo‘ygan bu so‘z “grammatikaning morfologiya qismi” ma’nosini anglatgan bo‘lib, asli ko‘p ma’noli šarafa¹ fe’lining o‘ninchi – “turladi, tustadi (shaklini o‘zgartirdi)” ma’nosidan hosil qilingan I bob masdariga teng²⁹⁴.

Tahsil – bu arabcha so‘z tahsîl(un) shakliga ega; o‘zbek tiliga hoyi hutti undoshini h undoshiga, sad undoshini s undoshiga, cho‘ziq ī unlisini i unlisiga almashtirib qabul qilingan: tahsîl → tahsil; ko‘p ma’noli hašala fe’lining “ ega bo‘lishga harakat qildi ” ma’nosi bilan hosil qilingan II bob masdari bo‘lib, arab tilida asli “ega bo‘lish”, “erishish” ma’nosini, tahsil va ilm birikmasi tarkibida “bilim olish uchun o‘qish” ma’nosini anglatadi²⁹⁵.

Yuqoridagi g‘azalning o‘zidanoq, Ogahiyning ilm-fanga bo‘lgan munosabatini ko‘rishimiz mumkin. Shoirning hayotida ilm olish, uni ulashish birinchi o‘rinda turgan. Bundan tashqari “Qad-u ruhsor-u lab” g‘azalida ham ilm olish haqida juda chiroyli o‘xshatish keltirilgan:

Odamidur ilm-u donish birla odam, yo‘q esa

Jumlai hayvong‘adur yakson qadu ruxsori lab. (110)

²⁸⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. Т.3. Б.- 455.

²⁸⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. Т.4. Б.- 43.

²⁹⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. Т.2. Б.- 539.

²⁹¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. Т.3. Б.- 31.

²⁹² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент “Университет” 2003 II том, Б.- 365.

²⁹³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент “Университет” 2003 II том, Б.- 235.

²⁹⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент “Университет” 2003 II том, Б.- 378.

²⁹⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент “Университет” 2003 II том, Б.- 442.

Odamzotga berilgan qaddi-qomat, tashqi ko‘rinish, qiyofa, yuz, bet, aft-angor, chehra, lab jamiki hayvonot olamiga ham berilgan. Bu jihatdan hayvonlar bilan inson tengdir. Demak, inson zoti borki, o‘zining ilm-u donishi, bilimi, tafakkuri bilan hayvonot olamidan farq qiladi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘at” ida donish so‘ziga quyidagicha ta’rif berilgan: Donish [f. – bilim, fan; tahsil, saboq] kt. Tabiat va jamiyat haqidagi bilim, ma’lumot; to‘plangan ilm²⁹⁶.

Ogahiy o‘zining “Maskan aylamish” g‘azalida adolatli, dono shohlar haqida fikr bildiradi:

Ogahiy, hamul dono shah duosini qilkim,
Topti lutfidin oning e’tibor shoirlar. (179)

Bu baytda, ilm ahlining, shoirlarning ko‘payishi, e’tibor topishi uchun, albatta, davlatni dono shoh boshqarishi lozimligi haqida fikr yuritilgan. Tarixdan bizga ma’lumki, dono shoh boshqargan davlatdan ko‘plab olim-u ulamolar, shoiru-shuarolar, ziyolilar yetishib chiqqan. Sababi davlatning o‘ssishi, rivojlanishi uchun ilm ahlining xizmati beqiyosdir.

“O‘zbek tilining izohli lug‘at” ida dono so‘ziga quyidagicha ta’rif berilgan: Dono [f. – biluvchi, bilimdon, donishmand].1. ot. Aql-zakovatli, donishmand, oqil. 2. Aql-zakofat bilan aytilgan, qilingan; aql-zakovatdan dalolat beradigan; oqilona²⁹⁷.

Ushbu so‘z “O‘zbek tilining etimologik lug‘at” ida quyidagicha ta’riflangan: Dono – bu sifat “bil-” ma’nosi anglatadigan tojikcha donistan fe’lining don hozirgi zamon asosidan o qo‘shimchasi bilan hosil qilingan bo‘lib, “aql-zakovatli” ma’nosini anglatadi²⁹⁸.

Xulasa qilib shuni aytish mumkinki, Ogahiy hayoti davomida ilm-fanning rivoji va uning yuksalishi uchun astoydil harakat qilgan. Shuning uchun ham uning ijodida ilm-fanning rivoji, gullab-yashnashi uchun xizmat qiladigan g‘azallarni uchraydi va bu g‘azallarda ilm-fan, san’atga aloqador so‘zlar ko‘plab topiladi. Bu so‘zlarning barchasini mukammal o‘rganish galdagi vazifalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7- том. – Т.: Ўзбекистон 1999. – Б.154.
2. Баёний.Шажараи Хоразмшоҳий // Мерос туркуми.– Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 175-265;
3. Девони Мавлоно Комил маа таворих шоҳони Хоразм. Лит.Г.Яковлева. – Тошкент, 1327 ҳиж. – Б.26.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. Т.2.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. Т.4.

²⁹⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. Т.1. Б.- 645.

²⁹⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. Т.1. Б.- 645.

²⁹⁸ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати.Тошкент “Университет” 2003 III том, Б.- 92.

6. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт институти/Ўзбек тилининг изоҳли луғати/Учинчи жилд/Т.:”Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти,2006.-671 б.
7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати.Тошкент “Университет” 2003 II том.

SAKKOKIY G‘AZALLARIDA YOR TASVIRI

G‘ayrat Israilov

Jizzax davlat pedagogika
universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mavlono Sakkokiy merosining asosiy qismini g‘azallar tashkil etadi. Shoir g‘azallaridagi asosiy mavzu – ishq, asosiy timsol – Inson. Ularda insonparvarlik, xalqparvarlik, visol umidi, hijron azoblari, go‘zallik ta’rifi, hayotga muhabbat, ijtimoiy fikrlar ma’lum ma’noda siyosiy qarashlar qalamga olingan.

Demak, g‘azallarining asosiy mavzui muhabbat bo‘lib, ba’zi o‘rinlarda ilohiy ishqni, tasavvufiy g‘oyalarni ham tasvirlaydi. Shoir o‘z she’rlarida kishilik muhabbatini, orzu-tilaklarini, dardu- alamlarini, bir so‘z bilan aytganda insonning dard alamlari, orzu tilaklarini, tabiat tasvirini beradi.

Abstract: Ghazals are the main part of Maulana Sakkoki's legacy. The main theme in the poet's ghazals is love, the main symbol is Man. Humanism, philanthropy, hope for salvation, sufferings of hijran, definition of beauty, love of life, social thoughts and political views are written in them.

So, the main theme of his ghazals is love, and in some places he describes divine love and mystical ideas. In his poems, the poet describes his personal love, wishes, and pains, in short, human pains, wishes, and nature.

Аннотация: Газели являются основной частью наследия Мауланы Саккоки. Основная тема в газелях поэта – любовь, главный символ – Человек. В них написаны гуманизм, человеколюбие, надежда на спасение, страдания хиджрана, определение красоты, жизнелюбие, общественные мысли и политические взгляды.

Так, основной темой его газелей является любовь, а в некоторых местах он описывает божественную любовь и мистические идеи. В своих стихах поэт описывает свою личную любовь, желания и боли, словом, человеческие боли, желания и природу.

Tayanch atamalar: yor, oshiq, ma‘shuqa, hijron, visol, lirik qahramon, gul, muhabbat, tazod, tanosub, jonlantirish, laf va nashr, o‘xshatish, mubolag‘a, majoz

Basic terms: friend, lover, mistress, hijran, visal, lyrical hero, flower, love, contrast, ratio, revitalization, word and print, simile, exaggeration, metaphor

Основные термины: друг, любовник, любовница, хиджран, визал, лирический герой, цветок, любовь, контраст, соотношение, оживление, слово и печать, сравнение, преувеличение, метафора.

Shoir yor va unga sadoqat, hayot lazzeatlaridan bahramand bo'lish, oshiqdagi hijron va ayriliq azoblari, visol nashidasini ta'sirchan tarzda, sodda va ohangdor holatda ifodalaydi:

*Gar hajring o'ti jonu jigarga yoqa keldi,
Jonimg'a ne xush sharbati vasling yoqa keldi.
Hajr o'ti necha majruh etib buzdi jigarni,
Vasling bu shifo marhami ne xush yoqa keldi...
Zulfungni qachon solding ushul ol yong'oq uzra,
Jonimg'a mening iylasa ul o't yoqa keldi,
Devona deding meni yu zulfung sanga zanjir,
Oshiqlara ma'shuqi munungtek yoqa keldi.
Devona bu Sakkokiyu zulfung anga zanjir,
Hindu chu akas fil boshig'a qoqa keldi.*

Lirik qahramon ma'shuqa zolimligidan, vafosizligidan shikoyat qiladi:

*Yolg'ону chindin chitib har lahza qoshingni menga,
Keng jahonni bu zaif ko'nglum bikin tor aylama.
Ey yuzi gul g'uncha bo'ldum javrdin, har dam mening
Ko'zlarim qon yoshidin olamni gulzor aylama.
Ko'p musulmondin qo'yub, tarso bo'lurni qavlasang,
Sen bu kundin so'ngra hech zulfungni zunnor aylama*

Sakkokiy g'azallarida uch obraz: oshiq, yor va raqib obrazlari ko'zga tashlanadi. Oshiq shoirning o'zi. U yorning visoliga oshiqadi. Oshqlik iztirob va mashaqqat ekanligini tan oladi:

*Qilding avval bargi gul yanglig' ko'ngulni lutf etib,
Bo'lmag'il emdi dilozor, oxir ozor aylama.
Bosqon iz tufroqitek Sakkokiyni xor aylading,
Suv beroyin yuz edib andin dag'i xor aylama(240–bet).*

Shuningdek, uni she'riyatida an'anaviy obrazlar ham ko'plab uchraydi. Xususan, shoir talmeh san'atidan unumli foydalangan. Farhod – oshiq inson. U Shirin yo'lida tog' qazishga majbur bo'ldi. Sakkokiy lirik qahramoni esa yori uchun jondan kechishga, "jonkan" bo'lishga rozi:

*Agar Shirin uchun Farhod ishq ko'hkan bo'lsa,
Netong Sakkoki ham, jono, yo'lungda jonkan bo'ldi.*

Oshiq ma'shuqasi yonida bo'lsa, har qancha mashaqqat bo'lsa, chidashga qodir. Yori bilan birga bo'lsa u har qanday g'amdan qutiladi:

*Agar qoshimda o'shal guluzor bo'lsa edi,
G'ame yo'q erdi, g'amim gar hazor bo'lsa edi.*

Lirik qahramon ma'shuqasidan jaf qilmaslikni, va'daga vafo qilishini istaydi:

Bilursenkim kechar dunyoyi foni

*Qulungg'a qilmag'il javru jafoni.
Base ko'p va'dalar qilding bording
Kel emdi va'daga qilg'il vafoni...*

Sakkokiy oshiq va ma'shuqaga xos ichki va tashqi sifatlarni yoritishda turli an'anaviy obrazlar, xalq maqollari, hikmatli so'zlar, iboralardan keng foydalangan:

*Ko'zung karashma bila, hoy yozuqli Sakkokiy,
Seni o'ltirurman teb, etti turkona.*

Yoki:

*Yuzi qaro bo'lsun ko'zum— andin ko'rarmen bu balo,
Yo'q bo'lsun ul ko'nglum mening, hech kirmadi farmonima.*

Sakkokiy ijodiga nazar tashlar ekanmiz, uni g'azallarining asosiy mazmunini samimiy sevgi, real borliqqa muhabbat bilan qarash va uni ulug'lash tashkil etishini ko'rishimiz mumkin. Darhaqiqat, uni g'azallarida sevgiga sadoqat va vafodorlik ulug'lanadi, hayot lazzatlaridan zavq va bahra olish targ'ib qilinadi. Sevishganlar, oshiq—ma'shuqlarning ishq yo'lidagi hijron dardi—yu firoq, ayriliq alam—iztiroblarini, visol zavq—shavqlari va nashidalarini, shoir zo'r hayajon bilan, nihoyatda original, sodda va o'ta ta'sirchan misralarda ifodalab beradi:

*Gul g'uncha bo'lur ko'rsa yuzini chaman ichra,
Titlar ko'rub oy engini sham' anjuman ichra.
Kim ko'rdi aning erni, mening yoshima mangzar,
Bir la'l Badaxshondau bir dur Adan ichra...*

Shoirning tasvirida yor-go'zal, latofatli va dilrabo. Uning husn—jamoli oy va quyoshdan, chamanzor gullaridan ham ziyoda. yorning qomatiga na sarv va na sanobar, uning og'ziga na pista va na g'uncha, labiga na la'l va na yoqut, ko'ziga na ohu va na nargis, zulfiga na sunbul va na rayhon tenglasha oladi. U g'azallarida inson muhabbati, orzu—tilaklarini, dard—alamlarini, tabiat go'zalliklarini tasvirlagan:

*Bo'yu yuzu la'l ernu xatu haddina tush yo'q,
Sarvu gulu mul nastaranu yosuman ichra.
Jodu ko'zini Kashmir eli xalqi ko'rubon,
Tuttuq dedilar seni musallam bu fan ichra...*

Shuningdek, g'azallarida ma'no va shakl birligini saqlab, so'z o'yinlari va qochirimlardan unumli foydalangan:

*Xo'blar chu yasab yuz yasalar zulfi cherikin,
Bilguluk erur yuzung, ey shohim, tuman ichra.
Yuzung bila lof urg'ali kun lobda uyolg'oy,
Sham'ye erur, ul g'oyati yer—ko'k lagan ichra.*

Sakkokiy o'z g'azallarida majoziy (insoniy) sevgini, vafo va sadoqati, shodlik va quvnoqlikni ulug'laydi. Shoir g'azallarini tahlil qilar ekanmiz, uni nihoyatda g'azalnavislikda san'atkorlik mahoratini yaxshi egallaganligini ko'rishimiz mumkin. Bunga, uni boy xalq og'zaki ijodini, xususan, salafllari

asarlarini puxta o'rgangani va ulardan ijodiy oziqlanganligi asos bo'lgan, deb o'ylaymiz.

*Yolg'onu chindin chitib har lahza qoshingni menga,
Keng jahonni bu zaif ko'nglum bikin tor aylama.
Ey yuzi gul, g'uncha bo'ldum javrdin har dam mening
Ko'zlarim qon yoshidin olamni gulzor aylama...*

Shoirning o'ylashicha, yor faqat tashqi go'zalligi bilangina emas, balki ma'naviy olami bilan ham oshiqni maftun qiladi. Biroq yor rahm–shafqat, lutf–karam, vafo va sadoqatda izchil emas. U oshiqqa jabr–sitam ko'rgazadi, va'dasiga vafo qilmaydi:

*Ko'p musulmondin qo'yub, tarso bo'lurni qavlasang,
Sen bu kundin so'ngra hech zulfingni zunnor aylama.
Qilding avval bargi gul yanglig' ko'ngulni lutf etib,
Bo'lmagil emdi dilozor, oxir ozor aylama.
Bosqon iz tufroqitek Sakkokiyni xor aylading,
Suv beroyin yuz edib andin dag'i xor aylama...*

Sevgisining zavq–shavqi va yorning lutf–inoyatini orzu qilgan oshiq turli–tuman moneliklarga, azob–uqubatlarga giriftor bo'ladi. Shu bilan birga, yor oshiqqa hayot va umid, shodlik va quvnoqlik bag'ishlaydi. Shu o'rinda, aytib o'tish kerakki, shoir Masiho (Iso) haqidagi diniy afsonalardan foydalanib, oshiq va yor munosabati bayonida tazod san'atini qo'llab, juda go'zal manzara yaratadi. Ya'nikim, u bemorga shifo, o'likka jon ato qiladi. Bunday tasvirlar shoir g'azallarida ilohiy ishq bilan majoziy ishqni bir o'zanga birlashishiga sabab bo'ladi. Nazrimizda, aslida ham bu ikki ishq bir–birini taqazo qiladi:

*Ey Masihodam begim, bir dam bila bergil shifo,
Sheva birla ko'zlarim jonimni bemor ayladi.
Zohidikim ko'rdi zulfung kufrin iymondin kechib,
Bo'ynida tasbihini beliga zunnor ayladi.*

Sakkokiy o'zbek mumtoz adabiyoti, aniqrog'i, g'azaliyoti ravnaqiga sevgi muhabbatning g'oyaviy jilolari bilangina emas, balki san'atkorlik mahorati bilan ham o'z hissasini qo'shdi. Usta so'z san'atkorlaridan ta'lim olgan shoir shoirning turli xildagi ichki kechinmalarini, uning orzu–umidi va norozilik kayfiyatlarini, shodligi va qayg'usini, muhabbati va nafratini, yorning husn–latofati va noz–karashmasini, lutf–karami va istig'nosini, raqibning munofiqligi va surbetligini tasvirlashda yangi obrazlar, original tasviriy vositalar yaratishga intiladi, tazod, tanosub, jonlantirish, laf va nashr kabi usullardan foydalanadi, o'xshatish, mubolag'a, majoz va boshqa turdagi tasviriy vositalarga murojaat qiladi.

*Yuzungni qilur toza ko'zum yoshi–yu ohim,
Gul toza bo'lur topsa, vale ob–u havoni.*

“Sakkokiy yomg'ir va mayin shabada gulni tozalab, uning tusini, “chehra”sini ochgani kabi, oshiqning ko'z yoshi va ohi yor yuzini yanada tozaroq, go'zalroq qiladi, deydi. Bu baytda tazod (ko'z yoshi va oh yuzning toza bo'lishiga xizmat qiladi. Bular bir–biriga ziddir va tanosib (yomg'ir va shabodaning gul tusini

ochishi, oshiqning ko‘z yoshi va ohidan yor yuzining tozaroqgo‘zalroq bo‘lishi muvoziy qo‘yilgan) usuli ishlatilgan. Ayni zamonda bu baytda yuz gulga, ko‘z yoshi yomg‘irga, oh–shabodaga o‘xshatiladi.

U bir necha she‘riy usullardan foydalanib ajoyib lavhalar yaratadi:

*Movarounnahr ichra qoldim, chunki ikki yonima,
Ko‘zlarimning biri sayhun, biri jayhun ayladi.
Sabo guldek yuzindin olmasa sunbul niqobini,
Saharda tun kecha bulbul nedin muncha fig‘on ayladi.*

Sakkokiy boshqa baytda ham bir emas, bir necha usul va tasviriy vositalar qo‘llab, maroqli lavha va tashbehlar yaratadi. Misollar:

*Movarounnahr ichra qoldim, chunki ikki yonima,
Ko‘zlarimning biri Sayhun, biri Jayhun ayladi.
Sabo guldek yuzingdin olmasa sunbul niqobini,
Saharda tun kecha bulbul nedin muncha fig‘on qildi.
Yeltti og‘zingdin o‘g‘urlab pista torliqni anga
Tuz suvin quydilar oncha, ondin iqrar ayladi.
Sakkokiytek og‘zingni ko‘rub koni latofat,
Chok ayladi gulg‘uncha giribon chamanida.*

Sakkokiy she‘rlarining ko‘pchiligi boshqa g‘azalxon shoirlarda bo‘lganidek, y yeti baytlidir. Shular qatorida besh, to‘qqiz baytlilari ham kam emas”²⁹⁹.

Shoir g‘azallarida so‘z o‘yinlaridan ham ustalik bilan foydalanadi. Tasvirlanayotgan ma‘shuqaning g‘amzasini ta‘riflar ekan:

*Qachonkim g‘amzasi ko‘zlab o‘qin kirpiki kezosa,
Qora qoshlaridan paydo bo‘lur ushshoqning yosi.*

“Sakkokiy laf va nashrning turli shakllarini mohirlik bilan ishlatib, misralarning mazmunini boyitadi, ularning badiiy qimmatini oshiradi. Bunga quyidagi baytlarni misol qilib ko‘rsatish mumkin:

*Bo‘yu yuzu la‘l ernu xatu haddina tush yo‘q,
Sarvu gulu mul nastarinu yosuman ichra.
Og‘zing, ko‘zingga pistau bodom o‘zini tutsa teng,
Og‘zini sindur pistaning, yor o‘rtadin bodomni.
Qulluqa bitik beruru yuz shodlik aylar,
Zulfu xatingga sunbulu rayhon chamanida.*

Sakkokiy so‘z o‘yiniga ham usta shoirlardandir. Uning devonida g‘azal va qasida janridan boshqa janrlardagi she‘rlar yo‘q. Shoirning tuyuq bilan shug‘ullangan yoki shug‘ullanmaganini bilmaymiz. Biroq shunisi ma‘lumki, Sakkokiy g‘azallarida tuyuq janriga xos tajnisli qofiya usulini muvaffaqiyat bilan ishlatgan. Uning “Yoqa keldi” g‘azalida “yoqa keldi” iborasi bir necha mazmunda kelgan:

²⁹⁹ R.Vohidov, H. Eshonqulovning “O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi” (Eng qadimgi davrlardan XVI asr oxirigacha).–T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi, 2006–yil, 182–183 betlar

*Gar hajring o'ti jonu jigarga yoqa keldi,
Jonimg'a ne xush sharbati vasling yoqa keldi.
Hajr o'ti necha majruh etib buzdi jigarni,
Vasling bu shifo marhami ne xush yoqa keldi.
Devona bikin tishlab emas yugra–yururda,
Jon pora qilur holda elimga yoqa keldi...*

Xuddi shuningdek, “Ol elga oyina, yuz ko‘r bu rasmu oyinda” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azalda ham original so‘z o‘yinlari bor. Sakkokiy “Masaldur: eshitgan bu ganju vayrona”, “Pirlikka etgil davlatu ne‘mat bila” kabi xalq maqoli, ta‘biri va olqishlari bilan o‘z g‘azallarining mazmunini ham, tilini ham boyitadi. Sakkokiy ayniqsa xalq qo‘shiqlariga katta e‘tibor beradi. Bir g‘azalida:

*Turkona ir irlag‘uncha oning,
Kuydurdi meni yalay–bulosi,–*

degan shoir ko‘p g‘azallarini xuddi Atoiy kabi “turkiy” xalq qo‘shiqlari vaznida–ramali musammani maqsurda bitdi”³⁰⁰.

Sakkokiy lirikasi haqida xulosa qiladigan bo‘lsak, uni g‘azallari dunyoviy, diniy va tasavvufiy mazmunda bo‘lib, bu masalalar uning g‘azallarida, qasidalarida turli timsollar va so‘z–san‘atlarining o‘ziga xos tarzda ko‘rinadi.

Adabiyotlar

1. R.Vohidov, H. Eshonqulovning “O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi” (Eng qadimgi davrlardan XVI asr oxirigacha).–T.: O‘zbekiston Yozuvchilar uyshmasi Adabiyot jamg‘armasi, 2006–yil
2. Mavlono Sakkokiy devoni. Nashrga tayyorlovchilar M.Hasanova, H.Sheraliyev.– T.: MUMTOZ SO‘Z, 2017 (Mavlana Sakkoki's office. Preparers for publication M. Hasanova, H. Sheraliyev. - T.: MUMTOZ SO‘Z, 2017)
3. Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 1-tom. –T.: O‘zbekiston SSR Fan nashriyoti,1983 (Explanatory dictionary of the language of Navoi's works. Roof 1. - T.: Scientific publishing house of Uzbekistan SSR, 1983)
4. Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 2-tom. –T.: O‘zbekiston SSR Fan nashriyoti, 1983 (Explanatory dictionary of the language of Navoi's works. Roof 2. - T.: Scientific publishing house of Uzbekistan SSR, 1983)
5. Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 3-tom. –T.: O‘zbekiston SSR Fan nashriyoti, 1983 (Explanatory dictionary of the language of Navoi's works. Roof 3. - T.: Scientific publishing house of Uzbekistan SSR, 1983)
6. Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 4-tom. –T.: O‘zbekiston SSR Fan nashriyoti, 1983 (Explanatory dictionary of the language of Navoi's works. Roof 4. - T.: Scientific publishing house of Uzbekistan SSR, 1983)

OGAHY – SERMAHSUL VA SERQIRRA TARJIMON

Kudratov Muxammadjon Fayzildin o'g'li
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistranti,
Toshkent islom instituti xodimi

Annotatsiya: ushbu maqolada Muhammadrizo Ogahiyning serqirra va mohir tarjimon ekanligi va uning tarjima qilgan asarlari ro'yxati hamda ularda qo'llagan uslublari borasida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: *Ogahiy, tarjima qilish tendensi, tarjima, serqirra tarjimon, asarlar,*

Ogahiy Xiva xonligi Qo'ng'irotlar sulolasining fors tilidan turkiy tilga tarjima qiluvchi tarjimonlar maktabining peshqadami edi. Uning tarjimonlik faoliyatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, u ijodining ilk yillarida fors tilidan tarixiy asarlarni tarjima qilishdan boshlagan va mahorati oshib borgan sayin badiiy asarlarni nazmdan nazmga o'g'irgan. Bugungi kunga kelib, Ogahiyning hayoti va ijodining salmoqli qismi yaxshi o'rganilgan. Ammo adibning tarjima asarlarini zamonaviy talablar asosida tadqiq qilishga ehtiyoj sezilmoqda.

Muhammadrizo Ogahiyning tarjimon ekani haqidagi ilk ma'lumot vengriyalik olim Arminiy Vamberi (1832-1913) tadqiqotida keltirilgan. Arminiy Vamberi Xorazmda she'riyatga bo'lgan katta qiziqish to'g'risida gapira turib, shunday yozadi: "Xivada men ikki aka-uka bilan tanishdim. Biri Munis bo'lib, u ajoyib she'rlar yozgan; men ularning ayrimlarini keyinchalik nashr qildirmoqchiman. Ikkinchisi Mirob. U ulkan sabr bilan Mirxondning katta tarixiy asarini o'g'li uchun, garchi o'g'lining o'zi ham fors tilidan xabardor bo'lsa-da, o'zbek-turkiy lahjasiga o'g'irmoqda. Bu ish 20 yil davom etgan, lekin u buni biron kimsa oldida e'tirof etishdan uyalandi, zero diniy ilmlardan boshqasi bilan shug'ullanish yuzakichilik hisoblanadi". Ushbu iqtibosda keltirilgan ma'lumotlardan ma'lum bo'ladiki, Ogahiy Mirxondning "Ravzat al-safo" asarini ko'p yillar davomida tarjima qilgan va boshqa tarjimonlarga ham bosh-qosh bo'lgan. Ogahiy fors tilidan o'n sakkizta va usmoniy turkchasidan bitta asar tarjima qilgan[1]. Xivashunos olim Yu. Bregel tarjima asarlarning yillar ketma-ketligini aniqlashga qiynalgan edi[2]. Ammo, ogahiyshunos olim N. Toshev bu xronologiyani shoir o'z devonida ketma-ketlikda berganligini aniqlagan[3]. Asar nomlarining devondagi ketma-ketligi, ularning qo'lyozmalari va qayerda saqlanishi haqida ma'lumotlarni keltiramiz:

1) Ravzat al-safo' – Mirxond Muhammad ibn Xovandshoxning (1433/4–1498) tarixiy asari. Asar 7 jilddan iborat, Ogahiy asarning ikkinchi jild ikkinchi qismini va uchinchi jildni tarjima qilgan[4]. Umumiy 7 ta qo'lyozmasi bor. Ikkinchi jildning 3 ta qo'lyozmasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida (O'zR FA ShI) va bittasi Rossiya milliy kutubxonasida (RMK) saqlanadi[5]. Uchinchi jild 4 ta nusxada O'zR FA ShI fondlarida saqlangan holda, bizgacha yetib kelgan[6].

2) Nodirnoma. Muhammad Mahdiy Astrabodiy ibn Muhammad Nosirning (1736-1747) Durrayi nodira[7] asari nazarda tutilgan. Tarjima Muhammadnazar tomonidan boshlanib, Muhammadaminxon buyrug‘i bilan 1266/1850 yilda Ogahiy tomonidan yakunlangan. Qo‘lyozmaning 2 ta nusxasi mavjud[8].

3) Zafarnoma. Sharafiddin Ali Yazdiyning (XV) shu nomli asari deb taxmin qilinadi. Qo‘lyozmalari noma‘lum.

4) Zubdat al-hikoyot. Muhammad Vorisning (XVII) ahloqiy hiqoyalardan iborat asarining tarjimasi. Tarjima Sayyid Muhammadxon farmoniga binoan amalga oshirilgan (O‘zR FA ShI asosiy fond qo‘lyozmasi, № 1274, 3a varag‘i). Tarjimaning aniq sanasi berilmagan. Tarjimaning 2 ta qo‘lyozmasi mavjud[9].

5) Miftoh al-tolibin. Joni Mahmud Shayx ‘Ali ibn Imomiddin al-G‘idjduvoniyni (XVI) 1543 yilda yozilgan asari. Ogahiy kasal bo‘lishiga qaramasdan, Sayyid Muhammadxon buyrug‘i ila 1859 yilda, asarni 44 kun ichida tarjima qilgan. Asarning yagona nusxasi mavjud[10].

6) Ahloqi Muhsiniy. Husayn ibn ‘Ali Vo‘iz al-Koshifiyning (1504 yilda vafot etgan) etikaga, ahloq qoidalariga oid asari. Tarjima Sayyid Muhammadxon buyrug‘i ila 1858-1859 yillarda amalga oshirilgan. Qo‘lyozmaning 3 ta nusxasi mavjud[11].

7) Badoye‘ al-vaqoye‘. Zayniddin Mahmud ibn Abdiljamil Vosifiy (1485-1551) asarining Ogahiy tomonidan O‘rta Osiyo turkiysidagi tarjima qilingan yagona nusxasi. Tarjima Muhammad Rahimxon II farmoni ila qilingan. Noyob nusxa O‘zR FA ShI fondida saqlanadi[12].

8) Nasihat-nomayi Kaykavus / Qobus-noma. Kaykavus binni Iskandar binni Qobus Vushmagirning (1021-1087) ahloqiy-didaktik asari. Tarjima shahzoda Muhammad Rahim II tavsiyasiga binoan amalga oshirilgan. Qo‘lyozmaning 3 ta nusxasi mavjud[13].

9) Salaman va Ibsol. Abdurahmon Jomiyning (1414-1492) qalamiga mansub asar. Qo‘lyozmalari noma‘lum.

10) Guliston. Sa‘diy Sheroziyning (1210-1292) dunyoga mashhur asarlaridan biri. Asar tarjimasi shahzoda Muhammad Rahim II tavsiyasi ila amalga oshirilgan. Asarning 3 ta qo‘lyozmasi saqlangan[14].

11) Bahoriston. Abdurahmon Jomiyning yuqoridagi asari kabi qo‘lyozmalari hali fanga noma‘lum.

12) Ravzat al-safo‘yi Nosiriyni uchinchii jildi. Asar muallifi Rizaqulixon Hidoyat (vafoti 1871). Xiva xoni Sayyid Muhammadxon buyrug‘i ila asar 1860-61 yillarda tarjima qilingan. Tarjimaning yagona nusxasi Rossiya Fanlar akademiyasi Sharq qo‘lyozmalari institutida saqlanadi[15].

13) Daloyil al-hayrot (sharhi). XV asrda musulmon aqidshunoslaridan Abdulla Muhammad ibn al-Juzuliy tomonidan arab tilida bitilgan asar. Uning sharhi – Fasih al-Qasriy tomonidan usmonli turk tilida yozilgan. Yagona nusxada saqlangan matn usmonli turk tilidan O‘rta Osiyo turkiysiga Sayyid Muhammadxon topshirig‘iga binoan o‘g‘irilgan[16]. Tarjima sanasi noma‘lum[17].

14) TazkiraiMuqimxoniy.MuhammadYusufmunshiyning (XVII) tarixiyasari. 1860-1861 yillarda Qo'ng'iro't xoniSayyidMuhammadxon farmoni ila kitobat qilingan[18]. Noyob nusxasi Rossiya milliy kutubxonasida saqlanadi.

15) TabaqotiAkbarshohi. Nizomiddin Ahmad ibn Muhammad Muqim Hiraviyning 1592 yilda tasnif qilingan tarixiy asari. Tarjima Sayyid Muhammadxonning buyrug'iga binoan qilingan. Qo'lyozma yagona nusxada bizgacha yetib kelgan[19]. Asar kolofonida Ogahiy tarjimani Sayyid Muhammadxon hukmronligi davrida boshlaganini yozadi, lekin tez orada xon vafot etadi va tarjima tugallanmay qoladi. Muhammad Rahimxon II taxtga kelgandan so'ng tarjimani tugatishni buyurdi[20]. Tarjimaning yozilish tarixini 1864 yil deb hisoblash mumkin.

16) Haft paykar. Abu Muhammad Ilyos ibn Yusuf Nizomiy Ganjaviyning "Hamsa" asarining to'rtinchi dostoni. Qo'lyozma yagona nusxada saqlanadi. Nasriy tarjima Muhammad Rahimxon soniyga bag'ishlangan, uning farmoni ila tarjima qilingan. Tarjima sanasi qayd qilinmagan[21].

17) Hasht behisht. Xusrav Dehlaviyning asari. Qo'lyozmalari noma'lum[22].

18) Yusuf va Zulayho. Abdurahmon Jomiyning qalamiga mansub nazmiy doston. Tarjimani adib Muhammad Rahimxon soniy buyurtmasiga ko'ra, nazmdan nazmga o'g'irgan: Rossiya milliy kutubxonasi, T.N.S. 117 ashyo raqamli qo'lyozma, 8b, 9a varaqlar. Tarjima sha'bon oyida 1285/1868 yilning noyabr-dekabr oylarida nihoyasiga yetgan. Asarning 7 ta qo'lyozmasi mavjud[23].

19) Shoh va gado. Badriddin Hiloliyning (XV) asarlaridan biri. Nazmiy tarjima Muhammad Rahimxon soniy farmoni ila amalga oshirilgan: Rossiya milliy kutubxonasi T.N.S. 91 ashyo raqamli qo'lyozma, 133a-b varaqlar. Asarning ikkita qo'lyozmasi saqlangan[24].

Ogahiy davlat arbobi miroblik kasbida rasman faoliyat yuritganiga qaramay, Qo'ng'iro't xonlari uni o'tkir qalam sohibi, tarjimon, shoir va muarrix sifatida qadrlashgan. Adibning salmoqli ijodini tarjimonlik faoliyati tashkil qilganiga qaramasdan, uning ushbu qirradi hali to'laligicha yoritilmagan. Bu esa o'z navbatida, O'rta Osiyo turkiy tiliga "eng ko'b va eng xo'b" tarjima qilgan mutarjimning faoliyati chuqur tadqiqotlarga tortilishi lozimligini ko'rsatadi. Fors va arab tilidagi asarlari tarjimalariga berilgan buyurtmalar mavzusini davom ettirib, ba'zi qo'shimchalar qilib o'tishni o'rinli deb bildik. Hamma gap shundaki, ayrim tarjimalar hukmdorlar ko'rsatmasi asosida emas, ba'zi amaldorlar tashabbusiga ko'ra amalga oshirilgan. Mazkur holat elita o'rtasida kamida tarixni, xususan, islom mamlakatlari tarixini bilishga ehtiyoj mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Tarjima qilish tendensiyasi yoki modasi (tabiiyki, o'quvchilar ehtiyojiga asoslangan) deyarli barcha hukmdorlar saroylarida ma'lum va mashhur bo'lgan. Misol uchun tarjimalar xon saroyi ayonlari (adabiy) majlislarida o'qilgan. Tarixiy va boshqa turdagi manbalardagi ma'lumotlarga ko'ra, Qo'ng'iro'tlar sulolasi namoyondalari muttasil diniy va adabiy majlislar uyushtirib turganlar. Ularda zamondosh yoki o'tmishda yashab o'tgan, yo boshqa xalqlarga tegishli

mualliflarning, masalan, tarixiy asarlari o‘qilgan va muhokama qilingan. Taxminiy ma’lumotlarga ko‘ra Qo‘ng‘irotlar sulolasi hukmronligi davrida 120 asar tarjima qilingan bo‘lib, buning natijasida Xorazm bir qator manbalarni turkiy tilga tarjima qilish bo‘yicha yetakchilik qilgan. O‘tgan tarixni bunday “turkiylashtirish” madaniy jihatdan olib qaraganda, muhim ahamiyatga ega. Ayni madaniy hodisa yangi sulola davrida mafkuraning shakllanishi jarayon murakkabliklarini ettirib, uni sulolalarning barchaga ma’lum tarixi bilan bog‘lashga urinish hamda uni xonlikdagi kitobxonlarga yaqinlashtirish istagidan kelib chiqqan. Ogahiyning tarjimonlik mahoratiga Najmiddin Komilov ta’rif bergandek, asliyatdagi mukammallik va ravshanlikni, tarjimada sodda, aniq va tushunarli bera olgan. Bayt bar bayt tarjima jarayonida ham, muallifning tilini turkiylashtirgan. Uning tarjima maktabi Xorazm tarjimonlariga ma’shala edi. 15 ta asarining 38 ta qo‘lyozmasi mavjud bo‘lib, ulardan 7 tasi yagona nusxada saqlanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

- [1] Огаҳийнинг таржимонлик фаолияти ҳақидаги адабиётлар рўйхатини қаранг: ОАТ. – Б. 34.
- [2] Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab, Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm/ Transl. from Chaghatay and annotated by Yu. Bregel. – Leiden, 1999. – P. xxiii. (Бундан кейин, Мунис-Огаҳий, таржима).
- [3] Muhammad Riza Mirab Agahi. Jami‘ al-vaqi‘at-i sultani/ Ed. in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Nouryaghdi Tashev. – Tashkent-Istanbul, 2012. – С. xiv. (Бундан кейин, Agahi, Jami‘ al-vaqi‘at-i sultani).
- [4] ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси. Асосий фонд, инв. № 7414, 16 varaғи; № 1812, 2a varaғи; ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси. Ҳамид Сулаймон фонди, инв. № 1500, 16 varaғи. Огаҳий умрининг охиригача ушбу асарнинг барча жилдларига *маъсул муҳаррир* сифатида бош бўлди (Бу ҳақида юқорида Армений Вамберининг иқтибосини келтирдик).
- [5] ЎзР ФА ШИ асосий фонди № 7307 қўлёзмаси: нусха тавсифлари ҳақида қаранг: Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. – Ташкент, 1964 –Т. VII, № 5002 (Бундан кейин СВР); Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История/ Составители: Д. Ю. Юсупова, Р. П. Джалилова. – Ташкент, 1998. № 162
- [6] ЎзР ФА ШИ асосий фонди № № 1812, 7414 қўлёзмалари, (СВР-История, № № 159, 166); ЎзР ФА ШИ Ҳамид сулаймон фонди № № 908/II, 1500 қўлёзмалари, (КФИР, № № 964-965) (= ОАТ, № № 38-41).
- [7] Бу ҳақда батафсил қаранг: Тошев Н. Огаҳийга нисбат берилувчи таржималар: Тарихи жаҳонгушойи Нодирий// О‘zbek tili va adabiyoti. – Тошкент, 2009. – № 6. – Б. 30-32.

QAQNUS OBRAZI GENEZESI

Halimova Shahlo To'liqin qizi

ToshDO'TA Uning I kurs tayanch doktaranti

halimovashahlo96@gmail.com

Annotatsiya: Adabiy tarix davomida Qaqnus tasviri (shuningdek, "feniks" deb ham ataladi) turli madaniyatlar va vaqt oralig'ida kitobxonlarni o'ziga jalb qildi. O'zining kulidan davriy ravishda qayta tiklanadigan afsonaviy qush sifatida tasvirlangan Feniks qayta tug'ilish, o'lmaslik va o'zgarish ramzidir. Ushbu maqola badiiy adabiyot maydoniga Qaqnus obrazining kiritilishini, uning qadimgi mifologiyadan kelib chiqishi va turli adabiy asarlarda kuchli ramzga aylanishini ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: Feniks, genezis, Asadi Tusi, Qur'on, simbolizm.

Аннотация: На протяжении всей истории литературы образ феникса (также известного как феникс) очаровывал читателей в разных культурах и периодах времени. Изображенный в виде мифической птицы, периодически возрождающейся из пепла, Феникс является символом возрождения, бессмертия и трансформации. В данной статье рассматривается внедрение образа Какнуса в область художественной литературы, его происхождение из древней мифологии и трансформация в мощный символ в различных литературных произведениях.

Ключевые слова: Феникс, Бытие, Асади Туси, Коран, символика.

Abstract: Throughout literary history, the image of the phoenix (also known as the fenix) has fascinated readers across cultures and time periods. Depicted as a mythical bird periodically reborn from its ashes, the Phoenix is a symbol of rebirth, immortality and transformation. This article examines the introduction of the image of Cacnus into the field of fiction, its origins in ancient mythology and its transformation into a powerful symbol in various literary works.

Key words: Phoenix, Genesis, Asadi Tusi, Koran, symbolism

Qaqnus obrazi o'ziga xos tasvir vositasiga ega ekanligi bilan ham G'arb, ham Sharq adabiyoti vakillarining e'tiborini jalb qilib kelgan. Shu boisdan uni ko'plab madaniyat o'choqlarida turlicha va ayrim o'rinlarda o'xshash tasvirlarini ko'rishimiz mumkin. Ma'lumki, ushbu obraz genezisi qadimgi mifologiyaga aloqadorligi bilan bir qatorda, har bir davr adabiyotida murakkab shakllanish tarixiga ega bo'lib kelmoqda. Feniks o'z ildizlarini qadimgi Misr, Yunon va Rim mifologiyalarida topadi. Qadimgi matnlarda Feniks qayta tiklanish va abadiy hayotni ifodalagan. Afsonaga ko'ra, Feniks bir necha asrlar davomida uya qurib, o'ziga o't qo'yib, yana o'z kulidan ko'tarilgunga qadar yashagan. Ushbu davriy

qayta tug'ilish qo'rquv va umidni uyg'otadigan doimiy ramzga aylandi. Adabiy an'analar rivojlanishi bilan Feniks ramzi ham rivojlandi. Qadimgi Yunon va Rim adabiyotida Ovid va Lukian kabi mualliflar o'z hikoyalarida Feniksni boqiylik va hayotning o'lim ustidan g'alaba qozonish ramzi sifatida tasvirlashgan. Grek hajviyanavis yozuvchisi Lukian Feniks qushining quyoshli va tinch o'lkalarida yashashini e'tirof etish orqali quldorlik tuzumida yashayotgan xalqqa erk va tiklanishga bo'lgan umid baxsh etadi. Ushbu obrazning adabiyotdagi roli-madaniyatlar ushbu afsonaviy qushning elementlarini o'z hikoyalariga singdirishi bilan kengaydi. Feniksga asrlar davomida taniqli adabiyot arboblari murojaat qilgan va qayta ishlangan. Uilyam Shekspirning pyesalarida Feniks ko'pincha go'zallik, nafosat va noyob nafislikni anglatadi. "Genrix IV" asarida qayta tug'ilish va yangilanish ramzi sifatida namoyon bo'lib, pyesada qirol Genrix IV o'z monologida sevimli rafiqasi qirolicha Ketrinni Feniksga qiyoslab, uning qayg'u va dardini Feniksdek kulidan qayta tirilish qobiliyati ila qiyoslaydi.

Sharqshunos olim M.L.Reysner o'z tadqiqotida Qaqnus qushini o'zining olovli tabiati bilan Misr mifologiyasidagi afsonaviy Bennu qushiga qiyoslaydi. "Bu qush Misr xudolaridan ikkitasiga, ya'ni jon oluvchi va beruvchi Osiris hamda Quyosh Xudosi Amon-Raga aloqador bo'lgan".³⁰¹ Shuningdek, uni Misrga aloqadorligini Gerodotning quyidagi fikrlari bilan izohlaydi: "Go'yoki Qaqnus Arabistondan uchib keladi va otasining jasadini Gelios ibodatxonasiga keltirib ko'madi. Uni mana shunday holatda keltiradi: avval smoladan katta tuxum tayyorlaydi, keyin esa uni ko'tarishga urunib ko'radi. So'ngra Qaqnus tuxumni yoradi va ichiga otasining jasadini joylashtiradi. Keyin esa yana smola bilan tuxumni yamaydi. Ichida otasining jasadi bor tuxumni Misrga, Gelios ibodatxonasiga eltadi..." Ammo bu fikrda Qaqnus qushining olovda yonish tabiati umuman aks etmagan. O'ylaymanki, bu Qaqnus qushining eng go'zal tasvir nuqtasi. Yunonlar tasviridagi Feniks motivida olov bilan bog'liq fikrlar anglashilmaydi. Mifologiyadan ma'lumki, inson o'zini o'rab turgan tashqi olamni va unda yuz bergan hodisalarning sababini obrazli tasavvur qiladi, ya'ni yaqinlik tamoyili bilan bog'laydi. Masalan, go'zallik belgisi-malak, farishta, pari kabi obrazlarda, ziyon belgisi-dev, jin, ajina motivlarida, shuningdek, yonish belgisi-samandar hamda qaqnus mifologizmlarida jonlangan.³⁰²

Z. Mamadaliyeva Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida ramziy obrazlar tizimi mavzusidagi tadqiqot ishida quyidagi ta'rifni keltirib o'tadi: "Feniks-tarjimada sehrli qush ma'nosini beradi. Uning ko'rinishi burgutsimon va rangi qizil-tillasimon yoxud olov rangda deb tasavvur qilingan. Aytishlaricha, umrining oxirida u turli xushbo'y o'tinlar bilan o'z uychasini yondirmish va uning kulidan yangi qaqnus paydo bo'lar ekan. Misrliklarning tasavvuri bo'yicha, u o'tlarning xushbo'y hididan o'lar ekan, so'ng esa quyoshda yonib ketarmish va

³⁰¹ Reysner M., Kuznetsov A. The genesis of the Phoenix Image in Persian poetry and its Interpretation in a poem of the same name by Nima Yushij// Orientalistica.-2022;5(2).P-369.

³⁰² Jo'rayev M., O'rayeva D. O'zbek mifologiyasi. T.: O'qituvchi, 2019.-558 bet.

uning tanasidan Qaqnus bola chiqar emish.”³⁰³ Shu o‘rinda S.Xondayliqiyning “Ajoyib ul-maxluqot” asaridan Gerodotning fikrlarini keltirib o‘tadi : “ Feniks degan yunon shahzodasi Misrdagi yonib ketgan joydan otasiga tuxum keltirib beribdi, u esa Feniks tuxumi bo‘lib chiqibdi.”

Muqoyasa etilayotgan fikrlar tagzaminida Qaqnus qushining o‘zi hosil qilgan olovda yonib, kulidan yana yangi Qaqnus bolasining paydo bo‘lishi badiiy adabiyot uchun muhim motiv ekanligini anglashimiz mumkin. Ushbu obrazning Sharq adabiyotiga kirib kelishi uning badiiy jozibadorligini oshirish bilan birga, eng go‘zal qirralarini kashf etdi.

Fors klassik adabiyotiga ushbu obraz talqini bilvosita makedoniyalik Aleksandrning buyuk yurishlari hamda uning zafarlari ila ziynat topgan dostonlar bilan aloqador. XI asr fors adabiyoti vakili lug‘atshunos olim Asadi Tusiy “Gershasbnoma” asarida ilk bor o‘zi yonib, kulidan qayta tiriluvchi qush obrazi haqida so‘z yuritadi. Asar bosh qahramoni Gershasb g‘ayrioddiy mavjudotlar va xalqlar yashaydigan o‘lkalarga sayohati davomida Hindiston yurtida Qaqnus ajoyibotini uchratadi. Ushbu asarda Qaqnusga mutlaqo yangi xususiyat-musiqaviy tabiat uyg‘unlashadi.

اوی منقار نای چون سوراخ ز
اوی بسیار بانگ آن در فتنه
باز پیش آمدش باد که بر آنسان
باز پیش آمدش باد که بر آنسان

Mazmuni:

Qushning tumshug‘i nay kabi ellikdan ortiq teshikdan iborat hamda ajib bir shamol esganda har bir teshikdan turli asboblarda kuy chalingandek, yuz ming turfa ohang taralardi.³⁰⁴ Asar bosh qahramoni Gershasb o‘z safdoshlari hamda lashkarlari bilan qushning nolasiga tikilib qolishadi, kimdir faryod-la yig‘lagan, yana kimdir qichqirib kulardi. Shunda qush past-u balandliklardan o‘tin terib keladi va qanotlari ila olovli shamol hosil etib, shu olovda o‘zini yoqib yuboradi. Olov tinib, tuproqdan boshqa bir qush ko‘tariladi. Bu taajjubli havodis Gershasbda go‘zal xulosa uyg‘otadi:

یار نه بیند جفت کس نه را مرین
هزار بر آید سالش چو ولیکن
تن و جان وز سیر شود گیتی ز
خویشتن تن بسوزد بیاید

“Mana shu qush singari hayotingizdan, tanangizdan rozi bo‘ling! U ming yil yashab, shunday intihoga yetishi taqdiri ekanligini hamda buning go‘zal ibtidosi borligini tan olganidek, Siz ham buni tan oling! Asadi Tusiy keyinchalik bu

³⁰³ Мамадалиева З.Алишер Навоийнинг “Лисон-ут тайр” достонидаги рамзий образлар тизими: филол.фан.номз....дисс.-Т.: ЎзМУ, 2011.

³⁰⁴ Reysner M.,Kuznetsov A.The genesis of the Phoenix Image in Persian poetry and it’s Interpretation in a poem of the same name by Nima Yushij// Orientalistica.-2022;5(2).P-381.

qushning nolishiga qiyosan Rimda “organon” degan cholg‘u asbobi yasalganligi haqidagi fikrni keltirib o‘tadi:

کنون شنیدم ایدون اندر روم به
ارغنون ساختند او بانگ بر که

Sharq faylasufi, tasavvuf ilmining yetuk olimi Shayx Fariduddin Attor “Mantiq ut-tayr” asarida bu qushni Qaqnus deb ataydi va uning musiqa ilmiga bog‘liq jihatini quyidagi baytda izohlaydi:

Faylasuf bor erdi, damsoz bo‘ldi ul,
Musiqiy ilmida ustoz bo‘ldi ul...³⁰⁵

Attor Qaqnus obrazini tasvirlashda Asadi Tusiy keltirgan sifatlarni mahorat ila boyitadi. “Mantiq ut-tayr”ning 17-maqolatida bu qushga alohida hikoya bag‘ishlab, tarixan rivojlanib kelayotgan ushbu obrazning adabiyotga olib kirgan g‘oyaviy genezesini yaqqol ochib beradi. Tiriklik va o‘lim o‘rtasida bosib o‘tiladigan manzil ifodasi Qaqnus orqali tasavvufona ifoda etiladi. Hudhud tilidan hikoya qilingan Qaqnus tarixining yoritilishiga Oliy ishq talabida yo‘lga chiqqan qushlardan birining ushbu manzilga omon yetishligiga ko‘zi yetmayotganligi, o‘lim xavfidan shikoyat qilganligi sabab bo‘ladi.

*Chun ajalni eslasam, titrar dilim,
Avvalin manzilda topgaymen o‘lim.[234;2022]*

Ushbu baytda o‘limdan qo‘rqish, dunyo tashvishlari ifodasi borligi ko‘rinadi. Ikkinchi misrada o‘lim haqida chuqurroq ma‘no bor. Bu yerda, o‘lim vaqtida ruh oldingi o‘rinda, ya‘ni o‘limdan keyin mavjud bo‘lgan hayotda bo‘lishi ta‘kidlanadi. Tasavvufiy tahlil doirasida bu joy ma‘naviyat, o‘lim esa ruhning dunyo dardlaridan xalos bo‘ladigan burilish nuqtasidir. Bu haqida Qur‘oni Karimda quyidagi oyat keltirilgan:

“Ey Robbim! Meni muborak manzilga tushirgin! Sen (manzilga tushiruvchilarning yaxshisidirsan).”³⁰⁶

Mu‘minun surasining ushbu 29-30-oyatlarida Nuh (a.s) lutfi ila kemadagi hamrohlarini go‘zal manzilga yetkazishligini tilab duo qilgan mazmun aks etgan. Har ikki holatda ham: Nuh (a.s)ga ergashgan qavm vakillari va hikoyadagi qushlarning ham safardan maqsadlari bitta-Alloh buyurgan manzilga (ya‘ni ruhimiz kelgan joy nazarda tutilyapti) gunohlardan poklangan holda yetishish. O‘lim qanchalar qo‘rqinch uyg‘otmasin, lekin undan keyin ruh uchun haqiqiy hayot boshlanishi mana shunday qushlar obrazi orqali mahorat-la badiiylashtirilgan.

Hudhudning javobi orqali fikriy dalillari aynan yana Qur‘on oyatlariga ishora qilayotganligini yuqoridagi suraning 12-14-oyatlar orqali muqoyasa qilishimiz mumkin.

*Dedi Hudhud: ey zaif-u notavon,
Bir hovuch patsen, suyaksen, ustuxon.*

³⁰⁵ Фаридулдин Аттор Шайх. Мантиқ ут-тайр. Ж. Камол таржимаси. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2022. -Б. 236.

³⁰⁶ Абдулазиз Мансур. Куръони Карим : маъноларининг таржима ва тафсири. -Т.: Тошкент ислом университети, 2016. -Б. 344.

Oyat: "...laxta qonni parcha go'sht qilib yaratdik, bas, parcha go'shtni suyaklar qilib yaratib, bu suyaklarga go'sht qopladik, so'ngra unga jon kiritib oldingi holidan butunlay boshqacha bir vujudni paydo qildik."³⁰⁷ Ayonki Hudhudning tilidan ifoda etilmish fikr, inson yaralishining qay jarayonlarda kechishi Yaratganning qo'lida ekanligiga qaratilgan. Baytdagi "ustuxon" so'zi etimologik lug'atda oyatdagi singari "suyak ustidan qoplangan go'sht"³⁰⁸ mazmunida izohlangan. Shu orqali Qaqnus obrazi o'lim, qayta tug'ilish va o'limdan keyingi hayot talqinlarini namoyon etishi bilan diniy va ma'naviy asarlarda muhim ahamiyat kasb etdi.

"Mantiq ut-tayr"da Qaqnus obrazining rivojlangan nuqtalaridan yana biri, Attor kul orasidan katta qush emas, balki uning polaponi paydo bo'lishiga ishora qiladi:

Cho'g' bo'lur xirmon yonib, Qaqnus-da ul,

So'ng qolur cho'g' o'rnida bir to'da kul.

Kul sovib, o'tgach yana fursat picha,

Kul aro paydo bo'lur qaqnus bacha. [237; 2022]

Turkiy adabiyotimiz peshvosi Hazrat Alisher Navoiy Attorni o'ziga ma'naviy ustoz deb bilgan holda, uning "Mantiq ut-tayr" asariga bolaligidanoq mehr qo'ygan edi va keksalik chog'ida yuksak mumtoz did ila o'zining "Lison ut-tayr" asarini yaratdi. Navoiy ijodiy merosida Qaqnus obrazi talqinini ko'p o'rinlarda uchratishimiz mumkin, ammo "Lison ut-tayr" dostonida uning mukammal namunasi tasvir etilgan, -desak adashmaymiz. Dostonda Qaqnus va uning kulidan ochilgan "qaqnusbacha" orqali ma'naviy ota-o'g'il o'rtasidagi ijodiy ko'prik mohiyati ochib beriladi. Hazrat Navoiy Qaqnus tasnifi va tavsifiga xos jihatlarni mohirona Attor hayoti va ijod yo'liga qiyoslab qalamga olganki, har qancha tahsinga loyiqdir.

Ulki ul kullardin axgardek chiqib,

Balki axgardin samandardek chiqib.

*Har nekim avvalg'i qushqa erdi shon,
Zohir o'ldi munda ham ondin nishon.*³⁰⁹

Ya'ni Navoiy bu yerda ustozini olovda yongan Qaqnusga qiyoslab, zohirda u o'lgandek ko'rinsa-da, undan buyuk nishon borligiga ishora sifatida Shayx Attorning ijodiy merosiga ishora qiladi. O'zining bu ijod maydoniga kirib kelishini yonib turgan kuldan "axgardek" -cho'g'dek ajralib chiqishga qiyoslaydi. Keyingi misrada ruju san'atini qo'llash orqali "axgardin" o'tda yonmas "samandardek" ko'tarildi, -deya badiiy mahoratini namoyon etadi. Bu o'rinda Qaqnus metaforasi o'zgarish hamda yangi boshlanish imkoniyatlarini ta'kidlash uchun ishlatilganligi diqqatga sazovordir.

³⁰⁷ Ўша нашр-Б.342.

³⁰⁸ Шавкат Раҳматиллаев. Ўзбек тилининг етимологик луғати. 1-жилд. Т.: Университет, 2000.

³⁰⁹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр.-Т: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2019.- Б. 265.

*O'rtodim olam elini, o'zni ham,
Qush tilidin o'zga qilmay so'zni ham.* [266; 2019]

Ushbu bayt tahlili Navoiyning Qaqnus tarifi hamda o'zining "qaqnusbacha"ga qiyoslanishining eng nozik nuqtasi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Qaqnus(Shayx Attor)ning vorisi "qaqnusbacha"(Navoiy) ham butun mavjudot-u maxluqotni (xalqni) o'zining yuz turfa nolishi (ijod mahsullari) ila "Haqning yoshurun asroridin" voqif aylashni davom ettiradi. Ya'ni o'sha "asror"ning nima ekanligi keying baytda oydinlashtiriladi.

Budur umiddimki, bu so'zi fano

"Barcha kuyg'onga baqo bergay yano".[266; 2019]

Baytda "fano" va "baqo" so'zlari mazmunan qarama-qarshilikni ifodalab tazod san'atini yuzaga keltirmoqda, shuningdek Hazrat Navoiy "fano" so'zida mahorat ila so'z o'yini qo'llab, iyhom san'ati jozibasini namoyon etmoqda. Tasavvuf terminlari lug'atida "fano-foniy"-arab tilidan "yo'q bo'lish" ma'nosida izohlanadi. Banda o'zidan inson sifatida mavjud bo'lgan nafsini yo'q qilib, Allohda bo'lgan ilohiy sifatlarni egallaydi, ya'ni tavhidni amalga oshiradi. Baqo so'zi esa mavjudlik ma'nosini ifodalab, Allohning borligiga, uning qudratiga ishora qiladi.³¹⁰

Bu jihatdan mutafakkir shoir tavhidni ustoz Fariduddin Attor singari "istig'roq" deb emas, fano so'zi ila vobasta aylaganining sababini quyidagicha izohlashimiz mumkin: Navoiy turkiy tilda bitilgan ushbu dostonga forsiy she'rlari uchun qo'llagan Foniylar taxallusini munosib deb topgani, "fano-foniy" so'zining umumiy mazmunidan kelib chiqqan holda, Allohga eng yaqin kelgan inson darajasini namoyon etish bo'lgan, desak adashmaymiz. Vahdati vujudga ma'naviy yuksalish, ruhiy tajriba bilan erishilishini inobatga oladigan bo'lsak, Hazrat Navoiy "Lison ut-tayr"ni ham ilm, ham tajriba jihatidan nihoyatda kamolotga yetgan, umrining so'nggi kunlarida yaratganligi yuqoridagi fikrlarimizni dalillaydi.

Bayt mazmuniga qaytadigan bo'lsak, avval kuyib, kul bo'lib, yana qayta tug'ilgan qaqnusning so'zi : "Alloh mavjudlikni-tiriklikni "kuyg'on" (fano bosqichidan o'tgan)ga yana nasib aylaydi." Foniylarning umr poyonida kuylagan, shundan xirmoniga-yu, o'ziga-yu, boshqalarga ham o't qo'ygan navosi "Lison ut-tayr" edi.³¹¹ Umuman olganda, "Mantiq ut-tayr" va "Lison ut-tayr" dostonlaridagi Qaqnus timsoli bilan bog'liq tasvir va talqinlar qiyosi shundaki, Navoiy ijodida bu timsol yana-da tadrijlanadi. Bu o'rinda Qaqnus obrazining umid, chidamlilik va qiyinchiliklarni yengish g'oyalarini gavdalantirishi namoyon bo'ladi.

Xulosa sifatida aytishimiz joizki, Qaqnus obrazining adabiyotdagi genezisi uning qayta tug'ilish, boqiylik va o'zgarish ramzi sifatida doimiy jozibadorligini aks ettiradi. Qush o'zining qadimiy mifologik kelib chiqishidan taraqqiy etgan va

³¹⁰ Uludağ S. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. kitapyurdu.com

³¹¹ Олимов С. Лисон ут-тайрнинг қиёсий поэтикаси: синтез, назиравийлик ва таржимавийлик: филол. фан. номз. дисс. - Т.: СамДУ, 2023. Б-253.

turli adabiy asarlarda kuchli metafora sifatida o'z o'rnini topgan. Turli madaniyatlar va vaqtlarda mualliflar Feniks tasvirlarini qayta tiklash orqali chidamlilik va hayotning o'lim ustidan g'alabasini yoritib borishgan. Qaqnus inson tasavvurini qamrab oluvchi ramz sifatida kitobxonlarni ilhomlantirishda va hayratda qoldirishda davom etib, ularga umid, yangilanish va inson ruhining bardavom qudratini taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Фаридуддин Аттор Шайх.Мантиқ ут-тайр. Ж.Камол таржимаси.-Тошкент: Янги аср авлоди,2022.
- 2.Алишер Навоий. Лисон ут-тайр.-Т: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2019.
- 3.Reysner M.,Kuznetsov A.The genesis of the Phoenix Image in Persian poetry and it's Interpretation in a poem of the same name by Nima Yushij// Orientalistica.- 2022;5(2).
- 4.Jo'rayev M., O'rayeva D. O'zbek mifologiyasi. T.: O'qituvchi, 2019.
- 5.Шавкат Раҳматиллайев.Ўзбек тилининг етимологик луғати.1-жилд.Т.: Университет, 2000.
- 6.Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим : маъноларининг таржима ва тафсири.- Т.: Тошкент ислом университети,2016.
- 7.Мамадалиева З.Алишер Навоийнинг “Лисон-ут тайр” достонидаги рамзий образлар тизими: филол.фан.номз....дисс.-Т.: ЎзМУ, 2011.
- 8.Олимов С. Лисон ут-тайрнинг қиёсий поетикаси:синтез, назиравийлик ва таржимавийлик: филол.фан.номз....дисс.-Т.: СамДУ, 2023.
- 9.Uludağ S. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü.kitapyurdu.com
- 10.<https://ganjoor.net/asadi/garshasname/sh55>

MUNISNING HAYOTI VA IJODIGA VA UNGA OID MANBALAR TAHLILI

Orifjonov Abduraufxon Lutfullo o'g'li,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik
kafedrası mustaqil tadqiqotchi-izlanuvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada “Devoni Munis” asari matni tadqiq obyekti sifatida olingan.

Kalit so'zlar: *matn, qo'lyozma, manba, devon,kotib.*

Аннотация

В данной статье в качестве объекта исследования взят текст “Девони Мунис”.

Ключевые слова: *текст, рукопись, источник, девон, секретарь.*

Annotation

In this article, the text of “Devoni Munis” is taken as an object of study.

Key words: *text, manuscript, source, devon, secretary.*

O‘zbek adabiyoti rivojida Xorazm adabiy muhiti vakillarining o‘rni va hissasi katta. Hukmdorlarning ijod ahliga bo‘lgan e‘tibori, moddiy-ma‘naviy qo‘llab-quvvatlashi adabiy muhit rivojida katta o‘rin tutdi. Mumtoz adabiyot an‘analari, xususan, Alisher Navoiy ijodidan ta’sirlanish natijasida ko‘plab iqtidorli ijodkorlar yetishib chiqdi. Mazkur shoirlar sirasida o‘z davri adabiy muhitida ega alohida iqtidori bilan tanilgan, ziddiyatli hayot sinovlariga qaramay, ijoddan tinmagan ijodkorlardan biri Shermuhammad Avazbiy o‘g‘li Munisdir. U XVIII asrning oxiri XIX asrning I yarmida Xorazm madaniyatining atoqli namoyondasi, talantli shoir, tarixchi, mohir tarjimon, yaxshi xattot, adolat va ma‘rifat kuychisi sifatida shuhrat qozongan. Xorazmda yashab ijod qilgan taniqli shoir Shermuhammad Munis 1778-yilda Xiva yaqinidagi Qiyot qishlog‘ida Avazbiy mirob oilasida tug‘ildi. Otasi yuz urug‘idan chiqqan Avazbiy xonlikning bosh mirobi bo‘lib, ishlab chiqarishi to‘lig‘icha sug‘orma dehqonchilikka asoslangan Xiva xonligida miroblik eng katta mansablardan sanalardi. Shoirning nomi Shermuhammad bo‘lib Munis uning taxallusidir. “Munis”ning lug‘aviy ma’nosi “do‘st”, “ulfat” demakdir. Shermuhammad Munis o‘z zamonasining yetuk shoiri, adibi, tarixchisi, tarjimoni, murabbiysi va ma‘rifat kuychisidir. U faqat zamonasidagina emas, balki keyingi davrlarda ham xalq o‘rtasida, xususan, madaniyat muxlislari, shoirlar, olimlar, san’atkorlar va tolibi ilmlar o‘rtasida ham shuhrat qozongan.

Munisning faoliyatini va adabiy merosini o‘rganishda ma‘lum yutuqlar qo‘lga kiritildi. Dastlab sharqshunoslar Munisning “Firdavs ul-iqbol” (davomini Ogahiy yozgan) asarini o‘rganib unga ko‘proq murojaat qildilar. Munisning tarixiy asarini o‘rganishda V.V.Bartold va P.P.Ivanov ma‘lum vaqt xizmat qildilar. Keyingi yillarda esa S.P.Tolstov, Y.G‘ulomov, M.Yo‘ldoshev va Q.Munirovlar o‘rgandilar.

Yirik tarixchi, mohir tarjimon Munis, eng avvalo, iste’dodli va sermahsul shoir bo‘lib, uning “Munis ul-ushshoq” devoni o‘zbek adabiyoti xazinasining ajoyib durdonalaridan biri hisoblanadi. Devonda shoirning o‘zi debochada ta’kidlanganidek, g‘aroyib qasidalar, dilkusho g‘azallar, fasohatli tarkibbandlar, latofatli qit‘alar, sharif musaddas va muxammaslar, shirin masnaviy va rangin tuyuqlar bor. Yoshligidan boshlab adabiyot va tarixni sevgan Munis bo‘sh vaqtlarini ko‘pincha kitob mutolaasiga bag‘ishlaydi. U o‘ziga qadar o‘zbek va fors-tojik adabiyotida yaratilgan lirik merosning ajoyib namunalari bilan yaqindan tanishib ulardan cheksiz bahramand bo‘ladi, shu bilan birga o‘zi ham boshqalarga o‘rnak bo‘la oladigan go‘zal asarlar yaratib keng shuhrat qozonadi. Munisning she‘riyatda shuhrat topishi Sharq mumtoz adabiyotining eng porloq yulduzlari:

Nizomiy, Jomiy, Xusrav Dehlaviy, Ansoriy, Hofiz Sheroziy, Attor, Firdavsiy, Hoqoniy, Anvari, Sa'diy, Iroqiy, Bedil ijodlarini chuqur o'rganib, ulardan cheksiz bahramand bo'lishi tufayli ekanligini bir g'azalida g'urur bilan bayon etadi:

*Voliyi mulki tariqat gar Nizomiydur manga,
Manzili ma'niga Hizri roh Jomiydur manga.
Xotiring'a Xisravidin har zamon sho're yetib
Banda davronning bori shirin kalomidur manga.*³¹²

Munis, ayniqsa, buyuk Navoiy ijodidan juda ko'p narsalar o'rganganini ta'kidlab, uni o'ziga homiy deb biladi:

*Qilsa hosed dahlia bejo so'z aro yo'qtur g'amim,
Kim bu ma'nida Navoiy ruhi homiydur manga*³¹³.

Shu bilan birga, u o'z zamondoshi shoir Kiromiyni ham o'ziga ustoz deb biladi:

*Tong emas, Munis, agar bo'lsam kiromiyqadrkim,
Listodi zohiru botin Kiromiydur manga*³¹⁴.

Bulardan tashqari Munis Fuzuliy va Andaliblarni ham o'ziga ustoz deb biladi. Navoiyni esa hammadan o'ziga yaqin tutadi. Bu bejiz emas, albatta. Chunki Navoiy asarlarida olg'a surilgan insonparvarlik, vatanparvarlik, haqqoniylik, mardlik, to'g'rilik, ma'rifatparvarlik g'oyalari Munis ijodining ham asosini tashkil etadi. Bu ikkala shoirning ijodlari shuning uchun ham bir-biriga juda yaqin, hattoki ayrim paytlarda o'xshab ham ketadi. Navoiy ijodida kuylangan gumanizm, hayotga muhabbat, din va din ahliga bo'lgan munosabatlar Munisda kuchli taassurot qoldiradi. Yana shu narsa diqqatga sazovorki, Munisning ham siyosiy qarashlarining asosini yakka hukmron, adolatli xon uchun kurash g'oyasi tashkil qiladi. Munis o'z ijodida ilm masalasiga katta e'tibor beradi. Yoshlikda umrini zoye ketkazmay kasb-hunar o'rganib kamolotga erishish lozimligini quyidagi ruboiysida mana bunday bayon etadi:

*Munis, talab et kamol - erursen chu yigit,
Kim yaxshidur etsa fazl uchun qayg'u yigit.
O'q qilg'on ishin yo qila bilmas hargiz,
Qarilar ila barobar o'lg'aymu yigit*³¹⁵.

U qayoqqa qaramasin, hammaning boshida dardu alam borligini ko'radi, lekin o'zining g'ami ham el dard-u g'amidan qolishmas edi:

*Har sori boqsam elga, mungsiz kishi topilmas,
Go'yo jahonga qilmish dardu g'amim saroyat*³¹⁶.

Jamiyatdagi tengsizlik, adolatsizlik, razolatning asosiy sababi qayerda nimadan iborat ekanligini to'la tushunib yetmagan Munis el boshida yog'ilayotgan turli ofat, g'am-alam va baxtsizlikning bosh sababi falak - charxi dun deb biladi:

Ey falak, muncha nedur aylamay izhori sitam,

³¹² Munis. Tanlangan asarlar. – T.: O'zSSSR Davlat badiiy adabiyoti nashriyoti, 1957.

³¹³ Ўша асар.

³¹⁴ Ўша асар.

³¹⁵ Munis. Tanlangan asarlar. – T.: O'zSSSR Davlat badiiy adabiyoti nashriyoti, 1957.

³¹⁶ Ўша асар.

*Urubon har nafas el bag'riga yuz nishtari g'am.
Yaxshilarga yetibon anvoyi xazon qahringdin,
Kim yomon ersa, alar zaxmig'a qilding marham.*³¹⁷

Shoir falakdan nolish orqali o'sha (o'zi yashab turgan) tuzumni qoralab undan shikoyat qilmoqda. Biroq uning shikoyati isyon darajasiga ko'tarilmaydi, keyingi baytlarda esa u o'z fikrini yana ham chuqurlashtirib, aytayotgan fikrini aniqlashtirishga harakat qiladi:

*Shod bo'lding, qora qayg'u bila kim cheksa fig'on,
G'am botding, kishikim ichsa qizil may bir dam*³¹⁸.

Xulosa qilib aytganda, Xorazm adabiy muhitining iste'dodli vakili, bugungi kun o'quvchisiga ma'lum bo'lgan Munisning ijodiy merosini tadqiq etish, bu ijodiy merosni hajm va mazmun jihatidan baholab, targ'ib qilish xayrli vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Husanmurodov Muhammad Amin o'g'li Laffasiy. Xiva shoir va adabiyotchilarining tarjimai hollari. O'z FASHI, qo'lyozma 9494 raqam.
2. Munis. Tanlangan asarlar. –T.:O'zbekiston davlat badiiy adabiyoti nashriyoti,1957.
3. “Devoni Munis”, O'z FASHI. Inv.1793.
4. “Devoni Munis”, O'z FASHI. Inv.1793.
5. Munis. Tanlangan asarlar. – Toshkent.: O'zSSSR Davlat badiiy adabiyoti nashriyoti, 1957.

O'ZBEK TILIDAGI TAFSIRLAR XRONOLOGIYASI

Soliyev Elyorbek Muhammadmo'ssa ug'li

Yangi asr universiteti o'qituvchisi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: *ushbu maqolada “Tafsir ilmining asoschisi, eng mashhur tafsirlar, turkiy, tatar va o'zbek tilidagi tafsirlar xronologiyasi haqida ilmiy-amaliy misol hamda ma'lumotlar keltirilgan.*

Abstract: *This article presents a scientific-practical example and information about the founder of the science of tafsir, the most famous tafsirs, the chronology of tafsir in Turkish, Tatar and Uzbek languages.*

Аннотация: *В данной статье представлены научно-практический пример и сведения об основоположнике науки тафсира, наиболее известных тафсирах, хронологии тафсира на турецком, татарском и узбекском языках.*

³¹⁷ Ўша асар.

³¹⁸ Ўша асар.

Kalit soʻzlar: *Qurʻon, tafsir, taʼvil, tarjima, qoʻlyozma manba.*

Key words: *Qur'an, tafsir, interpretation, translation, manuscript source.*

Ключевые слова: *Коран, тафсир, толкование, перевод, рукописный источник.*

Tafsir haqidagi fanga asos solgan rasulullohning amakivachchalari Abdulloh ibn Abbosdir (vafoti 687 yil). Tafsir ilmi asosan VIII asrda va undan keyin keng taraqqiy etdi. Shuni ham aytish kerakki, Qurʻonga yozilgan tafsirlarning koʻpchiligi arab boʻlmagan musulmon olimlari tomonidan amalga oshirildi.

Ulardan eng mashhurlari:

1. Abu Jaʼfar Muhammad ibn Jarir at-Tabariy (838-923). Uning “Jomeʼ al-bayon fi tafsiri al-Qurʻon” (Qurʻon tafsirida bayonotlar majmuasi) nomli yirik asari ungacha boʻlgan hamma tafsirlardan ustun turadi. 1902 yilda Qohirada 30 jildda nashr etilgan, fors tiliga ham tarjima qilingan.

2. Abulqosim ibn Umar az-Zamaxshariy (1074-1144) — mashhur xorazmlik olim. “Kashshof al-haqoyiq at-tanzil” (Nozil boʻlgan haqiqatlarni ochib beruvchi) nomli yirik tafsirini yozdi. Islom ulamolari “Kashshof” boʻlmaganda Qurʻon maʼnolari ochilmay qolardi”, deb bu tafsirga yuqori baho berganlar.

3. Abulxayr Nosiruddin Abdulloh ibn Umar Bayzoviy (vafoti 1285 yoki 1316) — U “Anvor ut-tanzil va asror ut-taʼvil” (Nozil boʻlganning nurlari va sharhlash sirlari) degan tafsirini yozgan. Bu ham muhim tafsirlardan hisoblanadi.

4. Faxruddin Abu Abdulloh Muhammad ibn Umar ar-Roziy (vafoti 1209 yil)ning “Mafotih ul-gʻayb” (Yashirin narsaning kaliti) tafsiri. Bu tafsir Islom olamida “Tafsiri kabir” (Ulkan tafsir) nomi bilan mashhur.

5. Imom al-Hofiz Abdulfido Ismoil ibn Kasir (vafoti 1372 yil)ning “Tafsiri ibn Kasir” kitobi. Bu asar ham muhim yodgorliklardan biridir.

6. Najmiddun Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy as-Samarqandiy (vafoti 1142 yil)ning “Taysir fi-t-tafsir” (Tafsirda osonlashtiruvchi) kitobi.

7. Abulbarakot Abdulloh ibn Ahmad an-Nasafiy (vafoti 1310 yil) oʻz davrining mashhur fiqh olimlaridan boʻlib, uning “Madorik ul-tanzil fi haqoyiq it-taʼvil” (Nozil boʻlganga yetishish va sharhlash haqiqatlari) nomli asari hozirgacha Islom oʻquv yurtlarida asosiy qoʻllanma boʻlib, talabalar tomonidan mutolaa qilinmoqda.

Bu zikr etilgan tafsirlar mualliflarining koʻpchiligi bizning hamyurtlarimizdir. Yuqorida koʻrsatilgan tafsirlarning hammasi arab tilida yozilgan. Tafsirlarning ayrimlari keyingi vaqtda nashr etilib ommalashtirilgan. Baʼzilari, ayniqsa, Oʻrta Osiyodan yetishib chiqqan olimlarning oʻnlab tafsir qoʻlyozmalari dunyoning turli kutubxonalarida saqlanib kelinmoqda. Keyinchalik Qurʻoni karim Sharqdagi arab boʻlmagan xalqlar tillariga ham tarjima va tafsir qilina boshlandi. Bunday tarjima va tafsirlarning eng yaxshisi **Kamoliddin Husayn voiz Koshifiy** (vafoti 1505 yil) yozgan “Mavohib aliya” (Oliy hadyalar) nomli asardir. Bu tafsir buyuk shoirimiz Alisher Navoiy iltimosi va moliyaviy yordami bilan yaratilgan va unga tuhfa qilingan. Bu tafsir 500 yil mobaynida madrasalarda “Tafsiri Husayniy” nomi bilan darslik sifatida qoʻllaniladi. 1885 yili toshbosma yoʻli bilan nashr etilgan. Tafsirda Qurʻon soʻzma-soʻz

tarjima qilinib, keyin har qaysi betning yarmidan pastida oyatlar arab tilida qavs ichida jumla yoki bir-ikki soʻz bilan beriladi hamda fors tilida sharhlanib, soʻng izohlar bilan tafsir qilinadi.

“Tafsiri Husayniy” Muhammad Sodiq ibn Mullashoh Ahmad Imonquli tomonidan tatar tiliga tarjima qilinib, 1911-yilda Qozondagi “Oʻrnak” matbaasida “Tasxilu-l-bayon fi tafsiri Qurʼon” nomi bilan ikki jildda nashr etildi. “Tafsiri Husayniy” va uning tatarcha tarjimasini forsiy va turkiy tilda soʻzlashuvchi xalqlar tomonidan Qurʼonni sharhi bilan oʻrganishda katta ahamiyatga egadir. Bu kitob 1991 yilning boshlarida Moskvadagi eksperimental bosmaxonasida besh-olti yillar mobaynida respublikadagina emas, balki chet joylarda ham mashhur boʻlgan “Nur” ijodiy ishlab chiqarish birlashmasi tomonidan, mazkur birlashmaning rahbari noshir, olim va yozuvchi Asror Samadning xususiy mablagʻi bilan qayta chop etildi va 25 ming nusxada respublikamizda, shu jumladan Qirgʻizistonning Oʻsh viloyatida, Janubiy Qozogʻistonda, Boshqirdiston va Tataristonda ham tarqatildi. Binobarin, oʻsha davrda respublikamizda hanuz diniy kitoblar uchun yoʻl berk, bironta bosmaxona kitobni chop etishni zimmasiga ola bilmas, hanuz kommunistlar tazyiqidan vujudi zirqirab turganligi sababli nashriyotlar ham, bosmaxonalar ham Qurʼonni eshitsalar, vujudlariga titroq turar edi. Lekin Qurʼonni qayta-qayta tarjima va tafsir qilish bizning diyorimizda bir zum boʻlsin toʻxtamagan.

XVII-XVIII asrlarda nomaʼlum olim Qurʼonni oʻzbek tiliga tarjima va tafsir qilgan. Tarjima va tafsirning yagona nusxasi Qarshi shahridan topilgan boʻlib, “XVII-XVIII asrlarga oid Oʻrta Osiyo tafsiri”, deb yuritiladi va Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti qoʻlyozmalar jamgʻarmasida saqlanadi. Qoʻlyozmaning boshi yoʻqolgan, tarjima va tafsir Qahf surasidan boshlanib, Qurʼonning oxirigacha davom etgan. Hujurot surasiga qadar har bir suraning oxirida shu sura mazmuniga oid rivoyatlar berilgan, Hujurot surasidan boshlab oyatlarning tarjima va sharhi bayon etilgan. Bu nodir tafsir faqat Qurʼonning oʻzini oʻrganish uchungina emas, balki turkiy tilda soʻzlashuvchi xalqlar tillari tarixini oʻrganishda ham ahamiyatga egadir.

Qurʼon Ovruponing bir qancha tillariga, ayni zamonda rus tiliga ham tarjima qilingan. Oxirgi ruscha tarjima I.Yu.Krachkovskiy (1883-1951) qalamiga mansub boʻlib, 1963-, 1986-yillarda Moskvada nashr etildi. Bu tarjima asosida yuzlab ilmiy-tadqiqiy asarlar yozilib, bu muqaddas kitob har tomonlama oʻrganildi.

Qurʼonni karimning uygʻurcha tarjimasini 1986-yilda Pekinda nashr etildi. Tarjimon Muhammad ibn Alloma al-Hoj domla Solih Koshgʻariy Ortujiydir. Nashr hozirgi isloh qilingan arab-uygʻur imlosida amalga oshirilgan. Qurʼonning asl nusxasi har qaysi betning yuqori yon tomonida mayda xat bilan alohida-alohida ajratib bosilgan. Oyatlarning mazmunini tushuntirish uchun lozim boʻlgan ayrim soʻz va jumlar qavs ichida berilgan.

Arab alifbosi asosidagi ushbu turkiy yozuv arab tilidagi manbalarda al-xattu-l-arabiyyu yoki al-kitabatu-l-arabiyya deyilgan (Mahmud Koshgʻariy uni ana shunday atagan). Arab xatining Oʻrta va Markaziy Osiyoga yoyilish tarixi bu oʻlkalarga islomning kirib kelishi bilan bogʻliq. Oʻrta Osiyoda arab xatida bitilgan eng eski kitoblar IX yuz yillikka tegishli. Ular arab va fors tillarida. Arab yozuvida turkiy yodgorliklar X

yuz yillikdan boshlab ko‘chirilgan. Undan eskisi topilganicha yo‘q. Turkiy xalkdar koraxoniylar davridan uyg‘ur xati bilan yonma-yon arab yozuvidan ham foydalana boshladi. Qoraxoniylar hukumdorlar zarb ettirgan tangalardagi yozuvlar, xonlarning ayrim yozmalari arab xatida. XI yuzyillikdan e’tiboran arab xatida yirik asarlar ham ko‘chirila boshladi. Yusuf Xos Hojib qalamiga mansub “Qutadg‘u bilig” asarining Namangan va Koxira kulyozma nusxalari, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asaridagi turkiy matnlar, Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibatu-l-xakoyik” dostonining arab yozuvli nusxalari, shuningdek, “Turkiy Tafsir” arab xatidagi eng eski turkiy yodgorliklardir. O‘rta asrlarda turk-musulmon davlatlarida rasmiy hujjatlar eski uyg‘ur xati bilan bir qatorda arab alifbosi negizida shakllangan eski turkiy yozuvda ham bitilgan.

O‘rta Osiyoda tafsirlar uch tilda tarqalgan: arabcha, forsha, turkiyda. Turkiy tafsirlar X yuz yillikdan yaratila boshlagan. Ularning saqlangan kulyozma nusxalari ham anchagina. Saqlanganlari orasida eng eskisi “O‘rta Osiyo tafsiri” yoki “Turkiy tafsir” nomi bilan yuritiladi. Ushbu tafsir Qur‘oni karim bir kismining turkiy tarjimasi, kolgan kismi muqaddas kitob suralarining sharhidir. Chunonchi, dastlabki kismlari tarjima, so‘nggi bo‘limlar esa sharhdan iborat.

Asar qo‘lyozmasi Qarshidan topilgan, hozir Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bulimida saqlanmokda (S 197- ko‘rsatkichli qo‘lyozma). Asarning yaratilgan davri xam, Qarshi qo‘lyozmayeining ko‘chirilgan sanasi ham noma‘lum. Mutaxassislar uni XII-XIII yuzyilliklarga tegishli deb qaraydilar. O‘zbek olimi K.Maxmudov ushbu asarning transkripsiyasi va o‘zbekcha talqinini nashrga tayyorlangan bo‘lsa-da, lekin nashr etilmagan.

Qur‘oni Karim ma‘nolarining ilk turkiy (eski o‘zbek tilidagi) tarjimasi 1956-yili Saudiya Arabistonidagi vatandoshimiz Sayyid Mahmud ibn Sayyid Nazir Taroziy (Oltinxon to‘ra) tomonidan tarjima qilinib, dunyoda ham, bizning o‘lkada ham keng tarqaldi. Ilohiy Kitobning zamonaviy o‘zbek tilidagi birinchi ma‘nolar tarjimasi 1991-yili (hijriy 1412) Alouddin Mansur tomonidan amalga oshirildi. Bu tarjima O‘zbekiston ma‘naviy-ma‘rifiy hayotida katta voqea bo‘ldi. Avval «Sharq yulduzi» jurnalining 1992 – 1993 yilgi sonlarida, keyinchalik «Cho‘lpon» va G‘afur G‘ulom nashriyotlarida millionlab nusxada bosilib chiqdi.

Shayx Abdulaziz Mansur tarjimasi 2001-yilda nashr etilgan Qur‘oni Karim hozirda Qur‘on ma‘nolarining o‘zbek tilidagi asosiy nusxasi hisoblanadi.

2013-yilda Shayx Usmonxon Alimov tomonidan “Tafsiri irfon” 6 jildli nashr etilgan bo‘lsa. Shayx Alouddin Mansurning “Qur‘oni Azim tafsiri” 2020-yilda yaxlit bitta kitob sifatida nashr etildi.

Shuningdek, Qur‘oni Karimning ma‘nolar tarjimasi ham turli olimlar tomonidan nashr qilinib kelinmoqda. Jumladan, 2022-yilda A.Inoyatov va G‘.Zikrillayevlar tomonidan nashrga tayyorlangan “Qur‘oni Karim oyatlari mazmun-ma‘nosining o‘zbekcha izohli tarjimasi” eng so‘nggi ishlardan hisoblanadi.

Yuqorida sanab o‘tilgan tafsir va tarjimalarning barchasi kirill alifbosida bo‘lib, bugungi kun yosh avlodni inobatga olib, joriy lotin alifbosida ham nashr ettirish har jihatdan muhim deb o‘ylaymiz.

Adabiyotlar:

1. Shayx Abdulaziz Mansur. «Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasi»; Toshkent, 2001.
2. Obidov R.K. «Ilohiy kitoblar»; TDSHL., 2000 3. Ibn Kasir. «Kisasul-anbiyo», Kohira.
3. Afif Abdul-Fattoh. «Ma'al-anbiyo fil-Qur'on»; Lubnon. 226-b.
4. A. Soguniy. «Tarixi Muhammadiy»; Toshkent, 1997.
5. F. Sulaymonova. «Sharq va G'arb»; Toshkent, O'zbekiston, 1997.
6. «Ilohiy mo'jizalar»; Toshkent, 1995. 8. «Tafsiri ibn Kasir»; Bayrut, 1969. 1-4 tomlar.

ALISHER NAVOIY TOSHBOSMA DEVONLARINING MILLIY MATBAACHILIKDAGI O'RNI

Rustamova Dilnoza Ahmad qizi,

O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada Navoiy lirik asarlarining XIX –XX asrlarda nashr etilishi haqida ma'lumot berilgan. Bunda G'ulom Hasan Orifjonov matbaasining o'rni beqiyosligi ilmiy tavsiflar orqali dalillangan.

Kalit so'zlar: matbaa, Navoiy devoni, ilmiy tavsif, janr, lirika.

Абстрактный. В статье представлены сведения об издании лирических произведений Навои в XIX-XX веках. Несравненная роль в этом типографии Гулама Хасана Орифджанова доказана научными описаниями.

Ключевые слова: типография, Навоийский диван, научное описание, жанр, лирика.

Abstract. The article provides information about the publication of Navoi's lyric works in the 19th-20th centuries. The incomparable role of Ghulam Hasan Orifjanov's printing house in this is proven through scientific descriptions.

Key words: printing press, Navoi divan, scientific description, genre, lyrics.

Dunyo adabiyotida Gomer, Dante, Sa'diy, Firdavsiy, Jomiy, Shekspir, Pushkin kabi ijodkorlar qatorida turkiy she'riyatning betakror namunalarini yaratgan Navoiyga ham alohida urg'u berish joiz. Shoir ijodi XV asr ijtimoiy-madaniy hayotining mahsuli, shu bilan birga, barcha davr dunyo xalqlarining umumiy ma'naviy merosi hamdir. Navoiy asarlari hayotlik chog'idayoq keng yoyila boshlagan. Muxlislar tomonidan "Ilk devon"ning tuzilishi, lirik va epik asarlarning keyinchalik kotiblar tomonidan maxsus buyurtmalar bilan ko'p martalab ko'chirilishi bunga dalildir. XIX-XX asrlarni shoir ijodi bilan tanishtirishning eng qulay va qizg'in davri deyish mumkin.

Turkistonda milliy matbaa va noshirlarning paydo bo'lishi mahalliy kitoblarning nashr qilinishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. XIX asrning 90-yillarida marg'ilonlik Azim Xo'ja, toshkentlik Esonboy Husaynboyev kabi ziyolilar litografiya tashkil etgan, noshirlik faoliyatini olib borgan ilk mahalliy vakillar edi.

Xususiy matbaa ochmoqchi bo'lgan mahalliy kishi chor hukumatining senzurasidan ruxsatnoma olishda bir qancha muammolarga duch kelardi. Shunga qaramay, o'sha yillari mahalliy matbaachilar soni oshib boravergan. Zero, bu paytda hudud aholisining asosiy qismi, ya'ni 98 fozi mahalliy millat vakillaridan iborat edi.

Dastlabki faoliyatini sahhoflikdan boshlagan G'ulom Hasan Orifjonov matbaachilik va noshirlik sohasida nafaqat Toshkent yoki Turkistonda, balki O'rta Osiyo hududida ham muhim o'ringa ega bo'lgan. Orifjonov litografiyasining qachon tashkil etilganligi haqida turli qarashlar bor. R.Mahmudova bosmaxona ochilishining aynan yilini keltirmay, XX asr boshlarida deya umumiy ma'lumot bergan [Mahmudova 1979, 26]. A.Boboxonov esa "XIX asrning ikkinchi yarmi oxirlarida ish boshlagan" deb yozadi [Boboxonov 1979, 67]. A.Mirzoraximov o'z tadqiqotida "Al-Kofiya ma'a fiqh" asari 1897-yilda ushbu matbaada chop etilganligini keltirib, shu yili toshbosmaxonaga asos solinganini dalillaydi [Mirzoraximov 2009, 47]. Bosmaxona "G'ulomiya", "Orifjonov", "G'.H.Orifjonov" nomlari bilan kitoblarni 1923-yilga qadar nashr etib turgan. Matbaaning o'ziga xosligi unda xalq og'zaki ijodi namunalari, mumtoz badiiy asarlar va diniy adabiyotlarning 100 dan ortig'i chop qilingani edi. Bu bilan Orifjonov milliy matbaachilik tarixida jiddiy o'rin tutgan, mahalliy kitoblarni targ'ib qilishda fidoyilik ko'rsatgan hamda o'zbek tilidagi kitoblar salmog'ining oshishiga katta hissa qo'shgan. Birgina Alisher Navoiy asarlarining 10 martadan oshiq nashr qilinganligi korxona faoliyatining ko'lamini ko'rsatib turibdi [Abduazizova 2000, 31]. B.Qosimxonov tuzgan Alisher Navoiy asarlarining toshbosma nashrlari tavsifida esa 9 marta deb ma'lumot beriladi [Qosimxonov 1988, 4].

Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondida G'ulom Hasan Orifjonov matbaasida chop etilgan toshbosma kitoblar ham o'rin olgan. Fondida saqlanayotgan Navoiy devonlarining 5 nusxasi shu matbaaga tegishli.

Ularning nisbatan dastlabkisi hazrat Navoiy she'rlaridan tashkil topgan 944 raqamli toshbosma devondir. Asarga مولانا امیر نواى – "Mavloni Amir Navoiy" deb unvon berilgan. Kitob من كان لكا كین فلیس لكا دین – "Kimning qalbida ginasi bo'lsa, unda din bo'lmaydi" ma'nosidagi hadisi bilan boshlangan. Unvon doira shaklidagi moychechak gulli naqshlar ichida joylashtirilgan, doira yo'nalishi bo'ylab esa quyidagi ma'lumot keladi: در ماه عشو ۱۲ با یهتمام ملا قوام الدین قاری ملا. Matndan ma'lum bo'ladiki, kitob hijriy 1327/1909-yilning ashuro oyi 12-sanasi noshir Mulla Qavomiddin Qoriy Mulla Muso Qori o'g'li sa'y-harakati bilan bosmaga berilgan. Noshir devonni o'sha davrning faol matbaa korxonasi غلامی الحسنی – G'ulomi Hasaniyda chop qildirgan. Kitobning so'nggi 118-sahifasida qisqa xotima mavjud: تمت الكتاب بعون الملك الوهاب. الراقيم ملا يو سوجان بين ملا ذاكرجان مرحوم. Asar ko'chiruvchisiga "marhum" deb izoh berilganidan ayon bo'ladiki, kotib Mulla Yusufjon ibn Mulla Zokirjon kitob chop etilguniga qadar vafot etgan.

Devon 169 ta gʻazal (2-89-betlar), soqiynoma (asli tarjiʻband) (90-96-betlar), maviza (asli tarjiʻband) (97-103-betlar), 2 ta mustazod (104-bet) 3 ta qitʻa (105-bet), 75 ta ruboiy (106-118-betlar) ni qamrab olgan.

Kitob muqovasi qattiq kartondan boʻlib, oq fonga qizil rangda naqsh bosilgan. Jami 118 sahifadan iborat. Oʻlchami: 13,5x22,5 sm.

Ushbu devon basmaladan soʻng “Gʻaroyib us-sigʻar”ning kirish gʻazali “Ashraquat...” bilan boshlangan. Ayni shu devonning 119-ruboiysi esa asarga yakun yasagan:

آخر دم عمر ایتسا شتاب ایساقی
توتغیل مینکا آنچا می ناب ایساقی
کم حشردا مست السا خراب ایساقی
تا انکلامای ایتسالر عذاب ایساقی.

Keyingi Navoiy lirikasidan tanlab olingan sheʼrlardan tashkil topgan امیر نواى “Amir Navoiy” devoni ham Davat adabiyot muzeyi ekspozitsiya qismida E.22 raqamda saqlanadi. Unda 168 ta gʻazal (2-90-betlar), soqiynoma (asli tarjiʻband) (90-96-betlar), maʼviza (97-103-betlar), 2 ta mustahzod (103-105-betlar), 3 ta ruboiyot (asli qitʻa) (105-106-betlar), yana 75 ta ruboiy (106-120-betgacha) oʻrin olgan.

Asosiy matn 2-sahifadan basmaladan soʻng “Ashraquat...” gʻazali bilan boshlanib, “Gʻaroyib-us-sigʻar” ning 119-ruboiysi bilan tugagan.

Adabiyot muzeyi toshbosma asarlar katalogida kitob “Alisher Navoiy “Gʻaroyib-us-sigʻar” gʻazallaridan jamlangan terma devon” deb berilgan [Toshbosma asarlar katalogi 2020]. “Amir Navoiy”ning tugallanish va boshlanish sheʼrlari aynan shu devondan olinganligi sababdan shunday maʼlumot berilgan koʻrinadi. Aslida esa, unda “Xazoyin-ul-maoniy”ning toʻrtala devonidagi sheʼrlardan ham tanlab olingan.

Devon عبدالسلام بین ملا عبدالرحمن – Abdussalom ibn Mulla Abdurahmon tomonidan koʻchirilgan. Ammo homiy yoki noshir haqida biror maʼlumot berilmagan. Kitob Toshkentdagi غلامی – “Gʻulomiya” matbaasida hijriy 1332/1913-yilda chop etilgan.

Yashil fonda naqshlar bilan bezalgan qattiq karton muqova ichiga Hofiz devonidan bir sahifa yopishtirilgan. Kitob jami 120 sahifani tashkil qiladi. Oʻlchami: 13,5x23 sm.

Taʼkidlash lozimki, 944 va E.22 raqamli devonlardagi sheʼrlar hajmi jihatdan bir-biriga oʻxshasa-da, gʻazallar mundarijasi jiddiy farqlanadi. Baʼzi oʻrinlarda rasmiy devonlarga kirmagan gʻazallar ham uchraydi. Bunda har ikki kotibning badiiy didi aks etgan. Ammo kichik janrlar haqida soʻz ketganda, bir jihat eʼtiborni tortadi. 944 raqamli toshbosmaning 73 va E.22 devonning 71-ruboiysi Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub “Yod etmas emish kishini gʻurbatda kishi” (toshbosmada “gʻurbatda” soʻzi “mehnatda” bilan almashgan.) misralari bilan boshlanuvchi toʻrtligi oʻrin olgan. Devonlarning davr jihatdan avvalgisi, albatta, 944 raqamli toshbosma kitob. Demak, xattot Yusufjon Zokirjon oʻgʻli Bobur ruboiysini oʻzi koʻchirgan terma devoniga kiritgan. Ikkinchi kotib esa

undan nusxa olgan. Bu kotibning Navoiyga tegishli asarlar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lmaganidan, yohud devon tuzishda foydalangan manbasida shunday berilganligi, yoinki misradan oldin kelayotgan Navoiy ruboiysiga juda yaqin yozilgani bois kotibning kuchli subyektiv xohishiga ko'ra Bobur she'ridan mantiqiy davom sifatida foydalangan deyish mumkin. Undan oldingi to'rtlik esa mana bunday:

*Yo koshifi asrori nihon bo'lsa kishi,
Halloli rumuzi osmon bo'lsa kishi,
Yo oshiqi zori notavon bo'lsa kishi,
Devonavu rasvoyi jahon bo'lsa kishi.*

Keyingi Bobur ruboiysi:

*Yod etmas emish kishini mehnatda kishi,
Shod etmas emish ko'ngulni g'urbatda kishi,
Ko'nglum bu g'ariblikda shod o'lmadi oh,
G'urbatda sevinmas emish, albatta, kishi.*

Har ikki ruboiyning faqat radifigina o'xshash bo'lmay, ma'nosi, ohangi ham bir-biriga uyg'undir. Bizningcha, shu bois kotib Bobur misralarini savqi tabiiy ravishda Navoiy devoniga kiritib yuborgan.

Sharq kitobatchiligida XVIII asrdan kulliyot tuzish an'ana tusiga kirgan bo'lsa-da, XX asr kulliyotlarida mukammallik yetishmaydi. Xususan, Alisher Navoiy toshbosma devonlari orasida "Kulliyot" deb atalganlari ham bor. Ammo terma devon tuzilishidagi bunday to'plamlar "Xazoyin-ul-maoniy"dagi she'rlarni ham to'liq jamlamagan. Shunday asarlardan biri 219 raqamli – کلیات دیوان امیر نوائی – "Kulliyoti devoni Amiri Navoiy"dir. Kitob hijriy 1333/1914-yilda ملا صدیق جواجه – Mulla Siddiq xo'ja Xo'jandiy homiyligi va noshirligida nashr etilgan. Devonning so'nggi sahifasidagi ma'lumotlarga ko'ra, kotib ملا یولداش – Mullo Yo'ldosh tomonidan ko'chirilgan.

Terma devon 265 ta g'azal (2-121-betlar), 35 ta ta ruboiy (121-127-betlar), 2 ta tuyuq (123-124-betlar), 3 ta muxammas (128-131-betlar) soqiynoma (asli tarji'band) (132-137-betlar), ma'viza (137-141-betlar), mustazod (141-bet), 3 ta qit'a (142-bet) kabi she'rlardan iborat.

Devonni "G'aroyib-us-sig'ar"ning ilk g'azali boshlab bergan (2-bet):

اسرقت من عکسی شمس الکاسی انوار الهدا
یار عکسین میدا کور دیب جامدین چیققی صدا.

Kitob oxirida esa xuddi shu devonning fano sharbati bobidagi 3-qit'asi berilgan:

فانی مطلق اولماین سالک
انکا یوققتور امید مقصد کل
قرا تفر اقعئ سینماین قطره
اندین امکانی یوق آچیلماق کل.

Matn nasta'liq xatida ikki ustunli jadval ichiga va 32-betgacha hoshiyada ham joylashtirilgan. G'azal maqtalari ikki ustun orasiga ajratib yozilgan. Kolofon

1-sahifa markazida doira o'rtasida berilib, atrofi gumbazsimon naqshlar bilan bezalgan.

Toshbosma muqovasi ustiga qora rangli shildiroq qogo'z qoplangan qattiq kartondan tayyorlangan. Kitob 142 sahifadan iborat. O'lchami: 17x26,5sm.

Muzey fondida "Kulliyot" nomi bilan atalgan yana bir devon 220-raqam ostida saqlanadi. Ikkala devonning ham muqovasi va o'lchami bir xil, ammo matn tuzilishi hamda kotib-u noshirlari bilan jiddiy farqlanishga ega.

Toshbosma asar کلیات ریوان امیر نوائی "Kulliyoti devoni amir Alisher Navoiy" deb nomlangan. Devonning ushbu nusxasi kotib ملا اوتب – Mullo O'tab tomonidan tayyorlanib, hijriy 1334 (milodiy 1915) yilda chop etilgan. Tarkibiga ko'ra 317 g'azal (2-112-betlar), tarji'band (113-118-betlar) soqiynoma (118-120-betlar), masnaviy (120-128-betlar), tarji'band (128-131-bet), soqiynoma (131-136-betlar), 12 ta ruboiy (136-138-betlar), tuyuq (138-bet) yana 23 ruboiy (139-142-betlar), 2 muqattaot (142-bet), 8 muhtamalot (142-bet), 3 mufradot (143-bet)ni tashkil qiladi. Matn jadval ichiga ikki ustunda va hoshiyada qiyalatib bitilgan. Ba'zi sahifalarda poygir qo'yilgan. 1 a varaqdagi kitob unvoni va matbaa haqidagi ma'lumotlar kvadrat ichida, atrofi gulli naqshlar bilan bezalgan.

Noshiri ملا تیمور خواجا بین حاجی محمد خجندی – Mulla Temurxo'ja ibn Hoji Muhammad Xo'jandiy.

Kitob muqovasi qora rangli qattiq kartondan. 143 sahifadan iborat. O'lchami 16,5 x26 sm.

Muqovadan keyingi sahifada bosma harflarda "Литография Гуламъ Хасанъ Арифджанова. Стар Ташкент" deb yozilgan.

Ushbu devon ham "G'aroyib-us-sig'ar"ning ilk g'azali bilan boshlangan. "Favoyid-ul-kibar"ning ikkinchi fardi esa kitobni xulosalagan (143-bet):

نبی شرعاً تاہماق استقامات
ایرور سالیق کا مشکل راک کرامت.

Har ikki kulliyotga homiylik qilgan noshir aka-ukalar Mulla Siddiq xo'ja Xo'jandiy va Mulla Temurxo'ja ibn Hoji Muhammad Xo'jandiylar Navoiy devonlarini bir necha marta nashr etishgan. Xususan, matbaa noziri, noshir va kitob savdogari Siddiq Xo'jandiy O'rta Osiyo, Hindiston va Turkistonda o'z faoliyatini olib borish bilan birga, Istanbulda Sayyid Mahmudbek matbaasi bilan hamkorlikda hijriy 1319/milodiy 1901-yilda Amir Navoiy devonini chop qilgan [Navoiy Alisher. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondi. 237-raqamli toshbosma, 223].

Adabiyotshunos R.Mahmudova Alisher Navoiy devonlarining "G'ulomiya" toshbosmasidagi boshqa nashlardan mukammalroq deya 1915-yildagi nashrni ko'rsatadi [Mahmudova 1979, 64]. Chindan ham, Navoiy toshbosma asarlari ichida 220 raqamli devon janrlar sonining boshqa devonlardan ko'ra ko'proqligi, xushxatligi bilan ajralib turadi.

Terma devon tuzilishidagi Alisher Navoiy asarlarining yana biri fondning 18 raqam ostida saqlanuvchi امیر نوائی – "Amir Navoiy" toshbosma manbasidir.

Mazkur nusxa hijriy 1333/1914-yil Toshkentda Gʻulomiya matbaasida chop etilgan.

Noshiri: ملا زفر شكور محمد اوغلى – Mulla Zafar Shukurmuhammad oʻgʻli.

Devon yakunida kotib ملا آرتوق – Mulla Ortuq ekanligi bitilgan.

Kitobning bir necha oʻrnida unga egalik qilgan shaxs ملا عبد الوهاب جان – Mulla Abdulvahobjonning ismi eslatilgan.

Ushbu nusxada boshqa toshbosma devonlardan koʻra sheʼrlar miqdori kam. 121 ta gʻazal (2-66-betlar), soqiynoma (asli tarjiʼband) (66-72-betlar), maviza (asli tarjiʼband) (73-80-betlar), 2 ta mustazod (80-81-betlar), 3 ta ruboiy (asli qitʼa) (81-bet), 75 ta ruboiy (82-96-betlar) berilgan. Matn ikki ustunga joylashtirilib, nastaʼliq xatida koʻchirilgan.

Muqova qattiq karton ustiga naqshli bezaklar berilgan yashil yupqa qogʻoz yopishtirib tayyorlangan. Oʻlchami: 13,5x23 sm.

Devon basmaladan soʻng, “Gʻaroyib-us-sigʻar”ning mashhur 1-gʻazali bilan boshlangan. Tugallanmada esa shu devonning 119-ruboiysi xulosa yasagan. Bu tartib 944 va E.22 raqamli toshbosmalar bilan oʻxshash. Ammo hajm jihatdan 18 raqamli devon ixchamlik kasb etgan.

“Gʻulomiya” matbaasining texnik imkoniyati boshqa matbaalarga qaraganda ancha yuqori boʻlgan deb qaraladi. M.Rustamov va R.Mahmudovalar tadqiqotlarida yozilishicha, har bir kitob oʻrta hisobda 2000-3000 tirajda nashr etilgan [Rustamov 1968, 32; Mahmudova 1979, 36]. Ammo matnshunos M.Hakimov: “Toshbosmada bosilgan har bir nashrning tiraji (adadi) 500-600 nusxadan oshmagan. Kamdan-kam hollardagina bir nashrning adadi 1000 nusxaga borgan. Xattot tomonidan yozilib toshqolipga oʻtkazilgan matndan muayyan nusxa (koʻpincha 500-600 atrofida) olingach, matn siyqalanib oʻcha boshlagan. Natijada xattot oʻsha nashr matnini yangidan yozib bergan”, – deb yozadi [Hakimov 1991, 43]. N.Abduazizovanning mana bu maʼlumotlari ham oʻrinli: “Statistik maʼlumotlarga qaraganda, 1913-yili kitob nashri bor-yoʻgʻi 56 nusxani, shuningdek, oʻzbek tilida 33 nusxani tashkil etardi, xolos. Ularning umumiy tiraji 100 ming nusxani, oʻzbek tilidagisi atigi 8 ming nusxani tashkil qilar edi” [Abduazizova 2000, 31] Demak, kitoblar 2000-3000 nusxada nashr etilmaganini koʻrsatadi.

Xulosa qilib aytganda, “Gʻulomiya” Navoiy asarlarini eng koʻp nashr qilgan, shuning bilan uning targʻibiga hissa qoʻshgan milliy matbaadir. Garchi devonlarda janrlar nomlanishi va matn bilan bogʻliq baʼzi xatoliklarga yoʻl qoʻyilgan boʻlsa-da, Navoiy asarlariga qayta-qayta murojaat etilishining oʻziyoq matbaachi, noshir va xattotlarning, qolaversa, mahalliy aholi ehtiyojini koʻrsatib turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy asarlarining toshbosma nashrlari tavsifi. Tuzuvchi: B.Qosimxonov. – Toshkent. 1988. – B 61.
2. Hakimov M. Navoiy asarlarini koʻchirgan hattotlar. – Toshkent: “Fan” 1991. – B 51.

3. Navoiy Alisher. O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondi. 237-raqamli toshbosma. – B. 223.
4. Navoiy Alisher. O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondi. 248-raqamli toshbosma. – B. 207.
5. Mahmudova R. Toshbosma asarlar va ularning o‘zbek adabiyoti tarixidagi ahamiyati. Fil.f.nomz.dis. (O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi A.S.Pushkin nomidagi Til va adabiyot instituti) – T. 1979. . – B. 140.
6. Navoiy Alisher. G‘aroyib-us-sig‘ar. O‘n besh jildlik. Birinchi jild. – T.: O‘zSSR Davlat badiiy adabiyot nashriyoti. 1963. – B. 613
7. Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida saqlanayotgan toshbosmalar katalogi. – T.: Fan. 2020. 298-bet.
8. Boboxonov A. O‘zbek matbaasi tarixidan. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi san‘at va adabiyot nashriyoti. 1979. 167-bet.
9. Mirzoraximov A. O‘rta Osiyoda toshbosma kitob tarixi. Tarix. fan. nom. ...dis. – Toshkent. 2009. 156-bet.
10. Turkiston matbuoti tarixi. Tuzuvchi: Abduazizova. – Toshkent: Akademiya. 2000. 238-bet.
11. Rustamov M. O‘zbek kitobi. – Toshkent. 1968. 160-bet.

“TAZKIRAI QAYYUMIY”NING ILMIY TAVSIFI

*Axmadaliyev Lochinbek Maxamadyusuf o‘g‘li,
O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Mazkur maqolada “Tazkira Qayyumiy”ning Markaziy Osiyo, xususan, Qo‘qon adabiy muhiti tazkirachiligida tutgan o‘rni, asarning ilmiy tavsifi, spetsifikasi, qo‘lyozma va nashr o‘rtasidagi tafovutlar, tazkiraning ilmiy ahamiyati, unda keltirilgan unikal ma‘lumotlar, tazkiraning adabiyotshunoslik fani rivoji uchun ahamiyati kabi masalalarga to‘xtalangan.

Kalit so‘zlar: tazkira, qo‘lyozma, toshbosma, arxiv, muzey, fiqra, xattot, kotib, manba, unikal.

Annotation: In this article, the role of "Tazkira Qayyumiy" in the Tazkira of Central Asia, in particular, Kokan literary environment, scientific description of the work, specifications, differences between the manuscript and the publication, the scientific significance of the Tazkira, the unique meaning contained in it. information, the importance of tazkira for the development of the science of literature was touched upon.

Key words: tazkira, manuscript, lithograph, archive, museum, fiqra, calligrapher, secretary, source, unique.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль «Тазкира Кайюмий» в тазкире Средней Азии, в частности, коканской литературной среде, научное описание произведения, характеристики, отличия рукописи от издания,

научная значимость тазкиры, был затронут уникальный смысл содержащейся в ней информации, значение тазкира для развития науки о литературе.

Ключевые слова: тазкира, рукопись, литография, архив, музей, фикра, каллиграф, секретарь, источник, уникальный.

“Tazkirai Qayyumiy” o‘zbek adabiyotshunosligi tazkirachiligining muhim manbalaridan biridir. Qo‘lyozmaning yagona nusxasi O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida №734 inventar raqami ostida saqlanadi. Muallifi – “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan o‘qituvchi” unvoni sohibi, mahoratli pedagog, adabiyotshunos, Qo‘qon adabiy muhitining yetuk bilimdoni – Po‘latjon domulla Qayyumiy. Tazkira XX asrdan bizga meros qolgan, arab alifbosiga asoslangan eski o‘zbek yozuvidan bitilgan kam sonli, nodir adabiy manbalardan biridir. Asar muallifning deyarli butun umrlik mashaqqatli ilmiy izlanishlari samarasi bo‘lib, olim mazkur izlanishlanishlari natijasida to‘plagan materiallarini 1953-1960-yillarda tazkira holatiga keltirgan. Manba yagona muallifga ega, kotib-xattot vazifasini ham muallifning o‘zi ado etgan.

Qo‘lyozma oddiy daftar qog‘oziga kitobat qilib ko‘chirilgan. Qora rangli karton muqovaga jamlangan. Asar jildining ichki tarafiga 1935-yilda chop etilgan “Mash’al” jurnalining №2-sonida bosilgan Po‘latjon Qayyumiyning pedagoglik faoliyatiga bag‘ishlab yozilgan maqoladan parcha surat qismi bilan birgalikda muallifning o‘g‘li, akademik, A.P.Qayumov tomonidan yopishtirib qo‘yilgan:

Maqola 1929-1940-yillarda amalda bo‘lgan lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek yozuvida bo‘lib parchada quyidagilar bitilgan:

“25 jillik jubilej

Ozbekistan cumhuriyatining on jilligi munasabati bilan Qoqan maarif sojuzi va maarif volumi jaqinda, keksa oqituvcilardan Polatcan Qajjumovnin 25 jillik jubilejini otkazmazci.

Polatcan Qajjumov 1885-nci jilda tuqulqan. Unin oqutuciliq faalijati 190-nci jillarga toqri keladi. 1917-nci jildan son ham u maarif isida mustahkam islab, orta maktablargaca dars beris savijasiga erishdi. Uning 25 jil uzluksiz ravishda maarif sahasida taliqmaj xizmat korsatsi haqiqatan ham taqdir etarlikdir.

Hazir Polatcan Qajjumov Qoqandaqi paxtacilik ravfaginin zarbdar oqutucilaridan. Bunin ustiga ozinin keksaligiga qaramasdan kecki pedagogija institutida oqujdi”.

Tazkira uzoq yillar davomida A.P.Qayumovning shaxsiy kutubxonasida saqlangan. Akademik olim o‘z vafotidan bir necha yil muqaddam ushbu mo‘tabar manbani o‘zi uzoq yillar mobaynida faoliyat olib borgan ilmiy tadqiqot maskani – O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyiga tuhfa qilgan.

Qo‘lyozma o‘rta asrlarga xos bo‘lgan tazkiralarning tuzilishidan, kitobatchilik ko‘rinishlaridan ancha farq qiladi. Manbada XX asrga xos bo‘lgan kitobatchilik unsurlari yaqqolroq ko‘zga tashlanadi. Manbani tashqi belgilariga ko‘ra oddiy daftar sifatida baholash mumkin. Biroq, mazmun e‘tibori, unda aks etayotgan masalalar, muallifning yondashuvi butkul orginal va individual ekanligini isbotlaydi.

Qo'lyozma karton muqovaga jamlanishdan tashqari, muallif tomonidan alohida muqova bilan ham o'ralgan. Dastlabki besh sahifa qaychi bilan qirqib olib tashlangan. 1-7-betlarda arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvi alifbosi asosida mundarija berilgan. 7-8-betlarda esa har bir harfga qanchadan shoir to'g'ri kelgani berilgan (Biroq, ushbu sahifalar raqamlanmagan, sahifalash Navoiy fiqrasidan boshlangan). "Alif" (ا)ga 23, "be" (ب)ga 11, "pe" (پ)ga 6, "te" (ت)ga sakkiz, "se" (ث), "itqi" (ط), "izg'i" (ظ)ga 3, "jim" (ج), "chim" (چ)ga 6, "hoyyi huttiy" (ح)ga 11, "xo" (خ)ga 17, "dol" (د)ga 12, "zol" (ذ)ga 6, "re" (ر)ga 16, "ze" (ز)ga 2, "sin" (س)ga 8, "shin" (ش)ga 12, "sod" (ص)ga 11, "zod" (ض)ga 2, "ayn" (ع)ga 21, "g'ayn" (غ)ga 7, "fe" (ف)ga o'n besh, "qof" (ق)ga 7, "kof" (ك), "gof" (گ)ga 16, "lom" (ل)ga 3, "mim" (م)ga 54, "nun" (ن)ga 25, "vov" (و)ga 13, "yoy" (ی)ga 5, "hoyyi havvaz" (ه)ga 6 nafar ijodkor to'g'ri kelgani ko'rsatilgan (harflarga ajratish olim tomonidan nihoyalanmagan). Manba tuzilishi jihatidan muallifning qoralama nusxasi hisoblanadi. Muallif keyinchalik uni oqqa ko'chirib chiqishni ko'zda tutgan. Chunki, asar davomida bir qancha sahifalarda tuzatishlar mavjud. Mundarijadan so'ng 6 sahifa bo'sh qoldirilgan. Tazkiraning o'ziga xos jihatlaridan biri – an'anaviy basmala, hamd, munojot, na't qismlarini tashlab ketganligidir. Ehtimolki, muallif mazkur olti bo'sh sahifani aynan shu maqsadda tashlab ketgandir, Ammo, kommunistik mafkura tazyiqi ostida, diniy e'tiqodlarga nisbatan ateistik munosabat hukmronlik qilayotgan bir sharoitda muallifning bunga jur'at qila olmaganligi haqiqatga yaqinroq.

Sahifalar hajmi – 20x16,5. Matnlar hajmi – 17x10,5. Bu standart o'rta asrlar kitobchiligi xos bo'lib, Po'latjon domla ham shu maqsadni ko'zda tutgan. Matnlar safsar siyoh yordamida ko'chirilgan. Yozuv turlaridan mayda, ixchamligi, ko'p ma'lumot bera olishlik imkoniyatlari hisobga olinib, nasta'liq xati tanlangan. Shuning uchun ham ushbu xat ixtiro qilingan davridan to arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvi siqib chiqarilgunga qadar Markaziy Osiyodagi boshqa xat turlaridan gegemon maqomida turgan. Shuni hisobga olgan holda bunga tabiiy bir holat sifatida yondashmoq mumkin. Lekin, ba'zi-bir holatlatda, ayrim harflarning ko'rinishida o'tgan asrning 20-30-yillarida amalda bo'lgan arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvining islohiy ko'rinishi elementlari ham aks etgan. Ya'ni qo'lyozmada o'rta asrlarga xos nasta'liq xati va XX asr boshlari islohiy eski o'zbek yozuvining o'zaro sintezlashuv jarayonini bevosita kuzatish mumkin. Shu bilan bir qatorda, matnlar bir tekisda, muallif tomonidan sidirg'asiga nihoyatda tushunarli holda yozilgan. Chunki, Qayyumiy domla uzoq yillar davomida Qo'qon shahar maktablarida o'quvchilarga o'zbek tili va adabiyotidan saboq berganligidan xat-savodi mukammal ko'rinishda bo'lgan.

Har bir o'ringa muallif tomonidan mumkin qadar izoh berib ketilgan, ya'ni har bir sahifaga qizil qalam bilan alohida jadval va ularga ushbu fiqralar muallifi kim ekanligi haqidagi belgi qo'yilgan. Dastavval, muallif haqida ma'lumot va undan so'ng uning asarlari (doston, qissalari)dan she'riy parchalar, she'rlaridan namunalar keltirilgan. Bu tazkiraning o'ziga xos tasviriy namunasi. Lekin, istisno o'rinlar ham mavjud bo'lib, she'rlardan so'ng yana ma'lumot, undan so'ng yana

she'r holida she'riy parchalar va faktik ma'lumotlarning aralash holatda berilishi ham kuzatiladi.

Bir o'rinda – Mahjuriy Xo'qandiyga bag'ishlangan fiqrada shoirning yetti bandli "aylar" radifli musaddasini berishda qo'qonlik adabiyotshunos olim, mumtoz shoirlar yo'lini tutgan ijodkor, muallifning do'sti, O'zbekiston xalq shoiri – Asg'arali Hamroaliyev Charxiy (1900-1979)ning xat namunasini ham kiritib ketilgan. Charxiyning ushbu xati to'liq o'rta asrlarga xos bo'lgan nasta'liq ko'rinishidir. Tazkirada keltirilayotgan ma'lumotlarning yaxlitligini ta'minlash maqsadida Qayyumiy domla ilova tarzida havola etgan. Qolgan barcha xatlar Po'latjon Qayyumiyning qalamiga mansub. Mazkur istisnoga A.Qayumov shunday izoh bergan: "Bu she'r katak daftarning bir sahifasiga safsar siyoh bilan xushxat mayda nasta'liqda yozilgan. Shoir va fozil Charxiy domullaning xatlari. Sahifa qo'lyozma kitobning 402-403-sahifalari o'rtasiga yopishtirilgan. Sahifa ostida she'rning ko'chirilgan vaqti ko'rsatilgan: 08.07.1959-yil. Imzo: "Al xatu-l-Charxiy Xo'qandiy" (أل خت آل چرخى خواقندى) (193, 402. №195, 446).

Birinchi fiqra Alisher Navoiyga bag'ishlangan. Sahifa boshiga 2-bet deb raqam qo'yilgan. Boshlanishi:

"نواي اولوغ شاعر علي شير ميلادي ايلا 1441 چي يلده 9 نچي فيورالده حيرات شهريده
امير خذمتچي عاليه سنده دنيآگه كيلدي".

"Navoiy – ulug' shoir Alisher milodiy ila 1441 nchi yilda 9 nchi fevrolida Hirot shaharida xizmatchi amir oilasida dunyoga keldi".

I jild. Qiyومي پولاتجان . Tazkira oxiriga muallif eskartish (izoh) qoldirgan:

324 نفر شارني اوز ايچيگه آلکن بولوب 20 نفر شار زمانداش برهيات شارلاريميزدور. 631 بيتينيڭ تشکل ايتدي. 2نچي جيلدگه ينه هم متير ياللاريميز باردور. قيوماو پولاد. 04.1960. قوقان شهري".

"I jild. Po'latjon Qayyumiy. 324 nafar shoirni o'z ichiga olgan bo'lub, 20 nafar shoir zamondosh, barhayot shoirlarimizdur. 631 betning tashkil etdi. 2 nchi jildga yana ham materiallarimiz bordir. Qayyumov Po'lad. 1960.04. Qo'qon shahari". Bundan ko'rinadiki, qo'lyozma ancha salmoqdor, yirik hajmli manbadir.

Ushbu matnning pastki qismiga A.P.Qayumov tomonidan quyidagi ma'lumot kirill alifbosiga asoslangan o'zbek yozuvida ilova qilingan: "Ushbu yozuvni yozgan paytlarida Po'lotjon domulla Qayyumov 75 (yetmish besh) yoshda bo'lganlar. – A.Q. 10/mart, 1996. Toshkent". Aziz Qayumov otasi ushbu asarni tasniflayotgan vaqtda ushbu jarayonga shohid bo'lgan adabiyotshunoslardan biridir.

Po'latjon Qayyumiy o'z tazkirasini Sadriddin Ayniyning "Namunai adabiyoti tojik" asari ta'sirida yuzaga keltirgan. Dastavval, bayoz ko'rinishida shoirlar she'rlari jamlangan va "Namuna o'zbek adabiyoti daftari" deb nomlangan. Ushbu qo'lyozma uzoq yillar mobaynida olimning kenja farzandi, Nasimxon Qayumov qo'lida bo'lgan. N.Qayumov umrining oxirlarida uni G'.G'ulom nomidagi Adabiyot muzeyiga topshirgan. 2017-yilda Qo'qon o'lkashunoslik muzeyi qo'riqxonasi tasarrufidagi "Buyuk allomalarda muzeyi" (sobiq H.H.Niyoziy nomidagi Adabiyot muzeyi)ga ko'chirilgan hamda mazkur muzeyning "XX asr allomalari" zalining maxsus "Po'latjon Qayyumiy ilmiy merosi burchagi"da №953

inventar raqami ostida saqlanmoqda. Keyinroq, olim ushbu asarini antologiyaga aylantirishlikni maqsad qilgan hamda Qo‘qon o‘lkashunoslik muzeyi tarix bo‘limi mudiri sifatida faoliyat olib borgan yillarda to‘plagan: adabiyot, tarix, geografiya, etnografiyaga oid ma’lumotlarini ham qo‘shgan holda asar nomini “Xo‘qand tarixi va uning adabiyoti” deb atagan. Qo‘lyozma muallifdan so‘ng A.Qayumovning shaxsiy kutubxonasida bo‘lgan. Ustoz akademik olim keyinchalik uni hozirgi O‘zR FA ShI Abu Rayhon Beruniy nomidagi Qo‘lyozmalar institutiga topshirgan. Hozirda ushbu institut fondida №10041 inventar raqami ostida saqlanib kelinmoqda. Po‘latjon Qayyumiy aynan mana shu antalogiya asosida keyinroq o‘zining shoh asari – “Tazkirai Qayyumiy”ni vujudga keltirgan. “Tazkirai Qayyumiy” va “Xo‘qand tarixi va uning adabiyoti”da ayrim ma’lumotlar, xususan, shoirlar faoliyati bilan bog‘liq sanalarda nomutanosibliklarning yuzaga kelib qolganligining sababi olim ma’lumotlarni tazkiraga ko‘chirishdan avval ularni yana bir bor tahrir va tahlildan o‘tkazgan, xato va kamchiliklarni bartaraf etgan.

Muallif o‘z asarini XX asr tazkirachiligining o‘ziga xos namunasi sifatida taqdim etadi. Shoirlar haqida ma’lumotlar berar ekan ularning yashagan yillari, yozgan asarlari va ulardan bir necha namunalar keltiradi. Tazkiraning spetsifik xususiyatlaridan biri unda kelgan ayrim she‘rlar boshqa manbalarda uchramasligidir. Masalan, “Xon” taxallusi bilan ijod etgan Qo‘qon xoni Muhammad Alixon (Madalixon) ning tazkirada berilgan she‘rlari, shoir Zavqiy vafoti bilan bog‘liq voqealar tafsiloti boshqa manbalarda uchramaydi. Olim o‘zi suhbatida bo‘lgan ijodkorlar borasida nihoyatda aniq ma’lumotlarni beradi. Masalan, Furqat, Muhyilarning tashqi portretlarini so‘z vositasida shunday chizib tasvirlaydiki, ularning nigohi kitobxonning ko‘z o‘ngida yaqqol gavdalanadi. Biz ularning bunday tasvirlarini boshqa manbalarda uchratmaymiz. Tazkirada, odatda, shoirlar she‘rlari to‘liq berilgan. Biroq, ba’zi o‘rinlarda qisqa baytlar bilan ham kifoyalanilgan.

Tazkiraning o‘ziga xos o‘rinlaridan ayrim jihatlariga diqqat qaratsak. 11-sahifa №4 (Yusuf) Amiriy fiqrasida Miyon Buzurgning “O‘zbek adabiyoti tarixiga bir qarash” asari 15-betida keltirilgan qisqagina ma’lumot bilan kifoyalanilgan. Mazkur manbada shoir she‘ri bo‘lmagani uchun tazkirada ham berilmagan. 13-15-sahifalar №6 Xorazmiy she‘rlaridan namunalar berilar ekan maqola oxiriga “uchinchi nomasidan qisqartib olindi”, deydi. 16-sahifa №7 fiqra Adib Ahmad Yugnakiyga bag‘ishlangan. Olim shoir taxallusini “Yunaqiy” deb beradi: "فرغانه" "Farg‘ona vodiysida Yunoq nomli joydan bo‘lub, makoniga nisbat ila Yunaqiy debdur”.

19-20-sahifalar №9 maqolada Mahmud Koshg‘ariyga to‘xtalinar ekan “Devoni lug‘oti-t-turk”dan joy olgan misralarni keltirar ekan ularning sharhini ham beradi. 15 fiqrada 31-33-sahifalarda Qutbiy Xorazmiy haqidagi ma’lumotlar oxirida: “Sharq yulduzi” jurnalining 1956 nchi yilgi I nchi sonidan kandidat nauk Homiduf H. ning maqolasidan foydalandim”,-deydi. 21-fiqra 46-sahifada Aziziy haqida qisqa ma’lumot havola etilgan. She‘ridan namuna deb ikki nuqta qo‘yilgan, biroq

she'r berilmagan. Nashrda berilgan she'r A.Qayumov tomonidan 1959-yilda nashr etilgan "O'zbek adabiyoti" 3-jild 169-betidan ko'chirib olingan.

51-sahifa №23 fiqra So'fi Olloyor ismini Allohyor deb bergan (nashrda Olloyor). Olim keyinroq 51-52-sahifalar orasiga bir varaq yopishtirgan: "بو غزل ترتیبدن صونگره تاپیلدی. شونگه بنا 52 بیتگه قوشیب قویولدی".

"Bu g'azal tartibdan so'ngra topildi. Shunga binoan 52 betga qo'shib qo'yuldi". Shundan so'ng har biri 6 baytlik "Teshdi ko'ksun, ezdi bag'rim dog'i hijronim mening..." va "Dil g'amin, xotir hazin, tole' qaro, peshona sho'r..." deb boshlanuvchi g'azallari joy olgan. Varaqning qolgan qismi bo'sh qolgan. Nashrda A.Qayumov oldin shoir haqida ma'lumot, so'ng uning qo'lyozmada 52-sahifada berilgan 6 baytlik "Kimdin suchuk til ila shoyista xo' chiqar..." deb oshlanuvchi g'azalini beradi. Shundan so'ng yuqoridagi ikki g'azalni joylashtiradi. №27 maqola 59-60-sahifalarda Nosehning "Tarixi vafoti Huvaydoyi Chimyoniy" she'rini berib, uning ostiga izoh yozadi: "G'oyib o'ldi qutbi Hodiy" tarix tutubdur. Hijriyda 1194", -degan. A.Qayumov qalamdan "melodiy 1780" deb qo'shib ketgan va nashrga kiritgan. 28-fiqra Sayqaliy haqida yozarkan 61-62-sahifalar orasiga bir varaq qistirib o'tadi. Varaqning birinchi beti bo'sh qolgan. Ikkinchi betida g'azallaridan namunalar deyilib, shoirning 6 baytlik "ko'ngul" radifli g'azali va "Mavlono Sayqaliyning debochasidan bir parcha" nomi ostida 6 bayt keltirilgan. A.Qayumov nashrda, odatdagidek, ushbu kiritmani firqa oxiriga joylashtirgan. 63-sahifada shoirning 7 bandli ta'bi xud muxammasi "Muxammasi Sayqaliy" sarlavha bilan berilgan. Nashrda esa muxammas 6 band. 6-band tushib qolgan:

*Ki ul zebo sanamni ko'rmasam aslo ilojim yo'q,
So'rarman to tirikman, andin o'zga ixtiyorim yo'q,
Xayolim, hamdamim dunyoda chun xush-u taborim yo'q,
Tushub savdoyi ishqga digar hech korborim yo'q,
Jahonda topmasam tongla borib mahsharni izlarman.*

Yusuf Bade'iyga bag'ishlangan fiqra butunicha qolib ketgan: "Yusuf Bade'iy – bu shoir XV nchi asrda Andijonda tug'ulmishdur. Tahsil uchun Samarqand shahriga borganda mavlono Alisher Navoiy ila tanishmishdur. Navoiy o'zining "Majolisun-nafois" asarida tubandagicha bayon etadur: "Men Samarqandda turganimda ular Andijondan keldilar. Biri andijonli shoir Safoiy edi, biri Yusuf bo'lub, taxallusi ham Bade'iy edi. Har ikkilari bir hujrada turdilar. Men bilan yaqin edi. Yosh bo'lganidan she'rlarida xomlik bor erdi. She'rlarini tuzotib berur erdim. Lekin, juda mutakabbir erdi. Mendin boshqa kishi bu yigitning she'riga tuzotish kirita olmas edi. Xurosonga borganda oncha salohiyat kasb etdi. Sho'xlar unga Yusuf Safoiy deb tururlar edilar. Bunga uni achchig'i kelur edi. O'zgartishlaridin behol bo'lur erdi. Yaxshi suhbat bor erdi. San'atli she'rlarni yaxshi aytur erdi. Aruzni yaxshi bilur erdi. Xuroson viloyati Saraxs shaharchasida vafot etdi. Qabri shayx Luqmonxon qozi mazoridadur", deb ko'rsatadurlar. Lekin she'ridan namuna bermaganlar. Nomi Yusuf erdi" (№113, 262).

Mansur Piskandiy fiqrasida shoir hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotlardan so'ng, uning she'rlari berilmagan. Joy tashlab ketilgan, lekin ochiq qoldirilgan (№35, 78-79. №35, 91-92).

Mahviy Xo‘qandiy 36-fiqrada berilgach, undan so‘ng, Gadoiyga alohida fiqra ajratilgan, biroq u raqamlanmagan. Nashrda ham xuddi shu holatda qoldirilgan. Shoir haqida ma‘lumotlardan so‘ng, uning she‘rlari keltirilmagan. Joy tashlab ketilgan, lekin ochiq qoldirilgan (Q – 80. N – 93).

G‘oziy fiqrasida Po‘latjon Qayyumiy: “Ayrin devoni Qo‘lyozmalar institutida bosmaga tayyorlanmoqda ekanidan ortuq so‘zlashni lozim ko‘rmoduk”,-degan. A.Qayumov 1959-yilda “FAN” nashriyotida o‘zining “G‘oziy” kitobi nashrdan chiqqanligini tazkira nashrida bildirib ketgan. Ko‘rinishidan Qayyumiy domla G‘oziy haqida muxtasar ma‘lumot bilan kifoyalanib, shoir haqida to‘plagan ma‘lumotlarini o‘g‘liga taqdim etgan (№37, 81. №37, 94).

Mahfiy Qoriyi Qunduziy haqida to‘plagan ma‘lumotlarni berib o‘tgach, navbat uning she‘rlaridan namunalar berishga yetadi. Mana shu joyda olim: “Bu g‘azal Qoriyi Qunduziydandur. Nomi Sulton Muhammaddur”,-deydi. Biroq, she‘r keltirilmagan, joy ochiq qoldirilgan (№50, 127. №50, 143).

№63-fiqra Komil Xorazmiyga bag‘ishlangan. Muallif ijodkorni Komil II deb nomlagan. Biroq, tazkirada undan oldin biror-bir Komil taxallusli shoir uchramaydi. A.Qayumov nashrda ijodkorni Komil deya o‘zgartirib, xatoni to‘g‘rilab ketgan (№63, 170. №63, 190).

Muznibning “orzu” radifli muxammasidan so‘ng bo‘sh joy qoldirib ketilgan. Aftidan, bu yerga shoir she‘rlarini joylashtirish reja qilingan (№70, 209. №70, 236).

Munshiyning tarjimai holidan so‘ng, she‘rlari beriladi. Keyinroq muallif shoir haqida qo‘shimcha ma‘lumotlarni yig‘ishga muvaffaq bo‘ladi hamda ularni “laziz” radifli she‘ridan so‘ng, alohida varoqqa yozib, №76, 215nchi betga qo‘shumcha, deb qo‘lyozmaga yopishtiradi (№76, 215. №76, 244).

Xotif tarjimai holi orasiga shoir tomonidan Fuzuliyning “saning” radifli g‘azaliga bog‘lagan muxammasi keyinroq muallif tomonidan alohida qog‘ozga ko‘chirilib, tirkab ketilgan. Nashrda Xotifning “Ey, soching sargashtasi Chin mulkida mushki Xito...” misrasi bilan boshlanuvchi 7 baytli g‘azalining 3-baytidan so‘ng oraga qo‘shib qo‘yilgan (№79, 219. №79, 250).

Ramziyning Navoiy “chekti” radifli g‘azaliga bog‘lagan muxammasi keyinroq alohida qog‘ozga bitilib, shoirning “ko‘rung” radifli g‘azali orasiga qo‘shib ketilgan. A.Qayumov nashrda tartib bilan joylagan (№83, 223. №83, 255).

“G‘azali Izlatiy muxammasi Zarra”ning 4-bandi 4-misrasigacha shoir, Izlat fiqrasida berilgan. Shundan so‘ng, Zohid fiqrasiga o‘tilgan. Muxammasning davomi sanalgan 4-band so‘nggi misrasi va 5-7-baytlar Zohid fiqrasining oxirida keltirilgan. A.Qayumov mazkur xatoni tuzatgan (Q – №85, 225; №86, 227. N – №85, 258-259).

Shavqiy Namangoniy haqida “Shavqiy II – bu shoir namangonlik bo‘lub, ash‘orlarining “Tuhfatu-l-obidiyn” nomli bayozdangina ko‘rdik. Biografiyasidan xabarsizdurmiz” ma‘lumotigina berilgan (№93, 234; №93, 269). №94-fiqrada Shavqiy I (Shavqiy Kattaqo‘rg‘oniy) faoliyati yoritilgan (№94, 235-237; №94, 271-273). Shundan so‘ng muallif asariga alohida varaq qistirib o‘tadi va uni 236-

“b” bet deb nomlaydi hamda unga keyinchalik to‘plagan Shavqiy II (Shavqiy Namangoniy) to‘g‘risidagi qaydlarini bitadi. Nuqsonlar nashrda bartaraf etilgan (№93, 269-270).

Nisbatiyning “orzu” radifli muxammasi yozilish tarixi, “voy-dod”, “bo‘lurmu?” radifli g‘azallari muallif tomonidan keyinroq topilgan hamda Nisbatiydan keyin joylashtirilgan Fayyozning she‘rlari orasiga alohida varaq qilinib, qistirib ketilgan (№96, 240. №96, 276-277).

Mujrim Xo‘qandiy №101-fiqrada berilgach, undan keyin kelgan Manzurga ham muallif №101 fiqra raqami berilgan. Nashrda №101 (102) holda berib ketilgan. Ushbu fiqradan boshlab, nashrda har bir shoirga ikkitadan fiqraning berilishi kitobxonda tushunarsizlikni keltirib chiqaradi (№101, 246. №101 (102), 282).

Yusuf Bade‘iyga bag‘ishlangan fiqra Hoziqning she‘rlari orasiga qo‘shib yuborilgan. Natijada Hoziq she‘rlarida, xususan, uning “etmas” radifli g‘azalida bo‘linish yuz bergan. Shoir Bade‘iyning she‘ridan namunalar ko‘rsatilmagan. Yusuf Bade‘iy fiqrasi nashrda qoldirib ketilgan (№113, 262).

Cho‘binning she‘rlaridan namuna ko‘rsatilmagan (№115, 271. №116, 308).

Rojiy II haqida ma‘lumotlar va uning she‘rlari berib bo‘lingach, shoir bilan yaqindan tanish marg‘ilonlik Mufazzalshoh Shohumarovdan qo‘shimcha faktlar to‘plab, bir qog‘ozga yozib keladi va uni shoir she‘rlari orasiga “284nchi sahifaga qo‘shimcha” deb yozib, yopishtirib ketadi (№123, 284. №124, 324).

Toib II ning she‘rlaridan namuna ko‘rsatilmagan (№115, 271. №116, 308).

Shoir Kaminaning fiqra raqami qo‘lyozmada qandaydir chalkashlik bilan №303 deb berilgan. A.Qayumov tartibga rioya qilgan holda uni №128 deb bergan, lekin qo‘lyozma asliyatini saqlash uchun asl variantni ham taqdim etgan: №303 (128). Manzurdagi chalkashlikdan so‘ng bu ikkinchi daf‘a bo‘lganidan bundan keyingi shoirlar tartib raqamidagi farq ikkitaga yetgan: №127 (129) kabi.

Nashrda Tajalliyning ham, Sadoiyning ham fiqra raqami №132 deb berilgan. Sadoiydan keyin kelgan Mahdiyga esa №134 raqami qo‘yilgan. Xuddi shunday holatni Xislat II va Ahqarda ham ko‘rish mumkin. Nashrda har ikki shoir №198 fiqrasi bilan berilgani holda ulardan keyingi Tolibga esa №200 raqami chekilgan. Bu holatlar ham maqolalar tartiblanishida chalkashliklarga sabab bo‘lgan.

Shoir Zokir Fuzuliyning “o‘landan so‘r” radifli g‘azaliga bog‘lagan muxammasi “312nchi betga qo‘shimcha” rukni ostida alohida qog‘ozga bitilib, tirkab ketilgan. A.Qayumov ushbu muxammasni shoir she‘rlari oxirida butun holda tartib bilan bergan (№136, 312. №138, 353).

Aftidan, Po‘latjon Qayyumiyda Yusuf Saryomiy haqida dastlab to‘laqonli ma‘lumot mavjud bo‘lmagan. Shoir haqida muxtasar fakt bilan kifoyalangan olim uning she‘rlariga o‘tadi. Biroq, keyinchalik muallif shoir haqida batafsil ma‘lumotlarni jamlashga muvaffaq bo‘ladi va ularni alohida varaqqa “324nchi betga qo‘shimcha” sarlavhasi ostida yozib, she‘rlari orasiga yopishtirib ketadi. A.Qayumov nashrda tartib bergan (№143, 324. №145, 365).

Po'latjon domla o'zida bo'lgan bayozlardan birida taxallussiz yozilgan yetti baytli g'azalga duch keladi. G'azalning g'oyaviy-badiiy jihatdan puxtaligi olimni hayratlantiradi. Shundan so'ng shoirning boshqa asarlarini topish maqsadida bayoz va tazkiralarni qidirib, shunga o'xshash she'rlarni qidirishga kirishadi. Biroq, ushbu g'azaldan boshqasini topisha olmaydi. Natijada, olim o'zi mazkur shoirni "Faloniy" deb atab o'z tazkirasiga kiritadi. Shoir borasida ilmiy izlanishlarni davom ettirishlikni kelajak avloddan umid qiladi. Tazkiranavis o'z harakatlarini quyidagicha izohlaydi: "Mashhur shoirlardan biri taxallusini yashirganligi ehtimol tutiladurki, g'azalda mafhum va ma'no bo'yucha taqvo ahli va zohidlarga qarab kuchli so'kishlar bordurki, o'z davrining ruhi taassubiga xos bo'lmaganidan shoir o'zini berkitkandurki, Umarxon davri shoirlaridan yoki Amirning o'zi bo'lishi ham mumkindur. She'rning uslubi o'xshaydur". Lekin, bular bilan qanoatlanmagan adabiyotshunos izlanishni to'xtatmaydi. "Yer yuzi" jurnalining 1925-yil 8-oktyabr sonida chop etilgan Y.Oxunboboyevga yozilgan 33 baytli poema Andijon shahri Oloylik dahasi Tojik mahallasida yashovchi shoir Faloniy qalamiga mansub ekanini, poemaga ham taxallus qo'yilmaganini aniqlaydi (№161, 360. №163, 407). Bu ikkisi bitta shoirmi yoki boshqa-boshqami bu xususda izlanish lozim.

Tazkirachi Nozil Xo'jandiy fiqrasini tugatgach, keyinroq shoir haqida yana qo'shimcha ma'lumotlar va bir qit'asini topishga muvaffaq bo'ladi hamda ularni alohida qog'ozga yozib tirkab ketadi. A.Qayumov nashrda tartib bilan berib ketgan (№162, 362. №164, 411).

Obid Namangoniyni "Mushtoqi zorliq sanga jonon qachong'acha?" misrasi bilan boshlanuvchi g'azali berilgach, uning ostidan yana shu g'azal maqta' qoldirib ketilgan holatda qolgan olti bayt aynan ko'chirilgan. A.Qayumov uning uch baytini berad-da, g'azal qayta ko'chirilganini aytadi (№165, 365. №167, 415).

Is'hoqxon Ibratning she'rlaridan namuna berilmagan (№170, 373. №172, 421). 432-sahifa bo'sh qoldirilgan.

Qo'lyozmada Maxmur II №223, Berdiyor №224; nashrda esa har ikkalasiga ham №225 fiqrasi qo'yilgan. Aslida, tartib bilan hisoblaganda Maxmur II №228, Berdiyor №229-shoirlardir. Berdiyordan, ya'ni "B" variantning beshinchi daftaridan boshlab nashrda ham qo'lyozmadagi fiqra raqam aynan ko'chirib ketila boshlangan. Muallifning izoh raqami to'xtagan. Ramziy II, Qurbon, Munis II, Vahhojning tartib raqamini alohida ko'rsatish nashrda tushib qolgan. Tazkira asliyati ikki nafar shoir: Muhyi va Azizlarga №256-fiqra qo'yilgan. Nashrda esa, bu ikki ijodkordan tashqari, qo'lyozmada №250 tartibi bilan berilgan Xodimiy ham №256 raqami bilan ko'rsatilgan. №260-fiqra bilan shoir Zululiy berilgach, undan keyin kelgan shoira Muazzamni №262 raqamida ko'rishimiz mumkin. Eng qizig'i, Muazzamdan keyin kelgan Nozima ham №262 fiqrasi bilan berilgan. Nozimadan so'ng Xoniy birvarakayiga №263-264 fiqralari bilan kelgan. Komiy va Kotib Ilga bir xil №267 raqami qo'yilgan. №272da Shaydo, №273da Manziliy kelgan. Biroq, ular o'rtasida yana bir shoir, Shaydoyi Dakkanii ham mavjud bo'lib, unga raqam qo'yish yoddan ko'tarilgan.

Fitrat Xo‘qandiy, Mahzun II, Komiy, Manziliy, Bayoniy, Bobo Rojiylarning she‘rlaridan namunalar berilmagan.

Mumtoz adabiyotimizda uch baytlik g‘azal kamdan-kam uchraydigan hodisa. Po‘latjon domla Huvaydo avlodidan bo‘lmish shoir Shuhratning fanimiz uchun u qadar tanish bo‘lmagan *“Azal me‘morining kirdori san’atda hashamdandur...”* misrasi bilan boshlanuvchi uch baytli g‘azalini beradi (№235, 483. №235, 524).

Tazkiranavisning Nasimiy va Zululiy borasidagi ilmiy izlanishlari natijasida yangi materiallar to‘plangan. Ularni olim keyinroq alohida qog‘ozlarga bitib, 530 –“a”, 530 –“b”, 530 –“v” shartli raqamlari bilan yopishtirib chiqqan.

Muallif Komiy maqolasidan so‘ng, alohida varaqqa Vidoiy to‘g‘risida ma‘lumot yozib, shu yerga yopishtirib qo‘ygan. A.Qayumov nashrda ushbu ma‘lumotlarni Vidoiyga bag‘ishlangan fiqraga o‘tkazgan (№267, 541. №267, 579).

Ko‘plab o‘rinlar noshir, akademik A.P.Qayumov tomonidan to‘ldirib borilgan. Jumladan, Aziziyga bag‘ishlangan fiqrada shunday holatni ko‘rishimiz mumkin.

Qo‘lyozmada Aziziy “she‘ridan namuna” deyilgan, biroq she‘r yozilishi kerak bo‘lgan sahifa qismi bo‘sh qoldirilgan (№21, 46). Fikri ojizimizcha, olimning qo‘lida ayni ushbu satrlarni yozayotgan vaqtida shoirning she‘ri mavjud bo‘lmay, mazkur o‘ringa keyinroq uning she‘rlaridan namunalar topib kiritmoqchi bo‘lgan. Lekin, vaqt o‘tishi bilan yodidan ko‘tarilgan. Balki, qo‘lyozmaning tahririda yoki uni yangidan oqqa ko‘chirishda kiritmoqchi bo‘lgandir. Bu yerda Aziziy she‘ridan namuna A.Qayumov tomonidan 1959-yilda nashr etilgan “O‘zbek adabiyoti” III jild 169-betidan olinib, kiritilgan (№21, 57):

*Xush edi manga bo‘lsa edi yor musohib,
Yo bo‘lmasa erdi anga ag‘yor musohib.*

*Xushdur kishiga agar bo‘sa yor musohib,
Gar bo‘lmasa oning bila ag‘yor musohib.*

*Bulbul boshig‘a kelmas edi muncha balolar,
Gar bo‘lmasa erdi gul ila xor musohib.*

*Yo Rab, ne balodur, buki, hijron alamidan,
Bormen g‘am-u anduh ila, ey yor, musohib.*

*Ko‘ying itidek yori vafodor topilmas,
Ko‘rdum meni dilso‘xta bisyor musohib.*

*Bu telba ko‘ngul birla, Aziziy, ne qilursen,
Gar bo‘lmasa ul sho‘xi dilozor musohib.)*

Tazkirada nomlari zikr etilgan qo‘qonlik ijodkorlardan 52 nafari (G‘oziy (...– 1817), Nizomiy (XVIII asr), Amiriy (1787-1822), Ado (XVIII asr), Ma‘yus (XVIII asr oxiri – XIX asr boshlari), Afsus (XVIII asr oxiri – XIX asr boshlari), Ma‘dan (XVIII asr oxiri – XIX asr boshlari), Ravnaq (XVIII asr), Akmal (XVIII asr), Nodir

(XVIII asr), Jaloliy (XVIII asr), Azimiy (XVIII asr), Fazliy (XVIII asr II yarmi – XIX asr boshlari), Nola (XVIII asr), Gulxaniy (XVIII asr oxiri – XIX asr 20-yillari), Maxmur (... – 1844), Hoziq (XVIII asr oxiri – 1843), Mushrif (XVIII asr oxiri – 1825), Xotif (... – 1842), Mahfiy Qoriyi Qunduziy (XVIII asr), Nodirabegim (1792-1842), Mahzuna (XVIII asr oxiri – XIX asr boshlari), Uvaysiy (1781-1845), Xon (1808-1842), Munshiy (XIX asr I yarmi), Behjat (XIX asr), Majzub Namangoniy (... – 1871), Muqimiy (1850-1903), Furqat (1859-1909), Qoriy (... – 1906), Zoriy (... – 1910), Yoriy (1853-1944), Toib (XIX asr), Sadoiy (XIX asr I yarmi), Xijlat (XIX asr), Muhsiniy (1860-1917), Nasriddin (... – 1918), Rojiy (1868-1924), Zavqiy (1853-1921), Muhayyir (1842-1918), Muhyi (1835-1911), Haziniy (1867-1923), Nasimiy (XIX asr), Muazzam (XIX asr), Xoniy (XIX asr II yarmi – XX asr I yarmi), Hamza (1889-1929), G‘aribiy (Muxbir, Shuhrat; 1885-1953), Zarra (XX asr), Charxiy (1900-1979), Bokiyy (1882-1967), Firoqiy (XX asr), Javdat (XX asr) va sh.k.) sohibi devon bo‘lgan.

Mazkur 52 nafar shoirdan 34 nafari (Nizomiy, Ma‘yus, Afsus, Ma‘dan, Ravnaq, Akmal, Nodir, Jaloliy, Fazliy, Nola, Hoziq, Mushrif, Xotif, Mahfiy Qoriyi Qunduziy, Mahzuna, Xon, Munshiy, Behjat, Qoriy, Zoriy, Toib, Xijlat, Muhsiniy, Nasriddin, Rojiy, Muhayyir, Nasimiy, Muazzam, Xoniy, G‘aribiy (Muxbir, Shuhrat), Zarra, Bokiyy, Firoqiy, Javdat va sh.k.)ning mukammal devoni hali nashr etilmagan.

Bir qator o‘rinlar qo‘lyozmada to‘g‘ri bo‘lgani holda tabdilda xato berilgan. Chunonchi, “Shoir Volaning nomi mulla Qurbonxon bo‘lub, Abdulvalito‘raning havlisinda bo‘lmish bir suhbatda ayon bo‘lishicha” jumlasida Abduvalito‘ra ismida Abduxoliq to‘ra deya tabdil qilib ketilgan (№65, 176. №65, 200).

Muqimiy to‘g‘risida ma‘lumot bergan muallif zamondoshlaridan – Beshariq qishloqli mulla Ehson Xo‘jamqul o‘g‘li haqida: “87 yoshda bo‘lub, qulog‘i kardur” jumlasidagi 87 yosh nashrga 80 yosh etib kiritilgan (№68, 192. №68, 216).

“Davron – bu kishi Xo‘qand shaharida xizmatchi kosib oilasinda Xo‘jand dahasiga tobe G‘oziyog‘liq mahallada dunyoga kelmishdur” faktidagi “kosib” “kotib”, “Xo‘jand dahasi” “Xo‘qand dahasi” bo‘lib qolgan (№218, 448. №220, 487) va h.k.

Tazkirada bir qator o‘rinlarda jumla, misra, bayt va bandlar qoldirib ketilgan:

Furqatning “*Tangri berdi nogohondin bir nigori yoshgina*” misrali g‘azalining ushbu misrasida “nogohondin” so‘zi tushib qolgan (№69, 206. №69, 232).

Furqatning “*tortadur*” radifli g‘azali 3-4- va 6-baytlari qolib ketgan:

*Telbalanmish zulfini savdosidin devonalar,
Qayg‘a borsa o‘lturub, yerg‘a chalipo tortadur.*

*Jon ila ko‘ngul taloshur, ey sanam, dard-u g‘aming.
Birni sol ko‘nglumg‘akim, jon birni tanho tortadur.*

Ne bilur Yusufki, noz-u husn ila mag‘rurdur,

*Ul qadarkim ishq dardini Zulayxo tortadur (№69, 207. №69, 234).
Ma'yusning "biri" radifli g'azali 4-6, 8-baytlari tushib qolgan:
Har nafas ag'yora lutfin orturur, lekin manga,
Bir zamon kam qilmadi javr-u jafolardin biri.*

*Muddao fikri dahon-u, zulf-u, chashm-u qomating,
Hech bo'lg'oyimu ravo bu muddaolardin biri.*

*Ko'z oqardi, orazim sarg'ordi bu ummid ila,
Hech rahm etgaymi, deb gulgunqabolardin biri.*

*Shukrkim, maddohi ul Kayxusravi davron o'lam,
Bu sababdin bo'lmisham nozikadolardin biri (№99, 242. №99, 279).*

Qo'lyozmada ba'zi o'rinlarda keltirilgan ma'lumotlarda xatoliklar uchraydi. Jumladan, Nodirabegim vafoti: "Shunday shoira Buxoro amiri qonxo'r, zolim Nasrullo tomonidan 1840nchi yilda shahid etildi". Shoira 1842-yilda qatl etilgan (№53, 134. №53, 151).

№63-fiqra Komil Xorazmiyga bag'ishlangan. Muallif ijodkorni Komil II deb nomlagan. Biroq, tazkirada undan oldin biror-bir Komil taxallusli shoir uchramaydi. A.Qayumov nashrda ijodkorni Komil deya o'zgartirib, xatoni to'g'rilab ketgan (№63, 170. №63, 190).

Muqimiy fiqrasidagi quyidagi ma'lumotlar: "Otasining hayoti uylangan edi. Bundan bir o'g'ul: Akbarxo'ja qolmishdur". Tabdilda bu o'rin tashlab ketilgan. Aslida, Akbarxo'ja Muqimiyning ukasi emas, o'g'li (№68, 186. №68, 211).

Po'latjon domla 1933nchi yilda Muqimiy vafotiga 30 yil to'lishi munosabati bilan bo'lgan marosimida G'ofirjonqoriga marhum shoirga atab Mavlaviy Jabaliy dahmasidan qabr qazigani uchun bir ming so'm mukofot berilganini yozgan. Akademik A.Qayumov ushbu taqdirlash 1938-yilda Muqimiy vafotiga 35 yil to'lishi munosabati bilan o'tkazilgan marosimda amalga oshganligini aytgan (№68, 192. №68, 216).

Mushrifning vafoti: "1241nchi hijriy", deb berilgan. Muallif uni: "Taxminan 1840nchi yilga to'g'ri keladur" deydi. Hijriyni milodiyga aylantirib chiqqan A.Qayumov bu voqea 1825-1826-yillarga to'g'ri kelganligini aytadi. Qolaversa, noshir mazkur so'nggi ma'lumotlar qo'lyozmaga keyinroq qora siyohda yozilganligini, qolgan barcha o'rinlar safsar bo'yoqda ekanligini ham qayd etgan (№70, 208. №70, 235).

Bundan tashqari, tazkiraning qo'lyozma va nashri matniy-qiyosiy tadqiq etilgnda ular o'rtasida 800ga yaqin uslubiy g'alizliklar, 2500ga yaqin imloviy xatoliklar aniqlandi. Yuqoridagilarning barchasi tazkiraning yangi, mukammal va to'ldirilgan qayta nashrini amalga oshirishni taqozo etadi.

Tazkira xronologik jihatdan juda katta davrni qamrab oladi, ya'ni XI–XII asrlardan to asar yozib tugallanayotgan vaqtda barhayot bo'lgan shoirlar (1960-yil aprel) gacha bo'lgan uzoq muddatni o'z ichiga olgan. 327 nafar shoir haqidagi

ma'lumotlarni bir yerga to'plash, ular ijodidan namunalar berish, albatta, mushkul (To'g'ri, shu paytga qadar tazkira haqidagi barcha ma'lumotlarda 324 nafar shoir mavjud ekanligi aytilgan, buni muallifning o'zi ham, noshir ham e'tirof etgan. Biroq, tazkira qo'lyozmasi va nashri sinchiklab tekshirilganda fiqralarga raqam berishda yuzaga kelgan xato va tartibsizliklar, nashrda tushirib qoldirilgan ayrim maqola va o'rinlar fiqralar sonida o'zgachalikni ko'rsatdi). Biroq, shu bilan bir qatorda, adabiyotshunos olimlar yakdil bir to'xtamga kelganlarki, tazkiraning eng muhim, unikal, qaytarilmas ma'lumotlari, yangilik jihatlar XVIII asrning II yarmi va XIX asrda yashab ijod etgan shoirlar haqidagi ma'lumotlardir. Chunki, aynan shu davrda Qo'qon adabiy muhitida, Toshketda, Xorazmda, Buxoroda yashab adabiy faoliyat bilan shug'ullangan olimlar haqida aniq va ishonchli ma'lumotlar beradiki, ushbu faktlar boshqa manbalarda uchramaydi. Ular ichida, ayniqsa, Qo'qon adabiy muhiti vakillari to'g'risida bildirgan fikrlari, ilmiy xulosalari diqqatga sazovor. Chunonchi, sobiq SSSR sharoitida Muqimiy – Muhyi munosabatlari konfliktlararo bo'lganligi talqin etilgan. Po'latjon Qayyumiy xuddi shu ruhda yozilgan Sobir Abdullaning "Muqimiy" dramasini tanqid qiladi.

Bir so'z bilan aytganda "Tazkirai Qayyumiy" o'zbek adabiyotiga beqiyos hissa qo'shgan buyuk qalam egalari bilan bir qatorda she'riyat olamida u qadar shuhrat topmagan ijodkorlargacha qamrab olgan bo'lib (hatto bir dona she'ri mavjud bo'lgan shoirlar ham kiritilganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin), undagi shoirlar ijodi hali to'la-to'kis adabiyotshunoslar tomonidan tadqiq etilmagan. Ba'zi shoirlar faoliyati ma'lum adabiyotshunoslar, xususan, A.Qayumov va O.Jo'raboyevlarning maqolalaridan tashqari keng ilmiy miqyosda tadqiq etilmagan. Xulosa qiladigan bo'lsak, tazkira uzoq yillardan buyon shu kunga qadar juda ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari uchun zaruriy tayanch manba vazifasini o'tab kelmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati (references):

1. Po'latjon domulla Qayyumiy. Tazkirai Qayyumiy (qo'lyozma), 1960. – T.: O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi qo'lyozmalar fondi, №734.
2. Po'latjon domulla Qayyumiy. Tazkirai Qayyumiy (nashrga tayyorlovchi Qayumov A.). – T.: O'zR FA Qo'lyozmalar instituti tahririy nashriyot bo'limi, 1998. 713 bet.

ТАСАВВУФ МАКТАБЛАРИ ВА ТАРИҚАТ ТУРЛАРИ

Жўрабоев Икромжон Абдуллажон ўғли
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек
тили ва адабиёти университети таянч докторанти
Ikromjonjuraboyev1@gmail.com

Аннотация:

“Сўфий” ва “тасаввуф” сўзларининг луғавий маънолари ҳақида турли хил фикрлар айтилганидек, уларнинг истилоҳий маъноси борасида ҳам турли қарашлар бор. “Қавоидут тасаввуф” китобида зикр қилинишича, машхур тасаввуф шайхи Аҳмад Зарруқ (р.а.) икки мингга яқин таърифни келтирган. Уларнинг ҳаммаси “Аллоҳ таолога содиқ таважжух” қилиш маъносидадир.³¹⁹ Чунки таважжухнинг кўринишлари кўпдир.

Аннотация:

Точно так же, как существуют разные мнения о лексическом значении слов «суфий» и «мистика», существуют и разные мнения об их терминологическом значении. В книге «Қавоидут Тасавуф» упоминается, что знаменитый суфийский шейх Ахмед Зарруқ (ра) дал около двух тысяч определений. Все они означают «верную преданность Аллаху». Потому что есть много проявлений таваджуха.

Annotation:

Just as there are different opinions about the lexical meanings of the words "Sufi" and "mysticism", there are also different opinions about their terminological meaning. It is mentioned in the book "Qavoidut Tasawuf" that the famous Sufi shaykh Ahmed Zarruq (r.a.) gave about two thousand definitions. All of them mean "faithful devotion to Allah." Because there are many manifestations of tavajjuh.

Калит сўзлар: *Сўфий, тасаввуф, Нишопур, Кубровия, Хуросон, Мавлавия,*

Илк тасаввуф мактаблари

Шарқ тасаввуфи тарихида бир қанча мактаблар ёки тариқатлар бўлган. Қуйида уларнинг моҳиятини қисқача баён қилишга ҳаракат қиламиз:

Мухосибия. Ушбу тариқат асосчиси Ҳорис ибн Асъад Мухосибийдир. У ризога эътиқод қуйганди. Ризо аслида мақом маъносини англатиб, икки хил булади: бири Аллоҳнинг инсонлардан ризолиги булса, иккинчиси инсонларнинг Аллоҳдан ризолигидир. Аллоҳнинг инсонлардан ризолигининг маъноси шуки, одамлар ҳамиша Аллоҳга муҳаббат йулида яхши амални бажаришга интилин. Инсонларнинг Аллоҳдан ризолиги бўлса, уларнинг Аллоҳга таслим бўлиш ва унга итоат қилишидир. Шунинг учун ҳам инсон ризоси билан Аллоҳнинг ризолиги орасида узвий боғлиқлик мавжуд. Шу сабабли ризо сабр ва бардош асосига қурилган илоҳий муҳаббатдир. Бу муҳаббат соҳиби ҳаётдаги оғирлик ва енгилликни, хушлик ва нохушликни илоҳий бир жилва деб қабул қилади ва шу сабабли турмушдаги барча қийинчиликларни бамайлихотир қабул қилади ва ўтказди. Ризо зухд ёки нафс инкоридан устун туради. Зероки ризонинг сарчашмаси Худога ишқдир. Мухосибий тасаввуфда ризони ҳол ва мақом билан чамбарчас боғлиқ, деб изоҳлайди.

Мухосибий, шунингдек, ўз-ўзини, нафсини назорат қилиш, ўз-ўзига ҳисоб беришни солиқнинг муҳим фазилати деб билган.³²⁰

³¹⁹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. - Тошкент: “Шарқ”, 2012. – Б 31.

³²⁰ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Тошкент: “Шарқ”, 2009. Б – 6-7

Маломатия. Бу тариқатнинг пайдо бўлиши тарихи ислом вужудга келган илк даврлар билан боғлиқ. Унинг маркази Нишопур шаҳри ҳисобланади. Бу таълимотга дастлаб буюк машойихлардан Абу Ҳафс Нишопурий, Ҳамдун Қассор, Абу Усмон Ҳирийлар асос солишган. Шу боисдан ўша даврларда бу тариқатни «ҳамдуния» ёки «қассория» тариқат деб аташ ҳам одат тусига кирган.

Мазкур тариқат асосчиларининг бош назариясига кўра ҳар бир суфий ўз фазилатлари ва одамларга қилган яхшиликларини пинҳон тутмоғи, ўзини айбдор ва гуноҳкордек кўрсатиб юрмоғи даркор. Токи кишилар улардан бирон нуқсон ёки ғалат қидирсин. Яъни ҳар бир маломатий ўзининг олий хислати ва элга қилган хизматидан худбинлик ва ғурурга берилмаслиги лозим.³²¹

Уларнинг ақидасича, Аллоҳ кишининг барча яхшиликларини кўриб туради. Шунинг учун бу сифатлар ўзгаларнинг назарига тушиши, ёки бўлмаса халққа кўз-кўз қилиниши шарт эмас. Маломатийлар мўъминларнинг ўзаро адоватда бўлиши, мазҳаб талашиб, низо пайдо қилишига қарши эдилар. Шунинг учун халқ улардан айб қидириб, камситиб, «маломат» қилсалар ҳам, бу тоифа вакиллари ҳеч ким билан муноқашага боришмас, «маломат қилувчи»лардан асло қўрқмас ва ранжимас эдилар.³²²

Улар ибодатни банда билан Ҳақни боғлаб турадиган ришта, деб билишган. Шунинг учун улар қанчалик маломатга қолсанг, шунча ғурур ва фирибдан йироқ бўласан, деган ақидага суянишган. Маломатий ички туйғуларни ташқарига чиқазишмас, зухд, риёзат ва кароматни изҳор этмоқни жоҳиллик, риё, деб билишган.

Аксарият тадқиқотчилар маломатийларни энг инсондўст, адолатпеша, маърифатпарвар, Ҳаққа яқин аҳл, деб таърифлашган.

Тайфурия. Шарқда энг кўп тарқалган сўфиёна таълимотлардан бири тайфуриядир. Унинг асосчиси ўнлаб машойихларнинг устози, метиндек ирода соҳиби, буюк шайх, «Султонул-Орифин» Боязид Бистомийдир. Боязид Бистомийнинг ўқиш йиллари ҳақидаги фикрлар ҳар хил: баъзилар у бирон бир мактаб ёки устоз қулида таҳсил кўрмаган, барча илмлар унга Аллоҳ томонидан инъом этилган дейишса, бир гуруҳ шарқшунослар «Боязид уч юз донишманддан дарс олган», дейишади. Шундай бўлсада Нишопур, Рай, Ҳамадон, Ирок, Шом ва Арабистонга сафар қилган. Аҳмад Хазравия, Абуҳафз, Яҳб Маоз, Шақиқи Бадхий сингари донишмандлар билан яқин алоқада бўлган. Уларнинг суҳбатларидан файз топган. У 867 - йили 103 ешда ўз ватанида оламдан ўтган. Бу таълимотнинг асосини суқр, яъни кўпроқ халқдан узоқлашиб, хилвату узлатда, ғўшанишинликда фаолият кўрсатиш ташкил қилади. Демак, тайфурия тарафдорлари узлатга чекиниб, зикр тушиб, ҳақ ёди билан яшашни тарғиб этганлар. Мазкур таълимот моҳият эътибори билан жунайдия оқими назариясига зиддир. Боязид Бистомийнинг ақидасича,

³²¹ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2009. Б - 39

³²² Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2009. Б - 45

сукр (мастлик) хушёрлик (сахв)дан устундир. Зероки сукрда инсонийлик сифати кўтарилиб, илоҳийлик ғалаба қилади, яъни нафс фаносига Ҳаққа яқинлашади. Аммо аксарият тасаввуф донишмандлари, жумладан, Заҳириддин Муръаш бу таълимотга танқидий нуқтаи назардан ёндошган.³²³

Жунайдия. Бу тариқатнинг асосчиси машҳур шайх Жунайд Бағдодийдир. Жунайдия тасаввуфда сукр (мастлик) ҳолатидан сахв (хушёрлик) ни устун қўйиб, хушёрлик табиий ҳолат, мастлик эса ғайритабиий руҳий ҳолатдир, деб таъкидлаган. Бу тариқат тарафдорлари ислом ақидаларига яқин, мўътадил йул тутганлари учун олимлар Жунайд Бағдодийни суфизмда мўътадиллик таълимотининг байроқдори, деб аташади. Абу Наср Саррож, Абу Али Даққок, Абулқосим Қаширӣ каби машҳур машойихлар жунайдия тариқатининг тарафдорларидандир. Кейинги асрлардаги исломий аҳкомлардан узоқлашишни истамаган қодирия, нақшбандия сингари бир қатор тариқатлар намоёндаларига ҳам жунайдия таълимоти талаблари қўл келган.

Нурия мактаби. Шарқда анча кенг тарқалган ва фаол сўфистик мактаб ёки тариқатлардан бири Нурия мактабидир. Унинг асосчиси Хуросонлик шайх Ҳусайн Аҳмад Нурийдир. Бу тариқат тарафдорларининг ақидасича ҳар бир ориф фақат ўзгаларнинг манфаати ва осойишталигини ўйлаб ҳаёт кечирмоғи зарур. Зероки бошқаларнинг ҳимоясини деб, уларга хизмат қилиб, фақирона яшашга ружуъ қилмоқ инсонни кибру ҳаводан асрайди, нафсни чегаралаш имкониятини яратади.

Қодирия тариқати. Ушбу тариқатга машҳур шайх Абдулқодир Жилоний (Ғавсул Аъзам, Қутбул Аъзам) асос солган. Мусулмон Шарқда машҳур тариқат пири, ҳожагон-нақшбандия силсиласининг асосчиси Ҳожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний 1103 йили Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманида туғилган.³²⁴ Қодирия таълимотининг асосини қалбий риёзат ташкил этади. Бу таълимотнинг кўп жиҳатлари шофеъия ва ҳанбалия мазҳаблари дунёқарашига яқин. Абдулқодир Жилоний ҳанбалия суннийларидан бўлиб, «Шайхи Машриқ» номи билан ҳам шуҳрат топган. Уларнинг қарашлари билан шиалар назарияси ўртасида жиддий зиддият мавжуд эди. Шунинг учун Қодириялар Сафавийлар даврида Бағдодга ҳижрат қиладилар. Улар ҳамиша яшил либос кийиб юришган, яъни бу тариқат рамзи яшил ранг бўлган. Қодирия тарафдорлари, Мовароуннаҳр, Туркистон, Эронда кўп учраган.

Сухравардия. Ушбу тариқатнинг асосчиси Шаҳобиддин Абуҳафс Умар Сухравардийдир. Унинг асосини ибодат, зуҳд ва мужоҳадат, умуман, ирфоний маърифат ташкил этади. Сухравардия силсиласининг Ҳиндистонда Баҳоуддин Закариё Мўлтоний ривожлантирди. Ҳозир ҳам Покистон,

³²³ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. – Тошкент: “Шарқ”, 2009. Б - 7

³²⁴ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2009. Б - 45

Ҳиндистон ва Афғонистонда суҳравардия таълимотининг давомчилари бор.³²⁵

Мавлавия. Шарқда анча машҳур ва кенг тарқалган мавлавия тариқатининг муассиси Жалолиддин Муҳаммад Балхий (Румий)дир. Унинг асосини осмоний жисмларнинг рамзи бўлмиш рақсу самоъ ташкил қилади. Мавлавийлар устозлари атрофида мусиқа жўрлигида завқ-шавқ билан гир айланиб рақс тушиб, қўшиқ айтадилар, зикр тушадилар. Шунинг учун уларни «тавоф этувчи» — «чарх уриб айланувчи» дарвешлар дейишган. Улар шиддатли ҳаракат ва рақс жараёнида ўзидан кетишни Ҳаққа етиш они, деб билишган. Мавлавия асосан Усмонли Туркиясида равнақ топган. Улар чўкка қалпоқ кийиб юришга одатланишган. Ҳозир ҳам Туркиянинг Куне шаҳридаги Мавлавий мақбарасидан куй таралиб туради.³²⁶

Кубровия. Бу тариқат Ўрта Осиёда пайдо бўлиб, унга шайх Нажмиддин Кубро Хоразмий асос солган. Тўлиқ исмлари Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Ҳевакий Хоразмий бўлиб, 1145 йилда Хивада таваллуд топган.³²⁷ Мазкур таълимот негизини хуфя зикр ташкил қилади. Улар Қуръонни хуфя ўқиб ўрганиш тарафдори эдилар. Кубровиялар бошқа тасаввуф тариқатларида бўлганидек, узлатда, гўшанишинликда бўлишни, таркидунёчиликни тарғиб қилганлар. Улар Ўрта Осиё халқлари маънавий-ижтимоий-сиёсий ҳаётида сезиларли рол ўйнаган. Мажидиддин Бағдодий, Саъдуддин Ҳамавий, Бобо Камоли Чандий, Сайфиддин Бохарзий, Нажмиддин Розийлар машҳур кубровия шайхларидан ҳисобланадилар. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, Кубровия тарафдорлари жавонмардликни ўзларининг муҳим фазилатларидан бири деб билишган.

Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний тасаввуф оламида машҳур кўплаб шогирдлар тарбиялаб етиштирган. Унинг вафотидан кейин хожагон тариқати Хожа Ориф Ревгарий (Моҳитобон), Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий, Хожа Али Ромитаний, Хожа Муҳаммад Бобойи Самосий, Хожа Саййид Мир Кулол Бухорий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд каби ўз замонасининг донгдор шайхлари томонидан давом эттирилган ва кенг шухрат қозонган.

Абдулхолиқ Гиждувоний ўз таълимотини ваъзлари орқали тарғиб қилиш билан кифояланмай, бир қатор рисолалар ҳам ёзган. “Одоб тарикат” (Тарикат одоб), “Рисолаи соҳибия” (Дўстлик рисоласи), “Аз гуфтори Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний” (Хожа Абдулхолиқ Гиждувонийнинг баъзи сўзлари), “Рисолаи шайх уш-шуюх Ҳазрати Юсуф Ҳамадоний” (Шайхлар шайхи Ҳазрати Юсуф Ҳамадоний рисоласи) асарлари шулар жумласидандир.

Шозилия тариқати. Ушбу тариқат Абул Ҳасан аш-Шозилий раҳматуллоҳи алайҳига нисбат берилади. У киши узлатни ва маҳрумлик ҳаётини ўзларига эп кўрмаганлар. Одамларга аралашиб, дунё неъматларидан баҳраманд бўлиб яшаганлар.

³²⁵ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. — Тошкент: “Шарқ”, 2009. Б - 8

³²⁶ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. — Тошкент: “Шарқ”, 2009. Б - 8

³²⁷ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуфий ҳаёт. — Тошкент. “Мовароуннаҳр”, 2004. Б - 3

Рифоъия тариқати. Бу тариқат асосчиси Аҳмад ибн Али ибн Аҳмад ар-Рифъий раҳматуллоҳи алайҳи Ироқда ҳижрий 512-санада таваллуд топганлар. Аввал Шофеъий мазҳаби бўйича фикҳни ўрганганлар. Кейин тоғаларидан тасаввуф бўйича таълим олганлар ва у кишининг ўрнига тариқат шайхи бўлганлар.³²⁸

Нақшбандия тариқати. Муҳаммад ибн Муҳаммад Баҳоуддин Бухорий раҳматуллоҳи алайҳига нисбат берилган ушбу тариқат сулукдаги мўътадиллиги, шариатга эргашиш, сокинлиги билан ажралиб туради. У зот ҳижрий 717 санада Бухоро яқинидаги Қасри Орифон қишлоғида дунёга келганлар. Шайх Саммосий ва Амир Кулол раҳматуллоҳи алайҳимодан руҳий тарбия олганлар.³²⁹

Шайх Абдуллоҳ Деҳлавий Нақшбандия тариқати ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Бу тариқат Ҳаққ таолонинг ҳузурида доимий ҳозирликдир, Ислом ақидасини, Аҳли сунна вал жамоа ақидасини мустаҳкамлашдир ва Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларига эргашишдир”.³³⁰

Бу тариқат бутун ислом оламида, хусусан, диёримизда тарқалган тариқатларнинг энг машҳур, энг кенг тарқалгани бўлганини ҳисобга олиб, бу ҳақда малакавий ишимизнинг тўртинчи фаслида батафсил тўхталамиз.

Бундан ташқари ўтмишда Машриқ заминининг турли минтақа ва шаҳарларида «Шотирия», «Аҳрория», «Ҳакимия», «Харрозия», «Ҳафифия», «Сайёрия», «Рофеъия», «Ҳайдария», «Шозилия», «Неъматуллоҳия», «Нурбахшия» сингари турли тасаввуф мактаб ва тариқатлари фаолият кўрсатиб, ирфоний маърифат инкишофига у ёки бу даражада улуш қўшган. Жумладан, XIX асрда Эронда пайдо бўлган «Неъматуллоҳия» тариқатининг пайрав ҳамда давомчилари мамлакатда ҳозир ҳам мавжуд.³³¹

Тасаввуф ислом дини заминида ва исломий ҳақиқатлар бағрида вужудга келган. Тасаввуф асрлар оша кишиларни соғлом эътиқод, юксак маънавият, тафаккур, маърифат ва одоб-ахлоққа чорлаб, инсониятни мукаммал шахс бўлиб шаклланишида ўз ҳиссасини қўшган.

Юқорида айтиб ўтганимиздек тасаввуфий қарашлар яхлит таълимотга айланиб, ислом ўлкаларига кенг ёйилиб, инсон ҳаётининг ажралмас бир қисми бўлишида Мовароуннаҳр ва Хуросондан етишиб чиққан шайхлар ва улар ёзиб қолдирган бебаҳо асарларнинг ўзига хос ўрни бор.

Бугунги кунда тасаввуф таълимотининг тарихий шаклланиш жараёнларини тадқиқ этиш, тасаввуф адабиётини холисона ўрганиш баробарида унинг бугунги глобаллашув шароитида инсонлар ҳаётида тутган ўрнини кўрсатиб бериш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Зеро, диний ва

³²⁸ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. - Тошкент: “Шарқ”, 2012. – Б 8

³²⁹ Ёўлдош эшбек. Баҳоуддин Нақшбанд Бухорий. “Насаф” нашриёти, 2010. - 6 б

³³⁰ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. –Тошкент, Мовароуннаҳр. 2004.

³³¹ Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. Масъул муҳаррир: Комилов Н. – Тошкент: “Шарқ”. – 2004. Б - 11

дунёвий қарашлар уйғунлигидан иборат тасаввуф таълимотининг тўғри талқини бир жиҳатдан турли мутаассиб экстремистик ғояларга қарши туришга хизмат қилса, унинг нотўғри талқини турли тариқатчилик ҳаракатларига асос яратиб беради.

Тасаввуфнинг асл ғоялари акс этган асарларни тадқиқ этиш ва юзага чиқариш исломшунослар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Зеро, ҳозирда тасаввуф таълимотининг ноҳолис талқини юртдошларимиз орасида «тариқатчилик» иллатининг ёйилишига дастак бўлмоқда. Ўзбекистон ҳудудидаги замонавий тариқатлар гарчи маънавий қадрият, анъана ва маросимлар ҳамда миллий маданиятга содиқликни намоёниш этса-да, аввалги қиёфасидан бирмунча фарқланади. Бу тариқат пешволари ҳақида баъзилар ижобий, баъзилар салбий фикрларни айтган бўлсалар-да, биз улар ҳақида яқдил фикр айтишга ожизмиз. Уларнинг юртимиз мусулмонларига қилган хизматлари ҳақида гапирсак чўзилиб кетади. Бу зотларни кўриб мулоқот қилган олим инсонлар уларнинг илм ва тақвода юксак даражаларга эришганлари ҳақида эътироф этадилар. Зеро, Аллоҳнинг дўстлари ҳар ерда бор ва улар ҳақида тухмат, ёлғон, гумон сўзларни айтиш Аллоҳга уруш эълон қилиш билан баробар.

Шу нуқтаи назардан, тариқат пешволари айтмаган гапларни ҳам айтди, деб уларнинг обрўларини ерга урганлари етмагандай, соф сунний тасаввуфдан оғаётган айрим шахслар илм-маърифат, таълим-тарбия, халқпарварлик, ижтимоий фойдали иш билан шуғулланиш масалаларида асл тасаввуф мақсад ва ғояларидан узоқлашиб кетганлигини эътироф этишимиз, фуқароларни бу каби адашган тариқатлардан эҳтиёт қилишимиз лозим. Бугунги кундаги барча йирик ислом арбоблари ва сунний тариқат пешволари замонавий илм-фанни ўрганишга, мусулмонларнинг жамият учун манфаатли, одамларнинг оғирини енгил қиладиган билимларни эгаллашларига тарғиб қиладилар. Ушбу фаолият Қуръон ва суннат курсатмаларига тўлиқ мос келади. Айрим тариқат вакиллари ижтимоий фойдали меҳнат ёки бирор касб билан шуғулланмай, бошқаларга қарам ва муте бўлиб қолаётгани, жамиятдан ажралгани етмагандек, ўз оиласи, фарзандларини боқувсиз, тарбиясиз қолдираётгани ачинарли ҳол.

Умуман олганда, ушбу илмий иш кичик бир изланиш бўлса-да, келгусида тасаввуф таълимоти ватанимизнинг маданий тараққиётини муҳим омили эканлигини назарда тутиб, давлат томонидан бу соҳани ўрганишга моддий маблағни кўпайтириш, хориж сармоядорларини, мамлакатимиз тадбиркорларини жалб этиш мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Ҳозирги ғоявий тажовузлар кучайган бир пайтда, мавжуд иллатларга қарши ғоявий кураш воситаларидан бири бу тасаввуфий ғояларни, буюк мутасаввифлар ҳаёти ва мероси, уларнинг эзгулик, адолат, ўзликни англаш ва ватанпарварлик тўғрисидаги дунёвий фикрларини ўрганиш мафкуравий иммунитет вазифасини ўтайди, деган фикрдамиз.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

1. Хожа Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат / Янги топилган намуналар. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004.
2. Ислом энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. 2004.
3. Йўлдошхўжаев. Ҳ. Тарикатчиликнинг замонавий кўринишлари. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010.
4. Комилов Н. Тасаввуф ва бадиий ижод. //Ёшлик. - Тошкент. 1991.
5. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. - Тошкент: Ёзувчи, 1996.
6. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2009.
7. Маҳмуд Асъад Жўшон. Тасаввуф ва гўзаллик. - Тошкент. Мовароуннаҳр, 2006.
8. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва Ҳаёт: Зухд ва рақоиклар. 36–жуз. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2012.
9. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Зухд ва ҳаё. - Тошкент: “Ҳилол нашр”, 2015.
10. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Т.: Мовароуннаҳр, 2004.
11. Ўткир Ҳасанбоев. Ўзбекистонда давлат ва дин муносабатлари: диний ташкилотлар, оқимлар, мафкуравий курашнинг долзарб йўналишлари. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014.
12. Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. Масъул муҳаррир: Комилов Н. – Тошкент: “Шарқ”. – 2004.
13. Абу Абдуллаҳмон Суллабий. “Тобақотус суфийя”. Al-mostafa.com, 2009.
14. Абул Мухсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомати Ҳожа Баҳоуддин Нақшбанд. –Т.: Ёзувчи, 1993.

«АЛ-КАШШОФ»НИНГ БОШҚА ТАФСИРЛАРДАН АЛОҲИДА ҲУСУСИЯТЛАРИ

Аллаберганов Аллаберган Абдиримович
Тошкент Давлат Шарқшунослик
университети магистранти

Аннотация: Аз-Замахшарий ижодининг гултожи бўлган ва илм фан оламида ғоятда балоғатлилиги билан кенг танилган «Ал-Кашшоф» асари Қуръони каримга ёзилган машҳур тафсирдир. Асарнинг тўлиқ, номи «Ал-Кашшоф ан ҳақоик, ит-танзийл ва уйун ил-ақовийл фи вужух, ит-таъвийл» («Қуръондаги

берк ҳақиқатларни ва уни шарҳлаш орқали ривоятлар кўзларини очгич») бўлиб, ғоят қизиқиш билан ўқилади.

Калит сўзлар: Қуръон, Замахшарий, Кашшоф, Хоразм мактаби, тафсир, балоғат, насрий баён.

Аннотация: «Аль-Кашшоф», являющийся шедевром работы Аз-Замахшари и широко известный своей зрелостью в мире науки, является знаменитым комментарием, написанным на Священный Коран. Полное название труда: «Аль-Кашшоф ан хакаик, ит-танзийл ва уюн иль-акавий фи вуджух, ит-тавийл» («Открывающий закрытые истины в Коране и хадисах путем его толкования») читается с большим интересом.

Ключевые слова: Коран, Замахшари, Кашшоф, Хорезмская школа, толкование, половое созревание, прозаическое описание.

Annotation: "Al-Kashshof", which is the culmination of Az-Zamakhshari's work and is widely known for its maturity in the world of science, is a famous commentary written on the Holy Qur'an. The full title of the work is "Al-Kashshof an haqaik, it-tanziyl wa uyun il-aqaviyl fi wujukh, it-ta'wiyl" ("The opener of the closed truths in the Qur'an and the narrations by interpreting it"), it is read with great interest.

Key words: Qur'an, Zamakhshari, Kashshof, Khorezm school, interpretation, puberty, prose description.

«Ал-Кашшоф» аз-Замахшарийнинг ўзига ҳам ғоятда манзур бўлиб, хатто у ўз асари ҳақида шундай ёзган эди:

«Чиндан ҳам дунёда тафсирлар беҳад кўпдир,
Бирок, улар о рас яда «Ал-Кашшоф» кабиси йўқдир.
Агар ҳидоят изласанг, «Ал-Кашшоф»ни такрор ўқи,
Нодонлик бир касал бўлса, «Ал-Кашшоф» унга шифодир.

Қурони каримнинг “Зухруф” сурасининг 3-оятида: “**Албатта, Биз уни арабча Қуръон қилдик. Шоядки, ақл юритсангиз**” дея марҳамат қилган. Еттинчи асрнинг биринчи ярмида араб тилида нозил бўлган Қуръони карим мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлиб, у ўз тарихий ва маданий аҳамияти билан бутун Шарқ халқларининг маънавий ва ижтимоий тараққиётита катта таъсир кўрсатди. Бир томондан, Қуръоннинг ўша давр классик араб тилига хос мураккаб услуб ва тилда насрий сажъ шаклида ёзилганлиги, иккинчи томондан, мазмун ифодасининг чуқур ва кенг қамровлиги, табиийки, бу тарихий ёдгорликни тўлиқ тушуниб англашни қийинлаштирган. Араб тилини билган ҳар бир киши ҳам, уни тўғри ва тўлиқ тушуниши қийн бўлган. Шу сабабларга кўра зарурат туфайли ўрта асрлардан бошлаб Қуръонни тафсир ёки шарҳ билан ўқиш одат тусини олган. Шу боисдан ҳам Қуръон нозил

бўлган даврдан эътиборан унга бағишланган тафсирлар, шарҳлар ёзишга катта эҳтиёж сезилган. Тафсир китоблари жуда ҳам кўп. Ҳар замон, макон, халқ, миллат, элат, мазҳаб ва йўналишнинг ўз тафсири бор, десак, муболаға қилмаган бўламиз. Бутун дунёнинг, айниқса мусулмон оламининг Қуръони Каримга бўлган чексиз қизиқиши уламоларни доимо уни ўрганишга, унинг тафсирини ёзишга чорлаб келган. Қадимдаёқ тафсирлар ва муфассирлар ҳақида алоҳида катта-катта китоблар битилгани фикримизнинг далилидир. Турмуш тақозоси билан мана шундай вазиятда ислом тарихида Қуръонга бағишланган кўпдап-кўп тафсирлар, шарҳлар (асосан араб тилда) вужудга келган. Аз-Замахшарий ҳам аввал ўзидан олдин яратилган Қуръон тафсирига бағишланган кўплаб асарларни кунт билан ўрганиб, ўз асарида улардан унумли ва танқидий равишда фойдаланган. Натижада мукаммал бир тафсир, яъни «Ал-Кашшоф» вужудга келган. Бу асар аз-Замахшарий Маккада турган пайтида уч йил давомида (1332-1334) ёзилган бўлиб, бу ҳақда муаллифнинг ўзи асарига ёзган муқаддимасида ҳам қайд қилиб ўтган. Асарнинг Маккада ёзилиши бежиз эмас, Макка амири Абу-л-Ҳасан Али ибн Ҳамза ибн Ваххос ас-Сулаймоний кўрсатган хайрихоҳлик ва ёрдам, шубҳасиз, муаллифга анча қулайликлар яратган. Чунончи у ўша пайтда маълум бўлган барча Қуръон тафсирлари ва шарҳлари билан яқиндан танишиш имконига эга бўлганлигини дадил айтишимиз мумкин. Мазкур тафсир ва шарҳларидан оқилона ва унумли фойдаланган аз-Замахшарий ўзига хос қимматли бир тафсир—«Ал-Кашшоф»ни яратди. Бу ўринда аз-Замахшарийнинг буюк хизматларидан яна бири шундаки, у ўз тафсирини ёзишда ҳар-ҳил сабабларга кўра кейинги авлодларга етиб келмаган, ўша пайтда машҳур бўлган тафсир, ҳадис, фикҳ, илм ал-қироат, наҳу, сарф, адаб ва бошқа илмларга оид кўплаб манбалардан унумли фойдаланган.

Манбалардаги маълумотларга қараганда аллома бу нодир асарини икки босқичда ёзади. Дастлаб йигитлик йилларида Арабистонга ҳаж зиёрати учун борганида Қуръони каримнинг “Бақара” сурасини шарҳлай бошлайди ва уни Макка амирига тақдим этади. Маҳмуд Замахшарийдаги Қуръоннинг мўъжизалигини кўрсата олиш, назмининг гўзаллиги, балоғатининг юксаклиги очиб бериш маҳорати уни ҳайратга солади. Олимдаги юксак салоҳиятни кўрган амир уни шу ерда қолишга ундайди. Замахшарий бу таклифга қўнмайди ва она юртига қайтиб кетади. Ўз юрти Хоразмда Замахшарий араб тили билан боғлиқ кўплаб илм соҳаларини, жумладан, адаб илмларини тинимсиз мукаммаллаштиради. Олимдаги юксак салоҳият оятлардаги жозибани илғаб олиш имконини берган. Мана шу фазилат тафсир муқаддимасида шундай баён қилинади: “Илмларнинг энг нозиги, ҳар қандай ақлни ҳайрон қиладигани тафсир илми бўлиб, унга ҳар қандай олим журъат қилавермайди. Жоҳиз “Назму-л-Қуръон” китобида ёзганидек, фақиҳ агар ҳукм ва фатвода барча тенгдошларидан ғолиб бўлса ҳам, мутакаллим гарчи калом санъатида дунё аҳлини лол этса ҳам, тарихчи ва ҳофиз Қиррияннинг ўғлидан зехни ўткирроқ, воиз агар Ҳасан Басрийдан гапдонроқ, наҳвий агар

Сийбавайхдан билимдонроқ бўлса ҳам, луғат олими луғатларни сақичдек чайнаб ташласа ҳам, аммо улар Қуръон йўли олдида ҳақиқатни идрок этишдан ожиздир. Қуръонга хос бўлган маъоний ва баён илмларида пешқадам бўлганларгина бу ишни уддасидан чиқиши мумкин”.

“Ал-Кашшоф”да дастлаб ҳар бир суранинг номи, маккий ёки мадиний экани ва неча оятдан иборатлигини зикр қилгач, оятлар тафсирига киришади. Ояти каримада келган ҳар бир сўзнинг луғавий маъносига алоҳида аҳамият қаратади. Қироат важҳларини баён қилади. Мутавотир қироат важҳлари билан кифояланмай, шозз қироатларни ҳам зикр қилади. Изоҳлаш лозим деб ҳисоблаган сўзларнинг араблар истеъмолидаги маъноларини араб иборалари ва мақолларидан мисол келтириш орқали кенг баён қилади. Ояти каримада назарда тутилган маъно шу сўзнинг луғатдаги асл маъноларидан бўлса, уни таъкидлаб ўтади. Ёки кўчма маънода истиёра усулида қўлланилаётган бўлса, буни қайд этиб, мантиқий боғланишни изоҳлайди, бу сўз шу йўсинда истиёра қилинишига мумтоз араб шеърятидан мисол келтиради.

Замахшарий оятларни грамматик таҳлил қилар экан, араб тили қоидалари асосида жумла тузилишига оид деярли барча эҳтимолий жиҳатларни айтиб ўтади. Булар ичидан ўз нуқтаи назарига кўра маъно ва мақомга мос келадиган жумла тузилишини қувватли, деб баҳолайди. Оятларни балоғат нуқтаи назаридан таҳлил қилишда ўта нозик ва чуқур маъноларни очиб беришга ҳаракат қилади, қўлланилаётган балоғат қоидаларини кенгроқ тушунтириш мақсадида араб адабиёти ва шеърятидан унумли фойдаланади.

“Ал-Кашшоф”ни фақат раъй билан қилинган тафсирлар қаторига қўшиб бўлмайди. Зеро, муаллиф кўплаб ўринларда оятларни оятлар билан, Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламдан ривоят қилинган саҳиҳ ҳадислар билан, шунингдек, саҳоба ва тобеинлардан нақл қилинган хабарлар орқали ҳам тафсир қилган. Баъзи ўринларда исроилиёт ривоятларини келтирган бўлса, “ривоят қилинишича...” иборасини ишлатиш маълумот заиф эканига ишора этади. Ҳар бир сура тафсири якунида имкони борича унинг фазилатларига доир ҳадислардан намуналар келтиради.

“Тафсирларнинг балоғат, фасоҳат ва тил соҳасида энг гўзал ёзилгани Хоразм элидан бўлган Замахшарийнинг “Ал-Кашшоф” тафсиридир”, дейди аллома Ибн Халдун.

Аллома Тожиддин Сабукий эса “Муъидун-ниъам ва мубидун-никам” китобида шундай ёзади: «Билингки, албатта “Ал-Кашшоф” тафсири улуг китобдир. Унинг муаллифи ўз фанида имом (яъни, пешво)дир».

Асарда, айнидса, Қуръоннинг филологик таҳлилига катта эътибор берилган, шу сабабли ҳам унинг филологик қиммати бениҳоя каттадир. «Ал-Кашшоф» ғоятда машҳур асар эканлигига яна бир ёрқин далил сифатида унинг қулёзма нусхалари борлиги, асарга ёзилган бир қанча ҳошия ва шарҳлар сўнги вақтларда дунёнинг турли бурчакларида қайта-қайта нашр қилинганини кўрсатиш мумкин. Немис шарқшуноси Карл Броккельман

дунёнинг турли қўлёзма фондларида «Ал-Кашшоф»нинг юзга яқин қўлёзмаси ва унга ёзилган йигирмадан ортиқ шарҳ ва ҳошия борлиги ҳақида маълумот берадики, бу далил аз-Замахшарий асарининг катта шухратида ва муҳим аҳамиятга моликлигидан далолатдир. «Ал-Кашшоф»нинг аз-Замахшарий ўз қўли билан оққа кўчирган дастхат нусхаси (528 ҳижрий, 1134 милодий йил) Техрон кутубхонасида сақланади. Гарчанд аз-Замахшарий ўзи мўътазилӣ оқимиға мансуб бўлса-да, унинг бу асари ислом аҳли орасида шунчалик даражада машҳур бўлиб кетдики, орадан, юз йил ўтар-ўтмас «Ал-Кашшоф»нинг баъзи ўринлари қисқартирилган ҳолда араб олими Насируддин Абу Саид Абдулдоод ибн Умар ал-Байдавий томонидан бир қадар ишланган шакли таълиф этилди. Ал-Байдавийнинг Қуръонга ёзилган бу тафсири «Анвар ат-танзийл ,ва асрор ат-таъвийд» («Қуръон нурлари ва шарҳлаш сирлари») деб аталиб, у тўлиғича аз-Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф»ига таянган ҳолда, шунингдек, бошда манбалардан тўлдирилиб ёзилган тафсирдир. Дарҳақиқат, араб олимлари яқдиллик билан таъкидлашларича, аз-Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф» асари, ҳар-ҳил даврларда Қуръонга ёзилган тафсирлар ичида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Бу асар ҳозирги вақтгача араб мамлакатларида кўплаб мусулмон аҳли, айниқса олимлар учун энг зарурий китоблардан бири ҳисобланади. Қоҳирадаги бутун дунёга машҳур «Ал-Аздар» диний дорилфунунининг талабалари эса аз-Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф» асари асосида Қуръонни ва унинг тафсирини ўрганиб, ундан муҳим бир дастур сифатида фойдаланадилар. Бу асар дунёнинг турли шаҳарларида қайта-қайта нашр қилинган. Тошкентда, жумладан, Мовароуннаҳр мусулмонлари диний бошқармасининг кутубхонасида ва Ўзбекистон жумҳурияти Фанлар академияси Хамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти фондида ҳам «Ал-Кашшоф»нинг турли даврларда кўчирилган бир қатор нодир нусхалари сақланади. Асли тошкентлик ажойиб олим ва хаттот Аҳмад ибн Маҳмуд ибн Аҳмад Жамшид Шоший 1358 йили насх хати билан кўчирган «Ал-Кашшоф»нинг ажойиб нусхаси Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Юқорида айтилган фикрлардан яққол кўриниб турибдики, ҳоразмлик буюк аллома аз-Замахшарий кейинги авлодларга беқиёс бой маданий мерос қолдирган. Чунончи ўзининг бутун умрини ва жўшқин фаолиятини илм-фан йўлига бахшида этган, фаннинг турли соҳаларига оид кўплаб асарлар яратган. Хоразм ўлкасида ва ўзи зиёрат қилган Шарқнинг турли шаҳарларида бўлган кўпдан-кўп шогирдларига жуда катта эътибор билан қараб, уларни камол топтиришга ўз ҳиссасини қўшган. Ўз даврининг машҳур олимлари билан дўстона ва самимий муносабатда муттасил равишда боғланиб турган. Аз-Замахшарийнинг чуқур билими, ақл заковати ва фаннинг турли соҳаларига оид ўлмас асарлари ҳали у ҳаёт пайтидаёқ бутун мусулмон Шарқида унга бетакрор шухрат келтирган. Уни чуқур ҳурмат ва меҳр билан «Устоз уд-дунйа» («Бутун дунёнинг устози»). «Устоз ул-араб ва л-ажам»

(«Араблар ва ғайри араблар устози»), «Фахру Хваразм» («Хоразм фахри») каби шарафли номлар билан атаганлар. Машхур олимлар, шоирлар ва адиблар даврасида у доимо пешволардан бири бўларди, қизгин илмий баҳслар, мунозараларда унинг фикри инобатга олинарди. Мана шу зайлдаги улкан обру-эътибор ва буюк даҳо, эҳтимол, унга ўз асарларидан бирида «ва инний фи Хваразм каабат ул-адаб» («чиндан ҳам мен Хоразмда адиблар учун бир каъбадан») деб ёзишига асос бўлган бўлса керак. Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, аз-Замахшарийнинг бой илмий ва адабий мероси Шарақа-ҳам, Ғарбда ҳам азалдан кадрланган ва бир қадар ўрганилган, унинг аксар асарлари бир неча хорижий тилларга таржима ҳам қилинган. Бу бизлар учун ёрқин мисол, намунали ибрат. Чунончи, жумхуриятимизда, аз-Замахшарий ватанида улуғ аллома мероси ачинарли тарзда кам ўрганилган. Унинг асарларидан бирортаси ҳам ҳали ўзбек тилига тўлиқ таржима қилинмаган. Шу сабабдан аз-Замахшарий асарларини мукаммал, ҳар тамонлама ўрганиб, Ватанимиз халқлари тилларига таржима қилиш, улуғ мутафаккир қаламига мансуб бой меросни кенг жамоатчиликнинг ҳақиқий бойлигига айлантиришдек шарафли ва хайрли иш олимларимиз олдида турган долзарб вазифалардан бири бўлмоғи керак.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. Абдурауф Фитрат. Нажот йўли. - Т.: 2001.
2. Маҳмуд Замахшарий. Кашшоф. - Қоҳира: Мустафо ал-Бобий, 1948.
3. Муҳаммад ибн Абдурахмон Қазвиний. Ал-ийзоҳ фи улум ал-балоға. - Байрут: Дорул-жил, 1960.
4. Али Муҳаммад Ҳасан. Асрор ул-баён. Қоҳира 2005.
5. Жалолиддин Муҳаммад ибн Абдурраҳмон Қазвиний. Талхисул мифтаҳ. Алмактабат ул-асрийя. Байрут 2008.
6. Маннонун Қаттон. Улумул Куръон. - Байрут. Муассаса рисала, 1980.
7. Обидов. Қуръон, тафсир ва муфассирлар. - Тошкент.: 2003.
8. Шарифов З. Балоғат фанидан маърузалар матни. - Т.: Мовароуннаҳр 2002.
9. Хайбуллин И. Н. Стилистика арабского языка. 2008.
10. « Islom.uz » Интернет портали.

ANTOLOGIYANING O‘ZBEK ADABIYOTI RIVOJIDAGI O‘RNI

Zilola Shukurova,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
dotsenti, PhD

Annotatsiya

Ushbu maqolada antologiyaning genezisi, rivojlanish bosqichlari tahlil qilingan. Shuningdek ubda antologiyalar mavzusiga ko'ra turlarga bo'linib, misollar bilan asoslab ko'rsatishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar. Antologiya, Meleagr, adabiyot, to'plam, guldasta, she'r, an'ana, bayoz, shoir.

ГЕНЕЗИС И КЛАССИФИКАЦИЯ АНТОЛОГИИ

Абстракт

В данной статье анализируется генезис антологии, этапы развития. Также антологии разделены на типы по тематике и предпринята попытка продемонстрировать их на примерах.

Ключевые слова. Антология, Мелеагр, литература, сборник, букет, поэма, традиция, баяз, поэт.

GENESIS AND CLASSIFICATION ANTHOLOGY

Abstract. This article analyzes the genesis of the anthology, the stages of development. Also, anthologies are divided into types according to the topic, and an attempt was made to demonstrate them with examples.

Key words. Anthology, Meleagr, literature, collection, bouquet, poem, tradition, bayaz, poet

Kirish. Dunyo adabiyotida ko'p uchraydigan to'plamlardan biri antologiyalardir. Antologiyalar bir necha shoirlarning ijodini bir joyda jamlay olishi bilan ahamiyatga molik. Shu sababli bu to'plam dunyoning turli burchaklarida keng tarqalgan. Xususan, o'zbek adabiyotida ham antologiyalarning kirib kelishiga ko'p asr bo'lmagan bo'lsa-da, har xil mavzudagi antologiyalarni uchratish mumkin. Bugungi kunga kelib turli sohalarga bag'ishlangan antologiyalarni uchratish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Ushbu to'plam turning paydo bo'lishi uzoq o'tmishga borib taqalib, ko'pgina tadqiqotchilar antologiyalarning kelib chiqish tarixi, taraqqiyoti, rivojlanish omillari va shu kabi masalalarga bag'ishlangan tadqiqotlar olib borishmoqda. E.V.Smironova antologiya atamasiga ta'rif berar ekan "ma'lum bir davr, oqim, yo'nalish, mamlakat va boshqalar adabiyotini aks ettiruvchi, shu jumladan, eng qimmatli asarlarni o'z ichiga olgan va ushbu sohada yozilgan narsalarning eng yaxlit tasvirini beradigan tanlangan asarlarning jamoaviy to'plami" [15] deb ataydi.

Manbalarda keltirilishicha, antologiyaning kelib chiqish tarixi uzoq o'tmishga borib taqalib, uning vatani hozirgi Suriya hududiga tegishli Gadar degan joyda yaratilgan. Yunon tilida "guldasta" [9], [10], [11] deb ataluvchi ushbu to'plam "er.avv 2000 yillik tarixga ega. Bu terminning ishlatilishi esa ilk marotaba er.avv 1000 yillikdagi manbalarda uchraydi"[15], aniqrog'i er.avv 60-70 yillar oralig'ida.

Unga ko‘ra Meleagr nomli shoir qarilik chog‘larini Kso orollarida o‘tkazib, o‘sha yerda jami 48 ta shoirning ijodidan tarkib topgan (o‘zining ijodini ham qo‘shganda) 130 ta epigramma (qisqa satirik she‘r)dan iborat to‘plam tuzadi” [15]. Ushbu to‘plamda o‘ziga qadar yashab o‘tgan ijodkorlarning she‘rlarini kiritish bilan birga u bilan zamondosh bo‘lgan shoirlarning nomlarini ham keltirgan. Mazkur to‘plam ikki jihatiga ko‘ra diqqatga molik: avvalo, shoirlarni joylashtirishda qat’iy prinsipga amal qilingan. Ya’ni she‘rlar birinchi misradagi birinchi harfiga ko‘ra alfavit tartibida joylashtirilgan. Bu esa to‘plam tuzish an‘anasi Meleagrga qadar shakllangan degan farazni paydo qiladi. Meleagr ushbu to‘plamining kirish qismida antologiyada kiritilgan barcha shoirlarning ismini keltirib o‘tadi.

Ikkinchidan, o‘sha davr adabiyotida she‘rlarni gullarga o‘xshatish an‘anasi mavjud bo‘lgan. Shoir esa ana shu an‘anaga yangicha yondashuv asosida ish ko‘radi. Ya’ni u she‘rlarni emas, shoirlarni gulga o‘xshatadi va bu jihati bilan yangi an‘anani kashf etadi. Meleagr tomonidan tuzilgan ushbu to‘plam keyinchalik butun Evropaga tarqaladi. Xususan, “eramizning 40-yillarida Filipp Fessalonikiyskiy ham antologiya tuzib, Meleagr amal qilgan prinsip asosida yondashdi” [9].

Keyinchalik antologiya tuzish murakkablashib, ularga qo‘yilgan talablar ham o‘zgara bordi. Eramizning 900 yillarida Konstantin Kefal nomli shoir 4000 ga yaqin epigrammalarni to‘plab, ularni mavzusiga ko‘ra 16 ta turga bo‘ladi. E’tibor berilsa, antologiyalarning prinsiplari shakllanib, yangi talablar qo‘yilayotgan bo‘lsa-da, asrlar davomida amal qilingan an‘analar buzilgani yo‘q. Ya’ni bu davrda ham antologiyalar epigrammalardan tuzilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). XIX – XX asrga kelib antologiyaning qamrovi kengaydi va uni tuzishda janriy xilma-xillik kuzatildi. Shakl tomondan esa ham nazmiy, ham nasriy yoki aralash turdagi antologiyalar yaratila boshlandi. Nafaqat shakldagi o‘zgarishlar, balki fanning turli sohalariga bag‘ishlangan antologiyalar ham paydo bo‘la boshladi. Buni esa jamiyatda antologiyalarning gullab yashnagan davri deyish mumkin. Shu sababli uni o‘rganish olimlarning diqqat e’tiborini torta boshladi. Xususan, D.Kuzmin antologiyalarni 4 turga bo‘lib o‘rganishni ma’qul ko‘radi: 1. To‘liq antologiya – butun bir millat tarixini o‘rganadi; 2. Qism antologiyasi – to‘plamning nima haqida tuzilgani uning nomidan ko‘rinib turadi. “Antologiya russkogo verlibra”; 3. Mavzuga ko‘ra antologiya. Masalan, janglar, din va h.k; 4. Muammolar antologiyasi – tuzuvchi tomonidan savol tariqasida qo‘yilgan muammolar ketma-ket ochib borilaveradi [12]. D.Kuzminning bu tasnifi keng qamrovli bo‘lib, u antologiyalarning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni va ularning sohalararo kengayish chegarasini aniqlash asnosida kelingan xulosa samarasidir. Bizning maqsadimiz esa antologiyalarni sohalararo tarqalish holatini aniqlashtirish emas. Aksincha, adabiyot tarixida antologiyalarning o‘rnini aniqlash bo‘lgani sababli tor doirada tahlil qilishga harakat qilamiz:

1. Hududga ko'ra tuzilgan antologiyalar. Antologiyaning ushbu turida ma'lum bir davlat, hududda yashovchi tili, dini, qadriyatlari bir xil bo'lgan millatning uzoq o'tmishidan toki hozirgi kunga qadar yaratilgan adabiyot namunalari kiritiladi. Odatda ushbu turdagi antologiyalarda millat tarixiga oid og'zaki va yozma adabiyot namunalaridan eng saralari tanlanadi. Ushbu turdagi antologiyalarni tuzish millatning o'tmishi va kelakagini bog'lovchi muhim vosita bo'lib, kelajak avlodga millat tarixi haqida umumiy tasavvur hosil qiladigan ma'naviy mulk hisoblanadi. Masalan, XX asrning ikkinchi yarmida Moskvada seriali holda Rossiya imperiyasi hududiga qo'shib olingan davlatlar tarixiga oid bir necha tomli antologiyalar nashr qilindi. Tili, dini, urf-odatlar orasida kesishuv bo'lmagan ushbu imperiyaning boshqa millat tarixini yorituvchi katta hajmli kitobni chiqarishining sababi bu davlatlar imperiya tarkibiga qo'shib olingan hududlardan hisoblanardi. Ushbu antologiyalar turli millat og'zaki va yozma ijodidan iborat bo'lsa-da, to'plamning asosiy tuzilishi o'xshash. Ya'ni ularning barchasida umumiy qolip – shoirlar haqida qisqacha ma'lumot va uning she'riyati berilgan. Asarning umumiy strukturasi ham barcha millat bo'yicha tuzilgan antologiyalar bilan bir xil (ayrim kichik farqlarni hisobga olmaganda):

a) Kirish. Tuzuvchining so'z boshi yoki shu millat vakili bo'lgan boshqa bir adabiyotshunosning kirish so'zi. Kitob va uning tarkibiy qismlari, dolzarbligi va shu kabilar yoritilgan;

b) Epos. Asosan shu millatning qahramonligini aks ettiruvchi, keyin esa sevgi-muhabbat va shu kabi mavzularda yaratilgan dostonlardan parchalar beriladi.

s) Klassik she'riyat. Yozma adabiyot namunalari saqlab qolingani ilk manbalardan toki XIX asrning 2-yarmiga qadar yaratilgan yozma namunalari;

c) Sovet davri she'riyati. XX asrning boshidan shu asrning 60 yillarigacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Bu ijod namunalari, asosan, sovet davri mafkurasi bilan sug'orilgan adabiyot materiallari hisoblanadi.

Antologiyaning ushbu strukturasi umumiy tuzilishi bo'lib, ba'zan ular ayrim jihatlariga ko'ra ular bir-biridan farqlanadi. Masalan, ayrim antologiyalarda shoirlarning she'rlari berilishidan avval shu shoirning hayotiga oid ma'lumotlar: tug'ilishi, vafot etishi sanasigina ko'rsatiladi [1], ayrimlarida shoirlarning avtobiografiyasida yuqoridagi ma'lumotga qo'shimcha ravishda ona yurti, qanday asarlar yozgani, adabiyotning qaysi yo'nalishida ijod qilgani xususida ma'lumot beriladi [2], ba'zilarida yuqoridagilarga qo'shimcha ravishda kitob so'ngida lug'at ham ilova qilinadi [3].

Ayrim antologiyalarda kirish, xalq og'zaki ijodi bo'limidan keyin birdaniga XVIII-XX asrlar she'riyati beriladi. O'rtada bir necha asr adabiyoti ochiq qoladi. Shoirlarning she'rlari berilishidan avval ularning faqatgina tug'ilgan va vafot etgan sanalari ko'rsatiladi. Shoirlar haqidagi nisbatan to'liqroq ma'lumot esa kitob so'ngida berilgan ko'rsatgichda boyitiladi, lug'at ham ilova qilinadi [4], [5], [6].

2. Ma'lum davrni qamrab oluvchi antologiyalar. Bunda biror bir millat tarixini yorituvchi biror davr chegaralanib olinib, shu davrga tegishli nasr va nazmdagi yozma adabiyotlarning sara namunalari kiritiladi. Masalan, "Zamonaviy

Ozarbayjon she'riyati" nomli antologiya O'zbekiston va Ozarbayjon millatlari hamkorligida tuzilib, XX asr shoirlari haqida qisqacha ma'lumot beradi. Ushbu kitob faqat shoirlar ijodiga bag'ishlangan. Ularning orasida bugungi kunga qadar yashab faoliyat olib borayotgan adabiyotga yangi qadam qo'yayotgan yosh iste'dodli shoir va shoirlar ham kiritilgan. [14], [7], [13].

3. **Mavzusiga ko'ra tuzilgan antologiyalar.** Antologiyaning ushbu turida millat, hudud, davrning ahamiyati yo'q. Bunda tuzuvchi tomonidan biror-bir mavzu tanlanadi va shunga tegishli bo'lgan jahon durdona namunalari yig'iliadi. Yozuvchi yoki shoir haqida ma'lumotlar qisqa bo'lgani holda uni qay tarzda berish tuzuvchining xohishiga bog'liq. Ba'zilarida ijodkor avtobiografiyasi tug'ilgan va vafot etgan sanasi bilan kifoyalansa, ayrimlarida unga qo'shimcha ma'lumotlar ham kiritiladi. Masalan, "Antologiya skazochnoy fantastiki"[14] to'plamida Evropa davlatlari yozuvchilarining sehrli fantastik hikoya va qissalari keltirilgan. Bunda yozuvchining qaysi hududda tug'ilganidan boshqa hech qanday ma'lumot berilmaydi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tahlillar shuni ko'rsatadiki, antologiyalar har bir davrning zamon talabidan kelib chiqib, xalqning tarixi, adabiy jarayoni kabilar haqida ma'lumot beruvchi adabiy manbadir. Antologiyalarning tuzilgan davriga qarab o'sha davrda adabiyot ahlining qiziqishlari haqida tahliliy ma'lumot olish imkoni bo'ladi.

XX asrning ikkinchi yarmi - XXI asr boshida yaratilgan antologiyalar ustida tadqiqot olib borgan V.V.Bajenova: "antologiyalar ma'lum bir davrning madaniy olamini modellashtirishda muhim rol o'ynagan, ko'pincha "muhim bosqichlarning o'zgarishini" belgilab, o'tmishdagi tajribaning badiiy yo'nalishlarini belgilab bergan va kelajakdagi rivojlanishni bashorat qilgan" degan muhim xulosaga keladi [8].

L.Kostyukovning fikricha, "Antologiya boshqa to'plamlarga qaraganda kuchli hoxish istak asosida tuzilganligi bilan ajralib turadi" [13]. Olimning ushbu qarashlari to'g'ri negaki, insonda biror istak bo'lmasa, uni amaga oshirishi qiyin. Antologiya hamda unga o'xshash barcha to'plamlar xalqning ana shunday adabiyotga muhabbati samarasida vujudga kelgan. Bu kabi to'plamlar adabiyot tarixida ko'p masalalrni oydinlashtirishga xizmat qiladi. Jumladan, adabiyotning rivojlanish bosqichlari, unga ta'sir qilgan omillar, turli xalqlar adabiyoti bilan adabiy almashinuvlar kabi ko'plab masalalar yuzasidan tahliliy ma'lumot olish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umuman olganda, antologiya har bir davrning o'tmishi, adabiyoti, xalqning yashash tarzi haqida ma'lumot beruvchi manbalarning bir joyda yig'ilgan sara guldastalari to'plami. Ushbu to'plamlarning paydo bo'lishi tasodifiy hodisa bo'lmay, ma'naviy ehtiyoj samarasi o'laroq paydo bo'lagan. Bugungi kunda turli sohalarga bag'ishlangan antologiyalar tuzish va nashr qilish ishlari ko'lami kengayib, ushbu to'plamning taraqqiyoti davom etib kelmoqda. Adabiyot sohasida esa davrga, mavzusiga ko'ra antologiyalar tuzish va tarbiyaviy-axloqiy jihatdan o'tkir ma'noli sara namunalarni

kiritish kelajakda eng yaxshi milliy adabiyotimiz durdonalarini xalqqa yetkazishda muhim qadam bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Антология китайской поэзии. Ред кол. – Москва. Государственное издательство художественной литературы. 1958. С 342.
2. Антология узбекской поэзии. Ред кол. –Москва. Государственное издательство художественной литературы. 1950. С 508
3. Антология киргизской поэзии. Ред кол.– Москва. Государственное издательство художественной литературы. 1957. С 444
4. Антология казахской поэзии. Ред кол. 1 том. – Москва. Государственное издательство художественной литературы. 1957. С 874.,
5. Антология азербайджанской поэзии. Ред кол. 1 том. – Москва. Государственное издательство художественной литературы. 1960. С 388.,
6. Антология кабардинской поэзии. Ред кол. 1 том. – Москва. Государственное издательство художественной литературы. 1957. С 311.
7. Антология сказочной фантастики. Составитель: Е.Ванслова. 21 том. –Москва. Молодая гвардия. 1971. С385
8. Баженова В. В. Русский литературный сборник середины XX - начала XXI века как целое : альманах, антология : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Новосибирск, 2010. С. 9.
9. Верина У.Ю. Современная поэтическая антология: генезис, типология. Ученые записки Орловского государственного университет 2016 №1 С 74.;
10. Пермяков А. “Время антологий, или мечта об идеале”. [Время антологий, или Мечта об идеале — Журнальный зал \(gorky.media\)](http://gorky.media) 25.09.2023.;
11. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. 32-б.;
12. Кузьмин Д. В зеркале антологий. Опубликовано в Журнале Арион, № 2, 2001. [В зеркале антологий — Журнальный зал \(gorky.media\)](http://gorky.media) 25.09.2025 кўрилди
13. Костюков Л. Антология как вопль. Арион журнал №2 2001 [Антология как вопль — Журнальный зал \(gorky.media\)](http://gorky.media)
14. Zamonaviy Ozarbayjon she'riyati antologiyasi. Tuzuvchi: Quli Kangari. – Toshkent: Extremum-press. 2016. B 336
15. Смирнова Ю.В. Антология как разновидность поэтического сборника. Кан. фил. наук. дисс...автореф. – Москва, 2003. [Диссертация на тему «Антология как разновидность поэтического сборника», скачать бесплатно автореферат по специальности ВАК РФ 05.25.03 - Библиотекосведение, библиографоведение и книговедение \(dissercat.com\)](http://dissercat.com)

QO‘QON XONLIGI TARIXNAVISLIK MAKTabI, XONLIK XUJJATLARINING MATNIY TADQIQI

Jurayev Muzaffar.

Imom Buxoriy nomidagi

Toshkent davlat islom instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Qo‘qon xonligi tarixnavislik maktabi va unda diniy masalalar yuzasidan chiqarilgan davlat hujjatlarning o‘rganilishi, ularning yozilish uslublari, undagi muhim masalalarning ko‘rilishi aynan o‘sha davrlarda yozilgan davlat hujjatlari asosida o‘rganildi. Bunga asos sifatida O‘zbekiston Milliy arxivida va Qo‘qon muzeyida saqlanayotgan Qo‘qon xonligiga doir diniy masalalar yuzasidan chiqarilgan davlat hujjatlar tadqiqot uchun olindi.

Kalit so‘zlar: munshaot, xat turlari, qo‘qon xonligi, tarixnavislik maktabi

Абстрактный. На основе государственных документов, написанных в то время, изучалась школа историографии Коканского ханства, изучение государственных документов, изданных по религиозным вопросам, стиля их написания, рассмотрение важных вопросов. В качестве основы для исследования были взяты государственные документы, изданные в связи с религиозными вопросами Кокандского ханства, хранящиеся в Национальном архиве Узбекистана и Кокандском музее.

Ключевые слова: муншаот, типы письма, Коканское ханство, историографическая школа.

Abstract. The school of historiography of Kokan khanate and the study of the state documents issued on religious issues, their writing styles, and the consideration of important issues were studied on the basis of the state documents written in those times. As a basis for this, the state documents issued in connection with the religious issues of the Kokand Khanate kept in the National Archives of Uzbekistan and the Kokand Museum were taken for research.

Key words: munshaot, types of letters, Kogan khanate, school of historiography

Davlatimizda kechayotgan keng miqyosdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi o‘zgarishlar esa jamiyat hayotini tubdan o‘zgartirmoqda. Bu masala, avvalo, madaniy va ma‘rifiy qadriyat va an‘analarni tiklash, milliy o‘zlikni anglashni yuksaltirish, o‘zbek tili maqomini o‘rniga qo‘yish hamda uning jamiyat hayotidagi rolini oshirish, fuqarolik jamiyati va huquqiy davlatni shakllantirish jarayonida

millat va har bir insonning manfaatlariga javob bera oladigan darajaga olib chiqishdan iboratdir.

Bir qator sohalar kabi matnshunoslik sohasida ham ko‘zga tashlangan ba’zi kamchiliklar, manbalar va matnlarni talqin va tahlil qilishdagi noqisliklar mavjud. Matnshunoslar oldida turgan muhim ishlardan biri, bu matnshunoslikni jonlantirishdir. Ilmiy tadqiqot, kerak u tarixnavislik bo‘lsin, kerak til tarixi yo hujjatchilik an‘anasi bo‘lsin, bari yozma manbalarning ilmiy, ilmiy-tanqidiy, yig‘ma nashrlariga tayanib ish ko‘radi. Yozma manbalarni o‘rganish, tahlil qilish orqali nazariy xulosalar chiqariladi. Shuning uchun manbashunoslik va matnshunoslikni klassik manbalarning ochqichi desa bo‘ladi.

Qo‘qon xonligi tarixnavislik maktabi va unda diniy masalalar yuzasidan chiqarilgan davlat hujjatlarning o‘rganilishi, ularning yozilish uslublari, undagi muhim masalalarning ko‘rilishi aynan o‘sha davrlarda yozilgan davlat hujjatlari asosida o‘rganildi. Bunga asos sifatida O‘zbekiston Milliy arxivida va Qo‘qon muzeyida saqlanayotgan Qo‘qon xonligiga doir diniy masalalar yuzasidan chiqarilgan davlat hujjatlar tadqiqot uchun olindi.

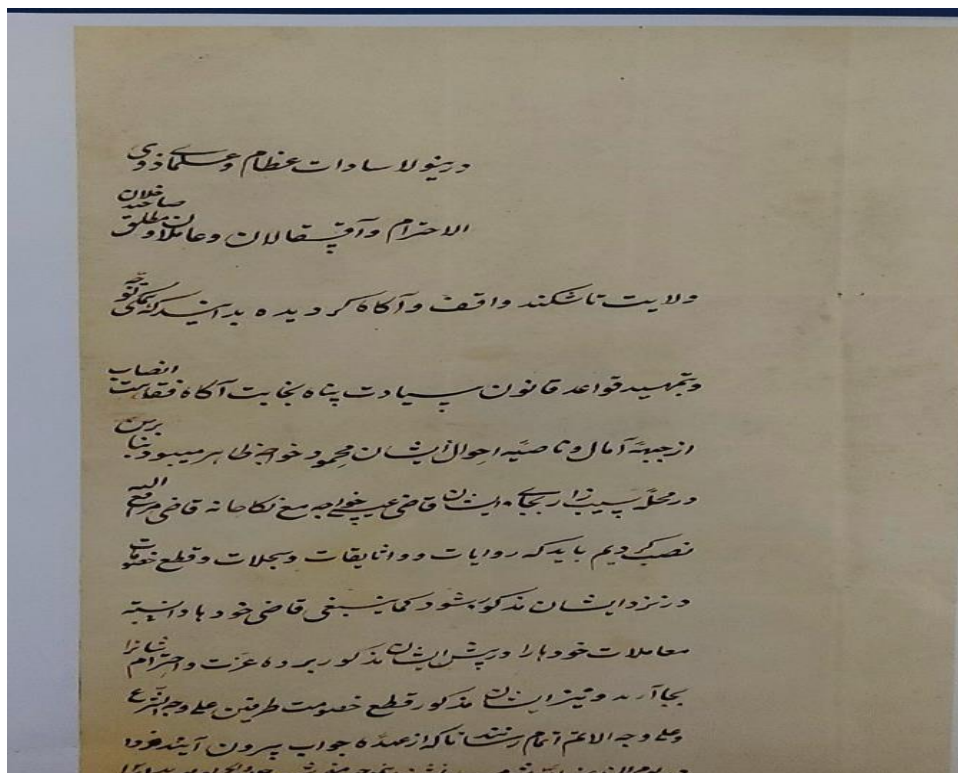
O‘zbekiston mustaqillikka erishishgandan so‘ng Vatan tarixining barcha davrlari, xususan, o‘zbek davlatchiligi an‘analarini chuqur idrok etish, bu yerda mavjud bo‘lgan qadimgi va o‘rta asr davlatlari tarixini o‘rganish muhim ilmiy va siyosiy ahamiyat kasb etdi. Shunday ekan mana shu imkoniyatlardan unumli foydalangan holda Qo‘qon tarixnavisligini yoritishga tarixiy asarlarni qaysi tilda yozilganiga qarab arab, fors-tojik va turkiy guruhlariga bo‘lish mumkin.³³² Jumladan, devonxona ham asosan fors-tojik tildan foydalangan. Ushbu faslda xonlik chiqargan hujjatlardan aynan diniy mavzularga oidini olib tadqiq qilindi. Oldingi fasldan farqli bunda faqat farmonlargina emas boshqa diniy hujjatlar ham tahlilga olindi. Umuman olganda, dinga aloqador bo‘lmagan mavzulardagi rasmiy hujjatlarning qolipi ham dinimizga bog‘lab yozilgan, quyidagi arznoma hujjat bunga bunga misol:

“Valiyavaron to‘pidan bo‘lgan kamina qulingiz Nasriddin to‘pchi shunday shunday arzi hol qilaman: Ey, qullarini parvarish qiluvchi (xon), men Valik arig‘i bo‘yida kuchim yetganda ekin-tekin ekaman, ahvolimni ko‘rib hiroj to‘lovini kechishingizni kamida umid va arz qiladi! Yana o‘zingiz lutf karam egasi va ixtiyor o‘zingizdadur. Iloho, hamisha salomat bo‘lg‘aysiz”.

Ushbu arznoma hujjat fuqaro tomonidan xonga yozilgandir. Mazmuni esa hiroj nomli yer solig‘idan ozod etilishi so‘rash. Ushbu arznomada xonni oliyjanoblik sifatini ko‘rsatish maqsadida “Ey, qullarini parvarish qiluvchi” kabi so‘zlardan foydalanilgan, bu sifat esa Allohga xos sifatlardan biridir, ko‘pincha manbalarda shunday keladi. Bu yerda esa podshoh Allohning yerdagi soyasi tariqasida undan himmat, marhamat so‘rash maqsadida yozilgan.

Quyida yana bir rasmiy hujjatni ya’ni farmonni keltirdik

³³² Academic research in educational sciences volume 1 | issue 3 | 2020 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2020: 4.804 Academic Research, Uzbekistan 459 www.ares.uz

Tarixnavislikning har biri o'z navbatida umumiy tarixga bag'ishlangan yoki alohida mamlakatlar tarixiga taalluqli asarlarga bo'linadi. Qo'qon tarixnavislari asarlari asosan arab, fors va turkiy tillarda bitilgan manbalarga tayanadi. Qo'qon tarixshunoslik maktabining vujudga kelishida oldingi zamon tarixchilarining asarlari, shuningdek, Sharq mutaffakirlarining tarixnavislik an'analari muhim rol o'ynaydi. Qo'qon tarixchilari uchun manba bo'lib xizmat qilgan yana bir manba – bu folklor, xalq og'zaki ijodidir. Bu rivoyatlar, ertaklar, dostonlar, asotirlar, matallar va maqollar hind-eron va turkiy xalqlar, sulolalar va ayrim tarixiy shaxslarning kelib chiqishi, shajarasi to'g'risidagi fantastik syujetlardir. Misol tariqasida, ming sulolasini afsonaviy asoschisi Oltin beshik haqidagi, O'g'uzxon haqidagi hikoyalarni ko'rsatib o'tish mumkin. Ma'lumki, musulmon sharqida tarixiy asar faqat sof xronikal mavzudagi asar bo'lmasdan, balki ayni vaqtda badiiy-tarixiy janrga mansub adabiy asar ham edi. An'anaga ko'ra, Sharq tarixchisi, ma'lum bir dunyoqarash, estetik did va qadriyatlar sohibi sifatida tarixiy voqealarni badiiy tasvirning boy vositalarini qo'llagan holda bayon etadi. Aks holda o'quvchi uning asarini qabul qilmas edi. Sharq kitobxonining estetik didi va ma'naviy ehtiyojlari yevropalik kitobxondan keskin farq qilar edi. Sharqda Hofiz she'riyati "Ikkinchi Qur'on" deb baholangan. Tarixchilarning yozuvchilardan farqi shundaki, ular faqat o'z davri ruhini berib qolmay, balki xalq hayotini ma'lum zamon jarayonida tasvirlaydilar. Shuning uchun ham tarixiy asarlar o'z manbaviy ahamiyatini yo'qotmaydilar, aksincha, vaqt o'tishi bilan ularning ahamiyati ortib boradi. Har bir tadqiqotchi-manbashunos o'z qo'lidagi yodgorlikning manbaviy imkoniyatlarini o'zi belgilaydi. Bu holda manbaning ahamiyati va qiymati doimiy bo'lmay, balki o'zgarib turishi mumkin. Fan va amaliyot uchun tarixiy asarning informativ va kommunikativ ahamiyati muhimdir. Tarixiy manbalar ma'lum

jamiyatning siyosiy, xo‘jalik va madaniy hayotiga doir bilimlarni o‘zida aks ettiradi. Ularda xalqning ma‘naviy hayoti namoyon bo‘ladi. Tarixiy asar o‘z davrining dunyoqarashi, estetik didi va g‘oyaning ko‘zgusidir. Qo‘qon tarixnavislik maktabida yaratilgan asarlar o‘zbek va tojik tillarida ham nasriy, ham nazmiy shaklda yozilgan. Ular tarixnavislik va adabiyotning turli janrlariga mansubdir. Tarixiy asarlar doston, qissa, esdaliklar shaklida yozilgan.³³³ Ular orasida “sof” xronikal asarlar ham uchraydi, bu holda tarixiy mazmun va faktologik bayon manbaning boshqa imkoniyatlarini cheklab qo‘yadi. Tarixiy asarlar ayrim epizodik mavzularga yoki doimiy-dinamik mavzularga bag‘ishlangan. Qo‘qonlik mualliflarning ko‘pgina asarlari tarixni dinamik holda, ya‘ni doimiy o‘zgarishlar shaklida aks ettiradi.

Tadqiqotchi Sh.Vohidov Qo‘qon tarixnavislik maktabida yaratilgan asarlarni quyidagi guruhlariga bo‘ladi: - tarixiy-adabiy asarlar, bu asarlarda tarixiy voqealar bayoni birinchi o‘rinda turadi - adabiy-tarixiy asarlar, bu asarlarda tarixiy voqealarning sabablariga asosiy e‘tibor qaratiladi. Qo‘qon xonliging birinchi tarixnavisi Fazliy Farg‘oniy (Abulkarim Namangoniy) bo‘lib, u “Umarnoma” nomli kitob muallifidir. U “malik ul-shuaro” unvoniga ega bo‘lib, yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan asarni Amir Umarxonning ko‘rsatmasi bilan yozgan. “Umarnoma” tojik tilida she‘riy yo‘l bilan yozilgan. Mazkur asarning yagona nusxasi Rossiya FA Sankt-Peterburg bo‘limi fondida saqlanmoqda. “Umarnoma” Amir Umarxonga ma‘qul bo‘lmadi, chunki uning talablariga javob bermas edi. Mushrif Isfaragiyning qalamiga mansub ushbu asarning nasriy varianti bilan taqqoslab, shunday xulosaga kelish mumkinki, Fazliy Farg‘oniy bir necha “xatoliklarga” yo‘l qo‘ygan. Birinchidan, Minglar sulolasining asoschisi Oltin beshik haqidagi rivoyatni keltirmaydi. Bu rivoyat Umarxonning Bobur orqali Temur va temuriylar bilan qarindoshligini isbotlashi kerak edi. Ikkinchidan, Amir Umarxon o‘zini amir al-muslimin deb e‘lon qilib, islom va din peshvosi lavozimiga da‘vo qilgan edi. Bu da‘voni tarixiy jihatdan asoslab berish zarur edi. Mushrif Isfaragiy esa Umarxonning sayidlar avlodidan ekanligini asoslab berishga harakat qildi. U xonning shajarasini tuzib, u ona tomondan Muhammad payg‘ambarning qizi Fotimaning avlodidan ekanligini “isbotlab” berdi. Mushrif Isfaragiy (Mirzo Qalandar) hali Umarxon saroyidagi keng ma‘lumotli kishilardan edi. 1818-yilda Amir Umarxon uni qozi askar etib tayinlaydi. O‘sha davrda bu eng yuqori mansablardan biri edi. 1821-yili Umarxon Mushrif Isfaragiya Fazliy asarini qayta ishlashni topshiradi. Mushrif “Umarnoma”ni nasriy yo‘l bilan bayon etib, uni “Shohnomayi nusratpayom” (“Shohning g‘alabalari haqida xabar beruvchi kitob”) deb ataydi. Bu ikki asarni bir-biriga qiyoslab, shunday xulosalar chiqarish mumkin. Fazliy o‘z asari bilan erkin adib sifatida gavdalanadi. U o‘zining estetik didi, tarixiy tamoyillariga sodiq qoladi va ko‘z o‘ngimizda tarixiy haqqoniylik vakili sifatida

³³³ Academic research in educational sciences volume 1 | issue 3 | 2020 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2020: 4.804 Academic Research, Uzbekistan 460 www.ares.uz

gavdalanadi.³³⁴ Shuning uchun Buxoro amiri Haydar Amir Umarxonga soxta shajaraga da'vogarlik qilish asossiz ekanligini ma'lum qiladi. Mushrif Isfaragiyy esa, yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, uning sayidlardan ekanligini "asoslab" beradi va ajdodlaridan biri "xo'ja"lardan ekanligini ham ta'kidlaydi.

Umarxon hukmronligi davri va xonlikning madaniy hayoti haqida ma'lumot beruvchi muhim manba – bu Dilshodi Barno qalamiga mansub "Tarixi muhojiron" nomli asardir. "Tarixi muhojiron" tarixiy-epizodik xarakterdagi asar hisoblanadi. Muallif esdalik tarzida Umarxonning 1816-yilda O'ratepaga qilgan navbatdagi yurushini tasvirlaydi. Umarxon shaharni uzoq vaqt qamal qilib, qo'lga kiritadi va 13 ming odamni asir etib, ularni Farg'ona vodiysiga, Shahrixon yaqinidagi O'ttiz adir degan joyga ko'chiradi. Ular orasida 17 yashar Dilshodi Barno ham bor edi. U O'ratepa shahrida 1800-yilda tug'ilgan. Qo'qonda u va yana 2 nafar qizni Umarxon haramiga tanlab olishadi, ammo u o'zining o'jarligi va xonga qo'rslik bilan javob qaytarganligi bois haramga tushmay qoldi. Keyinchalik u turmush qurib, uzoq umr ko'rdi va XX asr boshlarida vafot etdi. Dilshodi Barno o'z ona tili – tojik tilida va o'zbek tilida ijod qilgan. U shoira va tarixchi sifatida o'ziga xos iste'dod egasi edi. Bu uning asarlarida yaqqol sezilib turardi. "Tarixi muhojiron" – hissiy-dramatik va ma'lum ma'noda tragik asardir. Dilshodi Barno o'z asarlarida Qo'qon va O'ratepa adabiy muhiti, madaniy hayoti haqida ma'lumotlar keltiradi. Uning Xayriniso, Bahriniso, Anbar otin, Nodira, To'ti qiz, Saida bonu, Masturaoy, Fazilat, Karomatoy, Fidoiya, Mahin bonu, Hofiza otin, Bahri kabi shoirlar haqidagi, Mahbub, Muntazir, Gulxaniy, Eshon Shahdiy, Zufarxon to'ra, Mazxaniy, Turobiy, Bahoriy, Sabuhiy, Sadoiy singari shoirlar to'g'risidagi ma'lumotlari e'tiborga loyiqdir.

Shunday qilib, XIX asrning boshlarida Amir Umarxon davrida Qo'qonda tarixiy asarlar yozila boshlandi. Fazliy Farg'oniy, Mushrif Isfaragiyy va Dilshodi Barno asarlari Qo'qon tarixnavislik maktabining dastlabki namunalari hisoblangan. Shunday qilib, Qo'qon tarixshunosligini yoritishda ko'plab tarixchi, shoir, yozuvchi kabi ilmi toliblar o'zining bir qancha asarlari orqali katta hissa qo'shdilar va Qo'qon tarixnavislik maktabining mavqeini kuchaytirdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-2995-сонли қарори. «Қадимги ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» // Халқ сўзи, - 2017. - 25 май.
2. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий танқидий матн. Тайёрловчи С.Ғаниева. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар Академияси нашриёти, 1961.

³³⁴ Academic research in educational sciences volume 1 | issue 3 | 2020 issn: 2181-1385 scientific journal impact factor (sjif) 2020: 4.804 academic research, uzbekistan 461 www.ares.uz misolida

3. Алишер Навоий. “Муншаот”. Тўла асарлар тўплами(10 жилдлик). Тўққизинчи жилд. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Т.:2013.
4. Сирожиддинов Ш. XV-XVI асрлар тарихий ва тазкира-эсдалик асарларида Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини. –Тошкент, 1997.
5. Academic research in educational sciences volume 1 | issue 3 | 2020 issn: 2181-1385 scientific journal impact factor (sjif) 2020: 4.804 academic research, uzbekistan 461 www.ares.uz misolida

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARI XORAZM ADABIY MUHITI, HAQIRIY IJODI MATNIY TADQIQI

(musaddaslari misolida)

Ahadov Inomjon

Imom Buxoriy nomidagi

Toshkent davlat islom instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlari Xorazm adabiy muhiti ijodkorlari, Shuningdek Haqiriy ijodi o‘rganildi, Haqiriy qalamiga mansub musaddaslar matniy tadqiq qilindi. Haqiriyning navoiyga, Feruzga payrav bitilgan baytlari tahlilga tortildi.

Kalit so‘zlar: Xorazm adabiy muhiti, Haqiriy, devon, musaddas, matniy tadqiq.

Абстрактный. В данной статье изучены авторы хорезмийской литературной среды конца XIX - начала XX века, а также творчество Хакири, а также тексты рукописей, принадлежащих перу Хакири. изучал. Проанализированы стихи Хакири, посвященные Навои и Ферузу.

Ключевые слова: литературная среда Хорезма, Хакири, диван, мусаддас, текстологическое исследование.

Abstract. In this article, the authors of the Khorezm literary environment of the end of the 19 th century and the beginning of the 20th century, as well as the work of Haqiri, were studied, and the texts of the manuscripts belonging to the pen of Haqiri were studied. Haqiri's verses dedicated to Navoi and Feruz were analyzed.

Key words: literary environment of Khorezm, Haqiri, divan, musaddas, textual research.

XIX asr oxiri XX asr boshlari Xorazm adabiy muhiti ijodkorlari haqida ko‘plab tadqiqotlar yaratilgan. Jumladan, Ogahiy, Komil Xorazmiy, Feruz, Roqim, Tabibiy, Bayoniy, Avaz, Niyoziy, Rog‘ib kabi shoirlar ijodi ancha izchil

o'rganilgan. Shu davrning yana bir iste'dodli ijodkori Muhammad Sharif maxsum Oxund Haqiriyning hayoti va adabiy merosi to'laligicha o'rganilgan emas. Bu iste'dodli va millatparvar shoir hayoti va ijodini o'rganish, xalqimizga etkazish har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Haqiriy musaddas janrida ham ijod etdi. Devonda jami 4 ta musaddas bo'lib, turkiy va forsiy tillarda bitilgan. Yozuvlari kichik shakldagi nasta'liq xati bo'lsa-da, yaxshi tiniq holatda saqlangan. Haqiriyning musaddaslari mavzu jihatdan g'azal va muxammaslarga juda yaqin turadi. Bu musaddaslarda ishqiy kechinmalar, axloq-odob masalalari, falsafiy fikrlar, shoirning pir-murshidga ixlosi va ilinjini ko'rish mumkin:

Bu ishq ahli xili asir kabi,
Bu sham'i muhabbat qabzi kabi,
Fanoni fosining hasri kabi,
Shikasta g'arib Haqiriy kabi,
Xazondin chu gulga yetsa zavol,
Bahor o'lsa rango rang ochg'oy jamol.

Musaddasda lirik qahramon bilib-bilmay qilgan gunohlari, umrini zalolatda o'tkazgani uchun Allohdan istig'for so'raydi. Asar boshdan-oxirigacha shu mazmunda bo'lib, lirik qahramonning Yaratuvchiga muhabbati va istig'fori aziz avliyolar orqali ifodalanadi.

Insoniyat, xususan, milliy madaniyatimiz tarixida umrboqiylik baxtiga musharraf bo'lgan buyuk insonlar orasida Navoiy siymosi o'zgacha salobatga ega. Mutafakkir shoir asarlari abadiyatining sir-asrori, eng avvalo, ulardagi har bir misra Alloh yaratgan va jon ato etgan maxluqotlar orasida aziz-u mukarrami – insonni e'zozlashga qaratilgani, har bir so'z ezgulikka xizmat qildirilganida, umumbashariy g'oyalar, orzu-umidlar tarannum qilganligidadir. Shu boisdan ham shoir ijodiy merosi asrlardan asrlarga, dillardan dillarga o'tib kelayotir. E'tirof etilayotgan buyuk Navoiy ijodining o'zidan keyingi shoirlar ijodiga ta'siri, ijodiy an'analarining davom ettirilishi va rivojlantirilishi masalasi adabiyotshunosligimizda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki Navoiydan keyingi davr mumtoz adabiyoti tarixiga nazar tashlasak, uning rivoji bevosita Navoiy nomi bilan bog'liq ekanini ko'ramiz. Zero, Navoiy ijodi barcha davr shoirlari uchun yuksak bir kamolot cho'qqisi bo'lib, unga intilish yo'lidagi kurash va urinishlar har bir shoirni ijodiy barkamollik sari yetaklaydi. Navoiy o'zidan keyingi mumtoz shoirlari uchun adabiyotning jamiyatdagi buyuk rolini anglashga yordam beradi. Shoirlar o'z davri muammolariga Navoiy asarlaridan javob qidirganlar. Chunki Navoiy hikmatlarida ilgari surilgan muammolar, g'oyalar nafaqat uning o'z davri uchun, balki hamma davrlar uchun birday qimmatlidir. Chunki Navoiy ijodi davr tanlamasdir. Shu boisdan ham Navoiy hikmatlari, ulardagi mavzular hamma davrlar uchun dolzarb.

Navoiy ijodi o'zidan keyingi so'fiy shoirlar uchun san'atkorlik dorulfununi vazifasini o'taydiki, uning ijodiy ustaxonasidan ta'lim olish yetuk so'z ustasi bo'lib

yetishuvda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Navoiy nuqtai nazarida hikmat — "ilmi laduniy", ya'ni ilmi g'aybu haqoyiq va ilohiy sirlarni kashf aylash mazmuniga ham ega. Navoiy ijodi nafaqat so'fiylar, balki shoirlar uchun ham mahorat maktabi vazifasini o'tagan.

Demak, adabiyot tarixiga ozmi-ko'pmi hissa qo'shgan shoirlar faoliyatini o'rganishda, birinchidan, uning o'z salafлари, eng avvalo, Navoiy ijodiga bo'lgan munosabati, uning an'alarini qay darajada o'zlashtirganligi, ikkinchidan shu an'alar zaminida o'z davri hayoti taqozosi bilan yaratgan yangiliklari diqqat markaziga qo'yilishi lozim. Xorazm adabiy muhitiga mansub bo'lgan Haqiriy ham Navoiydan ilhom olgan va uning an'alarini ham muvaffaqiyatli davom ettirgan ijodkorlardan biridir. Navoiy izidan borib, u komillikni ulug'laydi, ishq, vafodorlik va sadoqatni talqin qiladi. Shoir g'azal yozishga kirishar ekan, salaf ijodkorlar ijodi bilan yaqindan tanishadi. Bu jihatdan uning quyidagi g'azali e'tiborga molik:

حقیر یغہ نی حد دور حمد اوصافینکغہ تیل اچماق
صفات لا یزالینک غا نی حد نی انتها پیدا

Haqiriyg'a ne haddur hamdu avsofingg'a til uchmoq,
Sifati lo yazolingg'a na had na intiho paydo.³³⁵

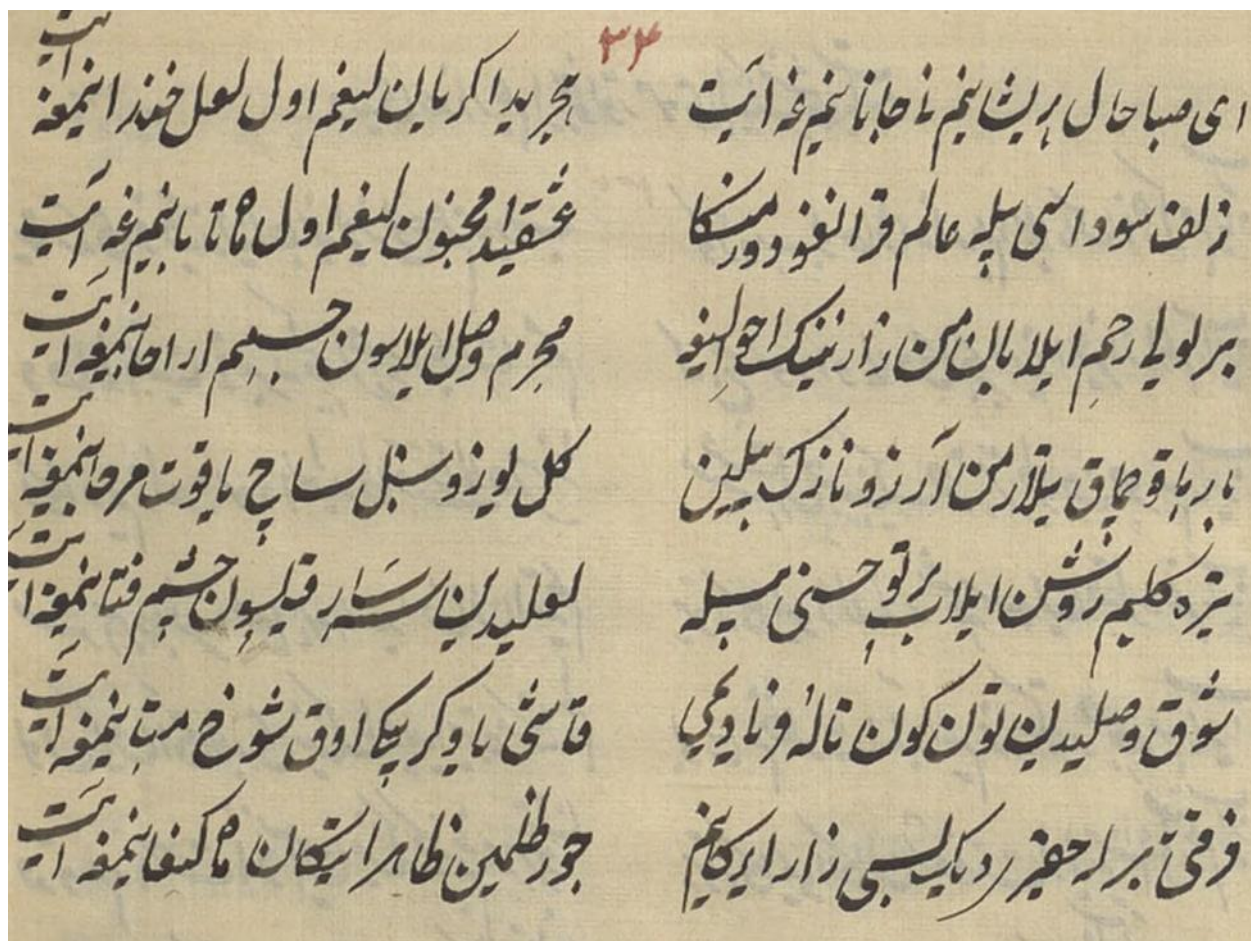
Shoir Haqiriy ushbu g'azalida Navoiyning "Navodir ush shabob"da kelgan kelgan g'azalidan ta'sirlanib yozadi ya'ni Alif harfining ofatlaridan. Navoiyda ushbu baytlar shunday kelgan:

Navoiy o'lmadi tavhid guftugo' bila fahm,
Magarki aylagaysen tilni qat'u jonni fido

Haqiriy bu baytlarni faxr bilan tilga oladi va uning ijodiy iqtidori haqida to'liqlanib yozadi. Ayniqsa, o'z g'azallaridagi eng yaxshi fazilatlarni Navoiydan o'rganish natijasi ekanini ta'kidlaydi.

Navoiyni o'ziga ma'nan ustoz bilgan Haqiriy hazrat ijodining asosi bo'lgan odamiylik, xalqparvarlik, adolat va ma'rifatni ulug'lash, zulmni, nodonlikni qoralash g'oyalarini o'z ijodining ham g'oyaviy asosi qilishga erishdi. Bu g'oyalar Haqiriy yashagan davr, ijtimoiy hayot taqozosi bilan vujudga kelgan bo'lib, shoir o'z ustozidan mahorat sirlarini o'rgandi va o'z ijodxonasida qayta ishlab, zeb berib muxlislariga in'om qildi.

³³⁵ Muhammadsharif Haqiriy. Devoni Haqiriy. - O'z RFA Sh I. Inv. 7096.- B. 2.

Navoiy lirikasidagi obrazlar tuzilishi ham tasavvuf ta'limoti bilan, ham og'zaki ijod an'analari bilan chambarchas bog'lanib ketgan. Haqiqatni anglash o'zlikni anglashdir. Bunga erishmoq uchun kishi Alloh yo'liga kirmog'i, Xudoga muhabbat paydo qila bilmog'i, butun kuch va vujudini shu yo'lga qarata olmog'i kerak. Shu yo'sinda Navoiy va Haqiriy ijodida birxillilik ko'rinadi. Buni Laffasiy o'zlarining tazkiralarda Feruzga payrav o'laroq yozganlar³³⁶ deb ham keltiradilar:

زهی صفتتک ظهوریدن عجب نشو نما پیدا

نسیم کاف ایله نوندین نجه عالم یانا پیدا

Zahiy sifatining zuhuridin ajab nashai namo paydo,

Nasiymi kof ila nundin necha olam yana paydo.³³⁷

Shoir ushbu misrani Navoiydan ta'sirlanib yozgan. Navoiy hazratlari nun ila kofni shu yo'sinda ishlatganlar. Ishq ahli joni jong'a bersa jonin himmati,

Muhammad «kofu», «nun»g'a qurratul-ayn

Tufayli kavn o'lub, yo'q-yo'qki, kavnayn.³³⁸

(Farhod va Shirin I qism)

Shuningdek, ishq mavzusi Navoiy va Haqiriy lirikasining yetakchi g'oyalaridan biridir. Oshiq ma'shuqa ishqida kuyib-yonishi va arzini bayon qilishi

³³⁶ Hasanmurod qori Laffasiy. Tazkiraiy shuaro. - Xorazm, 1992. -B. 98.

³³⁷ Muhammadsharif Haqiriy. Devoni Haqiriy. - O'z RFA Sh I. Inv. 7096.- B. 2.

³³⁸ Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. library.ziyonet.uz/ 6-bet.

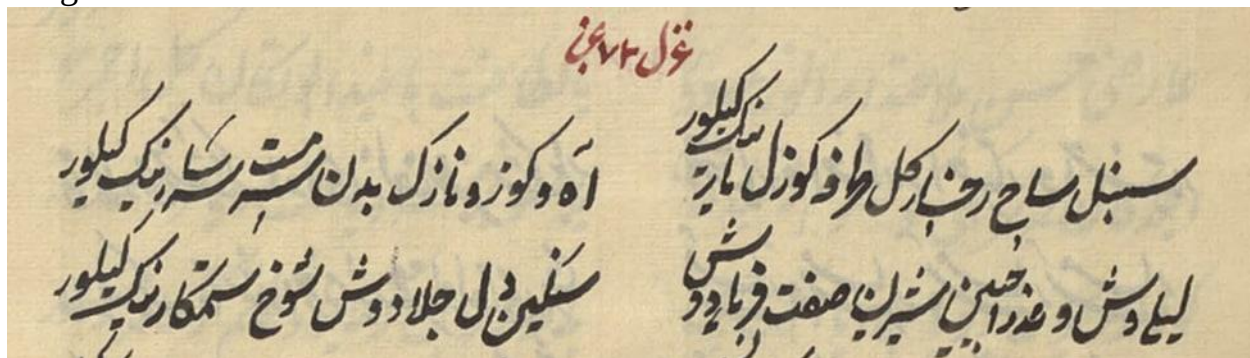
alaloqibat hechqanday natija bo‘lmaganda ham umidsizlikka tushmasligi kabi tuyg‘ular o‘z g‘azallarida aksini topadi:

Har necha izhori arz etsam aning oldida kim,
Tinglamay arzimni aylar ko‘b mani yor oldida.
Ey Haqiriy sabr qil shoyad Rahmoning rahm etib,
Ne ajab topsang ul oy bazmini gulzor oldida³³⁹.

Navoiy:

Ul parivash hajridinkim, yig‘ladim devonavor,
Kimsa bormukim, anga ko‘rganda kulgu kelmadi.
Ko‘zlaringdin necha suv kelgay, deb o‘lturmang meni,
Kim bori qon erdi kelgan, bu kecha suv kelmadi.³⁴⁰

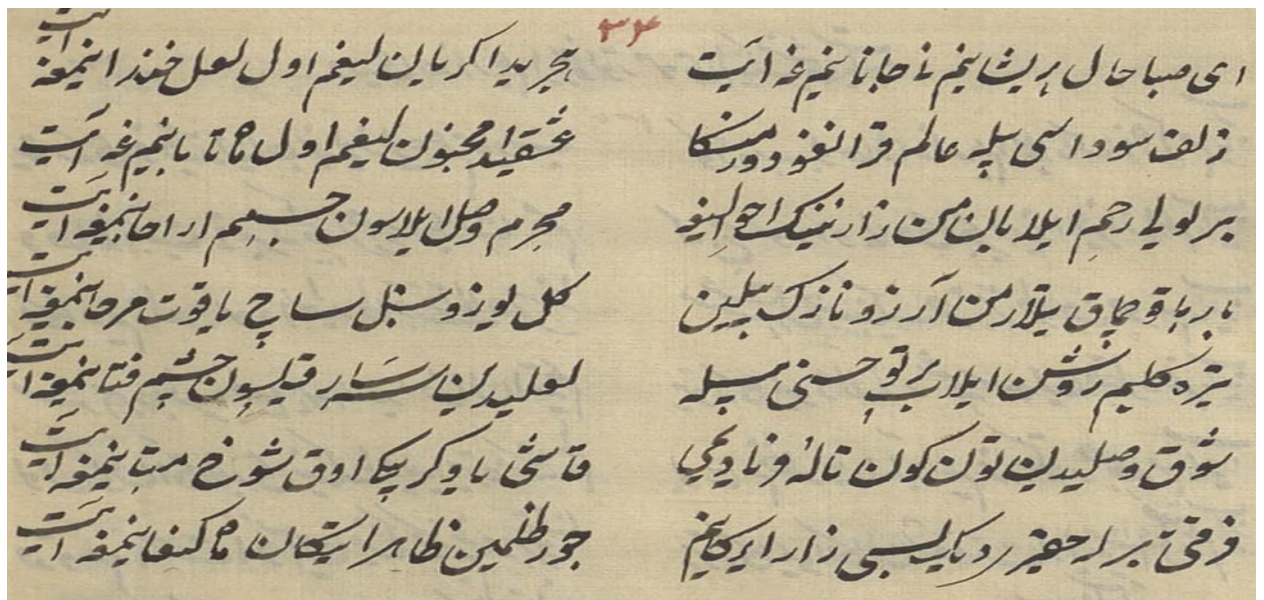
Shoir Haqiriy ijod qilgan davr – XIX asrning o‘rtalarida. Xorazm adabiy muhitida, shoirlar ijodida Alisher Navoiyning ta’sir doirasi shu qadar kengaydiki, o‘zini she’riyatga daxldor deb bilgan har qanday qalamkash ham o‘zini Navoiyning shogirdi deb hisoblar va bundan faxrlanar edi.

Tabiiyki, Haqiriy ham Navoiy lirikasining izdoshidir. Haqiriy o‘z she’riyatida oshiqning nozik kechinmalarini ma’shuqa husn-u malohatini Navoiyona san’atkorlik bilan ifoda etadi. U ma’shuqaning visoli oldida barcha shohlar ham gado kabi bo‘lib qolishiga qiyos qiladi:

³³⁹ Muhammadsharif Haqiriy. Devoni Haqiriy. - O‘z RFA Sh I. Inv. 7096.- B. 2.

³⁴⁰ Alisher Navoiy. Badoye’ ul-vasat. Xurshid Davron kutubxonasi. – 2022.

Ey sabo holi pariyshonimni janonimg'a ayt,
Bahrida giryonlig'im ul la'li xandonimg'a ayt.
Zulfi savdosi bila olam qorong'udir manga,
Ishqida majnunlig'im ul mohitobonimg'a ayt.³⁴¹

Navoiydan keyin yashab ijod qilgan ko'plab forsiygo'y va turkiygo'y shoirlar o'z asarlarida sevgi-muhabbatni ilohiy ramz sifatida, haqiqiy ishq siymolari sifatida tilga olishadi, ulug'lashadi.

Navoiy ijodida ko'p bor murojaat qilingan mavzulardan biri ishq, irfoniylar mavzularda yozilgan g'azallardir. Bu borada Navoiyning quyidagi misralari yodga keladi

Dahr bog'i gullari husnin vafosiz erkanin,
Yuzy gul, jismi suman, ko'yi gulistonimg'a ayt.
Ey Navoiy, hech gulshanning seningdek xushnavo,
Bulbuli yo'q erkanin shohi suxandonimg'a ayt.³⁴²

Haqiriy she'riyati ham izdoshlik namunasi sifatida ushbu mavzuni g'oyaviy-badiiy jihatdan mahorat bilan davom ettirgan va yangi qirralarini namoyon etgani bilan e'tiborga molikdir:

Shavqi vaslidin tunu kun nolayu faryodim,
Qoshi yo u kiprigi o'q sho'xi mastonimg'a ayt.
Furqati birla Haqiriydek basi zor erkanim,
Javr zulmin zohir etgan mohi Kan'onimg'a ayt.³⁴³

Bundan tashqari Navoiy yaratgan Farhod va Shirin, Layli va Majnun obrazlari ham Haqiriy ijodida keng qo'llanilgan:

Sunbul soch ruxsor gul turfa go'zal yoring kelur,

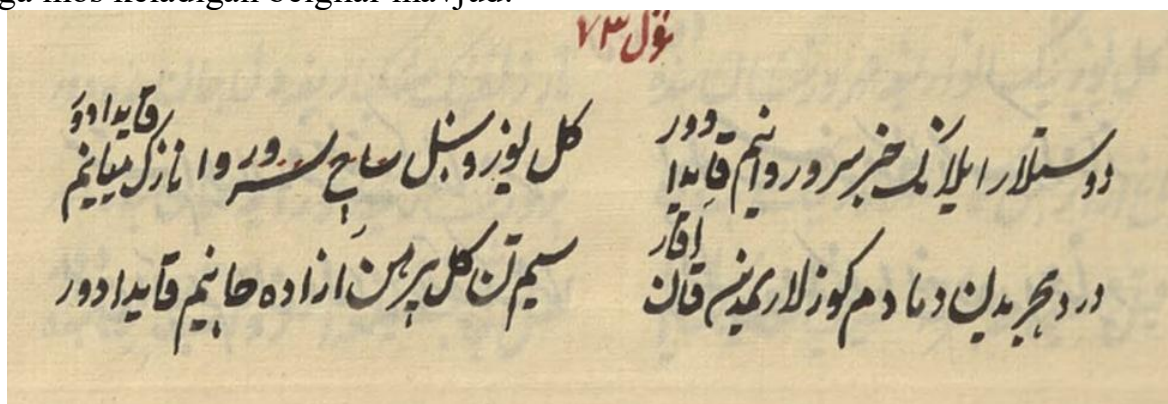
³⁴¹ Muhammadsharif Haqiriy. Devoni Haqiriy. - O'z RFA Sh I. Inv. 7096.- B. 10.

³⁴² Ma'nolar xazinasidan Alisher Navoiy g'azallari tarjimalari parallel matnlari bilan. Oyina.uz portali kutubxonasi.

³⁴³ Muhammadsharif Haqiriy. Devoni Haqiriy. - O'z RFA Sh I. Inv. 7096.- B. 10.

Ohu ko'z-u nozik badan sarmast sar shoning kelur.
Laylivashu Azrochin Shirin sifat Farhodivash,
Sangin dil jallodvash sho'x sitamkoring kelur.³⁴⁴

An'anaviy obrazlar – badiiy adabiyotda bir ijodkordan ikkinchi ijodkorga o'tib yuruvchi, ko'pchilikka tanish bo'lgan qahramonlar obrazlaridir. Bunday qahramonlar qachonlardir adabiyotga kirib kelgan va qattiq o'rnashib qolgan obrazlar bo'lib, har bir shoir uni qalamga olar ekan, yangi xususiyatlar bilan boyitadi. An'anaviy obrazlar deganda o'zbek mumtoz she'riyatidagi ko'pchilikka ma'lum va mashhur bo'lgan, ko'p marotaba takrorlanib turuvchi, o'tmishda aksariyat shoirlarning mulki hisoblangan an'anaviy badiiy tashbehlarni ham tushunamiz. Haqiriy ijodida ham ana shunday an'anaviy obrazlardan foydalangan holda o'ziga pir deb bilgan ustozlarini sherlarini yangitdan boyitgan, o'zining uslubi ila qaytadan kashf qilgan. "An'anaviy obraz" atamasini asoslovchi, ularning ta'rifiga mos keladigan belgilar mavjud:

Do'stlar aylang xabar sarvi ravonim qaydadur,
Gul yuzu sunbulsoch sarviravo nozikoyim qaydadur.
Dard hajridan damodam ko'zlarimdan qon oqar,
Siymu tan gulparin ozoda jonim qaydadur.³⁴⁵

Baytdan baytga fikr va mazmun yanada kuchayib boradi. Navoiyning tashbehlari yangilari bilan boyitiladi. Sodda hamda ravon o'qiladi. Haqiriy ustoz shoir Navoiy a'nanalarini muvaffaqiyatli davom ettirgan holda ularni yangi tarixiy sharoitda rivojlantirdi. Bu she'rlar asosga olingan g'azalning mazmunini rivojlantirgani, g'oyaviy badiiy jihatdan o'sha g'azalga teng bo'lishini ta'minlagani bilan ajralib turadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, devon tartib berish davomida Haqiriy g'azallarga alohida e'tibor berganini kuzatamiz. Buni Haqiriyning g'azallarni yaratish, shu bilan birga mavzu talqinida Navoiy an'alariga rioya qilgani va ularga ijodiy yondashganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, devondagi g'azallar tematik va o'qilishi sodda, ravon, xalqchil yozilganligi jihatdan Navoiy ijodini eslatadi. G'azallarning oxirgi harfi bilan mavzu doirasini muvofiqlashtirishda shoir Navoiyga izdoshlik qiladi. Shuningdek, Haqiriy ustози Navoiydan xalqchilik,

³⁴⁴ Muhammadsharif Haqiriy. Devoni Haqiriy. - O'z RFA Sh I. Inv. 7096.- B. 10.

³⁴⁵ Muhammadsharif Haqiriy. Devoni Haqiriy. - O'z RFA Sh I. Inv. 7096.- B. 18.

insonparvarlik, yuksak badiiy mahoratni o'rganibgina qolmay, balki shu ilg'or prinsiplar asosida zamona talablariga javob berishga intildi.

Mumtoz adabiyotdagi an'anaviy mavzu va obrazlar chinakam ijodkorlar xizmati tufayli doimiy ravishda yuksalishda, takomillashishda davom etadi va har bir san'atkor ijodida o'ziga xoslik, yangilik kasb etadi. An'anaviy obrazlar – badiiy adabiyotda bir ijodkordan ikkinchi ijodkorga o'tib yuruvchi, ko'pchilikka tanish bo'lgan qahramonlar obrazlaridir. Bunday qahramonlar qachonlardir adabiyotga kirib kelgan va qattiq o'rnashib qolgan obrazlar bo'lib, har bir shoir uni qalamga olar ekan, yangi xususiyatlar bilan boyitadi. Mumtoz lirikada ishqiy mavzudagi she'rlarda bosh obrazlar sifatida ma'shuqa, oshiq va ag'yor doimo o'zgarmas xarakter xususiyatlari bilan namoyon bo'ladi. Bu obrazlardagi an'anaviylik qanchalik barqaror bo'lsa ham, ular shoir dunyoqarashi, iqtidori va davr xususiyati talabiga ko'ra ma'lum darajada takomillashib, o'zgarib boradi, butunlay yangilanmaydi. Darhaqiqat, hamma vaqt yangi obraz yaratish shart emas, boshqa mavjud obrazning yangi qirralarini ochish ham obraz yaratishning bir vositasi hisoblanadi. Yuqoridagi fikrlar shoir Haqiriy she'riyatining g'oyaviy-badiiy mundarijasida o'z ifodasini topgan.

Badiiy adabiyotda bir ijodkordan ikkinchi ijodkorga o'tib yuruvchi, ko'pchilikka tanish bo'lgan qahramonlar obrazlar uchraydi. Bunday qahramonlar qachonlardir adabiyotga kirib kelgan va qattiq o'rnashib qolgan obrazlar bo'lib, har bir shoir uni qalamga olar ekan, yangi xususiyatlar bilan boyitadi. An'anaviy obrazlar deganda o'zbek mumtoz she'riyatidagi ko'pchilikka ma'lum va mashhur bo'lgan, ko'p marotaba takrorlanib turuvchi, o'tmishda aksariyat shoirlarning mulki hisoblangan an'anaviy badiiy tashbehlarni ham tushunamiz. "An'anaviy obraz" atamasini asoslovchi, ularning ta'rifiga mos keladigan belgilar mavjud:

1. "An'anaviy obraz" deganda, adabiyoti, madaniyati bir-biriga yaqin, til va hududiy o'zaro bog'liqlikka ega turli xalqlar adabiyotida ko'zga tashlanadigan obrazlarni nazarda tutish.
2. "An'anaviy obrazlar" sirasiga kiruvchi timsollardan deyarli barcha soha kishisi yoki adabiyotga daxli bo'lmagan kishilar birdek xabardor bo'lishi.
3. Har bir obraz xalq orasida, xalq og'zaki ijodi asarlari yoki yozma adabiyotda doimo o'ziga taalluqli yetakchi belgilari bilan namoyon bo'lishi.
4. Sharq mumtoz adabiyoti – fors-tojik, arab, turkiy adabiyot vakillarining deyarli barchasi asarlarida uchrashi.
5. An'anaviy obrazlar shaklan turlicha bo'lishidan qat'iy nazar poetik funksiyasi jihatdan umumiy yaxlitlik kasb etishi – asosiy maqsad va mohiyatini yoritishda uzviylikka ega bo'lishi.

Bu tamoyillardan ko'rinadiki, an'anaviy obrazlar yuksak iste'dod sohiblari tomonidan qanchalik keng va chuqur yoritilsa, ularga shunchalik ko'p hayotiylik bag'ishlanadi. Ma'lumki, mumtoz lirikada ishqiy mavzudagi she'rlarda bosh obrazlar sifatida ma'shuqa, oshiq va ag'yor doimo o'zgarmas xarakter xususiyatlari bilan namoyon bo'ladi. Bu obrazlardagi an'anaviylik qanchalik barqaror bo'lsa ham, ular shoir dunyoqarashi, iqtidori va davr xususiyati talabiga ko'ra ma'lum

darajada takomillashib, o'zgarib boradi, butunlay yangilanmaydi. Darhaqiqat, "hamma vaqt yangi obraz yaratish shart emas, boshqa mavjud obrazning yangi qirralarini ochish ham obraz yaratishning bir vositasi hisoblanadi"³⁴⁶. Yuqoridagi fikrlar shoir Haqiriy she'riyatining g'oyaviy-badiiy mundarijasida o'z ifodasini topgan. Zero, XIX asrning o'rtalariga kelib yetuk so'z san'atkorlari kamol topgan ma'rifat maskani – Xorazm adabiy muhiti yangicha bir yuksalish pallasiga ko'tarilgani kuzatiladi. Ijodiy muhitdagi bu ko'tarinkilik Munislar boshlab bergan keng qamrovli adabiy jarayonning uzviy davomi va yuksak cho'qqisi bo'ldi. Munis XIX asr ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi yarmigacha davom etgan progressiv adabiy muhitning yetakchi shoirlaridan edi. Shuning uchun ham u o'sha davrda hamda undan keyin davom etgan adabiy muhit va uning vakillari ijodiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Bu ta'sirni bir qancha tariqatchi ijodkorlar jumladan Haqiriy ijodida ham yaqqol ko'ramiz. Adabiy hayotning rang-barangligi, an'ana va yangiliklarning o'zaro uyg'un holda taraqqiy etgani bu davr ijodkorlari faoliyatida ham aks etdi. O'z davrining yetuk ijodkorlari kabi Haqiriy ham Munisning izidan borib, uning ijodiy an'alarini davom ettirdi.

Ma'lumki, an'anaviy obrazning yangi qirrasini ochish uchun uning batafsil tahlili amalga oshiriladi. Bunda obraz nomi, uning mohiyatini ifodalovchi so'zlarni qo'llash muayyan ahamiyatga ega. Bu jihatdan eng an'anaviy ma'shuqa obraziga daxldor misollar xarakterlidir. So'fiy shoirlarni ilohiy ishq kuychilari deyishadi. Lekin ishqni kuylashda har bir shoirning o'z yo'li, ovozi, o'zgachaligi bor. Navoiy ishqni mushohada qiladi, har qanday yonish-kuyishlarda ham o'ychanlik, bosiqlik unga xos. Munis esa ko'nglidagi ishq olovi qanday bo'lsa, uni shundayligicha she'rga ag'daradi. Navoiy va Munis lirikasida ma'shuqa obrazi turli so'zlar vositasida ifodalanganini kuzatamiz. She'riyat olamida uning taxallusi Munis bo'lib, lug'aviy ma'nosi "ulfat", "hamdam", "do'st" demakdir. Nizomiydan tortib, to o'zi yashagan davrga qadar o'tgan so'z san'atkorlarining ijodi bilan oshno bo'lgan shoir, o'zining "Manga" radifli g'azalida Nizomiy, Xisrav Dehlaviy ijodidan naqadar lazzatlanganligini, Hofiz Sheroziy, Lutfiy asarlari orqali she'riyat bo'stoniga qadam qo'yganini, Firdavsiyning ijod bog'ida orom olganini, Anvariyan nur emib, Sa'diy va Jomiydan cheksiz bahramand bo'lganini, Bedilning ajoyib so'zlaridan fayz topib, nihoyat buyuk Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliy o'ziga homiy bilganini zo'r mamnuniyat bilan qayd qiladi.

Qilsa hosid dahli bejo so'z aro yo'qtur g'amim,
Kim bu ma'nida Navoiy ruhi homiydur manga.³⁴⁷

Shoir Navoiyni homiygina emas, balki o'ziga ustod (pir) deb angladi:

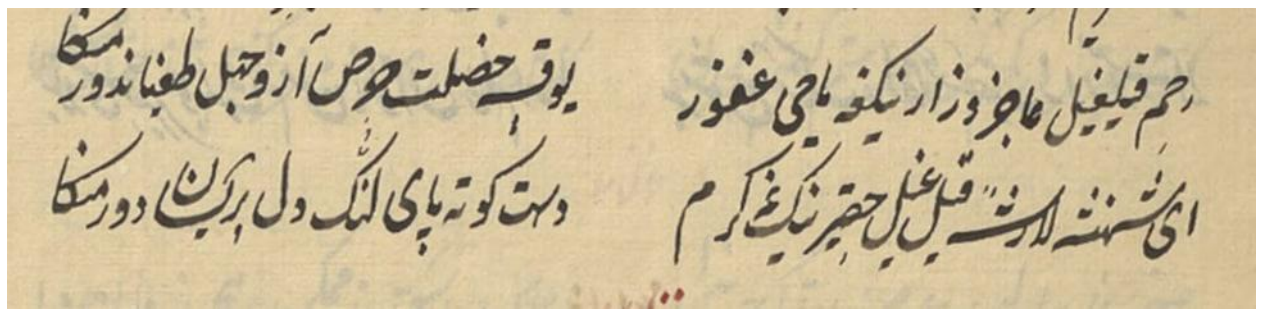
So'z ichra Navoiy jahongirdurur,
Munisga ma'oni yo'lida pirdurur.³⁴⁸

"Manga" radifli g'azali Haqiriy ijodida ham uchraydi. Haqiriy ham ushbu g'azalni ustoz shoirlar izidan o'zgacha mahorat bilan yozgan:

³⁴⁶ Lorke G.F. Izbr.proizvedeniya v 2 x tomax. T.1.-M: 1986. S.398

³⁴⁷ <http://khorezmiy.uz/oz/pages/view/517>

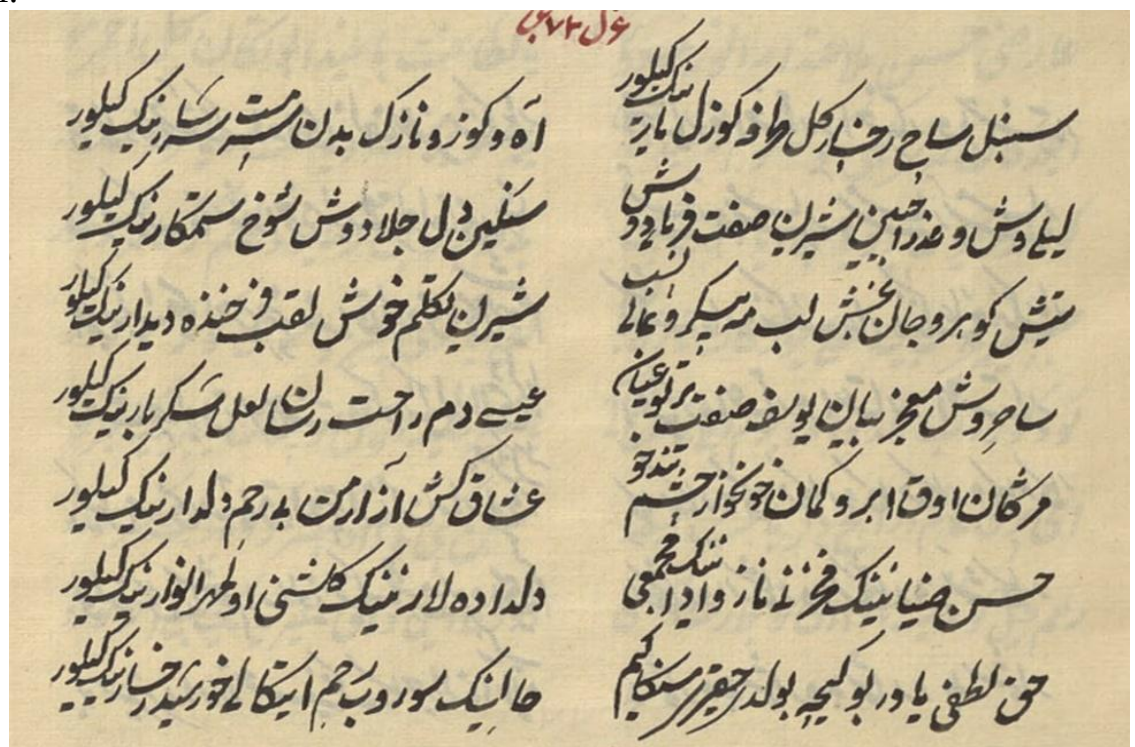
³⁴⁸ <http://khorezmiy.uz/oz/pages/view/517>

Rahm qilg'il ojizu zoringg'a yo Hayyu G'ofur,
Yuqsa xoslatu hirs ozu jahl tug'yondur manga.
Ey shahanshohlar shohi qilg'il Haqiyringg'a karam,
Do'st kuta poyi lang dil biryondur manga.³⁴⁹

Sharq mumtoz she'riyatida ma'shuqani betakror husn sohibi sifatida tavsiflash tasvir qolipiga aylangan. Uning go'zalligi xilma-xil tashbihlar orqali ta'riflanadi. Jaliliy ma'shuqa, uning muhabbatiyu husni jamoli va lirik qahramon-oshiq ahvolidan so'z yuritib, ular orqali dunyoviy va ilohiy g'oyalarni ilgari suradi. Bu g'oyalar shoir ko'zlagan mehr-vafo, insoniylik, yaxshi axloqni ifodalasa, ikkinchi tomondan, ilohiy muhabbat, irfoniyl taxayyul kabi tushunchalar bilan bog'liq tasavvurlarni qamrab oladi.

Haqiriy g'azallarida oshiq va ma'shuqa obrazlarini tasvirlashda talmeh san'atini qo'llaydi. U ko'proq Navoiy dostonlarining qahramonlariga keng o'rin beradi:

Sunbul soch ruxsor gul turfa go'zal yoring kelur,
Ohu ko'zu nozik badan sarmast sar shoning kelur.
Laylivashu Azrochin Shirin sifat Farhodivash,

³⁴⁹ Muhammadsharif Haqiriy. Devoni Haqiriy. - O'z RFA Sh I. Inv. 7096.- B. 2.

Sangin dil jallodvash sho‘x sitamkoring kelur.
Tishi guharu jonbaxsh lab mohi makir bamani nasab,
Shirin takallum xushlaqab farxanda diydoring kelur.
Sohirvash mu‘jizbayon Yusuf sifat har tu ayon.
Iso dam rohat rason la‘li shakar boring kelur.³⁵⁰

Haqiriy o‘z she‘riyatida oshiqning nozik kechinmalarini ma‘shuqa husnu malohatini navoiyona san‘atkorlik bilan ifoda etadi. U ma‘shuqani Shiringa qiyos qilsa, o‘zini tog‘- u toshlarda sargardon Farhodga qiyos qiladi. Yana bir o‘rinda lirik qahramon shunday faxrlanadi:

Furqati birla Haqiriydek basi zor erkanim,
Javr zulmin zohir etgan mohi Kan‘onimg‘a ayt³⁵¹.

Navoiydan keyin yashab ijod qilgan ko‘plab forsigo‘y va turkigo‘y shoirlar Layli va Majnun, Farhod va Shirin obrazlarini o‘z asarlarida sevgi-muhabbatning ilohiy ramzi sifatida, haqiqiy ishq siymolari sifatida tilga olishadi, ulug‘lashadi.

Haqiriy lirikasida an‘anaviy keng tarqalgan Layli, Majnun kabi oshiq-ma‘shuqlar obrazi bilan birgalikda Iso, Ya‘qub, Yusuf, Nuh, Sulaymon, Ayyub singari payg‘ambarlar obrazi tasvir ko‘lamdorligi va o‘ziga xosligi bilan ijodkor mahoratini yana bir bor namoyon qiluvchi unsurlar hisoblanadi.

Umuman olganda Haqiriy ijodi xorazm adabiy muhitining ajralmas qismi hisoblanadi. Uning ijodidagi xalqchilik, samimiylik, o‘ziga xoslik har qanday kitobxon diqqatini tortadi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Muhammadsharif Haqiriy. Devoni Haqiriy. - O‘z RFA Sh I. Inv. 7096.
2. Hasanmurod qori Laffasiy. Tazkira shuaro. - Xorazm, 1992.
3. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. library.ziyonet.uz/
4. Alisher Navoiy. Badoye‘ ul-vasat. Xurshid Davron kutubxonasi. – 2022.
5. Ma‘nolar xazinasidan Alisher Navoiy g‘azallari tarjimalari parallel matnlari bilan. Oyina.uz portali kutubxonasi.
6. Lorke G.F. Izbr.proizvedeniya v 2 x tomax. T.1.-M: 1986.
7. <http://khorezmiy.uz/oz/pages/view/517>

“SADOYI TURKISTON” GAZETASI 1-SONDAGI MATERIALLAR TARTIBI VA TAHLILI

Ochilova Sarvinoz Husan qizi,
ToshDO‘TAU, O‘FF,
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik
yo‘nalishi 3-bosqich talabasi.

³⁵⁰ Muhammadsharif Haqiriy. Devoni Haqiriy. - O‘z RFA Sh I. Inv. 7096.- B. 18.

³⁵¹ Muhammadsharif Haqiriy. Devoni Haqiriy. - O‘z RFA Sh I. Inv. 7096.- B. 10.

Annotatsiya. Maqolada “Sadoyi Turkiston” gazetasi va undagi barcha materiallar haqida so‘z boradi. Ushbu gazetaning sahifalari va gazetada matnlar qay tarzda tartiblangani, gazeta ushbu matnlar orqali xalqqa nima demoqchi bo‘lgani yoritiladi. Unda Mir Mullo Shermuhammadning “Adabiyot” she‘ri keltirib tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Jarida, gazeta, e'lon, adabiyot

Абстрактный. В статье рассказывается о газете «Садой Туркестан» и всех материалах в ней. Будут освещены страницы этой газеты и то, как в газете расположены тексты, что газета хочет сказать людям через эти тексты. В нем цитируется и анализируется стихотворение Мир Муллы Шермухаммада «Литература».

Ключевые слова: Журнал, газета, реклама, литература.

Abstract. The article talks about the newspaper "Sadoyi Turkistan" and all the materials in it. The pages of this newspaper and how the texts are arranged in the newspaper, what the newspaper wants to say to the people through these texts will be covered. In it, the poem "Literature" by Mir Mulla Shermuhammad is cited and analyzed.

Key words: Journal, newspaper, advertisement, literature

Barchamizga tanish bo‘lgan jadidchilik harakatlari XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida vujudga keladi. Jadidchilik harakati vakillari ko‘pincha o‘zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O‘sha davrning ilg‘or taraqqiyparvar ziyolilari xalqni yuksaltirish, ularning dunyoqarashlarini kengaytirishga, ilm olishga chorlashar edi. Ularning asosiy g‘oya va maqsadlari Turkistonni o‘rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, demokratik respublika tuzumini o‘rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish bo‘lgan. Turkistonda jadidchilik harakatini vujudga keltiruvchilar tepasida Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abduqodir Shukuriy, Ajziy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev va shu kabi boshqalar edi. Saratov shahrida huquqshunoslik bo‘yicha oliy ta‘lim olgan ilk o‘zbek advokati, toshkentlik jadid Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev jadidlarning eng sevimli gazetasi “Sadoyi Turkiston”ning asoschisi va muharriri edi. “Sadoyi Turkiston” gazetasi yurt hayotidagi maishiy, madaniy, axloqiy, siyosiy, ijtimoiy va ma‘naviy mavzularni yoritadi. Gazetada milliy ta‘limni zamonaviylashtirish, millat dardini ko‘rsatadigan adabiyotlar yaratish, matbuotni rivojlantirish, axloqiy tarbiyani kuchaytirish, shu bilan birga o‘sha paytdagi davr muammolari ham ko‘rsatiladi. Ushbu gazeta 1914-yil 4-apreldan 1915-yil 10-aprelga qadar Toshkentda o‘zbek tilida nashr qilingan. U haftada bir marta to‘rt sahifada bosilgan. Gazeta tahririyatining asosini XX asr boshidagi o‘zbek ma‘rifatparvar adabiyoti va publitsistikasining yetakchi namoyondalari Munavvarqori

Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Muzaffarovlar tashkil etgan. Gazeta qiyofasini belgilaydigan asosiy maqolalarni ham ular yozishgan. “Sadoyi Turkiston” o’sha davrdagi milliy matbuot nashrlari sifatida oldingi o’rinda turgan. Gazeta faoliyati moddiy qiyinchiliklar tufayli 66-sonidan keyin to’xtatilgan. U. Asadullaxo’jayev gazeta faoliyatini Andijon shahrida tiklamoqchi bo’ladi, biroq Farg’ona viloyati harbiy gubernatori bunga ruxsat bermaydi.

Jadidlar millat va milliyat masalasiga katta e’tibor qaratgan va shu boisdan ushbu “Sadoyi Turkiston” gazetasida ham millatni yuksaltiruvchi maorif, maktab va madrasalarga alohida to’xtalinadi. Gazetaning o’z oldiga qo’ygan maqsadlaridan biri maktab va madrasalardagi kamchiliklarni tuzatib, unga yangi islohotlar qo’shish ham edi. Har bir yuksalish yosh avloddan boshlangani, kelajak ularning qo’lida ekanligi bois bu masalaga deyarli gazetaning har bir sonida maqola uchun joy ajratilgan. “Sadoyi Turkiston” ning 1-2-sonlarida “Maktab do’ssti” imzosi bilan e’lon qilingan “Turkiston maktablari” sarlavhali maqolada o’lkadagi maktablarning holati, zamona talablariga javob bera oladimi, degan savollarga javob izlaydi. Maqolada “Har mamlakat xalqning taraqqiy va tanazzuli, hayot va mamoti maktab masalasiga bog’liqdir”, deyiladi.

“Qaysi millatning maktabi tartib va nizomli bo’lsa, ul millatning istiqboli umidli va dunyoda yashamakka iste’dod va qobiliyatli sanalur. Agar tartibsiz va nizomsiz bo’lsa, istiqboli ham qo’rqinchli va milliy qavmlar qoshida e’tiborsiz, xor zalil hisob o’linur”,³⁵²- deb xulosa qilinadi.

Gazetada usuli jadid maktablarini ko’paytirish haqida ham aytiladi va shunday maktablarning birida o’tkazilgan imtihonda bolalarning a’lo natija ko’rsatishgani, ota-onalarining ham bundan quvonib ko’zlariga yosh kelganligi, boshqalarga ham farzandlarini shunday maktablarga yuborishlari kerakligini aytganlari haqida ham qayd etiladi. Ushbu gazetada muallimlarga alohida hurmat ko’rsatiladi. Masalan, buxorolik Mirzozoda “Ilm va maorif” nomli maqolasida millat kelajagi maktab va maorifdir, unga dushmanlik esa millatga dushmanlikdir degan qarorga keladi. Gazetaning 33-sonida toshkentlik Mo’minjon Muhammadjonov “Bizda muallimlar” maqolasida muallimlarga qarata har qanday qiyinchiliklarga qaramay, o’z ezgu ishlarida davom etishlarini so’raydi. Endi ushbu gazetaning 1-soni bilan boshdan oyoq yaqindan tanishamiz. Gazeta ushbu soni umumiy 4 sahifadan iborat. Sahifalar ichi jadvallarga ajratilgan va ma’lumotlar ularning ichiga yozilgan. Gazeta mundarijasida farmoyishlar, hukumat qarorlari, adabiy, siyosiy va faniy maqolalar, Turkiston xabarlari va xorijiy xabarlar, e’lonlar, adabiy materiallar, felyetonlar mavjud. Ushbu gazetada adabiyotga doir 2 ta she’r, publitsistik “To’yg’a qarshi harakat”, “Teatur hisobi”, marifiy “Maqsad va maslak”, “Maktablarda ona”, “Tufrog’imiz oltindur”, “Insoniyat nadur”, “Turkiston maktablar” nomli maqolalar kiritilgan. 1-sonning 1-sahifasida gazetada nimalar yozib chiqish mumkinligi, uning qoidalari, manzil va murojaat uchun telefon raqam yozilgan (yuqori qism 3-jadval). Sahifaning eng tepa qismida gazeta

³⁵² Tarjumon.uz sayti, Bahrom Irzayev tarix fanlari bo’yicha falsafa doktorining milliy matbuot kuniga: “Sadoyi Turkiston” gazetasi(1914-yil 1-aprel- 1915-yil 10-aprel)maqolasidan

nomi, raqami va sana yozilgan. Kichikroq naqshli jadval ichida bu ma'lumotlar qaytadan katta qilib yoziladi. Gazeta isloh qilingan yozuvda chiqarilgan, unda nafaqat o'zbek tilidagi ma'lumotlar, balki rus tilidagi ma'lumotlar ham kiritilgan. Gazetaning birinchi sahifasida "Jarida bahosi" haqida ma'lumot beriladi:

"Rusiyada: yillik 4 so'm, olti oylik 2 so'm 50 tiyn, uch oylik 1 so'm 50 tiyn. Xrijiyada: yillik 6 so'm, olti oylik 3 so'm 50 tiyn, bir nusxasi 5 tiyn.

E'lon bahosi

Avvalg'i betda har satira uchun 20 tiyn. Oxirg'i betda 10 tiyn".

Yuqoridagi ma'lumotlar rus tilida ham tushuntirib o'tilgan. "Hozirda haftada ikki marta chiqadiron turkcha maishiy jaridadir", - deyiladi gazetada, biroq ba'zi sabablarga ko'ra haftada bir marta chiqariladi. Gazeta haqidagi ma'lumotlar uning ilk sahifasida quyidagicha bayon qilinadi:

"Toshkand shahrida haftada ikki marotaba chiqadiron adabiy, iqtisodiy, faniy va maishiy turkcha "Sadoyi Turkiston" jaridasina 1914 inchi yil apreldan boshlab mushtariy daftari ochildi. Yillik haqi 4 so'm, olti oylik 2 so'm 50 tiyn, uch oylik 1 so'm 50 tiyn, alohida bir nusxasi 5 tiyn."³⁵³

Birinchi sahifada mundarija ham keltiriladi.³⁵⁴ Undagi mavzular:

- 1. Hukumatning musulmonlarga tishli hukm va farmoyishlari***
- 2. Telegramlari***
- 3. Bosh maqolalar, xususiy va ham umumiy maishatlardan***
- 4. Feleto'nlar***
- 5. Toshkand xabarlari***
- 6. Doxli xabarlar***
- 7. Xorijiy xabarlar***
- 8. Adabiyot***
- 9. Maktublar***
- 10. Faniy maqolalar***
- 11. G'.Sovet . G'.Duma va ham shahar dumalarining otcho'tlari***
- 12. Adliya mahkumalari zalindan***
- 13. Kichkina feleto'nlar***
- 14. Rasm va suratlar***
- 15. E'lonlar***
- 16. Savdo xabarlar "***

Ilk sahifada mundarijadan keyin pastda "Maqsad va maslak" masalasi yoritiladi. Undan so'ng "Turkiston maktablari" nomi bilan maqola yoziladi va bu boshida aytgan usuli jadida maktablari haqidagi fikrlarimizga asos bo'ladi. Keyingi maqola qisqa bo'lib "Gosudarstvenniy dumada mol so'yuv masalasi" deb nomlanadi. Undan so'ngra Abdulla Avloniy "Indamas" taxallusi bilan felyeton keltiradi. Gazetada she'rlarga ham alohida o'rin ajratiladi. Katta sarlavha bilan "Ash'or" deb nomlanadi va ostidan ikkita she'r keltiriladi. Birinchisi Abdulla

³⁵³ "Sadoyi Turkiston" gazetasi 1914-yil, 1-sonning 1-sahifasidan

³⁵⁴ "Sadoyi Turkiston" gazetasi 1914-yil, 1-sonning 1-sahifasidan

Avloniy qalamiga mansub “Jarida muhiblarina” she’ri, ikkinchisi Mir Mullo Shermuhammad qalamiga mansub “Adabiyot” she’ridir. Shulardan “Adabiyot” she’ri bilan tanishamiz:

Adabiyot (Mir Mullo Shermuhammad she’ri)

*Olib ibrat, sen, ey millat, hama obod millatdin,
Qachon ko‘z ochmaki, g‘ayrat qilursan xavob g‘aflatdin.
Bu Turkiston aholimiz jaholat ko‘chasidin kezgan,
Sado qil uyg‘onib, millat bo‘lur obod ibratdin.
Taraqqiy yo‘lina kirmakg‘a say‘u ijti hod etsang,
Chiqib olamg‘a yuz ko‘rsat, qutulsang ranj-u mehnatdin.
Bizi solgon jaholat ko‘chasina ilmsizlikdir,
Sen, ey millat, uyon bizdek bukulma oh-hasratdin.
Sado aylab nido qilg‘il, zamon albatta uyg‘onsun,
Yetar maqsuda millat, aylagil hushyor g‘aflatdin.
Soling avlodingiz ilm-u maorif yo‘lina yotmay,
Taraddud aylangiz yuz sa‘y , ey do‘st, himmatdin
Surub davron nishotin o‘tdilar isloh jaddimiz,
Taraqqiy etmakka navbat kelib darbozg‘a odatdin.*

Yuqoridagi she’rda ham shoir millatni g‘aflat uyqusidan uyg‘otishga harakat qiladi. Millatiga qarata bolalarini maktabga jalb etishlarini xitob qiladi. G‘aflat uyqusidan uyg‘onib, sado qil. Faqat qattiq qora mehnatdan chiqib, ilm olib endi sen ham olamga tanil, unga yuz ko‘rsat. Biz kirgan jaholat ko‘chasi bu ilmsizlikdir, Sen ovoz chiqarib aytginki, millat uyg‘onsin, deydi shoir. Gazetada shunga o‘xshash yana ko‘plab satrlar topiladi.

She’rlar yakunlangach, yana maqolalar va xabarlar davom etadi. Keyingi o‘rinni Majid Alqodiriyning “Insoniyat nadur?” maqolasining birinchi qismi egallaydi. Ushbu maqola gazetaning boshqa sonlarida ham qismlarga bo‘lingan holda bosiladi. Bundan so‘ng A. Ziyoboyevning “Tufrog‘imiz oltindur”, A.Sarimsoqovning “Qalandarlar yoxud tanballar” maqolalari chop etiladi. Jaridada keyingi navbatlarni Toshkent xabarlarini davom ettiradi. Unda kichik sarlavhalar bilan “Maktablarga ona”, “To‘yga qarshi harakat”, “Teatur hisobi” nomli matnlar ko‘zga tashlanadi.

Gazeta “Pasxa” bayrami tufayli bir necha kun chiqmaydi va buning sababini, so‘ngra keyiniga qaysi kunlarda chiqishi haqida ham ma’lumot berishadi:

“Idoradin”³⁵⁵

Pasxa bayrami munosabatila matbaa bir necha kun yopuq bo‘lg‘on sababli jaridamizning 2 inchi numrusi 15 inchi aprelda seshanba kuni chiqodir so ‘ngra martab suratda har seshanba va juma kunlari chiqub tursa kerak.”

Jarida so‘ngida naqshli jadval ichida: *“Jaridamizg‘a mushtariy va e‘lon qabul qiladurg‘on hozirgi vakillarimiz...”* - deb qabul qiluvchi mas‘ul xodimlar ismlari ikki ustun shaklida keltiriladi.

³⁵⁵ “Sadoyi Turkiston” gazetasining 1914-yil, 1-sonining 4-sahifasidan

Xulosa qilib aytganda, ushbu “Sadoyi Turkiston” gazetasining ilk soni o‘sha davrdagi millati uchun jon kuydiradigan, uni uyg‘otishga, jaholatdan qutqarib ilm olishga chorlaydigan bir nur kabi edi. U barchani yuksaklik va zamonaviylikka olib chiquvchi, shu bilan bir qatorda milliylikni eslatib turuvchi ko‘zgu bo‘lgan. Unda nafaqat badiiy matnlar, balki ayni o‘sha davrdagi yangiliklar ham jamiyatga yetkazib berilgan. Jamiyat taraqqiyotida matbuotning o‘rni katta. “Sadoyi Turkiston” ham ayni shunday taraqqiyparvar bir yetakchi edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. “Sadoyi Turkiston” gazetasi (1914-yil 1-aprel 1915-yil 10-aprel)1-son
2. Abduazizova N.A. (2000) “Turkiston matbuoti tarixi(1870-1917)”, Toshkent.
3. Rasm <https://Tarjimon.uz> saytidan olindi.

“TURKISTON VILOYATINING GAZETI”NING BIR NASHR TAVSIFI

Safarova Farangiz Doniyor qizi

ToshDO‘TAU, O‘ F fakulteti,

Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik

3-bosqich talabasi ,

Annotatsiya. *Maqolada “Turkiston viloyatining gazetasi” gazetasining 1914-yil 3-aprel 27-soni tavsif qilingan. Gazetadagi materiallar guruhlashtirilib mavzularga ajratilgan. Unda uchragan siyosiy-ijtimoiy, publisistik materiallar yoritilgan va ularning deyarli barchasidan olingan parchalarining transliteratsiyasi maqolada keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *Gazeta, Pasxa bayrami, farmon, Nikolay Petrovich Ostroumov, M. Shermuhammedov, Tavallo*

ОПИСАНИЕ ИЗДАНИЯ ГАЗЕТЕ «ВЕДЕМОСТИ ТУРКИСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ»

Аннотация. В статье описывается номер газеты « Ведемости Туркстанской области» от 3, 27 апреля 1914 года. Материалы в газете сгруппированы и разделены по темам. Освещены найденные в ней политические и общественно-публицистические материалы и представлена транслитерация отрывков практически всех из них.

DISCRIPTION OF A PUBLICATION OF THE NEWSPAPER OF “TURKESTAN REGION GAZETTE”

Abstract. *The article describes the April 3, 1914 issue of the newspaper "Turkistan region gazette". The materials in the newspaper are grouped and divided into topics. Socio-political, journalistic materials in this issue are covered*

and the transliteration of passages from almost all of them is presented in this article.

Key words: *Gazette, Passover holiday, decree, Nikolay Petrovich Ostroumov, M. Shermuhammedov, Tavallo*

Ma'lumki, Rusiya Turkistonni mustamlakaga aylantirganidan biroz muddat o'tib, Turkiston matbuoti tarixida uzoq muddat davomida uzluksiz faoliyat ko'rsatgan nashr, qolaversa, Markaziy Osiyo, O'zbekistondagi ilk gazetalardan sanalgan "Turkiston viloyatining gazetasi" "Туркестанские ведомости" gazetasining o'zbekcha variant bo'lib, unga ilova tarzida 1870-yildan nashr etila boshlangan. Turkiston general-gubernatorligi tomonidan tashkil etilgan mazkur gazetalardan ko'zlangan maqsad mustamlakachilarning yerli xalqlarga o'zlarining siyosatlarini targ'ib va tashviq etish bo'lgan. Bu haqida gazetaning 1870-yil 31-avgustda chop etilgan 3-sonining birinchi sahifasida "Ma'lumotnoma" sarlavhasi ostida "Ushbu gazetlarda barcha xaloyiqg'a ma'lum bo'lmoq uchun g'eneral-g'ubernatorni har turluk farmoni izhor etilur. Va ya'ni har turluk yangi xabarlar, savdo to'g'risida yozilur. Va yana Toshkand va boshqa shaharlarda bo'lg'on voqealar yozilur".

Dastlabki yillarda gazeta faqat qonun va farmonlarni, butun Turkiston general-gubernatorligida bo'lib o'tgan voqealar bayoni, shuningdek, bozordagi narxlar qamrab olgani bois dastlabki yillardagi nashrlarda adabiy materiallar deyarli ko'zga tashlanmaydi. Shuning uchun 1914-yilning 3-aprel 27-sonini tavsiflab o'tamiz.

Gazeta to'rt sahifadan iborat bo'lib, undagi materiallarni quydagicha guruhlashtirishimiz mumkin:

1. Siyosatga oid: "Vladimir Alekseyev" nomli shirkat e'loni. (Gazetaning birinchi sahifasida); "Pasxa", xristian diniy bayramini o'tkazish to'g'risidagi buyruq. (Gazetaning birinchi sahifasida); Buxoro amirining Yil bayramini ko'rish uchun Yangi O'rdaga jo'nab ketishi to'g'risidagi xabar. (Gazetaning birinchi sahifasida); "Podshohlikning maslahat majlisining zakun loyihasini qaraydurgon komissiyasining bir majlisi" (Gazetaning birinchi sahifasida)

2. Jamiyatga oid: "Ko'kaldosh madrasasida bo'lib o'tgan tadbir haqida maqola. (Gazetaning birinchi sahifasida); Shermuhammedovning ilm-ma'rifatga chaqirish, gazeta va jurnallar chiqarish to'g'risidagi maqolasi. (Gazetaning ikkinchi sahifasida)

M. To'lagan Xo'jamiyrov Tavalloning "Nodon kishilarimizning teatrdan olg'on taassurotlari" nomli maqolasi. (Gazetaning ikkinchi sahifasida); Mirmuhsinning "Tadofa' axtiloq" nomli maqolasi. (Gazetaning ikkinchi betida); Tavalloning "Ibrat olmakning vaqti yetmadimu?" nomli maqolasi. (Gazetaning ikkinchi betida); "Bir musofir"ning Xo'jand shahri Sarmazor dahasi Madoxon mahallasidagi bir oilaning duch kelgan muammolarini yozgan maqolasi. (Ikkinchi-uchinchi betlar)

3. Adabiyotga oid: Shayx Sa'diy Sobuniy haqida ma'lumotlar. (Gazetaning oxirgi, to'rtinchi betida)

4. Iqtisodiyotga oid: "Paxta chigitidin tayyorlanadigan har turluk nimarsalar". (Gazetaning birinchi sahifasida)

5. Texnikaga oid: "Har xil ado katta suv chiyoradigaan mashinalar" (Gazetaning uchinchi betida)

6. Yangiliklar. E'lon va telegrammalar: "To'g'roq qo'rg'oni yonida katta ko'chada bir quturgan it"ning odamlarga hamla qilgani to'g'risidagi xabar. (Gazetaning bir va ikkinchi betlarida); "Rossiyaning ichki yangiliklari", "Telegrammalar" sarlavhasi bilan telegrammalar, yer oldi-sotdi e'lonlari "Bir qatra yer sotiladur" sarlavhasi bilan. (Gazetaning uchinchi betida)

Mahalliy tilda nashr etilgan ilk gazeta hisoblanuvchi "Turkiston viloyatining gazetisi" 1914-yilga kelib ham mustaqil, ham ikki haftada bir chiqadigan gazeta edi. Biz tavsif qilayotgan ushbu sonning ilk sahifasida gazetaning bahosi yozilgan bo'limdan keyin "Vladimir Alekseyev nom shirkat"ning joylashgan manzili haqida ma'lumot ko'rishimiz mumkin. "Paxta chigitidin tayyorlangan har turluk nimarsalar sotiladi" sarlavhasi bilan chigitdan olinadigan ko'pgina ashyolar, masalan, kepak, gazlama, mollarga yem va boshqa mahsulotlar sanab o'tilgan ma'lumotni ham birinchi sahifada uchratamiz. Ko'pgina qisqa ma'lumotni o'zida mujassamlashtirgan ilk sahifada 1914-yilning 6-aprel yakshanba kunidan boshlab Rusiya xalqining, shuningdek, xristianlarning eng katta bayrami, Pasxa bayrami munosabati bilan o'tkaziladigan tomoshalarga ijozat berilgani to'g'risidagi xabar ham o'rin olgan.

"O'tgan 23-mart oyida ul janob oliy hazrat amiri Buxoro Karmana shahridan chiqib, Buxoroyi sharifg'a, nihoyat, Ozoz³⁵⁶ birlan dohil bo'lib, bir necha kun turub, ondin Yangi O'rdaga jo'nab, onda Yil bayramini ko'rmakchi emishlar". Ushbu ma'lumot ham mazkur sahifada bitilgan.

1883-1917-yilga qadar N. P. Ostroumov muharrirligida Toshkentda bosilgan "Turkiston viloyatining gazetisi"ning ushbu soni birinchi sahifada "Toshkent shahrida Beshyog'och dahasig'a tobe madrasa, Ko'kaldoshda 23-martda, yakshanba kuni o'tgon ballarida bo'lgondik. Muborak hadis o'tuldi",- deb o'sha tadbir tafsilotlari keltirilgan. Shuningdek, "Madrasaning katta mudarrisi mulla Yunus Hoji eshon domla janoblarining sa'y-harakatlari ilan mazkur madrasag'a xo'b oroyish berib", "Shul mudarrisning taklifiga ko'ra ko'pgina Toshkent shahridagi olimlar va talabalar hozir bo'lgan"ligi va tadbir taassurotlari, uning pastki qismida esa "Podshohlikning maslahat majlisining zakun loyihasini qaraydurgon komissiya"ning bir majlis bayonoti ham keltirilgan

Mahalliy xalq orasida sodir bo'lgan va bo'layotgan voqea-hodisalarning bayoni ham mazkur gazeta nazaridan chetda qolmagan. Chunonchi, ushbu sonda "1914-yil 14-martda soat 11 da To'g'roq qo'rg'oni yonida katta ko'chada" bir quturgan ho'kizning odamlarga hamla qilgani, ayniqsa, bir bolani yarador, boshqa

³⁵⁶ Joy nomi

birini nobud qilgani va bir arava kishilarga ham tashlanib qolgani, so'ng uni hech kim to'xtata olmay oxirida otib o'ldirishganligi to'g'risidagi xabari bilan birga shunga o'xshash hodisaning Eski Shaharda ham kuzatilganligi, ammo, unda itning quturganligi va keying sahifada esa itning qanday quturishi va bunday itning odamlarni qopgan paytda nimalar bo'lishi haqidagi tafsilotlar yozilgan.

Asosiy maqsadi aholiga mustamlakachilarning turli qonun va farmonlarini, bozordagi narx-navoni, bo'layotgan voqea-hodisalarni yetkazish maqsadida Fon Kaufman buyrug'iga binoan tashkil etilgan bu gazetada adabiy materiallar kam o'rinni egallagan. Gazeta to'rt sahifadan iborat bo'lsa dastlabki sahifalar ijtimoiy-siyosiy masalalarga uchinchi sahifa adabiy materiallarga, oxirgi sahifa esa turli e'lon, telegrammalarga va muharrirlar hay'ati uchun ajratilgan.

Jurnalistik faoliyatini "Turkiston viloyatining gazetasi"da boshlagan va matbuotda "Mirmulla", "Bir musulmon", "Mirmulla Shermuhammad" taxalluslarida chiqqan shoir va yozuvchi, teatr tanqidchisi Mirmulla Shermuhammedovning ilm-ma'rifatga chaqirish, gazeta va jurnallar chiqarish to'g'risidagi maqolasi "Bir musulmon" taxallusi bilan ushbu sonning adabiy materiallar qismini boshlab bergan. "Toshkent shahri Rusiya davlatiga tobe bo'lganiga yaqin fursatlarda ellik yil bo'ladi. Va bu fursatda Toshkent va Turkiston fuqarolari hech ko'rmagan va eshitmagan ishlarini o'z ko'zlari bila ko'rgan" liklari, shuningdek, bu ishlarning fuqarolar uchun foydali va yaxshi tomonlari ham ko'p bo'lgani, masalan, "Toshkent shahrini Rusiya davlatiga kirgandan bir necha yil o'tganda bir notarius mahkamasi ochilib edi. Xiyla vaqt o'tdi yana biri ochildi. ...keyinchalik beshtaga yetdi... Lekin biz musulmonlar ustimizda hokim bo'lib turgan zotlar va Yovrupa odamlaridin olib, tartibga kirish harakati bo'lmay doim jaholatdamiz. ...Odamlarning farzandlarini maktab va dorilfununda o'qitmay, aqcha bo'lsa hamma ish bitadur" qabilida o'ylaydigan insonlarning ko'pligi sababli "jaholat ostida qolub", hammaga kulgu bo'lgan Turkiston xalqining ahvoli bitilgan

1905-yildan vaqtli matbuotda she'r va maqolalari bilan muntazam qatnashgan, turkistonlik ma'rifatparvar shoir, publisist To'lagan Xo'jamiyrov Tavalloning³⁵⁷ "Nodon kishilarimizning teatrdan olg'on taassurotlari" nomli ushbu maqolasi 1914-yil 3-aprel 27-sonidan o'rin olgan. "Ko'p o'qulub, bir nechaning boshini qoturg'on bo'lsa ham o'z tarafimdin Toshkentda 27-fevral jamiyat amdodiyamiz sharafina o'ynalg'on, faqatgina o'zimizning kamchilik va turmushimizning ne darajada ekanini oynadek ko'rsatib bergan teatr haqida o'z qulog'im ila eshitib, tilim ila so'ylashgan odamlarning taassurotin hurmatlu gazet o'quydurganlarga biroz bayon qilib o'taman. Ushbu maqoladan olingan parchadan anglashimiz mumkinki, nodon insonlarning teatrdan olgan taassurotlari qoralanadi.

Shuningdek, gazetada Mirmuhsinning "Tadofa' axtiloq", ma'rifat haqidagi "Hasrat xazinasini Tavallo" ning "Ibrat olmakni vaqti yetmadimu?" va "Bir musofir" ning "Xo'qand shahrining Sarmazor dahasig'a qarashli Madoxon mahallasini fuqarosi Haydarxo'ja Umarxo'ja o'g'li 1911-yilda vafot etgan"i sababli undan

³⁵⁷ Б. Қосимов ва б. "Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти". Тошкент. "Маънавият". 2004. (200-б)

meros qolgan uy masalasida oilasining duch kelgan muammosi yoritilgan maqolasi bayon etilgan.

Gazetaning keying qismida “Rusiyaning ichki yangiliklari”, telegrammalar, oldi-sotdi e’lonlari, Shayx Sadiy Sobuniy haqida ma’lumotlar (gazetada mutafakkirning surati ham bor), “Har xil ado katta suv chiyoradig‘on mashinalar” (ularning ham suratlari bor) haqida ma’lumotlar berilgan.

So‘ng so‘z o‘rnida shuni aytib o‘tish kerakki, Turkiston general-gubernatorligi tomonidan tashkil etilgan bu gazeta aholini mamlakatda bo‘layotgan siyosiy masalalardan ogoh etish, qabul qilingan qonun-farmonlardan ommani xabardor etishga mo‘ljallangani bois, adabiy materiallar bu sonda ham kam uchraydi. Uchragan adabiy materiallarning barchasi maqolalar hisoblanib, ular ham xalqni jaholat botqog‘idan chiqish, ilm olishga chaqirish maqsadida mashhur ma’rifatparvar jadidlarimiz tomonidan yozilgan

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Turkiston viloyatining gazetasi” 1914-yil 3-aprel 27-son
2. <https://shosh.uz/toshkent-gazetalari-tarihi> “Toshkent” ensiklopediyasi. 2009
3. Б. Қосимов ва б. “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти”. Тошкент. “Маънавият”. 2004.